Камінь-Каширська районна рада
Камінь-Каширська райдержадміністрація
Відділ культури Камінь-Каширської райдержадміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Центр дослідів Волині при СНУ імені Лесі Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинський краєзнавчий музей
Камінь-Каширський народний краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині

Науковий збірник

Випуск 64

Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині, 6 грудня 2017 р., м. Камінь-Каширський.

Луцьк, 2017

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
М 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині: Наук. зб. : Вип. 64. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині, 6 грудня 2017 р., м. Камінь-Каширський. / Упоряд. Г. Бондаренко, Н. Пась, А. Силюк. – Луцьк, 2017. – 328 с.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників науково-практичної конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині, яка відбулася 6 грудня 2017 р. в м. Камені-Каширську, з історії та культури Камінь-Каширщини та Волинського Полісся в контексті історії Волині та України.

Розраховане на науковців, музейних та освітніх працівників, краєзнавців.

Оргкомітет конференції:

Хитрик Валерій, керуючий справами Камінь-Каширської районної ради,

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України,

Олешко Петро, кандидат педагогічних наук, ректор Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти,

Пась Наталія, директор Камінь-Каширського краєзнавчого музею,

Сидорук Євгенія, начальник відділу культури Камінь-Каширської райдержадміністрації ,

Силюк Анатолій, директор Волинського краєзнавчого музею

Редакційна група: ***Геннадій Бондаренко, Наталія Пась, Анатолій Силюк, Валерій Хитрик.***

Відповідальні за випуск: ***Анатолій Силюк, Наталія Пась.***

Технічний редактор: ***Олександр Трофімук.***

Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

© Волинський краєзнавчий музей, 2017
© Камінь-Каширський краєзнавчий музей, 2017
© Автори статей, 2017

Шановні учасники конференції!

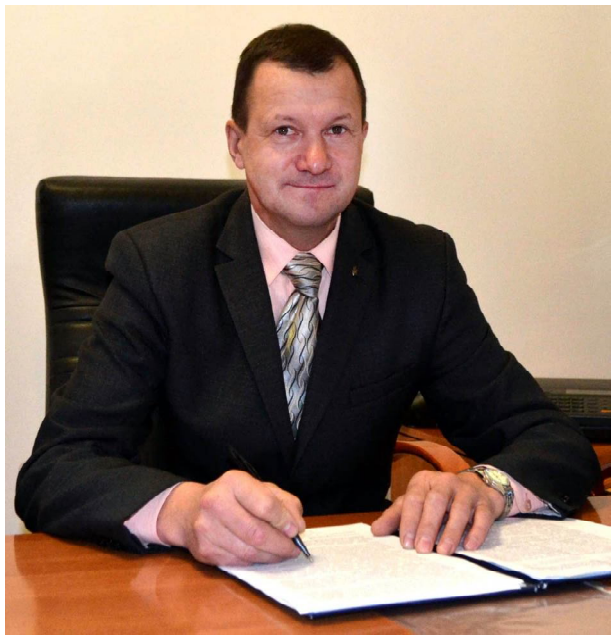
Сучасна історична наука розвивається в умовах, коли вперше в національному дискурсі з'явилась можливість свободи історичної думки, створилися політичні умови для її переосмислення, визначилися перспективи творення сучасних історичних концептів.

Проведення науково-практичної конференції „Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині", приуроченої до 70-ої річниці масової депортації волинян в 1947 році та 75-ої річниці знищення єврейського населення на Волині у 1942 році на сьогодні є дуже значимою та актуальною подією. Злочинні акції проти людяності мають зайняти своє місце у свідомості громадян України, стати об'єктом спеціальних досліджень.

Бажаю усім науковцям, краєзнавцям, які небайдуже ставляться до долі свого народу, висвітлюють правдиві історичні реалії нашого минулого та сьогодення, плідних наукових звершень, успіхів на ниві вітчизняної історичної науки в славу нашого краю, любові до Батьківщини.

З повагою – народний депутат України ***Ірина Констанкевич***

Шановні учасники
науково-практичної конференції,
приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р.
і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині!

Окрасою землі Волинської є Камінь-Каширський район, край лісів, річок і озер. Сивої давнини сягають витоки історії нашого краю.

Від імені районної влади вітаємо шановних гостей на Камінь-Каширській землі. Вважаємо, що проведення в районі обласної наукової історико-краєзнавчої конференції дасть новий поштовх подальшому розвитку вивчення історичного минулого нашого краю, сприятиме залученню до цієї важливої роботи якомога більшої кількості людей і, в першу чергу, молоді.

Камінь-Каширська земля здавна славилась своїми людьми, серед яких – відомі вчені, письменники, науковці. Висока духовність Григорія Рафальського, творчий геній Лесі Українки, життєвий подвиг Євгена Шабліовського – ось немеркнуче джерело, з якого черпає наснагу кожен уродженець землі камінь-каширської. Наш край дав Україні понад п’ятдесят докторів та кандидатів наук. За самовідданість, високий професіоналізм 18 жителів нашого району удостоєні високого звання заслужений працівник України.

У районі значна увага приділяється розвитку історико-краєзнавчої роботи. Цією справою займаються ентузіасти, які цікавляться історичним минулим Камінь-Каширщини, наполегливо досліджують його далекі корені, збирають і концентрують місцеві матеріальні та духовні надбання й цінності в музейних залах, кімнатах, світлицях тощо. Духовною криницею, своєрідною народною скарбницею краю є районний краєзнавчий музей, який діє вже тридцять сім років.

Буремні події минулого століття, пам’яті яких присвячена конференція, яскраво засвідчують незламність духу українського народу, його високі життєві цінності, впевненість у кращій долі прийдешніх поколінь.

Висловлюємо щиру вдячність авторам збірки унікальних матеріалів, які присвячені історії та сучасним реаліям Камінь-Каширського краю. Адже без досконалого вивчення історії, знання всієї правди, без чітких уявлень про себе, про те, з якого ми коріння, хто ми є і якими прагнемо бути в поступі до передової цивілізації – нам рухатися буде набагато важче.

Щиро дякуємо всім, хто наслідує і дієво підтримує геніального вченого, великого патріота України Михайла Сергійовича Грушевського, який у свій час сказав, що людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою тільки завдяки історичній пам’яті. Шануючи минуле, ми зможемо побудувати гідне майбутнє для наших дітей, для України.

Голова Камінь-Каширської районної ради

В.І. Сус

Голова Камінь-Каширської райдержадміністрації

В.С. Дунайчук

Геннадій БОНДАРЕНКО, Анатолій СИЛЮК *(Луцьк)*,
Наталія ПАСЬ, Валерій ХИТРИК *(Камінь-Каширський)*

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ

Памятники історії та культури

Дослідження і охорона пам'яток історії і культури, справа збереження і вивчення матеріальних і духовних скарбів свого народу є одним з першочергових завдань цивілізованого суспільства. Це важливе питання поставлене на законну, державну основу і в нашій країні. Це безпосередньо стосується усієї історико-культурної спадщини, яка є важливим джерелом для вивчення історії людства.

Зокрема, архітектурна спадщина Камінь-Каширського району – багата і різноманітна. У вирі століть часто гинули твори митців і будівничих. На місці старих будівель виростали нові.

Вісім століть тому зроблено перший писемний запис у Галицько-Волинському літописі про Камінь-Каширський, хоча існують різні думки про дату заснування міста, про що свідчать багато пам'яток матеріальної культури.

Археологи на основі розкопок стверджують, що на території міста перші поселення з'явилися ще в добу волинської неолітичної культури, тобто 7-5 тисяч років тому. У давнину люди у цих краях займалися в основному рибальством, мисливством, почасти – збиральництвом [32, 233]. Давні поселення тшинецько-комарівської культури доби бронзи належать до XVI—II століть до н. е., тобто від 3,6 до 3 тисяч років тому [4, 19].

Давні племена помітну роль відводили скотарству, хоча здебільшого займалися полюванням у навколишніх лісах на ведмедів, оленів, кабанів та іншу дичину. Селилися на підвищеннях оточених річками чи болотами і жили у невеликих дерев'яних напівземлянках. Таким місцем для поселення й були піщані пагорби над річкою Цир. І. Свєшніков відносить тодішні племена до праслов'янського етносу. В межах сучасного міста виявлено також поселення, які належать добі раннього заліза (VI1I-VI століття до н. е.) [39, 96].

Давньослов'янський період у краї охоплює перше століття до н. е. і час до дев'ятого століття вже н. е. Поселення над річкою Цир зростало, все більше ставало будівель, у яких постійно підтримували багаття, дим від яких виходив через двері і стріху. До цього примітивного житла тулилися такі ж господарські споруди, де виготовлялися різні залізні знаряддя.

Зокрема, є село Рудка Червищанська. Назва вказує на те, що в давні часи тут добували болотяну руду, яку промивали у воді в кошиках із лози, сушили, подрібнювали, завантажували у земляні печі, обмазані з середини вогнетривкою глиною, додавали деревне вугілля, розтоплювали й добували густу залізну масу, з якої виковували зброю, сокири, ножі тощо [36, 22].

Виробами обмінювалися, торгували мешканці поселення на березі річки Цир, яка служила ще й водним шляхом. Тодішніми дорогами через поселення перевозилися різні коштовності із срібла, складні побутові ремісничі вироби. Про це свідчить знайдений поблизу Каменя-Каширського у селі Качин цінний скарб, який зберігається в обласному музеї. Дослідники датують його IV – початком V століття н.е. Цей скарб у ліпному горщику, ще ховає багато таємниць, які необхідно розкрити.

Слов'янські племена, що мешкали в північній частині Волинського Полісся, для захисту своїх земель від литовців, ятвягів, інших войовничих сусідів об'єднувалися, будували міцні укріплені городища. Після того, як в кінці X століття християнство ставало єдиною релігією України-Руси, потрібен був форпост не тільки для захисту від нападів з півночі племен язичників, але й для дальшого поступу християнства [38, 480].

Київська Русь на той час вже стала могутньою державою, яка об'єднувала чимало земель. В її складі міцніла й Волинська земля. На півночі її виникла ціла система укріплень, оборонних споруд, сліди яких збереглися в рештках городиш, що знаходяться в 5 км від Каменя-Каширського, в районі озера Озюрко, а також в селі Пнівне, де, власне, навіть досі залишилася назва Городок.

Рештки городища, є і в самому центрі сучасного міста Каменя-Каширського на правому березі річки Цир, які мають назву Гірка, що височить над навколишньою місцевістю. Дослідження городища

дали змогу судити про вік Каменя-Каширського. Дослідники стверджують тезу про те, що наприкінці XII століття тут була міцна дерев'яна фортифікаційна споруда, яка пізніше – в XIII—XIV ст. – зазнала перебудови [32, 60].

Перше вивчення городища було проведено в 60-х роках XX ст. відомим археологом П. Рапопортом. Продовжив систематичне історико-археологічне дослідження городища в Камені-Каширському при допомозі місцевої влади енергійний науковець з обласного музею С. Панишко, який очолив експедицію. Було розкрито 250 квадратних метрів площі городища і це при тому, що інколи доводилося розкопувати його до 4 метрів вглибину, тобто знімати землю так званого "культурного" шару, який наніс сюди майже тисячолітній час. С. Панишко своїми розкопками ствердив, що саме це городище є залишками міського дитинця, тобто укріпленого центру, а окольне місто – пригороди – було на південь від самої фортеці [24, 40].

На городищі виявлено велику кількість кераміки, яка характерна для XII століття, а також дещо пізнішого часу – XIII століття. Знайдено тут прясла, скляні браслети, металічні наконечники стріл, ножі тошо. Особливо детально досліджені два зруби, які знаходяться в городищі. В одному з них – рештки трьох вертикальних стовпів значного розміру. Вони заставляють уявити, що їх призначення – підтримувати, мабуть, якусь надбудову, можливо, дерев'яну оборонну вежу чи досить великий дах.

Розкопки й наукові дослідження переконливо свідчать, що вже в XII столітті на місці сучасного Каменя-Каширського були значні дерев'яні споруди, обнесені земляними валами. Все це сприяє визначенню віку літописного Каменя, який, звичайно старший від дати першої писемної згадки про нього.

Ця дата у Галицько-Волинському літописі під роком 6704 – в нинішньому літочисленні 1196 – є запис про могутнього Волинського князя Романа Мстиславовича, який помстився ворогам за спустошення земель навколо Каменя. Зауважимо, що в нинішніх перекладах літопису вживають слово "Каменця", хоча більшість істориків ототожнюють Камень і Каменець з нинішнім Каменем-Каширським [18, 40].

У статті "Камінь-Каширський" в "Історії міст і сіл України. Волинська область" теж вказується, що перша літописна згадка про Камінь-Каширський у 1196 році, коли Роман Мстиславович збудував фортецю. Олександр Цинкаловський стверджує, що місто побудоване на місці старого городища XII століття, але спершу воно носило назву Кошер. І пояснює, що Кошера – це будівля для війська при замках, або для худоби [36, 13,14].

М. Теодорович пише, що на місці сучасного Каменя-Каширського існувала фортеця для захисту північних рубежів Володимир-Волинського князівства й називалася Каменем, а саме містечко навколо – Кошером. Ці назви згодом об'єдналися [22, 30].

О. Андріяшев вважає, що літописний Камінь й нинішній Камінь-Каширський одне й те ж місто. Думку про те, що на місці теперішнього Каменя-Каширського знаходився літописний Камінь, стверджує також й історик І. Крип'якевич [22, 31].

Перша дерев'яна фортеця, яка за розпорядженням Волинського князя Романа Мстиславовича тут була споруджена, мала кам'яні фрагменти, які потім розібрали для зведення інших будівель. Це і стало основою для назви цього укріпленого пункту – Каменем. Ця оборонна споруда була хоч і невелика, але міцна як камінь для тих ятвязьких, литовських племен, що зазіхали на волинські землі, які були порівняно багатими. Тут вони отримували належну відсіч [18, 20].

А найголовніше – думку про те, що літописний Камень і сучасний Камінь-Каширський одне й те ж – ствердив великий історик Української держави, вчений із світовим іменем Михайло Грушевський. Він у своїй "Історії України-Руси" зазначає, що в теперішньому Камені-Каширському ми маємо згадані в літописі волинські Камені, Каменці [16, 20].

Під час нападів чужинців у XIII столітті знищувалися оборонні укріплення. Однак місто знову відбудовувалося, ширилося у своїй території. До наших часів уже навіть у назві вулиць дійшов відгомін тієї давньої історичної епохи. Й сьогодні називають люди район, що знаходиться в напрямку від фортеці за річкою Цир, як Застав'є, згодом частину його назвали Олексіївкою. Іншу, яка йшла від центру міста на південний схід – Волею, та, що на південь, – Дальники, а на захід – Забереззя. Так перегукуються віки у назвах вулиць. Та й сама назва міста символізує міць його колишньої фортеці, її військову силу й мирне заняття основної маси мешканців, які дбали й про те, щоб мати багато різної живності у великих кошарах [15, 6].

З середини XIV століття розпочалася експансія на північ Волині литовських князів. Вони тут, власне, вбирали в себе вищу давньоукраїнську культуру.

В давніх документах ми знаходимо писемні дані про те, що в кінці XIV століття в Камені розміщувалося, вірогідно, біля фортеці, майже тридцять господарств, або, як тоді називали, "димів", в

яких жило щонайменше півтори сотні чоловік. На той час то було досить велике поселення в поліському краї [29, 30].

Складні сторінки історії XVII століття відбилися на землях Камінь-Каширщини. Після проголошення Люблінської унії 1569 року різко посилилась політика ополячення і окатоличення населення цих давніх українських земель.

Із згасаючого роду Сангушків-Кошерських останній князь Адам-Олександр Сангушко, воєвода Волинський, перший з давньоукраїнського православного роду князів Сангушків, залишив віру своїх предків і в угоду королівському двору перейшов у католики. Він побудував у місті костьол, при його сприянні тут був заснований монастир домініканців, який розпочав активну діяльність, спрямовану на утвердження католицизму [25,18].

Складно жилося міським жителям. Влада Каменя-Каширського всіляко їх притискала. Однак місто щоразу вставало на ноги, розвивалося, зростало. Значним імпульсом до цього послужило надання йому в 1430 році – одному з перших на Західному Поліссі – магдебурзького права. Ним закріплювалися тодішні права і свободи міських жителів, зокрема їх самоуправління, право вибирати бургомістра, інших чиновників, розпоряджатися земельною власністю. Була побудована в центрі й невелика ратуша. Та утиски великих феодалів звели ці права нанівець.

Особливою шаною в місті користувалися будівельні професії. На жаль, зникли у часі імена тих, хто споруджував при князеві Романові Мстиславовичу фортецю, будував кам'яні і дерев'яні приміщення, церкви. Уже майже 300 років, вражає майстерність давніх зодчих, теслярів, різьбярів.

Поруч стояли розкішні палаци князів, один з яких – двоповерховий – на території фортеці, а також добротні будинки заможних людей.

Більшість будинків були дерев'яними, хоча зустрічалися й цегляні. Велика пожежа 1927 року знищила більшість з них, що видно з фотографії згарищ, яка збереглася в районному музеї. Засновник цього музею Ввасиль Кмецинський у своїх історичних нарисах, писав, що він пам'ятає як в п'ятдесятих роках XX століття на деяких вулицях були старенькі хати, які по вікна входили в землю. Вони споруджувалися так, що в них дах тримався не на кроквах, а на сволоках, які спиралися на рублені трикутні, продовжені вгору причілкові стіни зрубу. Будівлі були трикамерні, тобто сама хата, або як ще її називали – кліть, до неї добудована друга кліть – сіни, третя кліть – комора. Хата мала квадратну форму, здебільшого без стелі, палилося в ній спершу "по-чорному", тобто вона була курною, без димоходу. Вінці зрубу хати перекладалися мохом, в них врізані невеликі вікна – 35 на 50 сантиметрів, зверху вона покривалася соломою, останню притримували дерев'яні схрещені жердини – "козли". Нині такі будівлі можна зустріти лише в музеї народної архітектури під відкритим небом [21, 19].

Війни і революції XX століття внесли зміни у життя міста. За часів польського перебування на Камінь-Каширщині майже не розвивалась промисловість. Тут працював лише "тартак" (лісопереробне підприємство), діяла залізнична станція з колією до Ковеля, побудована ще царськими інженерами й місцевим людом у 1913-1915 роках, якою вивозили, як правило, деревину з лісових промислів та різну живність і збіжжя [14, 100].

У тридцятих роках XX століття у центрі міста постала висока будівля, названа народним домом, з танцювальним майданчиком на даху. В основному він призначався для шляхетної публіки.

Важливою датою в історії Камінь-Каширська стало 22 вересня 1939 року, коли в місто увійшли радянські війська було створене тимчасове управління. В грудні 1939 року відбулося розмежування кордонів між Українською РСР та Білоруською РСР. Камінь-Каширський постав на терені України, там де він був споконвічно [12,15].

Було утворено Камінь-Каширський повіт. Згодом назву змінили на район. Розпочали свою діяльність міська і районна Ради. Оголошено, що українська мова стає державною, в місті відкрили початкову, семирічну і середню школи, функціонували лікарня, клуб. Стали розширяти лісопромисли, створено ліспромгосп, збудовано лісопильний завод і машинно-тракторну станцію, що стали пам'ятками нового часу.

Храми Камінь-Каширського району

Відродження української держави дало поштовх і відродженню храмового будівництва в Україні. В наших містах і селах поновлюються старі та будуються нові церкви. Сьогодні перед архітекторами та будівельниками стоїть важливе і відповідальне завдання – відродити храмове будівництво, використовуючи нові технології, будівельні та оздоблювані матеріали, створити нову сучасну церковну архітектуру, яка

займає гідне місце у вітчизняному та світовому зодчестві, стане продовженням еволюційної багатовікової традиції українського церковного будівництва.

Найстарішою спорудою Каменя-Каширського є давній костел ордену домініканців (мал. 1). Його збудували в 1628 році. З тих пір його сильно перебудовували, а потім і взагалі скасували, перетворивши у повоєнний радянський час на пекарню. Всі архітектурні елементи, які відображали сакральність споруди, були втрачені. На сьогодні про унікальність будівлі можна сказати лише за слідами колишніх колон на головному фасаді. У радянський період простір між ними просто замурували. Станом на сьогодні давній костел навіть не зареєстрований як пам'ятка.

Поруч із ним знаходиться ще один об'єкт домініканської спадщини – каплиця Архангела Михаїла XVII століття (Мал. 2). Це пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення.

За нею – новозбудований костел. У Камінь-Каширському є католицька релігійна громада, яка відновила своє функціонування у 1995 році. Костелом та каплицею тепер опікується орден францисканців.

До небагатьох пам'яток архітектури району належав храм святого Іллі, який величаво і гідно прикрашав місто Камінь-Каширський і який має аж три століття.

Наявність в районному музеї деяких матеріалів і церковних архівів дають можливість дізнатись про важливі події, що стосуються цієї святині.

В "Описі церковних приходів", який був складений у свій час секретарем Волинського Єпархіального Архієрея священиком Миколою Переверзєвим значиться, що храм святого Іллі побудований у 1700 році (мал. 3) [2, 20]. На початку дев'яностих років налічувалось 1603 душ прихожан, причт церкви складав священик і псаломщик. Причтові приміщення заходились в 1/8 версти від церкви і були побудовані у 1898 році на кошти Синоду.

Освячення церкви, за твердженням М. І. Теодоровича, відбулось у 1701 році. Біля церкви стояла окрема дерев'яна дзвіниця, яка на 1841 рік, як і церква, знаходилась в доброму стані [1, 214].

Архівна довідка свідчить: "Архітектурний декор створений в псевдо руському стилі. Дерев'яна на кам'яному фундаменті, трьох-зубна, однокупольна" [3, 18].

Спеціалісти відносять пам'ятник до поширеного типу трьохзубних Волинських церков.

У 1880 році було проведено ремонт церкви з прибудовою до неї дзвіниці. Ці роботи проведені на кошти казни і прихожан. У період між 1886 та 1888 роками, за візитаційними записами, в церкві побудовано новий іконостас. Це 3-ярусний іконостас з накладним різьбленням, з іконами написаними олійними фарбами на полотні. Вони є іконостасними іконами ремісничої роботи.

Група мистецтвознавців під керівництвом Н. І. Сліпченко з львівського спеціального науково-реставраційного проектного інституту "Укрпроектреставрація", яка працювала в місті у 1983 році, на основі аналізу і досліджень стверджує, що при перебудові у 1886 році церква зберегла свій первісний вигляд [8, 50].

У 1907 році церква і кладовище, яке розміщувалось на території, були огороджені.

З переказів місцевих жителів стало відомо, що у 1923-1924 роках здійснювались роботи по ремонту дзвіниці та різнички.

Освітлювалась церква прямокутними маленькими вікнами в барабані та більшими прямокутними вікнами в стінах. Приміщення було покрите гонтом.

У фондах районного музею зберігається також інвентарна книга Іллінської церкви, яку складено в 1923 році священиком протоієреєм А. О. Турцевичем. Тут описується середня частина храму, притвор, дзвіниця і вівтар [9, 40]. Відсутність опису інших частин храму не дає повної можливості воскресити в уяві інтер'єр церкви того часу. Але, з того, що дійшло до сьогоднішнього дня, відомо, що середня частина храму мала висоту 4 сажні, довжину 3 сажні, ширину 3 сажні 2 аршини. В ній розміщувалось шість віконець по три з обох сторін, стіни були пофарбовані у голубий колір, а стеля – в жовтий. Вверху стелі височіла ікона Бога Отця довжиною і шириною 2 аршини.

Також відомо, що тут же розміщувався перед вівтарем 3-ярусний іконостас з позолоченою різьбою і колонами білого кольору. Перший ярус висотою 4 аршини, другий – 2 аршини, третій – 2 аршини (аршин = 82 см). Із притвору з правої сторони був вхід по сходинках на перший поверх дзвіниці. А з протилежної – на другий поверх, де розміщувалось чотири дзвони, їх вага така: одного – 15 пудів і 10 фунтів, другого – 5 пудів, третього – 3 пуди, четвертого – 23 фунти.

У часи Першої світової війни за розпорядженням єпархіальної влади всі дзвони були евакуйовані у глибину Росії і там зникли. Натомість у 1928 році за сприянням місцевого священика Калиновича, псаломщика Стефана Шведкобоя і церковного старости Трохима Шитлюхома на добровільні

Мал. 1. Костел ордену домініканців м. Камінь-Каширський.

Мал. 2. Каплиця Архангела Михаїла м. Камінь-Каширський.

Мал. 3. Іллінська церква, 1700 р. м. Камінь-Каширський.

Мал. 5. Церква Різдва Богородиці, 1723 р. м. Камінь-Каширський.

Мал. 4. Церква Різдва Богородиці, 1723 р. м. Камінь-Каширський.

пожертвування прихожан було куплено 4 нових дзвони вагою: 29 пудів і 22 фунти, 7 пудів і 20 фунтів, 3 пуди і 20 фунтів, 1 пуд і 20 фунтів [8, 39].

Велика допомога у придбанні цих дзвонів була надана членам місцевого братства, зокрема Федором Гавриловичем Матвійчуком, котрий був людиною матеріально забезпеченою і тому мав змогу розрахуватись із залишеними боргами. Сума, яку заплачено за дзвони, становила 5 тисяч 28 злотих, вона ж була еквівалентна 530 американським доларам.

Представником продажу дзвонів була Волинська Духовна консисторія, яка знаходилась в місті Кременці. На дзвонах є напис: ”Волынская Духовная Епархия. Лито в Данцигской Верфи в Данцинге 1928 года”. Служителі церкви стверджують, що цими дзвонами користуються і сьогодні.

Священики мали у користуванні два Євангелія. Одна з цих книг – московського друку в мідній позолоченій оправі, видана у 1879 році, інша – також друкована для прихожан у 1912 році.

Серед інших богослужних книг, які зберігались у книгосховищі храму, значиться ряд таких, які були друковані в Москві, Почаєві, Смоленську, Варшавській Синодальній Типографії.

У документах Іллінської церкви є відомості про ікони, які зберігались в ній. Всі ікони, які були розміщені в Царських Воротах, інших частинах храму, були написані на тканині (полотні), в основному мають вигляд круглого формату у дорогих позолочених рамках [10, 65].

Ікони писані невідомим автором. Зазначено, що в другому ярусі Царських Воріт розміщена копія ікони Божої Матері Почаївської, яка куплена на кошти прихожан у 1912 році. У 1915 році під час війни була вивезена з міста і повернута в 1919 році завдяки клопотанням Григорія Власовича. М. Теодорович згадує про цінну старовинну ікону святого Миколая Чудотворця у нижньому ярусі іконостасу біля лівого кліроса [11,70].

У 1983 році мистецтвознавці зі Львова досліджували стан живопису та готували пропозиції для реставрації церкви, описали шість ікон, які збереглися і датуються XVII-XVIII століттям. Відсутність повних записів в інвентарній книзі за 1923 рік спонукає до думки, що ці ікони були розміщені в інших частинах храму, про які немає відомостей, або ж були придбані пізніше. Це ”Сходження в ад”, ”Ісус Христос Пантократор”, дві ”Богородиці Одигітрії”, ”Христос у славі”, ”Свята Варвара”.

Спеціалісти стверджують, що переважно всі ікони, крім ”Святої Варвари”, належать до Волинської школи іконопису часів її становлення і розквіту. Ікона ”Свята Варвара”, очевидно, походить з майстерень Києво-Печерської лаври XVIII століття. Наявність в церкві цієї ікони говорить про спільність розвитку мистецтва та тісні взаємозв’язки всіх земель України. Сьогодні доля цих шедеврів є невідомою. Ще дві цінні ікони з Іллінської церкви ”Цар царям” і ”Спас” зберігаються в музеї Волинської ікони у Луцьку [12, 30].

За документами церковного архіву, можна переконатися, що Свято-Іллінському храму щастило на настоятелів. Майже впродовж всього XIX століття тут служила ціла династія з родини Горбачовських: з 1800 по 1820 роки – отець Григорій, з 1820 – 1864-й – його син о. Семен Григорович, з 1863 року – онук о. Григорій Семенович, який саме написав у 1893 році ‘‘Церковно-парафіяльний літопис Свято-Іллінської парафії’’ [13, 60]. Останнім священиком перед закриттям храму до 1945 року був о. Григорій Римарук, котрий свого часу працював викладачем духовної семінарії у Холмі, а пізніше – в Луцьку. У 1965 році протоієрей Феодосій Іванович Кристецький був призначений настоятелем церкви в Камені-Каширському, благочинним Камінь-Каширського і Любешівського районів. Отець Феодосій закінчив Ленінградську духовну академію і перед виїздом до міста служив у Берестечку. У свій час він згадував, що служити було дуже важко, бо це був час протиріч і хаосу як для прихожан, так і для священика.

У кінці 80-х років почалась таємна агітація на адресу московських властей з проханням відновити роботу храму. Ініціатором цієї акції став Прот. Феодосій зі своїми однодумцями: Войтусік Софією, Кисіль Надією, іншими прихожанами [15, 59]. Зараз настоятелем храму є благочинний Камінь-Каширської округи митрофорний протопресвітер Стефан Михалюк, який призначений сюди у 1999 році. Родом о. Стефан із села Любохини Старовижівського району.

До 90-х років XX ст. церква була майже зруйнована, вціліла лише дзвіниця. Відновлювали її на кошти прихожан, о. Феодосій, заслуга котрого у відновленні храму святого Іллі дуже велика, свого часу ділився враженнями про те, що 14 травня 1990 року в місті відбувся своєрідний хресний хід. Деякий церковний інвентар, зокрема Євангеліє, чаша, ікони, хоругви були перенесені з Різдво-Богородичної церкви в Іллінську. А згодом, на свято Іллі, після однорічного ремонту храм пережив своє друге народження і його настоятелем був Протоієрей Феодосій Іванович Кристецький [37, 69].

Нині громада міста вивчає питання спорудження нового храму на місці згорілої святині.

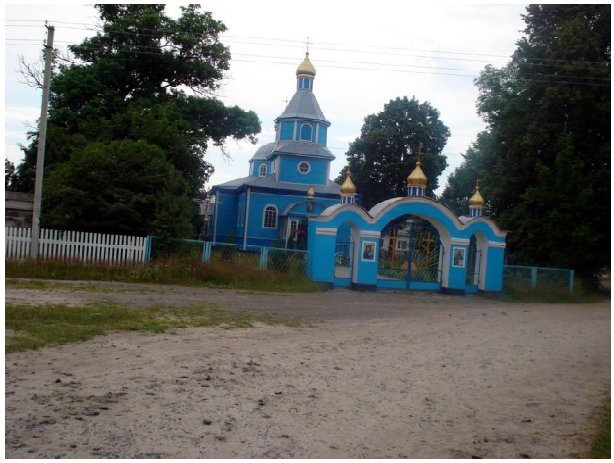
Мал. 6. Успенська церква, 1589 р. с. Качин.

Мал. 7. Преображенська церква, XVI ст. с. Нуйно.

Мал. 8. Церква Параскеви, 1774 р. с. Осівці.

Мал. 9. Церква Казанської ікони Божої Матері, 1990 р. с. Пнівне.

Мал 10, 11. Меморіальний комплекс на честь вояків Радянської армії.

Ще однією пам'яткою архітектури міста Камінь-Каширського є Церква Різдва Богородиці, що побудована 1723 року (мал. 4, 5).

У церковних джерелах зазначено, що завершено будівництво храму і його висвячено 1723 року. На будівництво виділяли кошти прихожани та І. Красицький. Споруда дерев'яна, на кам'яному фундаменті та з трьома куполами.

У 1880 році один купол переобладнали під дзвіницю. Церква має форму продовгуватого хреста. Знаходиться в районі, який здавна називають ''Воля ''.

На відміну від інших церков краю, цей храм вівтарем повернутий на південь. З північної сторони облаштовані хори. В XIX столітті зазначалося, що у церкві біля лівого кліроса є дуже давня ікона святого Миколая, яка сюди перенесена ще з давнішого храму. На південній і північній стінках в кіотах – ікони Богоматері й Вседержителя, вони теж визнаються як дуже давні [15, 123]. Церква занесена до реєстру і довідника пам'яток мистецтва України й характеризується як найдосконаліший твір волинської школи народної архітектури.

Унікальний триярусний іконостас церкви оновлено в 1876 році. Царські врата датуються XVI - XVII ст. і належать до іконостаса православної церкви, яка була на цьому місці за століття до появи нинішньої. Оригінальний виріз-арка нагадує форму грушоподібного барочного верхів'я храму [16, 141].

Невідомий український майстер залишив нам величний і монументальний твір, який вражає своєю могутністю і досконалістю при реальних скромних розмірах.

У цій церкві виявлена ікона ''Спас'' із намісного ряду іконостасу і визнана шедевром професійного малярства Волині першої половини XVII ст. Нині вона зберігається в музеї. Завдяки високому рівню виконання, духовній глибині образу, досконалому рисунку золоченого орнаментованого тла ікона ''Спас '' визнана найвидатнішою пам'яткою українського малярства.

Священиками у церкві були І. Созонтович, Ф. Мілешкевич, І. Гуторевич, С. Михалевич, П. Бухович, Г. Горбачевський, Д. Левицький та інші. У повоєнні роки тут вів службу М. М. Роздяловський. Членами церковної ради були І.К.Кереб, І. С. Склезь, М. Т. Мельник. Подалі настоятелями церкви призначалися Г. К. Римарчук та Ф. І. Кристецький. Нині – Юрій Михайлов.

Однією з багатьох пам'яток Камінь-Каширського району є Успенська церква у селі Качин (мал. 6). Вона побудована у 1589 р. стараннями місцевого поміщика Баковецького і розташована у самому центрі старого поліського села.

Церква належить до найкращих пам'яток народної архітектури північної частини Волині. Храм побудований у формі корабля з трьома куполами, що є характерною ознакою для Полісся. Велика цінність пам'ятки полягає у тому, що збереглися різьблення та живопис XVII–XVIII ст., виконані народними умільцями того часу. У 1875 р. почали проводитися ремонтні роботи: підвели кам'яні фундаменти, настелили нову підлогу, зруби обшили дошками [20, 19].

У 1884 р. завершили реконструкцію храму, а у 1895 р. закінчили всі реставраційні роботи. У 1971 р. церква була заново відреставрована зовні і всередині.

Після реставрації будівля отримала різноманітні архітектурні форми, що не узгоджуються між собою: зовні має вигляд дерев'яної церкви, а всередині – традиційний тридільний поліський храм. Неузгодженість між структурою внутрішнього простору та зовнішніми формами свідчить про те, що церква постійно перебудовувалася і кожен час вносив свої корективи. Наприклад, у письмових джерелах згадується, що на місці сучасного західного зрубу колись знаходився бабинець, який повністю повторював східну частину храму. Тобто, до реконструкції композиція церкви була витримана в правильних симетричних формах відносно нефу [24, 90].

Після останньої реставрації церква – тридільна, загальною площею – 140 кв. м., з подовженим у плані бабинцем, зруб якого має таку саму висоту, як і неф, а східна частина – набагато нижча і менша. Над презбітерієм і центральним зрубом збереглося шатрове перекриття архаїчної форми, а бабинець має пласке перекриття. В інтер'єрі храму особливо виділяються риси народного зодчества.

Особливість українських тридільних дерев'яних храмів полягає у тому, що візуально вони нагадують державний герб України – тризуб. У давнину їх будували в лісистій місцевості, де було багато деревини. Історія таких церков на сьогоднішньому етапі розвитку є малодослідженою, оскільки ними цікавляться переважно архітектори. Для істориків феномен дерев'яних храмів України певною мірою залишається загадкою [27, 90].

Церква Успіння Богородиці у с. Качині є визначною пам'яткою України, одним з найстаріших храмів у Камінь-Каширському районі Волинської області і тепер належить до православної єпархії.

У селі Нуйно, за переказами, на місці колишнього кладовища знаходиться пам'ятка архітектури

Мал 12. Меморіальний комплекс на честь вояків Радянської армії.

Мал.13. Меморіальнаий знак 3000 загиблим євреям.

Мал. 14, 15. Хрест воякам УПА.

Мал. 16. Пам'ятник загиблим в Афганістані.

Мал. 17. Братська могила на міському кладовищі.

Преображенська церква (мал. 7). Вона дерев'яна, тризрубна, обшита дошками, однокупольна. Барабан центрального зрубу сидить на чотирьох парусах, східний зруб і притвор мають плоске перекриття. Купол увінчаний відкритим ліхтариком і підноситься на восьмерику. Дзвіниця, що примикає до західної частини бабинця, декілька раз перебудовувалася: первинна була дзвінницею, пізніше просто притвором а в 1765-67 роках був надбудований другий поверх притвора і дзвіниця. Алтарна частина церкви і центральна не перебудовувались.

Церква древня і монументальна. За твердженням В. Завади, це єдина збережена пам'ятка волинської школи, де достеменно виявлено наявність первісної дзвініці над бабинцем. Втім, сказати, якою вона була, дослідники не наважуються. Очевидно, архаїчно-невисокою [26, 58].

У другій половині XIX століття бабинець перебудували, влаштувавши на другому поверсі хори, а нову, геть невідповідну церкві дзвіницю за єпархіальною традицією притулили перед бабинцем.

На щастя, решту храму не зачепили. Тож і сьогодні могутній верх нави викликає захват і повагу, особливо якщо дивитися на нього зблизька. Чи хотіли давні зодчі в такий спосіб обійняти всесвіт іще наочніше? Хто зна. Але ясно, що прототипом для пізніших, більших і потужніших мурованих храмів слугували саме такі дерев'яні шедеври.

У селі Осівці деревяна церква в ім'я святої Великомучениці Параскеви (мал. 8.) побудована у 1774 році на кошти прихожан. У 1777 році храм був освячений. У 1875 році храм перекритий жерстю. У 1883 році прихожанами побудована при храмі нова дерев'яна дзвініця [28; 36].

Новий іконостас в три яруси встановлений прихожанами у 1894 році коштував 300 руб. У 1896 році церква була зовні пофарбована.

Належав Свято-Параскевський прихід до парафії села Грудки, що в той час мало назву Ольблє-Рускоє.

Пережив храм різні лихоліття, війни та атеїстичні часи. Він вистояв, і сьогодні є пам'яткою архітектури. Храм увесь час діяв, звершувалось богослужіння. Священослужителі сіяли Слово Боже у серця людські, і недаремно, адже віра в осівецьких прихожан і по сьогодні тверда і непохитна. Люди дякують своїм наставникам та пам'ятають про них.

У різний час настоятелями церкви були священики: Сергій Лівіцький-Борщевський (1925 р.); Ціхоцький; Коровіцький; Роман Прасовський (1936р.); Михайло Галінковський (1948-1958 р.); Петро Ярощук (1958-1968 р.).

Надалі 7 років не було постійного священика. Доїжджали Зосімович з Ворокомле, Косьма Михалевич з Верхів, Феодосій Кристецький з Камінь-Каширського. Після цього настоятелями були: Іван Дуда (1975-1989 р.); Петро Черевко (1989-1991 р.); Анатолій Литвин (1992-1993 р.); Віктор Геналюк (1994-1997 р.).

З лютого 1997 року знову настоятелем є протоієрей Петро Черевко, який на превеликий жаль трагічно загинув у травні 2007 року. Після цього настоятелем поставлений молодий священик Сергій Кисель племінник покійного отця Петра [30, 21].

З 2011 р. указом митрополита Луцького і Волинського Ніфонта настоятелем був протоієрей Стефан Кисель, духівник Камінь-Каширського благочиння, який згідно прохання у 2013 р. призначений кліриком цього ж храму. З 2013 р. настоятелем призначений протоієрей Сергій Іванович Приходько.

Гарна дерев'янна церква у селі Пнівне. Вона справляє величне враження (мал. 9).

Пам'ятні дошки і знаки

Залишила свої криваві сліди Друга світова війна. В братській могилі на кладовищі покоїться прах 476 воїнів, які боролися проти гітлерівських окупантів.

Після вступу радянських військ у місто у квітні 1944 р. в діючу армію були мобілізовані тисячі камінь-каширців. Багато з них| повернулися додому з бойовими нагородами. Та не всі сім'ї дочекалися своїх батьків, синів. Нині «Книгу Пам'яті України. Волинська область" навічно занесені імена 129 жителів міста, які загинули у війні. Тут також названо ще 1790 імен жителів сіл району, які не повернулися з фронтів [14, 50].

На честь полеглих героїв в місті 1969 року спорудили меморіальний комплекс Слави. В центрі височить Монумент Слави, пломеніє Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата. Авторами пам'ятника стали скульптори лауреати Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка Л. П. Крававіч та Б.С. Романець.

В селах споруджено 29 обелісків, які теж є пам'ятками історії. Обеліски Слави й Хрести пам'яті встановлені в містах і селах на могилах тих, хто боровся під різними прапорами.

Великі спустошення залишила війна. Багато будинків було спалено. Знищені залізнична станція і колія, промислові підприємства. Значна частина чоловічого працездатного населення була мобілізована

Мал. 18. В'їзний знак у місто Камінь-Каширський.

Мал. 19. В'їзний знак у Камінь-Каширський район

Мал. 20. Пам'ятна дошка Євгену Шабліовському (1906-1983).

на фронт, що котився на захід. У таких надзвичайно складних умовах і розпочалося відродження Камінь-Каширщини.

В квітні 1944 року почали діяти міська і районна Ради, хоча за ними сторожею стояли відповідні компартійні комітети. Мешканці міста розчистили руїни. Стали працювати пекарня, пилорама, залізниця, ліспромгосп. Було побудовано невелику комунальну електростанцію, відремонтовано житлові будинки.

Промисловість міста в 1950 р. перевищила по виробництву продукції довоєнний рівень. У 1956 р. став до ладу новий маслозавод. З 1961 року почали збільшувати обсяг реалізованої продукції. У 1961 році в місті почали випускати силікатні блоки. Розгорнули свою діяльність міжколгоспна будівельна організація, районні об'єднання "Сільгосптехніка". 1984 року в нове приміщення перейшла районна друкарня. У 1986 році розпочалося будівництво льонозаводу, одного з найбільших в регіоні. Розгорнулося шляхове будівництво і дороги з твердим покриттям за тридцять років проклали до кожного села [32, 70].

У містах і селах району за 70-ті і 80-ті роки здійснена значна програма соціально-культурного будівництва: до складу діючих додали нові школи, будинки культури, корпуси лікарень, фельдшерсько-акушерські пункти. Про деякі з них можна говорити як про пам'ятки радянської доби.

Окремо варто представити деякі пам'ятні дошки і знаки. Майже у центрі Каменя-Каширського розташований меморіальний комплекс (мал. 10, 11, 12) на честь вояків Радянської армії. На ньому ж – шматочки землі з міст-героїв.

А вічний вогонь так само, як і в Луцьку, зовсім не вічний. Влада економить на чому може. Але люди не забувають і приносять вінки героям (мал. 9), що захищали місто. Нині на території району взяті під охорону держави 5 братських могил радянських воїнів, 2 братські могли вояків УПА. Встановлені також пам'ятні знаки на місці масового захоронення євреїв у Камені-Каширському (мал. 13) і поляків в урочищі Майдан біля с. Карасин.

Встановлено хрест воякам Української повстанської армії (мал. 14, 15), які загинули на території району

Трагічною сторінкою ввійшла Друга світова війна в історію Камінь-Каширщини. На шляху з райцентру до села Гута Камінська, на пагорбі, височить дерев'яний хрест. Тут в червні 1941 року енкаведисти без суду розстріляли 18 місцевих жителів. Їх позбавили життя за те, що вони запізнилися на кілька годин у призовний пункт [36, 20]. І таких хрестів чимало в Україні.

Неподалік ринку – пам'ятний знак мешканцям Камінь-Каширщини, які загинули в Афганістані (мал. 16).

На найбільшому цвинтарі міста є могили навіть 100-літньої давності. Серед них польські (мал. 17). Однак ця частина кладовища занедбана і заростає. Є також кілька поховань радянських солдат і цілий комплекс померлим у війні.

Цікаві пам'ятні знаки стоять при в'їзді у місто (мал. 18) і район (мал. 19). Їх можна вважати мистецькими історичними пам'ятками, що інформують про історію .

Серед відомих історичних постатей вирізняється заслужений діяч науки, член-корспондент НАНУ Євген Шабліовський, якому до 100-річчя від дня народження під час однієї з історико-краєзнавчих конференцій було відкрито меморіальну дошку на школі-ліцеї (мал. 16).

Звичайно, в одній публікації неможливо охопити всі пам'ятки, тому ще будуть наступні конференції та публікації.

---

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк – Бавнд Брук, 1966.– С. 214.

2. Волинь. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. – Почаїв, 1903. – Т.V. – С. 233-234.

3. Ґрачотті С. Українська культура XVII ст. і Європа / С. Ґрачотті // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи: Матеріали 1-го укр.-італ. симпозіуму, 13 – 16 вересня 1994 р. – К. : Венеція, 1996.

4. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992.

5. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995.

6. Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974;

7. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1982. – Кн. 1. (1574 – 1700);

8. Ілюніна Л. Про святих та їхнє шанування в церкві. – Голос православ'я. – К., 2009. – ч.12. – с.7

9. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К., 1966.

10. Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури епохи феодалізму. – К., 1972.

11. Ісаєвич Я. Найстаріші документи про діяльність братств на Україні // Історичні джерела та їх використання. Вип. 2. – К., 1966.

12. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996.

13. Книга і друкарство на Україні. – К., 1965.

14. Ковальчук Є. До питання збереження пам'яток сакрального мистецтва у храмах Волині // Українська культова архітектура у світовому контексті. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К., 2001. – С. 96-101.

15. Колодний А. М. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів, 1996.

16. Кралюк П. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996.

17. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 3. – К., 1994.

18. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVIII ст. // ЗНТШ. – 1994. – Т. 228.

19. Кулаковський П. Земські сеймики як орган шляхетського самоуправління в др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст. // Наук. праці іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – Вип. 7. – 1999.

20. Культура і побут населення України. – К., 1993.

21. Культура українського народу: Навч. посіб. / В.М. Русанівський, Г.Д. Вервес та ін. – Київ, 1994.

22. Логвин Г.Н. Украинское искусство XI – XVIII вв. – М., 1963.

23. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні. – К., 1996.

24. Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до серед. XVII ст. – Київ, 1961.

25. Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI – XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. – М., 1954.

26. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990.

27. Мишанич О. Крізь віки: Літ.-крит. та іст. статті й дослід. – Київ, 1996.

28. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. – Рим, 1962.

29. Наливайко Д. С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998.

30. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.

31. Овсійчук В. А, Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – К., 1985.

32. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 1998.

33. Сеник С. Передумови Берестейської унії // Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами. – К., 1999.

34. Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10.

35. Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст.: Матеріали симп. – К., 1982.

36. Українське народознавство / Заг. ред. С. П. Павлюк, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчів. – Львів, 1994.

37. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Середина XV – кінець XVI ст. Кн.2. – К., 1994.

38. Феномен Петра Могили: Біогр., діяльність, позиція / Відп. ред. В. Климов. – К., 1996.

39. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / О. Цинкаловський. Т. І. – Вінніпег, Канада, 1986. – С. 480, 481.

40. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття – К., 1997.

Геннадій БОНДАРЕНКО ***(Луцьк)***

КАМІНЬ-КАШИРСЬКИЙ РАЙОН: ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ПУБЛІКАЦІЇ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Витоки дослідження Камінь-Каширщини варто віднести до діяльності Василя Кмецинського, який багато зробив для створення краєзнавчого музею у районі від середини XX ст. Багато мав публікацій з історії району, що дозволило у 2010 р. зібрати матеріали і опублікувати невеличку працю *Місто над Циром* [10]. Річ у тому, що Камінь-Каширський давнє літописне місто, якому передували поселення слов'янських племен, про що свідчать археологічні розкопки і знахідки 1993 року в самому місті, а також у населених пунктах району, представлені М. Кучинком і Г. Охріменком [18, 123-124]. Від першої писемної згадки у Галицько-Волинському літописі під 1196 роком веде свій лік історія міста Каменя-Каширського. Згодом стали з'являтися нові публікації про район і його населені пункти, людей, пам'ятники. *На просторах Камінь-Каширщини* [22], таку назву має книга про Камінь-Каширський район, як онди із самобутніх

куточків Волинського Полісся, багатих на предковічні ліси, чисті озера, запашні луки, поля. У районі 77 об'єктів культурної спадщини, в тому числі 11 пам'яток містобудування та архітектури національного значення, 8 – місцевого, а також 58 пам'яток історії, монументального мистецтва, археології місцевого значення. Представлено відомих людей краю таких як Григорій Рафальський – митрополит Новгородський, Санкт-Петербурзький і Фінляндський, Євген Шабліовський – літературознавець, Дмитро Степовик – доктор філософії, богословських наук і мистецтвознавства та інші. Район багатий і на духовні святині, які частково згадані і фіксовані в окремому кольоровому презентаційному виданні, у якому 19 храмів [6].

Дві книги про Камінь-Каширський і район написав В. Денисюк [4; 5] у 1996 і 2001роках. Перша з них це історико-краєзнавчий нарис про місто, а друга – літопис району від найдавніших часів, досить об'ємний і насичений подіями і фактами. А книга «Зоря тернистої долі»розповідає про академіка, відомого шевченкознавця Євгена Шабліовського [3].

Камінь-Каширський район від початку 90-х років представлений рядом публікацій різного змісту. Більшість з них історико-краєзнавчого спрямування. Серед них виділяються книги Олександри Кондратович, яка народилася у цьому краї і збирала народні традиції та пісні, представила значні дослідження з етнографії [11; 15], фольклористики [9], окремо, образу матері [14; 17].

Серед публікацій вирізняються дві книги Олександри Кондратович. Історико-краєзнавчий нарис про села Кримно і Броницю [12] і окрема книга про Нуйно [16]. О. П. Кондратович, розповідає, що ці поліські села Кримно і Брониця Камінь-Каширського району мають давню історію, про що свідчать археологічні знахідки. Серед них відомий скарб с. Качин того ж району, срібні прикраси якого свідчать, про торгівельні зв'язки з іншими територіями і про використання ювелірних виробів.

Село Кримно пережило складні роки, коли йому мали змінити назву. Але патріоти, як пише автор, відстояли назву свого села. Пан Ян Терлецький не зміг переконати селян змінити на Катеринівку назву села, яке продовжувало розвиватися і у якому була збудована церква і торгова площа, на якій проходило 12 ринків на рік. І містечко Катеринівка знову стала селом Кримно. За різних влад жили і працювали кримняни на своїй землі, на панській, у колективних господарствах. Але при різних владах і формах власності вони завжди залишалися патріотами своєї землі та краю.

Багато сторінок у книзі присвячено різним родинам, які прагнули будувати щасливе життя. Розповідається про родини Федчиків, Грицаків, Василів та інші. У тому числі автор розповідає про свою родину від гілки Василів, про своїх батькі Надію і Павлина Кондратовичів. Трагічність долі поліського села підкреслюється і підсилюється подіями років Другої світової війни і перших повоєнних років, коли політичні рухи, переслідування влади руйнували родини. Втім, на оптимістичній ноті звучать слова про майбутнє села, де є прагнення поколінь вчитися, працювати.

Що стосується Нуйно, то це село представлене як одне з перспективних і розвинутих сільських населених пунктів. Описані школа, церква, представлено відомих осіб, які прославили село. Книга насичена документами і світлинами.

І ще одна книга – біографічна, представляє долю освітянки, якою все своє свідоме життя була і залишається Олександри Кондратович [13]. Це книга – підручник, до якої сама собою напрошується назва «Сповідь освітянки», бо містить у собі той зміст і ту мету, що підтверджується життям Олександри Павлівни – члена Національної спілки краєзнавців України, удостоєного звання Почесного краєзнавця, яка все своє життя запалювала свічки в душах людей – свічки надії на краще життя кожного і на кращу долю України, у чому в Олександри Павлівни не виникало сумнівів і чому вона вірою та правдою служить упродовж усього свого життя.

Книга насичена говірковими лексемами, які передають неповторну барвисту мову поліщуків (або полісян), історичними фактами місцевого і державного значення, які творять суспільне тло життя родини Кондратовичів та її земляків і друзів.

Важливо те, що книга наповнена позитивом І запрошує до сприйняття минулого і людей такими, якими вони були щирими, добрими і з високою мораллю, хоча і вказує на негідну поведінку тих окремих, які зустрічаються на дорогах життя. Тому крізь роки і сторінки її життя проходять Леся Українка, Тарас Шевченко, Василь Сухомлинський, Ліна Костенко, Олекса Ошуркевич, цілий ряд вчителів та учнів, з якими довелося бути у різних життєвих ситуаціях.

Кожний розділ сповіді Олександри Павлівни пронизаний любов'ю до своєї професії, до людей і, особливо, до своїх учнів. Такими є й інші її книги, сповнені щирої і самовідданої любові до Поліського краю.

Втім, ця книга заслуговує на те, щоб кожний вчитель, особливо вчителі-початківці, мали можливість

ознайомитись з її змістом і могли почерпнути з неї ті премудрості життя, які роблять вчителя головною діючою особою у класі та в школі. Коли вчитель стає тією постаттю, яка потрібна батькам і дітям.

Невеликою книжечкою представлено село Хотешів В. Шуйчиком [23], де ведеться розповідь про складну долю цього поліського села, шо пройшло шлях за різних влад і окупаційних режимів, але продовжує відстоювати себе.

Усі населені пункти району представлені короткими довідками у топонімічному довіднику Г. Бондаренка і В. Кихтюк [1], який має стимулювати подальше дослідження краю, оскільки існує цілий ряд топонімів, легенд, переказів, які не увійшли до цієї книги. У 2006 і 2010 рр. в Камені-Каширському відбулися 20-та і 37-ма краєзнавчі конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся» [19; 20], які стали стимулом до вивчення району, його історії та, зокрема, населених пунктів. Перша – стосувалася 810-ї річниці першої згадки про Камінь-Каширський. Друга – це сторінки історії району. В збірниках обох конференцій багато матеріалів про населені пункти, про відомих людей краю.

Втім, центром краєзнавчої роботи у районі є краєзнавчий музей у Камені-Каширському. Директор музею Наталія Пась зберігає, поповнює колекцію музею, популяризує постійно історію та культуру району, готує публікації на місцеву тематику, зокрема про *Камінь-Каширське Полісся* [7]. Серед таких видань варто представити буклет про музей [8], книгу-каталог про унікальні сорочки-вишиванки [2], фотоальбом про храми району[6].

Цікавим є історичний нарис про Михнівський Свято-Стрітенський жіночий монастир, який відродився у районі за часи незалежності і сьогодні є духовним і релігійно-просвітницьким центром [21].

Кілька років на території району, при підтримці районної влади, працювали експедиції Східноєвропейського національного університету. Студенти під керівництвом викладачів збирали інформацію від старожилів про район, села, людей, етнографічні і топонімічні матеріали, проводили археологічні розвідки. Таким чином поповнювався новими надходженнями музей району і музей етнографії в університеті. Знайдені матеріали і факти послужать подальшому вивченню района і, можливо, появі нових публікацій.

Звичайно, в одній статті складно охопити всі публікації про Камінь-Каширський район, тим паче, що вони постійно з'являються у різних видавництвах.

1. Бондаренко Г. В., Кихтюк В. В. Історична топоніміка Волинської області : назви населених пунктів. – Луцьк : Надстир'я, 2016. – 368 с.

2. В ній – сповідь долі. Жіноча сорочка зі збірки Камінь-Каширського краєзнавчого музею. Каталог. Науково-популярне видання. – Луцьк : Медіа, 2009. – 16 с.

3. Денисюк В. Зоря тернистої долі. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 157 с.

4. Денисюк В. Камінь-Каширський. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1996. – 176 с.

5. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 524 с.

6. Духовні святині Камінь-Каширщини. Фотоальбом. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – 24 с.

7. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю / Автор тексту Н. Пась. – Луцьк : Медіа, 2012. – 62 с., іл.

8. Камінь-Каширський народний краєзнавчий музей. Путівник – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2016. – 15 с., іл.

9. Калиновий квіт Полісся. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині, зібрала і впорядкувала О. П. Кондратович. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 225 с.

10. Кмецинський В. М. Місто над Циром: вибране. – Луцьк, 2010. – 40 с.

11. Кондратович О. Весілля на Поліссі. 800-річчю Каменя-Каширського присвячується. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 112 с.

12. Кондратович О. П. Кримно і Брониця: минувшина та сьогодення. – Луцьк : ПДВ "Твердиня", 2011. – 176 с.

13. Кондратович О.На перехрестях долі. Спогади. – Луцьк : Надстир'я, 1016. – 328 с.

14. Кондратович О. Народини, або Дарована Богом свіча: родильні Західного Полісся. - Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. -– 132 с.

15. Кондратович О. П. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 200 с.

16. Кондратович О. П. Нуйно: на скрижалях історії і сьогодення. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 152 с.

17. Кондратович О. "Як у лузі калинойка з квітками". Возвеличення Жінки-Матері в пісенному фольклорі Волинського Полісся. – Вид. 2, доп. – Луцьк : Медіа, 1999. – 96 с.

18. Кучінко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. –168 с.

19. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Матеріали XX Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-й річниці Незалежності України, 810-й річниці першої писемної згадки м. Камінь-Каширського, 100-й річниці від дня народження українського літературознавця Євгена Шабліовського, 26 жовтня 2006 року, м. Луцьк – м. Камінь-Каширський: Науковий збірник. Випуск 20. – Луцьк : Пульс, 2006. – 227 с., іл.

20. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Науковий збірник. Випуск 37. Матеріали XXXVII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Камінь-Каширський. – Луцьк : Пульс, 2010. – 240 с., іл.

21. Михнівський Свято-Стрітенський жіночий монастир. 1642-…-1996-2006. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк : Твердиня, 2006. – 16 с. (серія "Волинь унікальна").

22. На просторах Камінь-Каширщини. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. – 100 с.

23. Шуйчик В. Ф. Хотешів. Короткий нарис історії села. – Хотешів : Б. в., 2006. – 76 с.

Тетяна СОВАЛЬСЬКА ***(с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну)***

АРХЕОЛОГІЧНІ, ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ м. КАМЕНЯ-КАШИРСЬКОГО

Камінь-Каширський – місто у Волинській області, розташоване на рівнині, по обидва береги невеликої болотистої річки Цир, на сьогоднішній день, це райцентр Камінь-Каширського району.

Серед дослідників існує чимало думок, пов'язаних із датуванням виникнення міста, однак всі вони стверджують, що місто досить древнє, про що свідчить значна кількість пам'яток матеріальної культури. Археологи, розкопуючи й описуючи кам'яні вістря стріл, різці, скребки, визначаючи їх вік, стверджують, що на території міста перші поселення з'явилися ще в добу волинської неолітичної культури, тобто 5-7 тисяч років тому [4, с. 10]. Вважається, що пам'ятки даної території входили до більш широкої спільності – дніпро-донецької культури, яка була поширена в Подніпров'ї, лівобережній Україні та південно-східній Білорусі. Свого часу неоліт Волинського Полісся Д. Телегін відносив до києво-волинського варіанту дніпро-донецької культури [8, с. 22]. Тепер же, у зв'язку зі збільшенням джерелознавчої бази, стало можливим виділення цих пам'яток у окрему, з багатьма своєрідними рисами, волинську неолітичну культуру. Поселення волинської неолітичної культури знаходилися в районі лісових масивів, уздовж рік і поблизу озер на високих і низьких терасах. Такі поселення виявлено в с. Карасин, поблизу Каменя-Каширського [8, с. 24]. Площа жител досягала 12 кв. м., вони були заглибленні в грунтприблизно на 0,5 м. Біля них було знайдено залишки вогнищ, скупчення крем'яних виробів та фрагменти кераміки, що вказує на існування господарсько-побутових комплексів. Враховуючи місцевість довкола Каменя-Каширського, переважали наземні будівлі з дерева і глини, а також будівлі на палях. Зрозуміло, що помітних слідів після них не залишилось, хіба що подекуди трапляються заглиблення.

На місці поселень зустрічається посуд, у вигляді гостродонних не високих горщиків з прямими, іноді ледь помітними відігнутими назовні вінцями. Поверхня посуду орнаментована слабо, переважають лінії, орнаментування паличкою, відбитки паличкою, коса штриховка. Кам'яні знахідки представлені нуклеусами та відбійниками, ножами, скребками, різцями, сокирами, мікролітами. Зустрічаються і мікролітичні знаряддя для обробки дерева – сокири, однак землеробство й скотарство тут було слаборозвинутим. Основним же ж заняттям населення в основному було мисливство та рибальство, менше – збиральництво [3, с. 3].Дослідники також вивчили наявні в межах нинішнього міста і його довкілля поселення тшинецько-комарівської культури доби бронзи. Характерною особливістю населення цього періоду є те, що вони в своєму господарстві значну роль відводили скотарству, хоча здебільшого займалися полюванням на численних в цих лісах ведмедів, оленів, кабанів та іншу дичину. Житла їх були невеликі, дерев'яні, заглибленні в землю. Зрозуміло, що вони намагалися селитися на підвищеннях, часто-густо оточених річками чи болотами. Таким місцем й були піщані пагорби над річкою Цир. І. К. Свєшніков відносив тодішні племена до праслов'янського етносу [4, с. 10].

В межах нинішнього міста виявлено також поселення, які відносяться до доби раннього заліза (XVIII–V ст. до н. е). Сприятливі кліматичні умови та родючі ґрунти були сприятливі для заняття населення землеробством. На теренах Каменя-Каширського знаходиться село Рудка-Червинська. Саме ця назва вказує на те, що в давні часи тут добували болотяну руду. Спочатку її промивали у воді, в кошиках із лози, потім сушили, подрібнювали, завантажували в земляні печі, обмазані з середини вогнетривкою глиною, добавляли деревне вугілля, розтоплювали залізну масу, з якої виготовляли зброю, сокири, ножі та

інші знаряддя праці та побуту [3, с. 4].Очевидно, що цими та іншими знаряддями обмінювались, торгували мешканці поселення на березі річки Цир, яка служила ще водним шляхом. Тодішніми дорогами через поселення перевозили різні коштовності із срібла, складні побутові ремісничі вироби. Свідченням цього є знайдений поблизу Каменя-Каширського (село Качин) скарб, який став історичною цінністю й знаходиться сьогодні в обласному краєзнавчому музеї [3, с. 5].

Качинський скарб було знайдено випадково в 1961 році, під час копання силосної ями. Знаходився він у горщику, перевернутому догори дном; при спробі його підняти горщик розпався на окремі фрагменти. З 1974 року скарб зберігається у Волинському краєзнавчому музеї і є окрасою експозиції відділу давньої історії. Унікальність підсилюється гармонійним поєднанням елементів орнаменту, функціональністю і естетикою кожної речі. Всі вони, окрім бурштинової намистини, виконані зі срібла 700, 860, 875 і 916 проб, залежно від вмісту в них лігатури. Скарб складався із жіночих прикрас (пари двоплатівчастих фібул, велика щиткова пряжка з позолотою, сережка); фрагментів обладунку коня (вудила з чотирма срібними бляшками, дванадцятипелюсткова кругла бляшка, бляшки-підвіски), бурштинової намистини і злитку срібла, що є деталлю якогось невідомого предмета. Згідно досліджень археологів Ю. В. Кухаренка та О. К. Амброза, точних аналогій речам з Качинського скарбу знайти не вдалося. Кожен предмет є індивідуальним за виконанням. Качинські фібули (за О. К. Аброзом) належать до групи гладеньких інкрустованих великих двоплатівчастих фібул з сильно видовженою ромбічною ніжкою, розширеною дещо вище середини (фібули Унтерзібенбрунна). (Додаток А)

Слов'янські племена, що тоді мешкали в північній частині Волині, для захисту своїх земель від литовців, ятвягів, інших войовничих сусідів, об'єднувалися і будували міцні укріплені городища.Після того, як в кінці X століття християнство стало єдиною релігією давньої України-Русі, потрібен був форпост не тільки для захисту від нападів з півночі племен язичників, але й для подальшого поширення християнства.Та найголовнішим для нас, мабуть, є те, що до нашого часу збереглися рештки городища, що було, практично, в самому центрі сучасного м. Каменя-Каширського – на правому березі річки Цир, яке колись нарекли «Гіркою» [4, с. 14]. Звичайно, що з плином часу городище було зруйноване, однак пам'ять про нього збереглася і до нашого часу, у вигляді земляних валів на підвищенні. Давньоруські міста будувалися переважно з дерева. У дерев'яній архітектурі тодішні майстри досягли високої будівельної майстерності, м'якості і різноманітності художнього образу архітектурних споруд [11]. Це також стосується і стародавнього Каменя-Каширського. Від Камінського княжого управління до наших часів збереглася лише нижня частина будівлі. Тут знайдено колоди діаметром до одного метра. Дослідження його в значній мірі дають змогу судити про вік Каменя-Каширського. Дослідники стверджують, що наприкінці XII століття тут була міцна дерев'яна фортифікаційна споруда, яка пізніше – в XIII–XIV століттях зазнала перебудови [4, с. 15]. Перше, розвідкове вивчення городища було проведено в 60-х роках нинішнього століття відомим археологом П. Раппопортом.[4, с. 16]Систематично, історико-археологічне дослідження городища в Камені-Каширському, при допомозі місцевої влади, розпочав кандидат історичних наук С. Д. Панишко, який очолив експедицію. Було розкрито 250 кв. м. площі городища і це притому, що інколи доводилося розкопувати його до чотирьох метрів у глиб [12]. С.Д.Панишко на основі проведеного ним дослідження стверджував, що саме це городище є залишками міського дитинця, тобто укріпленого центру, а опальне місто – було на південь від самої фортеці.

Під час дослідження городища виявлено велику кількість кераміки, яка характерна для XII століття, а також дещо пізнішого часу – XIII століття [4, с. 18]. Значний інтерес також викликають знайдені тут кресала, скляні браслети, металічні наконечники стріл, ножі. Особливо детально досліджені два зруби, які знаходяться в городищі. Після їх детального огляду, цілком ймовірно припустити що вони виконували функцію опорних колон, якоїсь надбудови, можливо дерев'яної оборонної вежі чи досить великого даху. З'ясувалося також, що в давніх поселеннях Каменя-Каширського були печі, від яких в одному зрубі залишився великий черінь. Сама ж піч була обшита добре обробленими дошками із слідами вогню.

Результати наукових досліджень дають змогу досить переконливо свідчити, що вже у XII столітті на місці сучасного Каменя-Каширського були досить значні дерев'яні споруди, обнесені земляними валами. Волинський князь Роман Мстиславович тільки офіційно поставив на карту Волинського князівства містечко Кошер, а поселення на території міста існувало ще до побудови фортеці в 1196 році.

Найперша зафіксована на скрижалях історії писемна згадка про місто міститься у Галицько-Волинському літописі. Тут під роком 6704 – в нинішньому літочисленні 1196 – є запис про могутнього Волинського князя Романа Мстиславича, який помстився ворогам за спустошення земель навколо Каменя [1, с. 361]. Зауважимо, що в нинішніх перекладах літопису вживають слово «Каменця», однак, більшість істориків ототожнюють Камень і Каменець з нинішнім Каменем-Каширським [4, с. 19]. У

статті «Камінь-Каширський» в «В історії міст і сіл України. Волинська область» теж вказується перша літописна згадка про Камінь-Каширський у 1196 році, як місце де Роман Мстиславович побудував фортецю [10, с. 480]. Професор Олександр Цинкаловський у своїй книзі стверджував, що місто побудоване на місці старого городища XII століття, але спершу воно носило назву Кошер. Тут же він дає пояснення, що Кошера – це будівля для війська при замках, або для худоби. Таке визначення дає нам підстави стверджувати, що назва міста могла бути пов'язана із перебуванням в даній місцевості військового гарнізону [10, с. 234].

Ще один дослідник М.Теодорович у своїй книзі пише, що на місці сучасного Каменя-Каширського існувала фортеця для захисту північних рубежів Волинського князівства й називалась Каменем, а саме місто навколо – Кошером [4, с. 20]. Очевидно, що ці дві назви згодом об'єдналися. Історик О.Андріяшев вважає, що літописний Камінь й нинішній Камінь-Каширський це одне й теж місто. Думку про те, що на місці теперішнього Каменя-Каширського знаходився літописний Камінь, підтверджує також й історик І.П. Крип'якевич [7, с. 22].У цьому контексті є важливим і те, що думку про те, що літописний Камінь і сучасний Камінь-Каширський одне й теж місто – підтримував і М. С. Грушевський. Він у своїй «Історії України-Руси» зазначає, що в теперішньому Камені-Каширському ми маємо згадані в літописі волинські Камені, Каменці [2, с. 380].Початок діяльності князя Романа був пов'язаний з Новгородом (1160–1170), де він, як зазначає автор «Истории государства Российского» М. Карамзін, «…который еще в летах нежной юности, под стенами Новгорода, смирив гордость Андрея Боголюбского, заслужил тем внимание Россиян»[5, с. 62]. Але справжній історичний образ Романа – князя, воїна-полководця та державного діяча – визрів в Україні на Волині.

Таким чином, наприкінці XII століття завершився поділ Волині на дрібні волості. Але цей процес не набув небезпечного характеру, бо, як зазначав професор І.П. Крип'якевич, ці князівства (уділи) не мали ніякого політичного значення, їх князі були подібні до великих землевласників-феодалів і повністю залежали від становища й сили Володимирського князя Романа Мстиславича володаря всієї Волині, в руках якого незабаром безпосередньо зосередилися більшість волинських земель, а пізніше й Галичина [6, с. 155].

Описами м.Каменя-Каширськогозаймались-російський історик А. Андріяшев у книзі «ОчеркисторииВолынскойземли» [11], український історик М. Ф. Котляр в праці «Данило Галицький [11].

У Галицько-Волинському літописі сказано: «У рік 6718/1210/. У той же рік прийшов до БелзаЛешко (князь лядський), якого переконав Олександр (Всеволодович), бо Олександр не сприяв обом Романовичам, а хотів (їм) зла, і забрав Белз (у Василька) і дав Олександрові. Але бояри не згодилися (Романовича), а пішли пішки з князем Васильком у Кам'янець» [1, с. 373]. І. Левкович [9, с. 33].

М.С. Грушевський у другому томі «Історії України-Руси» говорячи про Камінь-Каширський зазначає, що: «… в сім Камені чи Каменці пересиджували прикрі хвилини Романовичі, коли їм забрано і Володимир і Галич» [2, с. 380]. Тобто саме тут у на віддалі від столиці, малолітні Данило і Василько рятувалися від переслідувань галицьких бояр, які прогнали їх разом з матір'ю після того як загинув Роман Мстиславович. Наведені вище факт говорять про те, що княгиня Ганна зі своїми синами перебувала в містечку Камені-Каширському, маючи тут свій наділ. Стосовно, думки І.Крип'якевича про те, що Каменець не Каширський, а над Горинню, то можна припустити, що знаючи силу авторитету батька Данила і Василька, польський князь та галицькі бояри не могли надати їм місто, що знаходиться ближче до Києва, де б вони могли б створити коаліцію проти галицьких бояр і польського князя, та зайняти місце свого батька в Галичині. Тому вони заслали їх в невелике місто, яке знаходиться близько до Польщі, і де можна було б легше контролювати діяльність княгині Ганни та її синів.

Отже, місто Камінь-Каширський з 1210 по 1214 рік стало місцем перебування дружини Романа Мстиславовича та її синів Данила і Василька. Тут у надійній, захованій у лісових нетрях фортеці, вони проживали деякий час.

У Володимир-Волинському збереглася церква-ротонда. Вона була побудована як каплиця над гробом княгині Ганни, дружини Романа, матері Данила Галицького та Василька, першої княгині Камінь-Каширської вотчини свого чоловіка. При обстеженні праху в гробниці було знайдено перстень, на якому викарбовано латиницею «Регіна Анна», тобто «Княгиня Ганна».Протягом чотирьох років малолітні Данило і Василько перебували у місті, що було збудоване їхнім батьком, вчилися писати, читати, володіти мечем, ратищем, списом, їздити верхом на коні. Разом з княжою родиною тут були вірні дітям Романа володимирські бояри. Особливо багато уваги вихованню княжичів приділяв боярин В'ячеслав Товстий та боярин-воєвода Мирослав. Наближені бояри часто брали молодих княжичів на полювання, вчили ходити біля бортів, ловити рибу.

Окремі фрагменти «качинського» скарбу

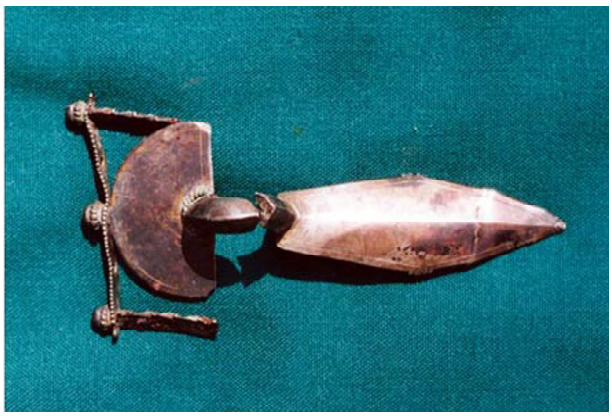
1. Вудила кінські. Срібло, 700 проба. Техніка лиття. Довжина 240 мм, діаметр (1) 65 мм, діаметр (2) 17 мм, маса 458,2.

2. Фібула двоплатівчаста. Срібло, 860 проба. Техніка лиття. Довжина 120 мм, маса 36 г.

3. Бляшка (підвіска). Срібло, 916 проба. Техніка лиття. Довжина 76 мм, маса 13,8 г.

4. Фібула двоплатівчаста. Срібло, 860 проба. Техніка лиття. Довжина 120 мм, маса 41,4 г.

5. Сережка. Метал. Техніка лиття. Діаметр 19 мм, маса 6,7 г.

6. Горщик (фрагмент).

Ще двічі згадується місто в Галицько-Волинському літописі, й обидва рази мова йде про відсіч ворогів. Так, у 1260 році литовський князь Міндовг послав рать на волинського князя Василька і «пустошили вони довкола (города) Каменя» [1, с. 423]. Василько послав на нападників воєводу Желислава та Степана Медушина, які далеко гнали литовців, що поспіхом втікали.

У 1276 році інший литовський князь – Тройден, бажаючись помститися Володимиру – сину Василька, знову ж намагався пограбували землі навколо Каменя. Отримавши належну відсіч, Тройден, зрештою, був змушений примиритися й жили князі, йдеться у літописі, у «великій приязні» [1, с. 329].

Постійні напади руйнували місто, його господарське життя, яке ніяк не могло наладитися через постійні напади на Галицько-Волинську державу, з півночі.

Однак, росло, як на той час, і саме місто. Поступово більшало населення міста, відбудовувались будівлі, але фортеця, верхня частина, якої була спалена монголо-татарами, залишалася не відбудованою, тому що останніх Галицько-Волинських князів оборонний форпост Камінь-Каширський не цікавив. Хоча більш реальним є те, що їм просто ніколи було займатися відбудовою фортеці, не було й коштів. Внутрішні негаразди займали більшу частину часу князів. Але й зі зруйнованою фортецею місто Камінь-Каширський виконувало свої обов'язки захисту від нападів з півночі. Саме ж місто змогло значно розширитися у своїй території.До наших часів уже навіть у назвах вулиць дійшов відгомін тієї давньої історичної епохи. І сьогодні називають люди район, що знаходиться в напрямку від фортеці за р. Цир, як Застав'є, згодом частину його називали Олексіївкою. Іншу, яка йшла від центру міста на південний схід, – Волею, та, що на південь, – Дальники, а на захід, – Забереззя. Так перегукуються віки у назвах вулиць. Та й сама назва міста символізує міць його колишньої фортеці, її військову силу й мирне заняття основної маси мешканців, які дбали й про те, щоб мати багато різної живності у великих кошарах.

Отож, становлення міста і утвердження його як оборонного посту проходило в постійній гострій політичній та військовій боротьбі. Лише із 1245 року політична напруга, спала у зв'язку із утвердженням на престолі Галицько-Волинської держави Данила Романовича. В військовому плані становище було невтішним, монголо-татарська навала в середині XIII століття та спустошливі напади литовських князів в кінці цього ж століття, призвели до господарського занепаду і зменшення кількості жителів міста Камінь-Каширський.

У XIV століття місто увійшло розореним, із занепалим господарським життям і зруйнованою фортецею.

1. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця/. –К.: Дніпро, 1989 – 590 с.

2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 2. – 1992. – 640 с.

3. Денисюк, В. Камінь-Каширський : 800 років від першої писемної згадки про місто : Історія і сучасність : іст.-краєзнав. нарис / В. Т. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 1996. - 176 с. : іл.

4. Денисюк, В. Літопис Камінь-Каширщини : іст.-краєзнав. нарис / В. Т. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. - 522 с. : іл.

5. Коваль А. Знайомі незнайомці: Походження назв посилень України. – К.: Либідь, 2001 – 302с.

6. Котляр Н. Формированиетерритории и возникновениегородов Галицько-Волынской Руси IX-XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985 – 183 с.

7. Крип'якевич І.П. Галищько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984 – 173 с.

8. Кучінко М.,Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині, – Луцьк: Надстир'я, 1991-137с.

9. Левкович І. Нариси з історії Волинської землі. – Вінніпег, Канада, 1953 – 110 с.

10. Теодорович Н. И. Волинь в описаниигородов, местечок и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическоеописаниецерквей и приходовВолынскойепархіи. Кременецкий и Заславскийуезды / Н. И. Теодорович. – Почаев : Тип. Почаева-УспенскіяЛавры, 1903. – 687 с.

11. Кмецинський В. Рідне місто моє. // Полісся. – 1996 – 7 серпня.

12. Саорнов В. Віхи древньої історії // Полісся. – 2005 – 17 травня.

Валентина НАДОЛЬСЬКА *(Луцьк)*

ПУБЛІКАЦІЇ ГАЗЕТ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Активні і всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не лише до загальної історії нашої держави, окремих її регіонів, але й актуалізують зацікавлення дослідників історією вітчизняної музейної справи, розбудовою та діяльністю музеїв різного профілю та підпорядкування. Вивчення найрізноманітніших аспектів музейного будівництва, які впливали на суспільні процеси, збереження/втрату національної свідомості є одним із важливих завдань сучасних наукових досліджень в Україні.

Серед різного профілю музейних закладів велику роль у культурному житті відіграють краєзнавчі музеї, які репрезентують історію краю від найдавніших часів і до сьогодення, акцентують увагу на особливостях розвитку краю, які вирізняють регіон серед інших. Вони активно проводять дослідницьку роботу, сприяють збереженню культурної та історичної спадщини.

Станом на 1 січня 2016 р. музейна мережа Волинської області нараховувала 17 державних музеїв,серед них і Камінь-Каширський музей [1, арк. 32]. На підставі рішення № 303 виконавчого комітету Камінь-Каширської районної ради народних депутатів краєзнавчий музей на громадських засадах було відкритоу місті 23 грудня 1980 р.[9, с. 4]. За роки свого функціонування музей став у районі справжнім культурно-освітнім центром, проводить різноманітну та цікаву роботу. Музей робить все для того, щоб збирати, вивчати і досліджувати пам'ятки свого краю.Набуття у 2010 р. статусу самостійного державного районного краєзнавчого музею значно розширило можливості закладу щодо реалізації перспективних завдань.

Важливим джерелом для вивчення історії Камінь-Каширського краєзнавчого музею є публікації районної та обласної преси, зокрема газет «Полісся» («Радянське Полісся»),[1]«Волинь-нова» («Радянська Волинь»), «Волинська газета». На їх сторінках неодноразово висвітлювались окремі аспекти роботи Камінь-Каширського краєзнавчого музею.

Попри ідеологічну заангажованість, характерну для радянської доби, публікації того часу містять цінний фактологічний матеріал. Одними з перших є статті В. Сусика [36, с. 2; 38, с. 2], М. Сверби [34, с. 3],в яких автори дуже коротко описують тодішню експозицію створеного музею та наводять приклади представлених у ній експонатів. Про відкриття у Камені-Каширському історико-краєзнавчого музею у публікаціях обласної і районної газет розповіла волинянам Л. Чирко [40, с. 2; 41, с. 2].

Цікаву інформацію про перші роки діяльності музею містить стаття В. Кмецинського [2, с. 4] – першого директора Камінь-Каширського краєзнавчого музею. У ній автор наголошує на проведеній музеєм різноплановій роботі – науково-дослідній, збиральницькій, науково-освітній та масовій. Побіжно згадує про перші виставки, перші підготовлені статті та зосереджує увагу на комплектуванні фондів шляхом дарунків.

Оскільки вагому роль при створенні та оформленні Камінь-Каширського краєзнавчого музею відіграв обласний краєзнавчий музей, то в цей період з'являється і публікація в районній газеті наукових працівників Волинського обласного краєзнавчого музею О. Ошуркевича та М. Прокоп'юк [12, с. 6]. У ній автори згадують про В. Кмецинського та його намагання створити музей, про відкриття музею та його експозиційну і наукову діяльність.

Новим етапом у музейній справі на Волині стали 90-ті рр. XX ст. У цей період також з'являється ряд статей у місцевій та обласній пресі, безпосередньо або опосередковано присвячених Камінь-Каширському краєзнавчому музею. Коротку інформацію про тогочасну експозицію музею можна віднайти у статті В. Ющика [43, с. 2]. У ній автор перераховує експозиційні розділи та описує окремі музейні експонати.

Про першого директора музею В. Кмецинського розповідає Н. Корінчук [3, с. 2]. У своїй статті автор подає коротку біографічну довідку, написану зі слів дружини В. Кмецинського, характеризує його як вчителя, краєзнавця, етнографа. Тут вперше висловлюється пропозиція присвоїти районному краєзнавчому музеєві ім'я його засновника та багаторічного директора.

---

[1] Під назвою «Радянське Полісся»районна газета виходила з 1962 р. Після укрупнення Камінь-Каширського району з 1 грудня 1992 р. газета виходила під назвою «Полісся».

Кілька публікацій, що торкаються тих чи інших аспектів діяльності Камінь-Каширського краєзнавчого музею, належать і С. Мальчук [5–8]. Переважно це статті, побудовані як інтерв'ю з директором музею і написані до Міжнародного дня музеїв, який відзначається 18 травня. У них автор наголошує на основних проблемах та потребах музею, висвітлює його перспективи на майбутнє.

З початком нового, XXI століття, інтерес до музейної справи значно посилюється. Все більше коло людей починає цікавитися музеями та музейними збірками. У районі центром уваги стає і Камінь-Каширський краєзнавчий музей. У цей час у районній та обласній пресі з'являється значна кількість публікацій, підготовлених директором музею Н. Пась(очолює музей з червня 1992 р.).Наталія Пась зробила значний внесок у розбудову музейних закладів Камінь-Каширського району та розвиток історичного краєзнавства Волинського краю. Не меншою є її роль і в популяризації діяльності краєзнавчого музею. Розміщені директором музею на сторінках засобів масової інформації матеріали знайомлять читачів з різними напрямами роботи очолюваної нею установи.

Зокрема, з експозиційним розділом музею, присвяченим Запруддівському період у біографії Косачів (на початку XX ст. у Запрудді проживала з родиною сестра Петра Антоновича Косача Олена (по чоловікові – Тесленко-Приходько)[21, с. 2] та новими унікальними музейними предметами, виявленими свого часу на місці садиби [20, с. 10].

Окремий експозиційний розділ, який був створений у музеї в 1996 р., знайомить відвідувачів із життям, творчими і науковими досягненнями видатного вченого-шевченкознавця, члена-кореспондента Академії наук України, заслуженого діяча науки України, лауреата Державної премії імені Т. Г. Шевченка і багатьох інших відзнак, уродженця міста Каменя-Каширського Євгена Степановича Шабліовського. Дев'яносторічний ювілей вченого був відзначений проведенням у музеї перших екскурсій та масових заходів, приурочених науковій і творчій праці Євгена Шабліовського та її ролі в українській і світовій літературі, про що директор музею проінформувала читачів газети «Полісся» [22, с. 2].

Про ще одну важливу складову експозиції музею розповідає публікація Н. Пась, присвячена інтер'єру селянської хати кінця XIX – початку XX століття. У ній автором охарактеризовані представлені в експозиції чисельні елементи традиційно-побутової культури поліщуків [29, с. 3].

Наталя Пась знайомить читачів газет з новими музейними виставками [13, с. 3; 15, с. 2–3; 16, с. 2; 17, с. 3; 19, с. 3; 26, с. 2; 27, с. 2], оновленням експозиційних зал [18, с. 3; 31, с. 1], експедиційною діяльністю музею [23, с. 1; 30, с. 4], окремими аспектами історії установи [14, с. 2; 25, с. 1; 28, с. 3].

Побіжно до висвітлення історії та основних напрямів діяльності Камінь-Каширського краєзнавчого музею зверталися дописувачі районної газети О. Лівіцька [4, с. 10], О. Приймак[32, с. 1], В. Сусик [37, с. 2], О. Федорович [39, с. 2]. Газета «Волинь-нова» знайомила своїх читачів із започаткуванням у музеї та наступним поповненням фонду Дмитра Степовика[10, с. 5; 11, с. 4], виданням нового путівника по музею [42, с. 9].

Ще одним поштовхом до появи статей в періодиці стало святкування ювілеїв музею. Зокрема, на цю тему писали Т. Приходько [33, с. 3],Н. Пась [24, с. 3]та В. Сусик[35, с. 2–3], які звертали увагу в першу чергу на хід урочистих заходів, хоча й згадували про виконану музеєм роботу.

Загалом, у названих статтях автори не вдаються до детального аналізу історії створення Камінь-Каширського краєзнавчого музею, коротко звертають увагу на напрями діяльності установи. У значній частині газетних публікацій лише побіжно згадується про ту чи іншу подію в музеї. Однак, охарактеризована група джерел при її доповненні іншими матеріалами може бути використана для написання історії музею.

1. Звіт про роботу ВКМ у 2015 р. // Науковий архів Волинського краєзнавчого музею.

2. Кмецинський В. Подих історії / В. Кмецинський // Радянське Полісся. – Камінь-Каширський, 1985. – 18 травня.

3. Корінчук Н. Поліський починатель – Василь Кмецинський, ім'я якого варте бути присвоєним Камінь-Каширському народному історико-краєзнавчому музеєві / Н. Корінчук // Полісся. – Камінь-Каширський, 1996. – 23 березня.

4. Лівіцька О. Табу на забуття, або як врятувати поліську самобутність? / О. Лівіцька // Волинська газета. – Луцьк, 2011. – 10 лютого.

5. Мальчук С. Ведеться літопис району / С. Мальчук // Полісся. – Камінь-Каширський, 2000. – 16 травня. – С. 3.

6. Мальчук С. Голоси віків в музейній тиші / С. Мальчук // Полісся. – Камінь-Каширський, 1998. – 16 травня.

7. Мальчук С. Музи історії / С. Мальчук // Полісся. – Камінь-Каширський, 1999. – 18 травня.

8. Мальчук С. Що серцю дороге / С. Мальчук // Полісся. – Камінь-Каширський, 2001. – 19 травня.

9. Наша історія – в районному музеї // Полісся. – Камінь-Каширський, 2001. – 3 лютого.

10. Особистості: поповнився фонд Дмитра Степовика у Камінь-Каширському музеї // Волинь-нова. – Луцьк, 2009. – 21 листопада.

11. Особистості: у Камінь-Каширському музеї започатковано фонд Дмитра Степовика // Волинь-нова. – Луцьк, 2007. – 25 жовтня.

12. Ошуркевич О. Турботи і знахідки краєзнавця / О. Ошуркевич, М. Прокоп'юк // Радянська Волинь. – Луцьк, 1987. – 4 липня.

13. Пась Н. Виставка писанок у Камінь-Каширському краєзнавчому музеї / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 1997. – 10 травня.

14. Пась Н. Возвеличений працею, залишився в історії краю / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2013. – 12 січня.

15. Пась Н. Два кольори мої, два кольори…/ Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2007. – 15 травня.

16. Пась Н. Диво-крашанки / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2001. – 21 квітня.

17. Пась Н. «Діти бавляться» / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2016. – 16 травня.

18. Пась Н. Духовні скарби минувшини повертаються до життя / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2017. – 19 червня.

19. Пась Н. Запрошує виставка зимових святкових експозицій, представлена учнями шкіл району в Камені-Каширському історико-краєзнавчому музеї / Н. Пась, Л. П'ятенко // Полісся. – Камінь-Каширський, 2003. – 18 січня.

20. Пась Н. Запруддя береже пам'ять про родину Косачів / Н. Пась // Волинь-нова. – Луцьк, 2011. – 22 лютого.

21. Пась Н. Ім'я їй – Леся Українка / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 1994. –26 лютого.

22. Пась Н. Меморіальний куточок Євгена Шабліовського / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2001. – 7 квітня.

23. Пась Н. Музей береже історію / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2008. – 20 травня.

24. Пась Н. Музей готується до ювілею: цьогоріч Камінь-Каширському нардному краєзнавчому музею виповнюється 30 років / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2010. – 27 березня.

25. Пась Н. Не можна торгувати звитягою ветерана (Школярі принесли воєнні нагороди діду ся на продаж … до музею) / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2010. – 1 травня.

26. Пась Н. Обереги минулого / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2003. – 20 травня.

27. Пась Н. Писанковий дивосвіт / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 1999. – 10 квітня.

28. Пась Н. Розвиток музейної справи та краєзнавства в районі / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 2012. – 12 січня.

29. Пась Н. Тепло поліської хати / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 1994. – 28 грудня.

30. Пась Н. У кожному селі – своя вишиванка / Н. Пась // Волинь. – Луцьк, 1998. – 23 квітня.

31. Пась Н. У музеї – нова експозиція / Н. Пась // Полісся. – Камінь-Каширський, 1996. – 2 жовтня.

32. Приймак О. Камінь-Каширський музей крокує до Європи // О. Приймак // Полісся. – Камінь-Каширський, 2016. – 16 жовтня.

33. Приходько Т. Музей святкує чверть століття / Т. Приходько // Полісся Полісся. – Камінь-Каширський, 2005. – 25 жовтня.

34. Сверба М. Минуле із прийдешнім обнялись / М. Сверба // Радянське Полісся. – Камінь-Каширський, 1989. – 18 грудня.

35. Сусик В. Краєзнавчому музеєві – тридцять років / В. Сусик // Полісся. – Камінь-Каширський, 2010. – 2 листопада.

36. Сусик В. Мовою історії / В. Сусик // Радянське Полісся. – Камінь-Каширський, 1985. – 9 квітня.

37. Сусик В. Про В. М. Кмецинського – у новій книжці / В. Сусик // Полісся. – Камінь-Каширський, 2001. – 27 березня.

38. Сусик В. Слово про земляків / В. Сусик // Радянське Полісся. – Камінь-Каширський, 1985. – 7 листопада.

39. Федорович О. Наталія Пась – номінант на премію Миколи Куделі / Федорович // Полісся. – Камінь-Каширський, 2012. – 17 липня.

40. Чирко Л. Зустріч з історією: у Камені-Каширському відкрито історико-краєзнавчий музей / Л. Чирко // Радянська Волинь. – Луцьк, 1981. – 10 листопада.

41. Чирко Л. На побачення з історією: по залах районного музею / Л. Чирко // Радянське Полісся. – Камінь-Каширський, 1981. – 29 жовтня.

42. Штинько В. 4-кілограмові зуби мамонта – у Камінь-Каширському музеї / В. Штинько // Волинь-нова. – Луцьк, 2016. – 12 жовтня.

43. Ющик В. Завітайте у музей / В. Ющик // Полісся. – Камінь-Каширський, 1995. – 29 листопада.

Олена БУНДАК *(Луцьк)*

КАМІНЬ-КАШИРЩИНА У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ ДЛЯ ЮНАЦТВА

Кожна історична територія має свої особливості, які роблять її неповторними та унікальними. Територія Полісся з давніх-давен була тією зоною, де творилась праслов'янська культура, її традиції та звичаї, які отримали подальше удосконалення в процесі історичного розвитку кожного регіону. Історико-культурні процеси, що здійснювалися на теренах нашого краю, знайшли своє відображення в літературі, архітектурі, мистецтві, звичаях та обрядах.

Камінь-Каширський регіон на Волині є не лише одним із найбагатших у культурно-мистецькому відношенні, а й неповторним у ремеслах, архітектурних пам'ятках, визначних подіях та особистостях. З огляду на це, територія була і залишається предметом дослідження багатьох науковців, предметні розвідки яких відображені у фондах Волинської обласної бібліотеки для юнацтва.

Метою нашої наукової розвідки є характеристика матеріалів, які знаходяться у фондах юнацької бібліотеки м. Луцька та стосуються різних аспектів життєдіяльності Камінь-Каширщини.

Камінь є одним із найдавніших волинських міст, згаданих в «Літописі руським». Дата першої писемної згадки є вельми суперечливою серед істориків і краєзнавців. Частина схиляється до 1196 року. Тому закономірним є звертання різнорангових дослідників, науковців, етнографів, краєзнавців та просто небайдужих громадян до вивчення історії свого краю, території, окремо взятого населеного пункту. Зокрема наукова розвідка В. Кмецинського розкриває історичну ретроспективу містечка Камінь-Каширськ, подаючи відомості про його засновника Романа Мстиславовича. Саме будівництво фортеці у древньому Камені повязують з ім'ям цього волинського князя [1].

Про місто на Циром написано ряд різних заміток, повідомлень, статей. Досі ведеться полеміка полеміка щодо першої літописної згадки про місто Камінь-Каширський: більшість сучасних волинських істориків переконливо вказують на 1262 рік; отож ця тема залишається відкритою для подальшого дослідження і вивчення[2, с.7; 3, с. 95-100].

Життя Камінь-Каширщини за часів Польщі описує Р.Гуменюк у науковій розвідці, ґрунтуючись на свідченнях очевидців [4, с. 73-76]. Автор розповідає про розбудову міста та будівництво будинків різного призначення, що і нині прислуговують краянам: військомат, неврологічне відділення ЦРЛ, міжшкільний навчально-виробничий комбінат, відділення державної скарбниці тощо.

Зацікавленість історією цього регіону знайшла своє відображення у науковому збірнику «Сторінки історії Камінь-Каширщини», випущеного науковцями та райдержадміністрацією району, який розкриває різноманітні аспекти життя та діяльності окресленого регіону. Звідси ми дізнаємося про згадку про місто Камінь, яка міститься акті про розмежування старої Кошерської волості від 11 серпня 1502 року та подальшу хронологію перебігу історичних полій на території району [5; 6].

Історичну ретроспективу досліджень продовжує збірка, присвячена українсько-польському протистоянню на Волині 1938-1944 років [7].

Давно відомо, що історію творять люди: герої, патріоти, державотворці, вчені, науковці та прості громадяни тієї чи іншої держави. І не завжди можна оцінити вклад одіозної чи пересічної людини в загальну скарбницю історії та культури окремого народу, нації та світової цивілізації загалом. Більш визнані та знані особистості нині практично відомі у своїй державі: це ті, чий внесок є хоча б частково досліджений та розкритий науковцями. Проте поряд є особистості, чия роль та внесок в історію творення держави та культури не була предметом спеціального дослідження і потребує наукового осмислення та розгляду.

Реконструкція суспільно-політичного, історико-краєзнавчого і наукового життя на Волині другої половини XX – початку XXI століття, та й в Україні загалом, була б не повною без окреслення ролі, значення, надбань та внеску таких його представників, як Наталії Пась, Євгена Шабліовського, Дмитра Степовика та інших.

Серед тих, ким гордиться не лише Камінь-Каширщина, Волинь, Україна та і весь світ, є Євген Шабліовський. Видатний вчений, шевченкознавець, лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка, член-кореспондент Академії наук України, заслужений діяч науки України. Саме йому присвячена велика експозиція в Камінь-Каширському краєзнавчому музеї, побудована на меморіальних матеріалах та створена директором музею Н. Пась. З нагоди 100-річного ювілею вченого у місті було встановлено меморіальну дошку.

Про визначного вченого, уродженця Камінь-Каширщини – Дмитра Степовика, розповідає у наукових

статях М. Тимошик [8; 9].

Гоць П. називає Наталію Пась подвижницею поліського краю, яка своє життя присвятила дослідженню, збору та пропаганді минулого та сучасного нашої держави [10]. Саме вона внесла неоціненний вклад в розвій та популяризацію славної історичної спадщини українського народу у сфері музейної справи Камінь-Каширщини, Волині та України. ЇЇ особистий здобуток як краєзнавця, ентузіаста музейної справи достойно оцінено як на Волині, так і в Україні [11].

Завжди займаючи активну життєву позицію, не оминаючи гострих та проблемних питань, вона не стоїть осторонь новітніх технологій, збираючи раритети і досліджуючи їх славну історію. Намагаючись іти в ногу з часом, повсемісно пропагуючи і використовуючи всі можливості для донесення правдивої історії, розкриття таємниць, віднайдення фактів, підтвердження подій і явищ. Вона є автором ряду наукових публікацій, що стосуються різних сторін життя Камінь-Каширщини: історії Свято-Іллінської церкви у Камені-Каширському; музеї як центри історико-краєзнавчого, природознавчого та етнографічних досліджень; древні пам'ятки Камінь-Каширщини; краєзнавець і поет Василь Кмецинський; з історії Свято-Михайлівської церкви с.Верхи; ряд статей що стосуються побуту, традицій та звичаїв місцевого населення [12; 13; 14].

Саме з особистістю Наталії Олександрівниі пов'язують розквіт та діяльність на сучасному етапі Камінь-Каширського краєзнавчого музею, про який вона сама багато подає та друкує різнопланового матеріалу[15; 16; 17].

У Камінь-Каширському краєзнавчому музеї експонується ряд експозицій, зокрема історія краю, видатні особистості (одна з найкращих експозицій присвячена Євгену Шабліовському), природа краю, документи про репресованих жителів краю – В. Попелінського, І.Козюру, Б.Луця, А. Хроста, І. Класпьо, тощо. Окрім того, в музеї є власна фонотека, де зберігаються записи пісіонерів – свідків трьох голодоморів на Україні, про повстанський рух в окресленому регіоні, про народні ремесла і промисли краю тощо [18].

На сучасному етапі релігія перестає визначати людську діяльність з колишньою беззастережністю, бути головною інстанцією, яка легітимує соціальні інститути та стосунки між ними. Вона дедалі більше замикається у сфері особистісного переживання, все більшої значущості набуває індивідуальний релігійний досвід, але водночас і включається в процеси глобалізації. З рівня формування ціннісної структури суспільства релігія зміщується на рівень побудови індивідуального світу. Тому одним із напрямів, який знайшов висвітлення на шпальтах різнопланових видань і є релігійний. Ряд наукових публікацій присвячено дерев'яним храмам Камінь-Каширщини, історії окремих релігійних споруд – Свято-Миколаївської церкви, Храму Різдва Богородиці тощо. Викликає зацікавлення і історія іконографії намісної ікони Богородиці з церкви пророка Іллі, ікони Єрусалимської Богоматері з церкви Різдва Богородиці, про що ми дізнаємося із наукових розвідок М. Комаровського та В. Александрович. Адже вивчення особливостей духовного розвитку українського народу на всіх етапах формування нашого етносу становить головний зміст історичного розвитку нашої держави [19; 20; 21; 22; 23].

Релігія в нинішніх умовах виступає важливим регулятором суспільних відносин в нашому суспільстві; саме у процесі соціалізації людина отримує чіткі уявлення про норми і правила поведінки в різних місцях і ситуаціях. Перейшовши під владу Польщі, територія Камінь-Каширщини була благодатною територією для насадження католицизму, а пізніше для поширення греко-католицизму в даному регіоні. Тому не дивним є значна кількість різних релігійних осередків та культурно-релігійних пам'яток, які нині або знаходяться під охороною місцевої громади, або є історичною цінністю держави чи окремо взятого регіону. Не виключенням в цьому плані є і Камінь-Каширський, на території якого заходиться польський (римо-католицький) цвинтар. І наукова розвідка А. Сулік присвячена саме історії та сучасному стану цього римо-католицького цвинтаря. Адже у червні 1995 року в місті відновила діяльність римо-католицька громада, не дивлячись на небагато чисельність, (нараховує до десятка прихожан), здійснюються богослужіння у костелі св. Архангела Михаїла і св. Антонія та доглядається місцевий римо-католицький цвинтар [24].

Заслуговує на увагу містян дім, побудований в часи перебування краю під пануванням Польщі, в якому нині знаходяться Будинок дитячої і юнацької творчості та музей, який призначався для лікарні і був зведений в кінці 30-х рр. XX століття. Завершення будівництва даного осередку відбувалося в роки німецької окупації та розміщувалася адміністрація окупаційної влади. Його історії та специфіці сучасного життя присвячена стаття Л.Соловей [25].

Камінь-Каширська районна друкарня – це комплекс, який забезпечує повний технологічний цикл виробництва поліграфічної продукції. Історія її виникнення припадає на 1939 рік, коли було видрукувано перший номер газети «Ленінським шляхом». Саме в приміщенні цієї друкарні, яка функціонує і сьогодні,

видрукувано ряд видань, що стосуються історії, культури та традицій Камінь-Каширщини. Історична ретроспектива становлення самого приміщення та редакційного колективу, висвітлена у науковій розвідці Н. Пась [26].

Камінь-Каширщина має своє відображення і в документах державного архіву Волинської області. А.Кравчук, у своїй одноіменній науковій розвідці аналізує фонди «Камінь-Каширського повітового староства», де зберігаються листи, прохання, заяви, проведення меліорації та зарплатні відомості.

Наголошує на цінності Камінь-Каширського гмінного правління за 1934-1939рр., де зберігаються виписки з протоколів засідань гміни, тощо. Тут можна віднайти матеріали, які стосуються Камінь-Каширського поштового відділення за 1910 рік. Фонд Камінь-Каширського гродського суду включає матеріали про право власності на рухоме та нерухоме майно службовців римо-католицького віросповідання Кондратюка Мар'яна та Парневського Мар'яна, які працювали на посаді суддів. Великою підмогою та цінним джерелом у вивченні родоводу є метричні книги, які зберігаються у фондах держархіву. У фондах також зберігаються метричні книги Домініканського римо-католицького парафіяльного костелу міста, документи римо-католицької парафії міста та Луцько-Ковельського деканату [27].

У статті О.Котика йде мова про спадщину Камінь-Каширського [28]. Зокрема, про розташування в місті автостанції, найважливіших адміністративних будівель: суду, будинку культури, універмагу, райдержадміністрації. Найстарішими спорудами міста, за твердженням автора, є: давній костел ордену домініканців, який побудований у 1628 році; Каплиця Архангела Михаїла XVII століття, яка є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення; пам'ятка національного значення – церква Різдва пресвятої Богородиці 1723 року.

Будучи багатою та благодатною стороною для розвитку ремесел та народної творчості, Камінь-Каширщина є оспіваною в піснях, легендах та народних переказах [29]. Саме визначним талантам поліських співаків присвячене дослідження М.Шмигіна [30].

Ще ряд інших розвідок, які є у фондах Волинської обласної бібліотеки для юнацтва дають відомості про різнобарвність та неповторність розглядуваного регіону [31; 32; 33; 34; 35;36; 37; 38; 39].

Загалом Камінь-Каширський край є багатим на визначних людей, багаті традиції, історичні та архітектурні пам'ятки. Адже на території району знаходиться 18 пам'яток архітектури, 11 з яких – дерев'яних храмів, відносяться до Державного реєстру національного культурного надбання. І тому всім небайдужим до рідної землі відкритий широкий простір для різнопланових досліджень, експедицій та пошуків.

---

1. Кмецинський В. Роман Мстиславович – засновник Камінь-Каширського / В. Кмецинський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 102–105.

2. Камінь-Каширське Полісся : з історії краю / [наук. ред.: Є. Ковальчук, О. Бірюліна]. – Луцьк, 2012. – С. 7.

3. Кмецинський В. Місто над Циром : [про історію Камінь-Каширського] / В. Кмецинський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 95–100.

4. Гуманюк Р. З історії Каменя-Каширського. Життя під владою Польщі / Р. Гуманюк ; (за свідченням очевидців) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 73–76.

5. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 157–161.

6. Камінь-Каширське Полісся // Камінь-Каширське Полісся : з історії краю / [наук. ред.: Є. Ковальчук, О. Бірюліна]. – Луцьк, 2012. – С. 3–30.

7. Камінь-Каширський (Kamien-Koszyrski), місто і залізнична станція // Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упоряд. та авт. комент. І. Пущук. – Луцьк, 2011. – С. 23–26.

8. Тимошик М. Волинь у долі одного київського вченого : [про вченого Дмитра Степовика] / М. Тимошик // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 :

Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 133–138.

9. Тимошик М. Вченість і віра - як покликання : до 70-річчя Дмитра Степовика / М. Тимошик // Укр. культура. – 2008. – № 9. – С. 36–37.

10. Гоць П. Подвижниця поліського краю: Наталя Пась : [про директора Камінь-Каширського народного краєзнавчого музею Н. Пась] / П. Гоць // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 126–133.

11. Криштапюк Л. Наталія Пась – краєзнавець, ентузіаст музейної справи / Л. Криштапюк, О. Вернидубов // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 170–174.

12. Н. Пась. З історії Свято-Іллінської церкви у Камінь-Каширському / Н. Пась // Памятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: матеріали 7 міжнародної наукової конференції з волинського іконопису. –Луцьк, 2000. – С. 72

13. Н. Пась. Надія Химчик – збирач і популяризатор фольклорної спадщини Камінь-Каширщини / Н. Пась // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура – шлях до себе: Матеріали Волинської обласної науково-практичної конференції. Луцьк, 2003. – С. 52.

14. Н. Пась. Взаємозв'язок традиційного поліського харчування і народної медицини / Н. Пась // Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний: Матеріали Третьої Волинської науково-етнографічної конференції. Луцьк, 2007. – С. 137.

15. Зицик О. Створення Камінь-Каширського краєзнавчого музею / О. Зицик // Волинський музейний вісник: музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель : наук. зб. / [упоряд.: А. Силюк, Є. Ковальчук]. – Луцьк, 2012. – Вип. 4. – С. 31–33.

16. Камінь-Каширський народний краєзнавчий музей // Твій вибір. – 2011. – № 47. – С. 4 ; Папка № 10.- С. 321.

17. Пась Н. Музеї як центри історико-краєзнавчих, природознавчих та етнографічних досліджень / Н. Пась // Волинський музей: історія і сучасність: Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею. Луцьк, 2010. – С. 43-49.

18. Пась Н. З історії Камінь-Каширського народного краєзнавчого музею / Н. Пась // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 114–115.

19. Дерев'яні храми Камінь-Каширське Полісся. Втрати XX століття // Камінь-Каширське Полісся : з історії краю / [наук. ред.: Є. Ковальчук, О. Бірюліна]. – Луцьк, 2012. – С. 45–49.

20. З історії Камінь-Каширської Свято-Миколаївської церкви // Камінь-Каширське Полісся : з історії краю / [наук. ред.: Є. Ковальчук, О. Бірюліна]. – Луцьк, 2012. – С. 55–57.

21. Комаровський М. Храм Різдва Богородиці оберігає Божа Матір / М. Комаровський // Вісник & К. – 2014. – № 19. – С. 10.

22. Александрович В. Візантійські джерела та італійський слід іконографії намісної ікони Богородиці з церкви пророка Іллі у Камені-Каширському / В. Александрович // Волинська ікона: дослідження та реставрація : матеріали XIX міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 24-25 жовт. 2012 р. : наук. зб. / [відп. за вип. : А. Силюк, В. Сікачова]. – Луцьк, 2012. – Вип. 19. – С. 14–25.

23. Міляєва Л. Думки і спостереження щодо ікони Єрусалимської Богоматері з церкви Різдва Богородиці міста Камінь-Каширського Волинської області / Л. Міляєва // Волинська ікона: дослідження та реставрація : матеріали XXI міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 16-17 жовт. 2014 р. : наук. зб. – Луцьк, 2014. – Вип. 21. – С. 10–18. : іл.

24. Сулік А. Польський (римо-католицький) цвинтар у Камені-Каширському / А. Сулік // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 108–113.

25. Соловей Л. З історії Камінь-Каширського районного будинку дитячої та юнацької творчості / Л. Соловей // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширська дитяча школа мистецтв // Медіа. – 2011. – 2 с.

26. Пась Н. Камінь-Каширська районна друкарня - сучасне промислове підприємство / Н. Пась // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 161–163.

27. А.Кравчук, Камінь-Каширщина в документах державного архіву Волинської області. С. 3- 8

28. О.Котик Спадщина Каменя-Каширського / О. Котик // Волинські новини. -№3, 10 лютого 2016 року. С. 5

29. Шкляєва Н. Місто Камінь-Каширський / Н. Шкляєва // Поліські села в народних переказах / Н.Шкляєва. –

Луцьк, 2011. – С. 21.

30. Шмигін М. Поліських співаків полюбили моряки Севастополя / М. Шмигін // Вісник & К. – 2014. – № 5. – С. 6.

31. Котис О. Спадщина Каменя-Каширського / О. Котис // Волинські новини. – 2016. – № 3. – С.20.

32. Мальчук С. З історії Камінь-Каширського районного радіо / С. Мальчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини : наук. зб. / Упр. культури і туризму Волин. облдержадміністрації, Кам.-Каширс. райдержадміністрація, Волин. краєзн. музей. – Луцьк, 2010. – Вип.37 : Матер. XXXVII Всеукр. історико-краєзн. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовт. 2010 року. – С. 114–115.

33. Приймак О. Поліські стародруки / О. Приймак // Сім'я і дім. – 2014. – № 2. – С. 12.

34. Приймак О. На відпочиноу у Камінь - машиною часу / О. Приймак // Сім'я і дім. – 2012. – № 32. – С. 12.

35. Приймак О. Розібрали на дрова, щоб не муляв очі / О. Приймак // Сім'я і дім. – 2013. – № 52. – С. 12.

36. Світліковська Г. "Припишіть нас до лікарні в Камені..." / Г. Світліковська // Волинь-нова. – 2014. – № 29. – С. 8–9.

37. Світліковська Г. Лікар вчиться у монахів-самітників / Г. Світліковська // Волинь-нова. – 2014. – № 35. – С. 7, 10.

38. Трофимчук П. Розігнали трактор - і купол із хрестом повалився додолу / П. Трофимчук // Волинь-нова. – 2016. – № 11. – С. 9.

39. Вересковець О. Поліська Республіка недовго, але була / О. Вересковець // Віче. – 2013. – № 35. – С. 3.

Олександра КОНДРАТОВИЧ ***(Луцьк)***

ІСТОРІЯ КРИМНОГО ТА БРОНИЦІ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ В ІМЕНАХ, ПОДІЯХ І ФАКТАХ

У кожному колективі, громаді є хтось, хто йде попереду, хто започатковує нову справу та веде за собою інших. У плині часу, в повсякденних клопотах ми забуваємо про них – тих, хто прокладав першу борозну, торував дорогу в незвідане. Своє дослідження я присвячую саме таким людям мого рідного села Кримне та сусідньої Брониці.

Вікопомний Нестор Літописець свого часу дав нам відповідь, "откуду есть пошла Руская земля и хто в ней почал пЊрвЊе княжити…"[3, 5]. І ми йому безмежно вдячні. Однак здебільшого не переймаємось тим, коли та звідки пішла наша *рідна* земля, хто були ті *перші*, які її загосподарили? Останнім часом багато краєзнавців і просто допитливих людей зайнялися дослідженнями свого родового коріння, вивченням історії поселень, де вони мешкають або де народились. 2011 року з Божою поміччю та при допомозі небайдужих людей мені вдалось видати книгу "Кримно і Броница: минувшина та сьогодення", у якій спробувала зазирнути і в родові пракорені, і в історію виникнення та розвою цих населених пунктів. Як видається, то лише перша заявка на більш ґрунтовне й глибоке дослідження цього невивченого материка. Весь час не давала спокою думка більш конкретизовано сказати про наших предків, які посіли цю землю.

Що ми знаємо про першопоселенця Шахна? Тільки те, що він, виходець із Воєгощі, освоїв колись підвищену ділянку серед пралісу та заснував свій хутір. Усе решта – то наші припущення та уявлення. Ніяких документів про цей чин не збереглось. Однак можна з певністю сказати, що це була людина неординарна, вольова, цілеспрямована і небоязка, яка вміла бачити перспективу і знала, як досягати поставленої мети. Центральна й немала давня вулиця села – його імені: Шахни. У множині. Отже, синів, онуків, правнуків було в нього чимало. І всі вони трималися роду та селилися поруч, засновуючи нові хутори, з яких згодом утворилася вулиця, що стала визначальною, головною у майбутньому селі Кримно.

М. Теодорович (книга "Волинь в описі міст, містечок і сіл. Ковельський повіт") виникнення назви села пов'язує з місцемпоселення Шахна на піщаній крем'янистій ділянці. Тому, на його думку, селу дали назву *Кремно* (від *кремінь*)[4, 256]. Зрештою, то поширена версія, чимало населених пунктів у своїй назві зберігають корінь [*крем*],і з нею можна погодитись. Але чому *Кремно* трансформувалось у *Кримно*?Смію припустити, що той історичний Шахно, одружившись та завівши дітей, не захотів тіснитися на рідній вулиці *Кремінниця* у Воєгощі, а вирішив шукати щастя серед пущі. Але в пам'ять про землю, яка його народила, назвав своє село *Кримно*.Чому я дотримуюсь цієї версії? У назві вулиці *Кремінниця* перший склад[*кре*-] ненаголошений і вимовлявся колись, як, утім, і нині, [кри-]. Отже, в мовленнєвій практиці воєгощенців назва вулиці озвучувалась як *Кримінниця*. І вона назавше закарбувалась у дитячій пам'яті нашого прапредка і вже у зрілому віці виринула у назві його нового поселення.

Щодо часу появи першопоселенця на облюбованій території доведеться звернутися до розрахунків та міркувань. Якщо відштовхуватись від свідчень старожилів, про що мовилось у згаданій праці М. Теодоровича, що Кримно виникло не раніше першої половини XVIIст. (1600 – 1650 рр.), наш Шахно міг поселитися тут наприкінці XVI або на початкуXVIIст. Адже для утворення повноцінного села тут мало мешкати хоч би з десяток чи й більше родин. Отже, з часу його поселення мало минути кілька поколінь. Можна припустити, що то були його нащадки, які й утворили головну вулицю, та інші поселенці.

Другою особистістю, яка разом зі своїми нащадками також заклала перші цеглини в підмурівок Кримна, був невідомий нам Подмовський. Ймовірно, поряд з ним поселялись і інші прибульці, але саме він був тут першим і користувався найбільшою довірою та повагою у своїй численній родині та серед сусідів. Час не залишив нам відомостей, звідки прибув цей чоловік і коли. Ми, нині сущі, можемо тільки намалювати його уявний портрет: сильний, мужній, працьовитий, далекоглядний, наполегливий у досягненні поставленої мети, наділений здатністю бачити перспективу та розумінням шляхів наближення до неї. Минуло понад чотири століття, як він поселився понад місциною, яку нині називають *Мох*, але прізвище його не стерлось ані з людської пам'яті, ані з мапи села, і воно житиме доти, доки існуватиме Подмовський куток, який нині активно розбудовується, де, замість хат під стріхою, пізніше – шифером, виростають розкішні котеджі.

Було б несправедливо серед тих, хто залишив свій слід в історії Кримна, оминути ім'я поміщика Яна Терлецького, стольника Оршанського. Не збереглось відомостей про його ставлення до простолюду. Напевне, в цьому відношенні він нічим не відрізнявся від інших поміщиків. Можливо, саме він виміняв на свого породистого пса нашого далекого предка Василя Кондратовича, ще в юності забравши його від батьків, родини, звичного середовища. І все ж пан чимало зробив для нашого села. За його задумом, воно мало стати *містечком.*Сам він так його і пойменовував. У своїй ерекції (документі польською) за № 220 від 9 вересня 1809 року зазначає: "Діялось це у дворі містечка Katarzynowa (Катеринова – Авт.) – давніш села Кримна…" Назвав він його так на честь дружини Катерини. Як зазначає у статті "Демографічна і соціальна характеристика Західнополіського регіону Волинської губернії наприкінці XVII–серединиXIX ст." Оксана Карліна, доцент Східноєвропейського університету імені Лесі Українки, містом визначали нерідко населений пункт, "економічна роль якого в краї була мізерна". Для цього було достатньо свідчень самого власника або вживання терміну *містечко* його мешканцями, а також проживання в поселенні євреїв.До сказаного додамо, що в 1798 році на території сучасного Камінь-Каширського району було два містечка – Каменно-Коширск та Стобихов, у яких налічувалось відповідно дворів 248 і 96, населення – 859 і 459 осіб [2, 185 – 191]. Як розповідає наш сучасник з Брониці Володимир Степанович Балицький, його батько чув ще від свого батька, а той – від свого, що Ян Терлецький прагнув, аби Кримно посіло панівне становище серед сусідніх населених пунктів, надто щодо Каменно-Коширска, через що між євреями останнього та нашого села точились великі суперечки. Однак каменно-коширцям вдалось купити якийсь камінь і відстояти першість свого містечка.Такий переказ, а як було насправді, – це вже таємниця історії.

Щодо реорганізації села Кримна в містечко Катериново можна припустити, що то було особисте бажання його власника Яна Терлецького, стольника Оршанського. При цьому маємо відмітити, що це бажання передбачало ряд практичних заходів щодо його облаштування. Для нового містечка вже не пасувала стара невеличка каплиця, збудована з кругляків. Тому у згаданій ерекції поміщик запропонував спорудити нову уніатську церкву, яку вирішив освятити на честь свого небесного покровителя Івана Хрестителя у день відзначення Різдва Предтечі – 24 червня за старим стилем (7 липня за новим).

І до цього часу цей день відзначається як престольне свято села. Однак через свавільні дії місцевої та районної ради 1984 року воно було приєднане до сусідньої Брониці, його колишньої вулиці, втративши при цьому статус самостійного населеного пункту та позбувшись своєї історичноїназви. Московський патріархат УПЦ відразу ж визнав церкву, розташовану в самому центрі Кримна, як броницьку. І хоч 1993 року у відповідь на протести автора статті, Георгія Сая та інших односельців село від'єднано від Брониці і йому повернено його історичну назву, однак культова споруда й до цього часу не змінила свого статусу. Прохання кримненських вірників відновити справедливість московськими батюшками не почуте.

За велінням поміщика було здійснено й інші заходи. Запрошено на мешкання три єврейські родини: Берка, Гершка, Мошка, – які відкрили в селі три торгові лавки, діяла корчма Берка. Справа, як їхати до Пнівна, на перетині вулиць Шахни та Дібровабуло облаштовано ринкову площу. Передбачалось також щорічно проводити в селі 12 ярмарків. Ці заходи мали б посприяти подальшому розвиткові села, поліпшенню його економіки, налагодженню контактів з іншими населеними пунктами. На жаль, не всім їм судилось збутися через смерть ініціатора цієї реорганізації.

Кримно так і залишилось селом. Церкву Різдва Івана Хрестителя вже добудували по його відході місцеві селяни за сприяння зятя покійного– Івана Богдановича, який безоплатно відпустив для цього ліс. Сільські теслі самі розпиляли його, підготували деревину й використали для будівництва. Керував роботами майстер Гейзик із Малих Голоб. І. Богданович також забезпечив лісом і будівництво дзвіниці.

Ян Терлецький, хай і в силу обставин, що склались, став засновником села Малі Голоби. Він володів двома селами – Кримном та Полицями. Останнє було більшим. Щоб розділити спадщину між двома своїми доньками порівну, у кримненському лісі в 10 верстах (10,6 км) від маєтку поселив необхідну кількість полицьких родин. І таким чином поклав початок новому селу Малі Голоби. Треба сказати: такі переселення селяни сприймали охоче, бо це відкривало більші можливості для господарювання.

Щоб полегшити зв'язок між обома родинами спадкоємиць, між Кримном та Полицями було прокладено широку пряму дорогу, з обох боків якої було висаджено липи, окремі з яких, биті громами та вітровіями, дожили до нашого часу. Нагадує про цю подію і сільська вулиця під назвою *Липи*.

До позитивів у характеристиці Яна Терлецького слід додати й те, що він був справжнім патріотом своєї Батьківщини, про що свідчать його сімейні стосунки з родиною Богдановичів, яка, за свідченням О. Цинкаловського, брала активну участь у визвольній боротьбі поляків проти Російської імперії, а зять Іван Богданович загинув під час повстання 1831 року [5, 575]. М. Теодорович же у своїй праці з нотками осуду пише про його участь у польському національно-визвольному повстанні 1831 року, яке було жорстоко придушене російським царатом [4, 257].

На превеликий жаль, нам мало що відомо про життя простих людей. Попри кріпаччину, без сумніву, багато хто з них відзначався неординарністю, талановитістю. Але історія про них мовчить. Все ж у її анналах вдалось відшукати ім'я талановитого тесляра-різьбяра Кипріяна Сидорчука, який власноруч виготовив в уніатському стилі іконостас для сільської каплиці, збудованої приблизно в 1760 році місцевими мешканцями, які до того часу відвідували воєгощенську церкву. Цей іконостас було перенесено і до нової церкви Різдва Івана Предтечі та зберігавсятут понад сто років, до 1876-го, що є беззаперечним свідченням талановитості цього сільського умільця. Згадано тут також імена Ленчинського, під керівництвом якого в 1835 році було збудовано окремо від церкви дзвіницю на дерев'яному фундаменті, та іконописця Івана Квятковського.

Як бачимо, історія закарбувала на своїх сторінках небагато імен моїх односельців. Безперечно, їх було більше, але про селян не писали і не говорили. До того ж, як відомо, бідність не сприяє творчості. Та все ж збереглися згадки про окремих людей. До прикладу, мої кревняки по батьківській лінії не раз в науку своїм лінькуватим нащадкам нагадують ім'я давньої старенької родички на прізвисько *Баба Бабазиха*. Доживши до глибокої старості, осліпнувши, вона все одно працювала до останніх днів свого життя, навіть сидячи на печі, пряла; до того ж нитка з-під її пальців виходила тоненькою та рівненькою, придатною для найтоншого полотна, яке мало назву *плат*.

Аборигенам Поліського краю споконвіку жилося тяжко. Анастасія Оксентіївна Тараканець, 1927 р. н., у батьків якої було 12 дітей, розповідає про убозтво життя простих людей. Більшості багатодітних сімей хліба до нового врожаю не вистачало. Гнітило душуусвідомлення неможливості заробити на прожиток. Наймит міг заробити за рік 17 пудів жита (272 кг), 12 злотих; крім того, пан дозволяв випасати на своїх угіддях 2 корови та відпускав 0,5 га ріллі для посадки картоплі. Під час жнив можна було заробити за день праці 1,2 злота або півпуда жита (16 кг). Одягалися в основному в домотканий одяг, взувалися в постоли з лика липи або лози. Вироби ж фабричної роботи коштували для простолюду дорого. Наприклад, галіфейні штани *анкер* коштували 7,2 злота. На придбання їх старшому синові збиралися всією сім'єю. Молодші діти доношували одяг після старших. Ще на початку XX ст. хлопчикам до 12 років не шили штанів. Вони ходили в сорочках, підперезаних шнурком. Робились винятки лише для тих, кого батьки віддавали до школи, причому удостоювалися такої честі тільки хлопчики, бо дівчаток до школи не посилали, вважаючи освіту для них зайвою. Матері щодо цього керувалися єдиним принципом: "Прєсти (прясти) треба!" Такі переконання змалечку закладалися у свідомість дівчаток, і вони самі не рвалися до книги.

XX століття все ж внесло свої корективи в усталене, тихе життя поліського селянина. На селі з'являються хазяї, які не хочуть жити по-старосвітськита намагаються втілювати в практику передові методи господарювання, обробітку землі, щоб досягати більших врожаїв.Значною мірою цьому посприяла комасація, що передбачала переселення селян на хутори. Чимало з них зголосилося її підтримати. Одержавши більші наділи землі порівняно з тими, що володіли на селі, певні ділянки лісу, сіножаті, люди не тільки поліпшили своє становище, але й почали пошук нових засобів для кращого забезпечення своїх родин. Старші люди й донині з повагою згадують Малафіїв, як прозивали в Кримні Ходаковського Пилипа

Івановича з родиною, що проживала на хуторі Вузькова. Добротний будинок на кілька кімнат під жерстю, просторі господарські приміщення, огороджена садиба, невеликий садок, вгодована худоба, вівці, дорідні врожаї – усе це викликало повагу сусідів і забезпечувало добробут сім'ї, де підростало троє синів та дочка Агафія. Але вдумливий і працьовитий господар прагнув більшого, хотілось забезпечити достойне майбутнє своїм нащадкам. Тому зайнялись пошуком ремесла, яке б принесло додатковий прибуток. Вибір припав на ковальство. І до цього часу, майже через сто років, старші односельці переказують, як після прийнятого на сімейній раді рішення середульший Яків прямо через ліс подався до Нових Червищ в науку до коваля. Виявився надзвичайно здібним учнем. За кілька місяців повернувся на хутір з необхідними знаннями та навиками. Незабаром на обійсті Малафіїв виросла кузня. Придбали потрібне устаткування та приладдя, і кузня запрацювала. Виготовляли здебільшого речі, необхідні в сільському побуті, різноманітний сільськогосподарський реманент: плуги, рала, борони, драпаки, серпи, мотики, а також ножі, клямки, засувки для дверей тощо. Замовлень не бракувало. З'явились кошти, а з ними і віра в майбутнє.

Дружна працьовита родина доводила, що й на Поліссі можна жити заможно та виношувала плани на майбутнє. З приходом радянської владизмушені були розпрощатися з нажитим такою нелегкою працею та надією на краще прийдешнє. У воєнні роки роботу кузні вдалося відновити, однак у час повоєння довелося попрощатися і з кузнею, і з хутором. Обов'язкова колгоспна поденщина поховала назавжди мрію зажити вільно, заможно і щасливо.

У той час у селі відзначався також Роман Іванович Шахно, на прізвисько Парфельчик. Мав чимало землі, сіножаті. Під час жнив та косовиці наймав сезонних працівників, розраховуючись за їхню працю зерном.

Заслуженою шаною односельців користувалась працьовита родина Демидюка Прокопа Гавриловича, яку прозивали в селі Міляни. Мешкали на хуторі Гумнище. Голова сім'ї був неординарною особистістю: хоробрий, кмітливий, під час Першої світової війни був відзначений двома Георгіївським хрестами. Демобілізувавшись з армії, вирішив хазяйнувати по-новому. За позичені в односельця Ліодора Мартинюка, що повернувся з Америки, гроші, купив млин. Досить швидко повернув борг, придбав молотарку, крупорушку, разом із синамибуло виготовлено власноруч олійницю. У дружній працьовитій родині врожаїлась нива, приносило прибуток тваринництво. Знали тут і ціну освіті. Міляни слугували за приклад односельцям. Сам Прокіп Гаврилович був взірцем як для власних дітей, так і сусідів, приходив на допомогу іншим.

Успішний поступ родини перервав прихід у 1939 році радянської влади. Під час війни мукомельневиробництво, виготовлення круп, олійництво було відновлено, ще й налагоджено чесання вовни. У повоєнні ж роки від усього цього довелося відмовитись. Однак, як мовиться, помер козак, та не померла слава. Пам'ять про цих неординарних людей бережуть нащадки, односельці, ті, хто шукає нових шляхів у житті.

Як про мудру, далекоглядну й працьовиту родину згадують Микиту Йосиповича Балицького, який знав грамоту, був дбайливим і успішним господарем, мав багато землі, ліс; раціонально та з розумом використовував кожну ділянку, нові форми та засоби обробітку ґрунту, ретельно дотримувався сівозміни, а відтак отримував і кращі врожаї порівняно з іншими селянами. Він же був у Брониці в числі перших християн віри євангельської – п'ятдесятників. Його син Карпо за прикладом батька також уміло вів господарство, успішно займався тваринництвом, був ветеринаром-самоучкою, охоче допомагав іншим.

У дружній родині Карпа Йосиповича шанували освіту, розуміли її значення. Усі його сини успішно закінчили повний курс польської школи. На жаль, Василь та Іван загинули на війні, Лук'ян повернувся додому інвалідом. Але не схилився перед долею, досконало оволодів професією шевця. Тривалий час завідував у селі швейною майстернею від Камінь-Каширського районного побутового комбінату. Трохим Карпович у перші повоєнні роки очолював Кримненську початкову школу, згодом працював у ній учителем математики, діловодом.

Усіляко шанували в сім'ї старших, дослухалися до їхніх порад. Онук Карпа Йосиповича, син Лук'яна Василь зізнається, що його життєвий шлях визначив дідусь, який змалку прилучив його до математики, пропонуючи розв'язувати цікаві задачі, які вимагали не лише вміння оперувати числами, а найперше – мислити. Науку предків не забув, став кращим учителем фізики в районі, нині на пенсії. Його вихованці постійно перемагали на районних та обласних олімпіадах. Діти Василя – Наталія та Микола – також здобули вищу освіту, користуються авторитетом у колективах своїх співпрацівників. Здобув вищу освіту й Павло Лук'янович. Його троє дітей Оксана, Ольга та Василь успішно продовжують традиції роду.Недарма кажуть:"Яке насіння, таке й коріння".

Знали в Кримні Грицаків як родину хорошого роду. Їх поважали, на них рівнялися. Були роботящими, чесними, тягнулися до грамоти. Усе найкраще, що давало результат у повсякденному побуті та господарюванні, знаходило тут застосування. У 30-х – 40-х роках минулого століття в Грицаків був один з двох найкращих у селі сад. Господар Степан Йосипович експериментував, шукав найбільш придатні для нашого краю сорти плодових дерев. Тому на одній яблуні, наприклад, дозрівали плоди різних сортів. Про це в роки мого дитинства говорили в селі як про казку. Сини Степана Йосиповича стали поважними людьми: Йосип успішно практикував як невропатолог у райлікарні, певний час був її головним лікарем; Володимира знали як талановитого педагога, який чимало років очолював місцеву середню школу.

Другий сад розкошував на обійсті Кондратовичів. Мій батько Павлин Федорович разом з мамою Надією Антонівною доклали чимало зусиль, щоб саджанці прийнялися. Вони збагатили його ягідником (смородина, аґрус, малина), що було новиною для наших земляків.

Грицаки й Кондратовичі, всупереч М. Теодоровичу, який писав, що біля хат наших краян зрідка можна побачити тільки 3 – 5 кволих вишень або слив через непридатність поліських ґрунтів для садівництва, довели, що й на Поліссі можна з успіхом вирощувати плодові дерева. Вони сказали нове слово і в селянському домобудуванні, звівши будинки з ґанками, на кілька, а не на одну кімнату, через що в селі характеризували їх як *панські хати*.

Родина Кондратовичів також вписала кілька помітних сторінок в історію рідного Кримне. З легкої руки прапрабабусі Надії Антонівни, моєї матері, семеро її нащадків здобули вищу освіту, четверо – середню спеціальну, усі інші – загальну середню. Онука Людмила Мельницька, нині пенсіонерка, 39 років очолювала сільський фельдшерсько-акушерський пункт; у прямому значенні цього слова врятувала не одне людське життя, нікому не відмовила в медичній допомозі, 36 разів здавала кров і є заслуженим донором України та матір'ю п'яти дітей. Успішно працюють на освітянській ниві онука Галина Фарина, правнучка Надія Гупалик,доньки Людмили Тетяна Врублевська, Світлана Рудчик.

Світлий образ неньки живе й у моєму серці – серці дочки Олександри. Втілюючи в життя її мрію, я відмінно закінчила Камінь-Каширське педучилище та з відзнакою – Одеський державний університет імені І. Мечникова. Успішно вчителювала. Як завідувач методкабінету Камінь-Каширського райвно немало зробила для забезпечення шкіл району кваліфікованими вчительськими кадрами. Упродовж всього життя досліджую та пропагую народно-пісенну творчість поліщуків, написала й видала 15 книг: "Калиновий квіт Полісся" (співаник), "Весілля на Поліссі", "Народний календар Волинського Полісся", "Українські звичаї: Народини, Косаж моя…", "Нуйно: на скрижалях історії і сьогодення", "На перехрестях долі" (спогади), інші. Відзначена званням "Почесний краєзнавець України", премією обласної ради імені Миколи Куделі, районної ради і мені Василя Кмецинського. Брат Сергій у роки війни воював у лавах УПА.

Поліська земля багата талантами. Пелагія Матвіївна Мацик знала безліч народних пісень. Надзвичайно тонко й майстерно передавала їхню ритмомелодику та зміст. Записані від неї пісні склали чималий пласт мого пісенника "Калиновий квіт Полісся". Пісню "Ой ти, дубе, дубе" в обробці заслуженої артистки України Тетяни Смолярчук успішно виконує народний аматорський ансамбль народної пісні Камінь-Каширського районного будинку культури "Родовід" під орудою заслуженої артистки України Людмили Довгун. ВасилинаОмелянівна Демидюк – неперевершена вишивальниця. Захоплює своїми виробами з ткацтва та вишивки і Олександра Василівна Федчик. Її досягнення як колгоспної свинарки були відзначені багатьма урядовими нагородами. Серед доярок у той час особливо відзначилась Олександра Семенівна Шуляр. Односельці шанують бондаря Т. П. Ходаковського, різьбяра по дереву С. Ф. Ходаковського.

Останніми роками мої земляки все більше уваги приділяють освіті, батьки прагнуть, аби їхні діти здобули хороші знання. Багато з них навчаються або закінчили спеціальні навчальні заклади,виші. Деякі з них здобули наукові звання: В. Т. Демидюк – кандидатмедичних наук, викладач Вінницького медичного університету, М.С. Шахно – кандидат математичних наук, викладач Львівського національного університету імені І. Франка, Г. С. Сидорчук викладає в Луцькому технічному університеті, Ф. І. Мельницький – директор Підцир'ївської ЗОШ І – ІІІ ст., С. С. Демидюк – директор Піщанської ЗОШ І – ІІІ ст.

Помітний слід в історії місцевої школи залишили Мілян Марія Василівна, Корольова Євдокія Феодосіївна, Супруненко Яків Іванович, Шуляр Тетяна Йосипівна, Дудчик Софія Едмундівна, Федчик Степан Петрович, Кухтей Людмила Іванівна, Людмила Трохимівна Сидорчук, інші.Дехто з них уже відійшов у засвіти, а дехто – на пенсії. Чимало зробив для налагодження навчально-виховного процесу, поліпшення матеріальної бази школи її багаторічний директор Володимир Андронович Шафарчук. Серед нинішніх педагогів похвального слова заслуговує біолог Ольга Олексіївна Козачок. Її учні перемагають на обласних та районних олімпіадах, навчаються у вишах, здобуваючи знання з природничих наук.

Викладач курсу "Захист Вітчизни" Федір Федорович Шумик – один з кращих у районі. Власним коштом обладнав усім необхідним навчальний кабінет, заняття проводить на високому професійному й методичному рівні, докладає всіх зусиль, аби його вихованці здобули належні знання з теорії та необхідні практичні навики, а найголовніше – виросли справжніми патріотами Батьківщини. Багато уваги приділяє позакласній роботі, організовує на своєму транспорті поїздки до обласного ліцею з посиленою військовою підготовкою, що в Луцьку, влаштовує різноманітні змагання.

Пан Федір з тих людей, які за будь-яких обставин не пасують перед труднощами. Батьки статками не обдарували, довелось самому пробивати дорогу в житті. Коли в 1990-х роках учителям не виплачували зарплати, а дружина з маленькою дитиною лишилась без роботи, не розгубились, вирішили самотужки шукати шляхів до виживання та прийняли рішення зайнятися сімейним бізнесом. Так у 1996 році відкрили в Кримному першу крамницю. Разом з дружиною Людмилою невтомно працювали. Без вихідних і свят. З часом уже самі створили 10 робочих місць для інших людей, яким своєчасно виплачують зароблене, преміюють. Таке не часто побачиш серед інших власників.

Людмила Михайлівна з головою поринула у сімейний бізнес, очолила його. А чоловік їй усіляко допомагає, однак улюбленої роботи в школі не полишає. Родина бере активну участь у громадських заходах, займається благодійництвом. Одна зі старенських кримнянок розповідає, як одного разу в крамниці зібралось чимало таких, як і вона, покупців, на вулиці дощило, і тут зайшов сюди Федір Федорович. Розпитав про життя-буття, наділив кожну гостинцем, буханкою хліба, а потому порозвозив усіх по домівках. Його поважають і люблять у школі та в селі і вшосте обирають депутатом районної ради, де він теж не гайнує часу.

З-поміж інших кримненців помітно вирізняється Олександр Андрійович Нікітчук – людина талановита, працьовита, наділена творчою уявою та неспокоєм у пошуку нового, незвіданого. Він люблячий батько п'ятьох дітей, невтомний піклувальник коханої дружини Людмили; умілий, дбайливий господар. Має добротний будинок, облаштований усім необхідним приладдям та зручностями. Подвір'я впорядковане вигадливо й зі смаком, замість звичайних воріт – брама, прикрашена колесом від селянського воза, ярмомта ще якимись атрибутами селянського побуту. І стереже все це вірний лелека, якого навмисно заманив на своє обійстя господар, встановивши на краю городу бетонну опору та обладнавши на її маківці лелече гніздо.

Особливої пошани заслуговує його глибокий інтерес до рідної історії, старожитностей, артефактів з давнього й сучасного життя співвітчизників. Ще з дитинства він у постійному пошуку незвичного й незвіданого. Знаючи його захоплення, односельці деколи презентують якісь старовинні речі, незвичні знахідки, проте більшість він знаходить сам або купує. Є серед артефактів такі, які ведуть нас у сиву давнину віків і тисячоліть, як наприклад, окам'янілий скелет морського їжака, знайдений аматором неподалік Попової гори. Він засвідчує, що територія нинішнього Кримного була колись дном моря, а кам'яна сокира утверджує на думці: в епоху палеоліту (кам'яного віку), неоліту в наших краях бували люди.

Коли колекція самодіяльного сільського дослідника сягнула кількох тисяч, він вирішив самотужки збудувати й обладнати музей. І на раціонально облаштованому подвір'ї знайшов-таки місце і новій споруді – над цегляним добротним льохом збудував невеликий дерев'яний будиночок: одні східці ведуть униз до сімейних припасів, другі – уверх, до розумного і вічного, в музей, який охоче відвідує молодь, старші люди, цілими класами приходять сюди на екскурсії вихованці місцевої школи.

Ми шукаємо взірці для наслідування деінде, забуваючи, що поряд з нами мешкають талановиті неординарні люди, треба вміти побачити їх, не пройти мимо, а повчитись. Як кажуть наші краяни, де свій, там постій. Для цього й було написано статтю.

---

1. Матеріалом для написання статті послужили мої власні спостереження, книга автора "Кримно і Броница: минувшина і сьогодення", бесіди зі старожилами.

2. Карліна О. Демографічна і соціальна характеристика Західнополіського регіону Волинської губернії наприкінці XVII – середини XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. – Луцьк, 2006 – 228 с.

3. Повість врем'яних літ / Літопис (за Іпатським списком). – К.: Радянський письменник, 1990. – 558 с.

4. Н. Ив. Теодорович "Волынь в описании городов, местечек и сел. Ковельский уѣзд". – Т. V. – Почаев, 1903. – 576 с.

5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1. / О. Цинкаловський. – Вінніпег (Канада): Інститут дослідів Волині, 1984. – 600 с.

Надія КОВАЛЬЧУК ***(Київ)***

ТРАДИЦІЙНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ У КАМІНЬ-КАШИРСЬКОМУ РАЙОНІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дослідження традиційних обрядових явищ календарного циклу в ході комплексної історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф до Камінь-Каширського району та сіл Велимче і Річиця Ратнівського району Волинської області було скероване на виявлення, фіксацію та аналіз спільних рис, локальних і вузьколокальних відмінностей календарних звичаїв та обрядів означеної території, які побутували у другій половині ХХ ст.

Нижче подається коротка характеристика обрядовості[1] приуроченої до свят, присвятків, сезонного поминання померлих, межових дат сезонних господарських робіт.

На Стрітення (Стрітення Господнє, 15 лютого[2]), за народними уявленнями, зустрічається зима з літом. У народному побуті цей день називають *Вшестє*[3]: "*Вшестє, бо Мати Божа шість неділь несла Дитину до вводу*" (с. Запруддя, Камінь-Каширський р-н – далі К-К.), "*Свято Шість Святих п'ятнацятого лютого, через те називається Вшестя*" (с. Хотешів К-К.); "*Шоста неділя од Різдва – це Вшестя*" (сс. Видерта, Грудки К-К.). І лише в селах на порубіжжі Ратнівського та Камінь-Каширського р-нів зустрічається назва свята *Громниці* (сс. Видричі, Качин К-К. та Велимче, Річиця Ратнівського р-ну – далі Р.).

На Стрітення освячували в церкві свічки, воду та пасмо лляного волокна. Освячену свічку – *громничну* (сс. Хотешів, Верхи К-К.), *громовицю* (с. Стобихва К-К.) – зберігали з метою захисту від природних стихій. Іноді освячення свічок "*од грому*" пов'язують з присвятком *Три святих* (Трьох святителів, 12 лютого): "*На Троє Святих три свічки батюшка святить од грому*" (с. Сошичне К-К.).

Спорадично простежується звичай викопчувати такою свічкою хрести в хаті на балках чи над дверима (сс. Боровне, Полиці К-К., Велимче Р.): "*щоб зло не доступало, шоб в хаті добре було*" (с. Велимче Р.).

Стрітенську воду використовували з лікувальною метою: "*Ця вода від пристріту*[4] *помагає*" (с. Запруддя К-К.). Щоправда, нині освячення води на *Стрітення* відбувається не у всіх храмах: "*Воду на Вшестє святили колись, а зараз вже не святять*" (с. Боровне К-К.). Виходить з ужитку й освячене лляне волокно: "*Тепер батюшка свариться, як хто несе*" (с. Бузаки К-К.), "*Тепер батюшка забороняє льон святить*" (с. Запруддя К-К.). Освячені волокна льону в минулому широко використовували у народній медицині: "*Льон подкурювали і дихали, палили, як хто хворий*" (с. Запруддя К-К.), "*Льон од вітру*[5] *добре*" (с. Видерта К-К.), "*Ручечку льону прив'язували до свічки громници, як святили, і як шось людині недобре, то з цього льону хрестички робили і підпалювали*" (с. Грудки К-К.).

Зі святом *Вшестя* пов'язані прикмети на передбачення погоди та врожаю: "*Як півень нап'ється, то буде хутко весна*" (с. Олександрія К-К.), "*Як нап'ється півень води, то вол на Юрія наїсця трави*" (с. Хотешів К-К.), "*Як свічки тріщать в церкві, то буде громкє*[6] *літо*" (с. Хотешів К-К.).

Дотримання специфічних заборон на снування основи та тканння на *Масницю* (тиждень напередодні *Великого посту*) зафіксовано нами винятково в селах Запруддя К-К. та Річиця Р. У селі Верхи К-К. навпаки – на *Масляний тиждень* снували основу, щоб добре ткалося полотно: "*Як на Масляну снувать, буде йти як по маслу*". У минулому на Масляний тиждень збиралися сусіди, родичі на спільну гостину, гуляння: "*На музику ходили*" (с. Велимче Р.), "*Гуляли з хати до хати, угощали один одного*" (с. Стобихва К-К.) тощо. У цей святковий період готували вареники та млинці: "*Подождіте вареничкі, на вас буде Масниця*" (с. Річиця Р.).

Специфічний звичай, пов'язаний з *Масляною*, пригадали жителі села Полиці К-К.: "*Три дні кусьок, як кусають сир ти мій, а я твій. Треба вимносити той сир під рукою до Паскі і будеш бачить*

---

[1] Термін обрядовість застосовується як збірне означення сукупності звичаїв, обрядів і пов'язаних з ними вірувань.

[2] Тут і далі дати свят подаються за новим стилем.

[3] Народні назви свят та інші народні терміни подаються курсивом.

[4] Хвороба, яка за народними повір'ями виникає внаслідок негативного впливу однієї людини на іншу через погляд, передачу негативних емоцій тощо

[5] Хвороба, яка за народними повір'ями походить від того, що на людину підвіє вітер, особливо вихор.

[6] Влітку часто будуть грози і сильний грім.

відьом, як вони збираються".

Першого дня *Великого посту* у деяких населених пунктах південної частини регіону прийнято було "*полоскати зуби горілкою*", вважалося, що у такий спосіб "*виполіскують скором*". А в багатьох південно-східних селах саме цього дня випікали печиво *дужики*. Вживали таку ритуальну випічку, "*щоб дужа людина була*" (с. Волиця К-К.).

На початок *Великого посту* припадало співання веснянок (у с. Бузаки К-К. – *рогуліци*). Іноді веснянки розпочинали співати ще перед постом, але у кожному випадку час їх виконання обмежувався Великоднем.

Присвяток Євдокії (*Явдаха*, *Явдося*, *Євдоха* – 14 березня) у північно-західній частині обстеженої території відомий як перший день весни. Поширені особливі заборони на сільськогосподарські роботи протягом усього року у той день тижня, на який припадало згадане свято: "*У той день, коли була Явдаха, не чіпали насіння, не сіяли*" (с. Видерта К-К.), "*У той день тижня не загорюють, не засаджують*" (с. Хотешів К-К.), "*Не засівають тоді, як Євдоха була, вообше не можна починать роботу*" (с. Бузаки К-К.). Іноді день Євдокії називають *воровкім* святом: "*Не можна запрягать воли, на Явдоку чоловік поїхав волом і віл розбився*" (с. Запруддя К-К.). До згаданої календарної дати приурочується низка прикмет та приказок: "*Явдокії – як ноч звьозна, то буде весна позна*" (с. Грудки К-К.), "*Який на Явдокі день, така буде весна*" (с. Хотешів К-К.), "*Євдошка принесла тепла трошкі*" (с. Великий Обзир К-К.).

У низці сіл південно-східної частини району респонденти стверджують, що згаданий присвяток є сучасним нововведенням: "*Такє свято колись і не знали, це вже тепер почали говорить*" (с. Олександрія К-К.), "*У нас його не ісполняли і не ісполняють*" (с. Піщане К-К.).

Присвяток *Обертеніє* (*Обретіння*) – Знайдення голови Іоана Предтечі, 9 березня – фіксується вузьколокально, а саме – у с. Річиця Р. та сс. Оленине і Боровне К-К. У цих населених пунктах побутує повір'я, що цього дня "*пташки обертаються дзюбиками до рідних країв*". Переважно ж повернення птахів із *вирію* очікують відраховуючи тижні від Різдва: "*На дванадцятій неділі веселикі, буслі вертаються*" (с. Велимче Р.), "*На сьомій неділі книгі прилітають, на восьмій – качки, на дев'ятій – гуси, а на десятій – журавель, то вже глуха баба й на печі почує*" (с. Грудки К-К.).

Іноді приліт птахів пов'язують з присвятком *СорокіМ* (Сорок Севастійських мучеників, 22 березня). Від цього дня розпочинають сезонні сільськогосподарські роботи, зокрема, висівають насіння розсади та засаджують картоплю (звичаї поширені спорадично): "*Картоплі садять, шоб сорок штук під корчом було*" (с. Волиця К-К.). На *Сорокім* у деяких селах пекли пироги і закладали туди копійки, той, кому попадався такий пиріг, мав засаджувати городину: "*Пекли пироги, а в пиріг гроши клали, хто знайде, буде засаджувати картоплю, буде гарна картопля*" (сс. Оленине К-К.). Ритуальними стравами згаданого присвятка були пироги чи пампушки, рідше – вареники. Традиційно їх виготовляли сорок штук в пам'ять про сорок мучеників, які страждали на Севастійському озері.

На *Сорокім* дівчата ворожили на долю: "*Дівчата палки і черевики перекідали через хату, котра не зачепить комина, скоро замуж пойде*" (с. Бузаки К-К.), "*До сходу сонця в одній рубащці перекінут сорок ломак через хату, то замуж пойдеш*" (с. Великий Обзир К-К.). Відомі й приурочені до цього дня бешкети: "*Вкідали в комин хлопцю, що дівчину покінув, черевика*" (с. Бузаки К-К.).

Із присвятком *СорокіМ* пов'язані певні прикмети: "*Як на Сорокі приморозок, то ще сорок морозов буде*" (с. Олександрія К-К.); "*Сорока сорок ломачин принесе на гніздо*" (с. Качин К-К.), "*Бусько сорок ломачин принесе на буслявку*" (с. Сошичне К-К.). Згаданого дня заборонялося прясти і ткати. У регіоні поширені перекази про жінок, які недотримувалися цієї заборони: "*Колись баба не питала Сороків, стала прясти. І крузь комин їй кінулі сорок веретін. А вона понапрядала ці сорок веретін і закінула назад*" (с. Видричі К-К.); "*Баба снувала і в неї стали сорочи лапи*" (с. Хотешів К-К.); "*Жінка ткала і з ниток поробилися сорочи лапи*" (с. Грудки К-К.).

У середині *Великого посту* (*Середохресний тиждень*, *Хрестовий тиждень*, *Хресті*) на обстеженій території спорадично простежується звичай випікати у середу ритуальний хліб *хрестим* (*хремснікі*) – перекладені навхрест два пиріжки або хлібина з викладеним зверху хрестиком із тіста. Таку ритуальну випічку вживали у колі сім'ї, використовували при весняному посіві (клали біля посівного зерна, частували худобу) та при першому сезонному випасі худоби (давали пастуху, частували корови), іноді її зберігали протягом року (с. Нуйно К-К.).

У всіх обстежених селах побутує звичай у середу *Хрестового тижня* виносити у церкві прикрашеного вінком Хреста на престол.

До згаданого календарного періоду відноситься низка різноманітних заборон, а саме: "*мазать хату*"

(білити), "*накладати*" (вишивати), прати, а особливо – снувати основу: "*будуть хрести на основі*" (сс. Верхи, Запруддя К-К.), "*будуть ниткі перекрижовані*" (с. Волиця К-К.).

Заборони на прядіння та ткання поширюються і на присвяток *Теплий Олексій* (Прпп. Олексія, 30 березня): "*Пряли дівчата, то з'явився чоловік з крючечкою – Святий Олексій*" (с. Видерта К-К.). Від цього дня прийнято було розпочинати деякі види польових робіт: "*Минув Теплий Олексій, вже овес сій*" (с. Боровне К-К.), "*Минув Олексій – ячмінь сій*" (с. Оленине К-К.). У багатьох селах, розташованих у західній частині обстеженої території, землю не ворушили до *Благовіщення* (Благовіщення Пресвятої Богородиці, 7 квітня)– "*тоді земля благословляється*" (с. Запруддя К-К.). Зустрічаються й заборони ставити загорожу у період до *Благовіщення* (с. Оленине К-К.).

Загалом в останні десятиліття визначальними віхами аграрних робіт є сприятливі погодні умови. Відповідно до погодних умов розпочинають і сезонний випас худоби. Перший день пастушого сезону пастухи відзначали святковою трапезою.

Благовіщення є також межовою датою пробудження бджіл: "*Як вилетять пчоли до Благовіщення – це погано, а після – то буде тепла весна*" (с. Велимче Р.). Побутувало повір'я, що до згаданого свята лелеки обов'язково повинні вже знести яйце. З приуроченістю до *Благовіщення* побутував звичай готувати ритуальну випічку *бумськові лампи, бумснікі*. Випікання такого печива простежується переважно у східній частині обстеженої території та у деяких північно-західних селах. Загалом, як відомо, згадане явище поширене на Берестейських землях (охоплює північно-західну частину Рівненського Полісся, Ратнівський р-н Волинської обл., Брестську обл. Білорусі та частково південне Підляшшя). За формою така випічка уподібнюється до лелечиної ноги (із п'ятьма чи трьома пальцями) або має вигляд пташки: "*На Благовіщення пекли бусників з лапками і дзюбаком*" (с. Хотешів К-К.). Нині рідко фіксуються обрядові дії зустрічі та закликання лелек із *бусньовими лапами*. Нам вдалося записати лише одну вербальну формулу, що супроводжувала ритуал: "*Буснику, тут твоя лапка, прилети, ухопи і назад улети*" (с. Річиця Р.).

Відомі також приурочені до цього дня заборони брати до рук насіння та курячі яйця. Взагалі, знесені на *Благовіщення* яйця ніколи не підкладали під квочку, "*бо не вилупляться курчата*" (с. Хотешів К-К.).

І лише наступного дня після Благовіщення – *Благовімсника* – повсюдно розпочинали польові роботи: "*Благовісник – спечи прісник, іди гною розкідати*" (с. Верхи К-К.).

Вербна неділя на обстеженій території, як і повсюдно в Україні, відома церковними ритуалами освячення верби та биття свяченою вербою близьких і рідних з примовляннями-заклинаннями, на зразок: "*Верба б'є, не я б'ю, за тиждень буде Великдень, дожди паскі, ше й ковбаскі, ше й червоного яїчка*" (с. Сошичне К-К.), "*Будь здоров як вода, а рости як верба*" (с. Запруддя К-К.) та ін. Освячену гілочку верби зберігали весь рік за іконами: "*тримали од грому*" (с. Запруддя К-К.), "*затикали до худоби*" (с. Оленине К-К.). Часто свячену вербу використовували у ритуалі першого сезонного вигону худоби на пашу: нею поганяли худобу на пасовище.

Звичаєвість *Чистого четверга* (*Страсний четвер*, *Жилник* – Великий четвер) в населених пунктах Камінь-Каширського р-ну має локальні особливості. Зокрема, ритуальна купіль фіксується вузьколокально у деяких населених пунктах південно-західної частини району: "*Милися після заходу сонця від корости*" (с. Запруддя К-К.), "*Треба помитись до сходу сонця*" (с. Стобихва К-К.). Звичаї обмітати оселю та обливати водою кути хати вдалося зафіксувати лише в с. Волиця К-К., де вони здійснювалися з метою захисту "*од грому*". Однак, у багатьох населених пунктах обходили хату із принесеною цього вечора із церкви свічкою. Такою свічкою викопчували хрестики "*на одвірках*", "*на бальку чи на стіні*", "*на сволоці*", "*перед вікном*". Ці хрестики слугували захистом "*від нечистої сили*" (с. Стобихва К-К.) та "*од грому*" (с. Великий Обзир К-К.).

Вечеря у *Чистий четвер* у деяких населених пунктах називається *Тайною*, але на значній частині території відома як *Жилник*: "*Вечором вже жилникують*" (с. Оленине К-К.).

Обрядовість Великодня відома освяченням ритуальної їжі, розпалюванням на *Всьоношну* по селу вогнів (*кострів* або *клубків на палках*). У с. Велимче Р. зафіксовано звичай стріляти з рушниці: "*Як батюшка скаже: "Христос Воскрес", – три рази, то стріляють – гроба розбивають*". Із освяченою паскою обходили оселю, "*щоб злий дух не підходив*" (с. Запруддя К-К.). Іноді зустрічається звичай частувати в день свята худобу свяченим хлібом чи паскою.

У групі сіл південно-східної частини Камінь-Каширського р-ну та у селі Річиця Ратнівського р-ну з приуроченістю до *Великодня* побутує повір'я про особливий стан сонця – " *сонце грає*".

Добре відомий в обстежених селах звичай залишати в хаті світло на ніч та заборона спати цієї ночі, "*бо Христос Воскрес, радость по всьому міру*" (с. Хотешів К-К.), "*Як не будеш спать на Паску, то*

знайдеш качку" (с. Піщане К-К.).

Могили померлих родичів відвідували першого дня Пасхи у селах Піщане та Запруддя К-К. Переважно ж до могил йшли у четвер великоднього тижня.

Другого дня *Великодня* відвідували родичів та сусідів, а особливо кумів і хрещених дітей із крашанками та паскою – *волочемним* (*волочевником*), відповідно і сам день часто називають *Волочевник*. Зауважимо, що згадані назви не зафіксовано нами у селах Волиця та Пнівне, хоча сам звичай "*ходити по гостях*" побутує. *Волочемне* носила найчастіше "*хрещона мати до дітей*", іноді – "*баба внукам*"; "*куми несуть до кумів*". Колись поширеним явищем був і обхід дворів дітьми для збору крашанок: "*Діти скрисувати ходили – по хатах збирали крашанкі*" (с. Грудки К-К.); "*Бігали діти по яйця до родичів, до хресних*" (с. Полиці К-К.). Цього дня біля церкви чоловіки, молоді хлопці та діти грали "*в битки*": "*билися яйцями коло церкви*" (сс. Хотешів, Качин К-К.).

Середа великоднього тижня – *суха* (іноді – *свята*, *градова*) відома забороною на роботу в полі з метою запобігання засухи та пошкодження посівів градом. Іноді саме зі згаданим днем пов'язують заборону ставити загорожу, щоб уникнути засухи, та вставати до сходу сонця, "*щоб на бачити вужей в лісі*" (с. Бузаки К-К.).

Четвер на великодньому тижні присвячувався поминанню померлих та відвідуванню кладовища. У народному побуту згаданий день відомий частіше як *Мерлих Великдень*, *Мертвих Паска*, *Великодній четвер*, *Намський* чи *Наській Великдень* (варіант останньої назви не фіксується у північно-східній частині Камінь-Каширського р-ну). Звичай відвідувати цього дня могили померлих родичів не побутує, наприклад, у селах Олександрія та Стобихва К-К.: "*Нікуди не можна ходить, бо лякала*" (с. Стобихва К-К.). У селах Качин та Верхи К-К. цього дня прибирали могили. Однак у переважній більшості сіл саме цього дня традиційно проводили поминальну відправу на кладовищі: "*З покон вєков так було, батюшка хотів перемінить на неділю – люди не дали*" (с. Бузаки К-К.); "*Колись було, тепер на Проводи ходимо*" (с. Грудки К-К.), "*Тепер одмінили ходить в четвер*" (с. Хотешів К-К.).

Проведення на могилках поминальної трапези у більшості сіл респонденти заперечують. Вузьколокально нами зафіксовано звичай залишати зранку вдома на столі на *Мерлих Великдень* яйце і паску, "*бо прийдуть мерши*" (с. Малий Обзир К-К.). На могилках також завжди залишали крашанку, шматок паски, цукерки тощо. Ці гостинці з могил прийнято було збирати дітям. Респонденти з с. Боровне К-К. пам'ятають звичай обкачувати могили померлих родичів крашанкою. Аналогічна обрядова дія побутувала також у селах Малий Обзир та Піщане К-К., щоправда приурочувалася вона до дня *Промводи*.

Поминальна відправа на кладовищі у день *Проводів* відбувається, як правило, у неділю через тиждень після Пасхи, іноді – у середу після Пасхи (с. Олександрія К-К.) чи у понеділок через тиждень після Пасхи (с. Стобихва К-К.): "*У неділю на могілкі стали за Союзу ходить*" (с. Великий Обзир К-К.), "*На неділю перевели за колгоспу*" (с. Грудки К-К.), "*Тепер ходимо у неділю, колись в четвер ішли*" (с. Піщане К-К.), "*Батюшка тепер так хоче, шоб в неділю було*" (с. Запруддя К-К.), "*У неділю йде той, хто не встиг на Мерлих Великдень*" (с. Велимче Р.). Ритуальну трапезу на кладовищі цього дня також не пригадують: "*доїдали свячене вдома*" (с. Річиця Р.), "*вдома обідали*" (с. Грудки К-К.).

У низці сіл звичай відвідувати могили на *Проводи* відсутній (сс. Видричі, Бузаки, Оленине, Боровне, Хотешів К-К., Річиця Р.). Цього дня могли проводити ритуальну трапезу вдома на знак *проводів Пасхи*. Традиційно ж *проводи свята* відбувалися у понеділок через тиждень після Великодня: "*Це Проводи – в понеділок*" (с. Стобихва К-К.), "*Тоді і свята проводим і мертвих*" (с. Нуйно К-К.); "*У Проводний понеділок робить не можна*" (с. Качин К-К.) тощо.

У селі Стобихва К-К. у день *Проводи* здійснювали ритуальні обливання водою.

Протягом великоднього тижня у деяких селах заборонялося городити (сс. Запруддя, Стобихва, Піщане, Бузаки К-К.). Однак більшою мірою на обстеженій території заборона ставити загорожу стосується середи на четвертому тижні після *Великодня*, відомої у народному побуті під різними назвами: *Переломлєніє* (с. Річиця Р.), *Приполовєніє* (сс. Верхи, Оленине К-К., Велимче Р.), *Градова* середа (с. Бузаки К-К.), *Свята середа* (с. Запруддя К-К.), а у більшості сіл – *Суха середа*. З цим днем у традиційній календарній обрядовості пов'язуються обрядові дії, скеровані на запобігання засухи, а саме – освячення води та Хресний хід на поля з проведенням молебню "*за дощ*": "*Споконвєков правилося для дощу, а зараз освячується вода і тею водою освячуються поля*" (с. Бузаки К-К.), "*У Суху середу моляться за дощ*" (с. Хотешів К-К.). Іноді саме до цієї середи приурочувалися ритуальні обливання водою: "*Обливали дівчата хлопців*" (с. Запруддя К-К.). У багатьох селах на *Суху середу* пересушували одяг: "*Ту одежу, що людина приготувала собі на смерть, обізатєльно треба тоді пересушить, то пересушували в той день все*" (с. Запруддя К-К.).

Окрім згаданої нами вище заборони городити, побутувала також заборона працювати кіньми чи волами: "*На четвертой неділі після Пасхі, в цю Суху середу не запрягали худоби*" (с. Великий Обзир К-К.).

На свято Вознесіння (*Знесення*, *Вшестє* – сороковий день після Великодня) у деяких селах випікали паски, робили крашанки, відвідували з крашанками могили померлих родичів – згадані звичаї фіксуються спорадично.

В обрядовості свята *Юрія* (Великомученика Георгія Побідоносця, 6 травня) присутні як землеробські, так і тваринницькі мотиви. Зокрема, у більшості населених пунктів нами записано інформацію про обрядові дії на полях, які здійснювалися саме на *Юрія*: ритуальне перекачування по вруні: "*качалися всі, шоб здоровими буть*" (с. Сошичне К-К.), "*качалися по житу з яйцем*" (с. Олександрія К-К.), "*качалися дівчата з хлопцями*" (с. Сошичне К-К.), "*перекотиця дитя з пирогом, да скаже: виросте колосок, як цей пиріжок*" (с. Нуйно К-К.). У с. Сошичне К-К. пригадують ще й ритуальну трапезу на полі, яку проводили після перекачування по сходах озимини. На півдні Камінь-Каширського р-ну був досить поширеним звичай робити на *Юрія* крашанки.

У деяких населених пунктах прийнято було здійснювати ритуальний обхід поля господарем з хлібом (с. Хотеші К-К.), або ж на поле йшли Хресним ходом та священик освячував поле (сс. Верхи, Видерта, Грудки, Оленине, Нуйно К-К.). Іноді виходили на поле, щоб саме цього дня подивитися на посіви і передбачити майбутній врожай: "*Як на Юрія буде колос, то буде врожай*" (с. Хотешів К-К.), "*Як на Юрія в житі сховається ворона, то буде багато хліба*" (с. Малий Обзир К-К.). Або клали на вруну пиріг і відходили на певну відстань – якщо пирога не було видно, чекали хорошого врожаю зернових (с. Видерта К-К.).

Свято *Юрія* часто називають *святом для худоби*. Віддавна і до нині подають у церкву на молитву "*за худобу*", за здоров'я пастухів і господаря.

Досить поширені в регіоні захисні обрядодії, спрямовані на захист свійських тварин від відьом і нечистої сили. За місцевими повір'ями відьомські чари цього дня такі ж сильні, як і на *Купала*.

Відомі місцевим мешканцям цілющі властивості юріївської роси: росою мили очі, по росі качалися "*од корости*", ходили босоніж, "*щоб ноги не боліли*", у багатьох селах на росу виганяли худобу, щоб була здоровою.

На *Юрія* іноді садили огірки і диньки: "*бо добри ростуть*" (с. Хотешів К-К.). Але частіше висівання згаданих культур приурочували до присвятка *Микольний* (*Микільний*) *Іван* (Ап. Івана Богослова, 21 травня).

Обрядові дії *Зелених свят* (П'ятидесятниця) зберегли архаїчний зміст та підпорядкованість провідному мотиву – поминальному. П'ятниця та субота напередодні Трійці присвячувалися поминанню померлих: "*У поминальну суботу те коливо*[7] *має силу і за топлєніков, і за повішеников, їм помагає*" (с. Бузаки К-К.). На троїцькі т. зв. *поминальниці* залишали на ніч страви і кликали вечеряти померлих. У селах південно-східної частини Камінь-Каширського р-ну вранці першого дня свята покривали могили *лепехом*, *кльоном* тощо.

Скрізь відоме обмаювання подвір'я й усіх будівель зеленню: *ліпіхою* (іноді *лепеха*, *панічок*), гілками клена, липи, іноді – гілками ліщини, ясена. Прикрашали оселю й різними зіллями: *шовковою травою*, *тоєю*, *ладан-зіллям*, *зіллям сльозки* тощо. Троїцька зелень (*трійця*) не прибиралася два тижні, іноді її тримали тільки три дні. Майже повсюдно *трійця* освячувалася в церкві й пізніше використовувалася для лікування наривів (листя клену), у поховальній обрядовості (зілля клали в подушечку для померлого), в обереговій магії (гілочки тримали за іконами для захисту від нечистої сили та від грому, а свячені гілки берізки застромлювали на полі для захисту від шкідників) та у репродуктивній магії (свяченого клена застромлювали в жито, щоб краще росло). Спорадично поширений звичай закопувати на подвір'ї дві берізки: "*по обидва боки біля входу, біля вулочки*" (с. Волиця К.-К.), встановлювали берізки також в церкві.

Середа на троїцькому тижні – *градова* (*радова*) чи *суха* – відома заборонами на роботи у полі з метою захисту поля від природних стихій. Четвер після Трійці іноді називають *Сухий четвер* – "*це коли русалки пересушуються*" (с. Сошичне К-К.).

Добре збереглися у пам'яті місцевих мешканців заборони і повір'я *Русального тижня* (*Русальниця*): купатися (побутує у населених пунктах, розташованих на порубіжжі Ратнівського і Камінь-Каширського

---

[7] *Ритуальна поминальна страва – яку традиційно готували із солодкої води (розчиняли мед) та шматочків білого хліба.*

р-нів); білити (зустрічається спорадично); прати, "*бо русалкі у воді і будуть хрести на одежи*" (с. Бузаки К-К.), "*бо русалка погидить*" (с. Хотешів К-К.); підсапувати капусту (поширена по всій території): "*бо гусєльніци будуть*" (с. Видричі К-К.), "*бо не зав'яжеться*" (с. Качин К-К.), "*бо русалка погидить*" (с. Хотешів К-К.); спати, бо "*буде сон брати цілий рік, як на полі заснеш*" (с. Піщане К-К.), "*спати на полі, бо русалка мішка насуне і будеш ціле літо спати*" (с. Верхи К-К.); "*бо русалка будить*" (с. Запруддя К-К.). Іноді заборони стосуються винятково останнього дня *Русального тижня*: "*Не можна колупатися в землі, бо русалки йдуть в землю*" (с. Великий Обзир К-К.). Загалом інформація про день, коли русалки вже "*розходяться*", зустрічається вкрай рідко. Народного терміна на означення останнього дня *Русального тижня* нами не виявлено.

Русалки, за уявленнями поліщуків – це: діти, що померли нехрещеними (с. Верхи К-К.), померлі діти (с. Видричі К-К.), утоплені незаміжні дівчата (с. Бузаки К-К.), померлі молоді дівчата (с. Качин К-К.). Перебувають русалки частіше в житі, іноді – у воді.

У с. Сошичне К-К. нами записано звичай стелити для русалок полотно: "*Портовини стелили, русалкам треба передіваца, вони помиються і повилазят у сажанках. То стелили портовини в середу чи в четвер*". Але частіше зустрічаються заборони вивішувати одяг протягом троїцького тижня: "*Всю одежу, все знімають, бо русалкі поб'ють*" (с. Волиця К-К.), "*Не вішали одежу, бо русалкі подеруть*" (с. Оленине К-К.), "*Ховали все, бо русалкі покрадуть*" (с. Грудки К-К.).

Присвяток *Онуфрій* (*Онипрій* – Прпп. Онуфрія Великого, 25 червня) мало відомий в регіоні. Особливе пошановування цього свята локально побутує у населених пунктах сусіднього Володимирецького р-ну Рівненської обл., де воно пов'язується з явленням Преподобного Онуфрія Великого на пасовищі пастухам і худобі, які страждали від спраги. У Камінь-Каширському р-ні згадані перекази не поширені, а відомі лише заборони на господарські роботи цього дня: "*Не косять, великої роботи не роблять*" (с. Піщане К-К.). Пов'язують згадане свято також із сезонними змінами у природі: "*Онипрій одорвав дні*" (с. Великий Обзир К-К.), "*До Онипрія треба щоб було все сажане, бо після Онипрія не приймаєца*" (с. Хотешів К-К.).

На сьогодні досить важко зібрати свідчення про традиційну обрядовість свята *Іван Купальській* (Різдво Іоана Предтечі, 7 липня). День відомий також під назвами *Іван Петровський, Іван Літній*. Розповіді інформаторів часто суперечливі, у них простежуються як елементи привнесені загальнопоширеними за радянських часів сценаріями, так і сучасні нововведення. Аналіз зібраного матеріалу дає підстави припускати, що для купальської обрядовості обстежених сіл не були характерними купальські вогні, обрядові дії з вінками та ритуальним деревцем: "*Костри тепер палять, колись не було*" (с. Видричі К-К.).

З приуроченістю до свята *Іван Купальській* побутують повір'я про "*гру сонця*", перекази про цвіт папороті, про вужа із золотими рогами, а особливо – про лікувальні властивості трав і ягід: "*Іванови ягоди на всякі болєзні*" (с. Хотешів К-К.), "*Збирали на Івана ягоди і їли, шоб живіт не болів*" (с. Стобихва К-К.). Переказують респонденти і про силу відьомських чар у період купальського свята та способи захисту від відьми: "*Лушпини і сіль з Великодня сіяли навколо хліва*" (с. Велимче Р.), "*Обсипали відюком, поки відьма визбирає, сонце зойде*" (с. Полиці К-К.). Зустрічаються повір'я про цілющі властивості *купальської* роси (с. Олександрія К-К.) та звичай обливатися водою (с. Малий Обзир К-К.).

Специфічним явищем у календарному циклі свят на обстеженій території є свято *Боже тіло* (іноді *Зеленець* – шістдесятий день від Великодня): "*воно завжди в четвер*" (с. Запруддя К-К.). Свято називають польським, проте повсюдно стараються дотримуватися заборон на будь-яку роботу: "*Не йдуть в грядки, може наказать*" (с. Піщане К-К.), "*Воно вельми воровкє це свято*" (с. Оленине К-К.), "*Не можна в ліс іти, там усейка ветош вилазить*" (с. Сошичне К-К.) тощо. Іноді саме цього дня пересушували одяг (сс. Оленине, Боровне К-К.).

Остерігалися й присвятка *Десятуха* – п'ятниця на десятому тижні від Пасхи: "*Воровке вельми, може грім бить*" (с. Великий Обзир К-К.). Але частіше цей день пов'язували з періодом достигання ягід: "*Йшли по ягоди, вже десять ягодін поспіє чи десять останеться*" (с. Полиці К-К.).

Свято *Петра* (Апостолів Петра і Павла, 12 липня) знаменує початок нового етапу сільськогосподарських робіт – збір зернових. Якщо у населених пунктах східної частини Камінь-Каширського р-ну початок жнив респонденти пов'язують з періодом "*після Петра"*, то у західній частині обстеженої території традиційно жнива розпочиналися напередодні: "*Вже на Петра, щоб вже стояв стропец*" (с. Сошичне К-К.), "*То добре, як снопок вже стоїть на Петра*" (с. Запруддя К-К.), "*Вже на Петрам баба хліба напекла*" (с. Хотешів К-К.).

Те, що зозуля після *Петра* перестає кукати, як правило, пояснюють тим, що "*їй треба діти*

годувати" (повір'я поширене у населених пунктах південно-західної частини району), але зустрічаються й інші трактування: "*Вже зозуля перетворюєца в копця*" (с. Полиці К-К.); "*Зозуля чоловіка гукала: а як не знайду до Петра, то вже ти мні не тра*" (с. Верхи К-К.). За періодом кукання зозулі визначали якість врожаю: "*На добрий рік ще перекує* (буде кувати і після "Петра" – Н.К.), *а на поганий врожай раньш покіне* (до "Петра" – Н.К.)" (с. Річиця Р.).

Лише в деяких населених пунктах святкували день наступний день за святом *Петра – Полупетро*: "*В город не йдуть, роботи не роблять*" (с. Великий Обзир К-К.).

На період жнив припадають відзначувані місцевим населенням свята, іноді звані в народі *громовими, воровкими*. Зокрема, до таких відносять присвяток *Пантєлємй* (*Палікомп* – Великомученика цілителя Пантелеймона, 9 серпня): "*Пантєлєй палить копи*" (с. Пнівне К-К.), "*На Палікопа завше гримить*" (с. Боровне К-К.), "*Не можна жита возить на Пантєлєя, стожкі ставить*" (с. Малий Обзир К-К.), "*Палікоп – варавитий день*" (с. Грудки К-К.). *Воровким* називають і присвяток *Казамнська* (Казанської ікони, 21 липня): "*Казанська воровкє, сіно не можна гребли, стожки розкидає*" (с. Оленине К-К.), "*Казанська – вредний день, накаже*" (с. Боровне К-К.). Іноді до т.зв. *громових свят* відносять і присвяток *Ганним* (*Спемніє* – Успіння прав. Анни, 7 серпня).

До так званих *громових свят* належить і свято *Лля* (Пророка Іллі, 2 серпня) – "*Лля завідує громом*" (с. Сошичне К-К.), "*Лля управляє громами*" (с. Річиця Р.), "*Лля стожки розкидає*" (с. Оленине К-К.), "*Лля палить копи*" (с. Запруддя К-К.) тощо. Саме тому до згаданого дня не складали копи і не звозили у клуню: "*Складали вже після Ллі, після Ллі вже не б'є* (грім – Н.К.)" (с. Велимче Р.).

Прикмети, пов'язані зі святом *Лля* несуть ознаки початку осінньої пори: "*Ллє очи заллє – дощи будуть*" (с. Хотешів К-К.); "*Питається Лля, чи зорана ролля*" (с. Олександрія К-К.); "*Лля – не спи як свиня, бо вже день менший, ніч більша*" (с. Великий Обзир К-К.). Саме від цього дня заборонялося купатися у відкритих водоймах: "*Вода із землі виходить, прибуває холодніша, не можна купаца*" (с. Річиця Р.).

В обрядовості жнив на обстеженій території простежуються відмінності у ритуальних діях із першим зжатим снопком, а також в останньому акті жнив – *дожинках*.

Лише в селі Олександрія респонденти пригадують звичай вносити перший зжатий снопок у клуню і зберігати його до завершення жнив, в інших селах згадане правило не зустрічається. Цікаву обрядову дію записано нами у селі Видричі К-К.: із першої зжатої жмені збіжжя робили перевесло, яким жниця обперізувалася на *зажинках*, а вдома цим перевеслом (з колосками) обв'язувала хлібну діжу.

Добре відомий в регіоні звичай залишати на полі по завершенню жнив певну кількість незжатих стеблин збіжжя – "*Десять колосків*", "*П'ять колосків*", "*Десять-п'ятнадцять стеблин*", "*Дев'ять житин*" тощо. У групі сіл південно-західної частини Камінь-Каширського р-ну останню незжату частку називали *коза*, у східній частині району – *борода* (*борідка*), а у північно-західній частині – переважала назва *обжинок*. Проте, по всій обстеженій території зустрічається звичай виминати зерно із колосків і висівати його під залишений незжатий пучок збіжжя, який перед тим обполювали. Відомий також звичай качати навколо *бороди* господаря (с. Великий Обзир К-К.). Найяскравіші обрядові дії здійснювалися біля *кози*: під *козою* хтось мав пролізти тричі (як правило для цього вибирали дитину), виконавця акції били колосками по спині.

У деяких селах західної частини обстеженої території з останнього зжатого жита виплітали *віночок*, який згодом освячували в церкві. Іноді останню зжату частку – останній сніп – вносили до клуні і пізніше використовували у різдвяній обрядовості (у надвечір'я Різдва встановлювали на покуті) (с. Хотешів К-К.).

Свята *Макамвія* (*Маковем* – Мучеників Маккавеїв, 14 серпня) та *Спас* (Преображення Господнє, 19 серпня) супроводжуються церковними обрядами освячення маку, зілля (у т.ч. морквиння), пучечків із колосків збіжжя (іноді *віночка* із жита чи обмолоченого зерна), льону. Винятково на *Спаса* освячували ще й плоди. Освячене зілля зберігали "*від грому і всього нечистого*", освяченим маком обсипали навколо хати, "*щоб мерці не ходили*[8]". Добре відомі заборони на вживання плодів до часу їх освячення, а саме до *Спаса*. Дотримання їх найчастіше стосувалося жінок, у яких померли діти: "*Бо як мати з'їсть яблучко, то на том світи всім дітям будуть давать, а цій дитині не дадуть яблучко, скажуть, шо твоє мати з'їла*" (с. Видерта К-К.).

Осінній посів у даній місцевості розпочинали найчастіше після *Спаса*: "*Приходить Спас, питає чи є насіння у вас*" (с. Сошичне К-К.). У визначенні дати завершення посіву озимини респонденти не

---

[8] *У народі побутують повір'я, що померлі можуть з'являтися поміж живих.*

одностайні – називають свято *Головостємніє* (Усікновення глави Іоана Хрестителя, 11 вересня): "*Мине Головосій, то вдвойнє сій*" (с. Хотешів К-К.), або *Іван Покривний (Богослова* – Ап. і єв. Іоана Богослова, 9 жовтня), *Другу Пречисту* (Різдво Пресвятої Богородиці, 21 вересня) чи *Покрову* (Покрова Пресвятої Богородиці, 14 жовтня): "*Як не посієш до Пречистої, буде хліб нечистий*" (с. Видерта К-К.), "*Хто сіє до Пречистої, той їсть хліб чистий, а хто після Покрови, той їсть із полови*" (с. Грудки К-К.). Найчастіше такою межею виступає свято *Чосник* (*Чесний Хрест* – Воздвиження Чесного Хреста, 27 вересня): "*Хто не посіє до Чесного Хреста, той не варт собачого хвоста*" (с. Боровне К-К.), "*До Чосника чесна сівба, а після Чосника нечесна сівба*" (с. Велимче Р.).

На присвяток *Чудо* (Спомин чуда Архистратига Михаїла, 19 вересня) заборонялися будь-які господарські роботи і особливо – сіяти в полі. Із недотриманням цих заборон побутують численні наративи з наступним змістом: "*Не знав чоловік, що свято, і посіяв жито на Чудо. І добре жито вродило. А на другий рік як посіяв в цей день, то й коріння пропало*".

З-поміж осінніх свят особливими заборонами виділяються *Головостємніє* (*Головостамтє*, *Головосімк*, *Головомстенє*) – цього дня заборонялося брати до рук ножа, вживати овочі та фрукти круглої форми, особливо грушки, бо "*будуть чиравки*".

Свято *Чесний Хрест* (*Чосний*) і весь тиждень, на який воно припадало, відомі забороною йти до лісу та копати землю, оскільки за місцевими спостереженнями цього тижня ховаються на зиму плазуни: "*Весь тиждень не можна закопувать ни картоплі в яму, ничого*" (с. Запруддя К-К.), "*Не можна в ліс йти, бо змії збираюця, в печеру йдуть*" (с. Малий Обзир К-К.); "*Сироїжок не можна брать, бо змії ідуть у печеру і їх цілують, кожен лізе і цілує*" (с. Полиці К-К.). Збір плазунів та підготовка їх до зими місцевими жителями простежується вже від *Першої Пречистої* (*Сплєння* – Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня): "*Ужи з Успіння Богородиці збираюца і до Чесного Хреста*" (с. Бузаки К-К.), "*Ужи збираються від Сплєння*" (с. Велимче Р.). У західних селах збір плазунів частіше пов'язують з присвятком *Іван Покривний*.

Заборонами на сезонні роботи, а саме – на прядіння, вирізняється й осіннє свято *Параскемва П'ямтниця* (*Параскемвія*, *Параскім* – Преподобної Параскеви, 27 жовтня). Іноді саме цього дня ходили до лісу збирати горіхи, калину (с. Грудки, Хотешів К-К.). Щоправда паралельно фіксується й заборона йти до лісу, висловлена у наступній приказці: "*На Параску баба пошла по калину, дай блудила сім день і одну годину*" (с. Хотешів К-К.).

Перехід від осені до зими символізує свято *Покрова* (Покрова Пресвятої Богородиці, 14 жовтня): "*Покрова покриє не листом, то снігом*". За напрямом вітру на *Покрову* визначали погоду на зиму: "*З якої сторони вітер на Покрову, то з такої буде цілу зиму*" (с. Хотешів К-К.). Саме до цього свята традиційно завершували польові роботи – прибирали з поля врожай, закопували на зиму у сховища картоплю тощо. Іноді Покрову називають *святом диньки*: "*Динькі їдять, вибирають ядра, то такій празнік – празник динькі*" (с. Велимче Р.).

Відзначався віддавна місцевим населенням присвяток *Казанська* (*Наказанське* – Казанської Ікони Божої Матері, 4 листопада) – цього дня суворо дотримувалися заборон на господарські роботи.

Межова дата закінчення сезону випасу худоби тісно пов'язана з погодними умовами – "*Пасуть худобу, поки сніг впаде*"; лише іноді респонденти називають свято *Митра* (Вмч. Дмитрія Солунського, 8 листопада), коли пастухи відзначали закінчення пастушого сезону.

Із святом *Митра* пов'язується й закінчення весіль, тож досить розповсюдженою у даній місцевості є приказка "*До Митра дівка хітра, до Михайла ще нехайно*".

Зазначимо, що на обстеженій території нині зовсім не фіксуються традиційні поминальні *діди*, а лише церковні поминальні суботи. Окрім згадуваної вище троїцької поминальної суботи, поширеними датами поминання померлих у циклі календарних свят є власне осінні т. зв. *поминальниці*: "*Поминальниця коло Михайла була колись*" (с. Волиця К-К.), "*Тепер поминальницю справляють Дмитровську*" (с. Стобихва К-К.). Називають респонденти поминальні суботи і перед Різдвом та перед Пасхою, а найчастіше – перед постами. Загалом традиційна поминальна обрядовість річного циклу зберегла лише окремі елементи, і майже зовсім витіснена церковними поминальними обрядами.

Серед відзначуваних свят і присвятків *Пилипівського посту* відомі *Ввемдення* (*Введеннєм* – Введення в храм Пресвятої Богородиці, 4 грудня), *Катеримни* (Вмч. Катерини, 7 грудня), *Андрімя* (Ап. Андрія Первозванного, 13 грудня), *Варвамри* (Вмц. Варвари, 17 грудня), *Самви* (Прп. Сави Освященого, 18 грудня), *Микомли* (Святителя Миколи Чудотворця, 19 грудня), *Ганним* (*Гамнки* – Зачаття прав. Анною Пресвятої Богородиці, 22 грудня).

Про *Введеннєм* говорили: "*Зима вводиться*" (с. Хотешів К-К.). У населених пунктах східної частини

Камінь-Каширського р-ну цей день називали *Першою Колядою*: "*Все як на Коляди – і кутю, і хліб, грушкі парили*" (с. Верхи К-К.), "*Дівчата вже вчать колядки од Введення*" (с. Боровне К-К.).

Присвяток *Катерини* маловідомий: "*Колись і не знали його, тепер стало*" (с. Бузаки К-К.).

На Андріївських вечорницях дівчата ворожили на долю: "*Сіяли льон по вікнах, коло колодезів, кликали жениха Андрея*" (с. Велимче Р.); пекли дівчата *проскури* і закликали собаку – чию візьме, та заміж вийде; виходили на дорогу і ту воду, що проскури замішували, виливали на дорогу на слід від воза, гукаючи – звідки озветься хто, в той бік заміж вийде (с. Видерта К-К.).

Особливо пошановували в даній місцевості Великомученицю Варвару. На присвяток *Варвара* поширювалася сувора заборона на прядіння: "*Не пряли, бо Варвара поколота веретьонами*" (с. Верхи К-К.), "*Така й ікона є, де Свята Варвара уколота веретьонами*" (с. Грудки К-К.). Щодо покарання тих, хто не дотримувався згаданої заборони, побутують приурочені наративи про те, як влітали крізь комин веретена, скільки веретен – стільки починків треба було напрясти (с. Хотешів К-К.). Цього присвятка боялися й називали його *воровитим*. Звичай готувати на *Варвару* вареники чи пироги фіксується спорадично.

Скрізь відома приказка: "*Варвара ночи ворвала, дня приточила*" ("*В…Г і прясти навчила*" (с. Грудки К-К.); " *В…Г як курища ступила*" (с. Волиця К-К.), " *В…Г щоб була щаслива*" (с. Видричі К-К.).

Майже не святкували присвяток *Сави*. Багатьом респондентам добре відомий традиційний сюжет про ледачу жінку, яку після смерті не було у що вдягнути, прийшов священик відспівувати і сказав: "*Ага, ага, чого лежиш нага, було не савити, не варварити, на сорочку господарити, і не андросити, а на сорочку кундосити*" (с. Велимче Р.). Нами записано ще декілька прислів'їв аналогічного змісту: "*Було Сави не савити, не варварити, а сорочку правити*" (с. Олександрія К-К.), "*Не савити, не варварити, не миколити, а на сорочку пиколити*" (с. Качин К-К.). Навіть зустрічається звичай, відповідно до якого на *Сави*: "*Треба починка насавити за ніч до дня*" (с. Видричі К-К.).

Заборони на прядіння поширювалися також на свята *Миколи* та *Ганни*. Записані наративи, що стосуються недотримання згаданої заборони, зосереджені головним чином навколо образу православної Анни: "*На Ганки звечора мати пряла, то приснилася Ганна – дівка плаче, бо очі повиколювали веретеном, а веретено те, шо вона пряла*" (с. Волиця К-К.).

Семантику свята *Різдва-Коляди* (7-9 січня) значною мірою розкриває обрядовість *Святого вечора* (*Перша Коляда*, *Рожественна Коляда*, *Сінна Коляда* – вечір напередодні Різдва): обрядові дії з ритуальними стравами (кутею, пирогами), гукання Мороза, поминання померлих, звичай залишати страви та ложки на ніч, ворожіння на долю, ритуальні бешкети та ін.

Добре відомий звичай класти на стіл під *портовину* (скатертину) сіно, "*бо Господь на сіні народився*" (с. Хотешів К-К.). Часто сіном встеляли також лавку, обкручували ніжки стола. Поширений у Камінь-Каширському районі й такий різдвяний атрибут, як снопок збіжжя (в с. Олександрія – *дідух*). Паралельно побутує звичай натомість снопка ставити на покуть (*в угол*) або в куточку на столі "*мисочку із зерном*", "*жито у слоїк*" тощо. Снопок чи зерно найчастіше тримали до *Водохрищ*, іноді висипали курям вже наступного дня.

На святкову вечерю готували дванадцять страв, з-поміж яких обов'язковими були кутя, пироги, рідка страва (борщ тощо) та узвар. Скрізь побутує звичай за вечерею запалювати свічку та молитися. Кутю готували солодку чи з оліями, залежно від місцевих звичаїв її могли вживати як першою так і "*на послєдкі*" – останньою. Найчастіше згадана ритуальна страва перебувала на припічку до вечора і вже безпосередньо перед вечерею її на стіл ставила господиня, відтворюючи при цьому звуки домашньої птиці – квоктання та кудахкання (звичай простежується більшою мірою у населених пунктах східної та південно-західної частин району). Спорадично зустрічається правило відразу ставити кутю на покуть (с. Нуйно К-К.), "*в угол на сіно*" (с. Стобихва К-К.), "*в угол на стіл*" (с. Грудки К-К.).

Майже в усіх обстежених селах на *Першу Коляду* кликали на кутю *Мороза*. Дійство відбувалося, як правило, в хаті за столом або господар чи діти підходили кликати до вікна, рідше – виходити на двір. Від респондентів із м. Камінь-Каширськ записано архаїчний звичай гукати *Мороза* крізь комин. Ще одину давню обрядодію оповіли мешканці села Річиця Р.: ритуальне закликання *Мороза* на кутю супроводжувалося підкиданням вгору першої ложки куті.

Звичай запрошувати на вечерю померлих пам'ятають лише у селі Стобихва К-К. Однак майже у всіх обстежених селах залишали на ніч на столі кутю чи й інші ритуальні страви та ложки померлим. Широко розповсюджені ворожіння на залишених біля куті ложках: перевернута на ранок ложка віщувала швидку смерть її власника. А страви, які залишалися з ночі, на ранок доїдали члени родини, якусь частку відносили худобі. Ритуальне частування худоби звечора пирогами чи хлібом фіксується винятково в

селах Стобихва та Піщане К-К.

У деяких населених пунктах саме з приуроченістю до *Першої Коляди* закріпилися у календарному циклі магічні ритуали спрямовані на врожайність плодових дерев, які відомі у традиційній календарній обрядовості як новорічні обряди. Здійснювали напередодні Різдва й бешкети – хлопці викрадали у дівчат якісь речі і пізніше викупляли їх за гарбузове насіння – *диньки* (с. Велимче Р.).

Іноді у надвечір'я Різдва дівчата ворожили на долю: після вечері кидали на дорогу хвостика з грушки, яку виймали з узвару, і прислухалися де загавкає собака – з тієї сторони "*будуть розговори, чи наклепи, чи жених*" (с. Бузаки К-К.).

Різдвяні прикмети стосуються більшою мірою передбачення врожаю: "*Як є вночі зорі, то будуть в лісі гриби*" (с. Олександрія К-К.); "*Як із сінца житечко висиплеться на стіл, то буде врожай. Хазяїн довольний, шо вже в його домі Господь поселився*" (с. Хотешів К-К.).

Побутують і численні приурочені наративи про особливу здатність худоби говорити цієї ночі: "*Хазяїн чув, як говорили бички, що поїдуть вдень хазяїна ховать <…> впав на борону і помер. Кажуть, не можна підслуховувать*" (с. Запруддя К-К.).

Територіальною специфікою вирізняються і ритуальні обходи дворів гуртами колядників та щедрівників у циклі різдвяно-новорічних свят. Зокрема, у низці населених пунктів, спорадично розташованих у межах Камінь-Каширського р-ну, респонденти констатують відсутність таких обходів на *Коляди* – тут вони здійснювалися тільки на *Щодруху* – надвечір'я Нового року. В іншій групі сіл, географічно розташованих у західній та східній частинах обстеженої території, співання колядок протягом другої половини XX ст. закріпилося за другим днем Різдва. Виконавцями таких ритуальних обходів дворів були, як правило, гурти дівчат і хлопців, церковні хори. Винятково в селах Волиця та Видричі К-К. виконувати колядки дозволялось тільки хлопцям, "*бо то мужицька Коляда*".

У надвечір'я Нового року – *Щодрик* (*Щедрець*, *Щедрий вечір*, *Щедрівка*, *Багатий вечор*, *Багата вечеря*, *Святого Василя* – 13 січня) майже у всіх населених пунктах серед ритуальних страв відсутня кутя: "*Кутю не варили, а вже млинці й ковбасу печуть*" (с. Качин К-К.). Кутя в контексті новорічної обрядовості зафіксована винятково у селі Полиці К-К. Цього вечора популярними були дівочі ворожіння на долю, ритуальне обв'язування солом'яними перевеслами плодових дерев, обходи дворів гуртами *колядників* чи *щодровників*, а також молодіжні бешкети. Останні вирізняються як здійснюваними акціями, так і обставинами, за яких молодь бешкетувала. Найчастіше хлопці робили збитки в оселях, де проживали дівчата, або ж біля тієї хати, де не пускали *колядників*. У с. Видерта К-К. збитки робили тим, "*хто не почотний*" – хто вирізнявся жадністю чи поганими вчинками. Витівки молоді були найрізноманітнішими: "*міняли хазяїнам корови*" (с. Волиця К-К.), "*розвернуть солому, ключи сховають ті, шо воду тянуть*" (с. Велимче Р.), "*сани на хату затянуть, ворота мазилом помажуть, в комин на шнурку пір'їну засунуть, як сердиті на дівку*" (с. Стобихва К-К.), "*колядники крали щось в хаті і за могорич викупляли*" (с. Видричі К-К.) тощо.

Добре відомий на обстеженій території обряд обв'язування плодових дерев солом'яними перевеслами, який здійснювався зазвичай напередодні *Нового року* і лише в одиничних випадках, як згадувалося вище, приурочувався до Різдва. Згаданий обряд має ряд місцевих відмінностей: "*йшли обв'язували в сад босяком, щоб яблуні не боялися мороза*" (с. Видричі К-К.), "*обв'язували вранці руками, на яких було тісто*" (с. Запруддя К-К.); "*лякали яблуньку сокирою, шоб родила*" (с. Грудки К-К.); "*грушу лопатою били, шоб родила*" (с. Видерта К-К.) та ін.

Серед дівочих новорічних ворожінь на долю окрім загальновідомих варіантів, таких як вибір собакою назначених пампушок, перекидання чобота через хату, підслуховування з млинцем за пазухою під сусідськими вікнами *долі*, рахування охоплених руками штахет загорожі тощо, побутують і деякі специфічні. Зокрема: "*Дівчина засовувала в ополонку рубля*[9] *да: "Коханий мій, одзовися*" (с. Великий Обзир К-К.); "*Трусили грушу в садку, де у хаті є хлопець: тресу, тресу грушу, жениха нарушу*" (с. Качин К-К.); "*Палали хустки чи крайкі – чия перша випаде, та перша замуж вийде*" (с. Полиці К-К.); "*Калатають свічечки, дві свічечки на воду пустять і калатають воду – чи поцілуються свічки, то поцілуюця хлопец з дівкою*" (с. Полиці К-К.); "*Дівчина боса біжить до вишні по гілочку, зірве і поставить у воду – чия гілочка розпуститься, та замуж вийде*" (с. Видерта К-К.); "*Хусточку под подушку дівка кладе і хто приснiться, той женихом буде*" (с. Полиці К-К.).

Новорічний обряд *посівання*, як правило, відбувався вранці на *Новий рік* (Свт. Василя Великого, 14 січня), винятково у с. Хотешів К-К. могли посівати *щодровники* звечора напередодні. Вранці приходили

---

[9] *Знаряддя для викачування (прасування) тканини*

посівати і хлопчики, й дівчатка, щоправда частіше господарі намагалися впустити до хати першими насамперед хлопчиків: "*то щасливій буде рік*" (с. Видерта К-К.), "*то дівчата замуж вийдут*" (с. Стобихва К-К.). У низці населених пунктів східної частини району прийнято було посівати винятково хлопчикам. Згаданий обряд супроводжували віншівки з побажаннями здоров'я та багатого врожаю.

Новорічні святкові обходи дворів із виконанням приурочених пісень здійснювалися гуртами дівчат і хлопців, а також дитячими. Винятково в с. Видричі К-К. щедрувать дозволялося тільки дівчатам. Учасників гуртів часто називали *колядниками*, рідше – *щодровниками*. У пам'яті респондентів ще зберігся поділ колядок та щедрівок на такі, що присвячені дівчині, господарю, хлопцю, пасічнику тощо.

Рядження та розігрування драматичних святкових сюжетів здійснювали більшою мірою саме на *Щодрика*. Зафіксовано одну з найбільш архаїчних форм рядження – травестію (переодягання хлопців у дівчат і навпаки) (сс. Волиця, Хотешів К-К.). Відомі тут і переодягання у циган (сс. Хотешів, Верхи К-К.), начіплювання борід з льону, одягання на виворіт кожухів, вимазування сажею і буряком (сс. Волиця, Сошичне, Запруддя, Хотешів К-К., Велимче Р.).

Поширеною в регіоні була драма "Коза" – дійство відтворювали винятково чоловічі гурти. У групі сіл північно-західної частини району записано інформацію про "Водіння коня" (сс. Видричі, Видерта, Хотешів К-К.). Іноді перелік ряджених у гурті дає підстави говорити про широке побутування у минулому на даній території вертепного дійства чи його контамінацію з іншими драматичними дійствами та формами рядження, а саме: "*Ірод, смерть, чорт, ангел*" (с. Верхи К-К.), "*бусень, лікар, чортик, баба з дідом, міліціянт*" (с. Видерта К-К.), "*доктор, жид, чорт, козаки, пастушки*" (с. Стобихва К-К.), "*цигани, дід та баба*" (с. Річиця Р.) тощо. Іноді гурти ряджених носили вертепну зірку – *звєзду*.

Вечір напередодні Водохрищ (18 січня) означений у народному побуті Камінь-Каширщини різними термінами, найпоширеніші з яких – *Друга Коляда*, *Водяна Коляда*, *Голодна кутя*, *Писана Коляда*, *Орданська Коляда*. Звичаї та обряди цього вечора не вирізняються на фоні загальнорегіональних традицій: обряд освячення води, писання крейдою хрестів, кроплення свяченою водою будівель і худоби, лиття свяченої води в колодязі, ритуальна трапеза з наступним залишанням на ніч на столі куті та ложок. Деякі з обрядових дій могли відтворюватися й на самі Водохреща, залежно від місцевих традицій та від часу освячення води. Воду освячували двічі, як правило звечора напередодні – у церкві, та в день Водохрищ – на водоймі, де вирубувалася ополонка і встановлювався Хрест з льоду, прикрашений вінками. Іноді під час обряду водосвяття стріляли (с. Качин К-К.).

Як правило, після принесення до дому свяченої води господар (рідше господиня) з хлібиною під рукою *обписував* хату (іноді й хліви) хрестиками. Ритуал здійснювався паралельно з обходом оселі по колу: "*Батько з палінкою іде і пише на рамі над дверима, на горшках*" (с. Бузаки К-К.); "*Обпише над дверима, хрестик на хлібинці, положить буханку на стіл і тоді вечеря*" (с. Хотешів К-К.); "*З хлібом і свяченою водою обходить три рази і на третій раз робить хрестика на хлеві, щоб всяка гадость не злазилась, і на чугунчиках, на дверах*" (с. Великий Обзир К-К.); "*Писали на комині великого хреста, щоб льон родив*" (с. Річиця Р.). Під час ритуального обходу окроплювали свяченою водою худобу та хороми. Нині спостерігається трансформація згаданого обряду, пов'язана із заборонами священнослужителів: "*Зараз батюшка пише хрести, колись самі писали, а зараз батюшка не дозволяє*" (с. Бузаки К-К.).

З приуроченістю до *Другої Коляди* спорадично простежується звичай обв'язувати солом'яними перевеслами плодові дерева. На останню кутю у низці населених пунктів прийнято було кликати *Мороза*. А у деяких селах південної частини Камінь-Каширського р-ну поширений звичай залишати знову на ніч ритуальні страви на столі для померлих.

По закінченню Водохрищ виносили різдвяні атрибути – снопок (чи зерно), сіно. Натомість вносили до хати пристрої та знаряддя для прядіння: "*Тік-Притік починка приволік*" (с. Нуйно К-К.); "*Вже за ніч треба напрясти починк*а" (с. Велимче Р.), "*За день напрісти катушку і на починка звити*" (с. Сошичне К-К.).

Святі вечори різдвяно-новорічного циклу називали *Свічки*. Цей період відомий заборонами на господарські роботи. Саме на *Свічках* особливо остерігалися вовчих зграй – "*Вовки бігають у Свічках*" (с. Видерта К-К.).

Нами з'ясовано й деякі повір'я та звичаї, пов'язані з днями тижня. Зокрема: "*Понеділок – важкий день, не засівають*" (с. Олександрія К-К.); "*У п'ятницю в піст не можна прясти*" (сс. Видерта, Грудки), "*У п'ятницю не можна паску пекти*" (с. Верхи К-К.); "*У суботу не можна підбілювать, бо мертвим очі забіли*ш" (с. Річиця Р.), "*У суботу не можна снувати, бо світ заснувався*" (с. Грудки К-К.); "*У неділю не можна прясти < ... > з'явилася жінка із страшними лапами – Свята Неділя*",

"*У неділю не можна ходити в ліс, бо там лякала*" (с. Хотешів К-К.). Зафіксовано й деякі звичаї, повір'я та заборони, пов'язані з місячними фазами: "*У межах Місяця*[10] *солому складають, то мишей не буде. І не городять. Народжений у межах не матиме дітей*", "*Після повні*[11] *краще колоти кабана*", "*На повню не треба білити, бо буде багато павуків*" (с. Боровне К-К.).

Аналіз зібраних матеріалів з традиційної календарної обрядовості дозволив виявити локальну специфіку традиційних звичаїв та обрядів річного календарного циклу Камінь-Каширського р-ну та прилеглих до нього сіл Ратнівського р-ну Волинської обл. у контексті аналогічних явищ усього Правобережного Українського Полісся.

За сукупністю специфічних ознак у традиційній обрядовості календарного циклу на території Камінь-Каширського р-ну простежується чотири ареали поширення західнополіських варіантів календарних обрядів: східний, південний, північно-західний та південно-західний. Для більш чіткого визначення територіальної диференціації досліджуваних явищ необхідні обстеження суміжних територій.

Микола ЯКИМЕНКО *(Луцьк)*

У СТОБИХВИ СВІЙ КАЛЕНДАР

(Газета Верховної Ради "Голос України», 18 жовтня 2007 року)

Ще сто років тому Стобихва була містечком. Сьогодні ж у ній лише 68 жителів. Однак село на березі Стоходу має майбутнє.

Хата з… дубом

Стобихва видається маленьким острівцем серед безкрайого моря волинських лісів. Бездоріжжя зробило її своєрідною часовою оазою. Здається, роки зупинилися тут. Саме ця обставина, а також чарівна тутешня природа, найбільше приваблюють в село любителів екзотики. Дощової неділі початку вересня теж їдемо у Стобихву.

Долаючи всюдиходом глибочезні ями і об'їжджаючи корчаки, пробираємося лісовою дорогою з Карпилівки до Стобихви. Подумки клянемо того жартуна, який наніс цю трясодушку на карту. Усі сімнадцять кілометрів ніби на вібростенді. Та ось ліс розступається і ми виїжджаємо на простору галявину. Зліва і справа серед дерев видніються дерев'яні хати. Це і є Стобихва. Прилипаємо до скла автівки, вдивляючись в довколишні краєвиди. Стоп. Є перше диво. В одну із хат буквально вріс старезний дуб. Аби відчинити двері, довелось навіть стесувати стовбур. Відчуваємо на спинах чийсь погляд. Так і є: в сусідньому будинку приникло до шибки жіноче обличчя. Знаками запрошуємо вийти. Через хвилинку разом з Марією Гривенець вже стоїмо посеред поросло травою вулиці. Їй 61 рік.

- Це дуже стара хата, хто і коли збудував її в селі ніхто не знає, - пояснює співрозмовниця. – Жив у ній колись Іван на призвіськo Дубок. Його вже немає в живих. А приїздить сюди один чоловік з Ковеля, його родич. Взагалі наше село бідове. Три рази його виселяли. А втім про це вам краще розкаже моя матір.

У межиріччі Стоходу й Ставу

Відомий дослідник минувшини Микола Теодорович у книзі "Волынь в описании родов, местечек и сел» виданій у Почаєві 1903 року так пише про тогочасну Стобихву: "Местечко это расположено на небольшой возвышености на берегу р. Става (сьогодні Стобихівка – М.Я), берущей свое начало из Черемошинских и Карасинских болот. Русло речки весьма извилисто, течение едва заметно. Ширина речки составляет 2-3 сажня (сажень – 2,13 метра – М.Я.). Берега речки заросли травой и кустарником… В речке водится много рыбы – щук, окуней, язей, вьюнов и др. Крестьяне после весеннего спада на плотине, пересекающей реку и ведущей в деревни Любарка, Бережницу и др на мосту опускают шлюз, вследствии чего вода стоит. Отсюда и произошло название речки Став. Делается это для того, чтобы вода оставалась на сенокосах, через что последние дают лучшие укосы травы. Летом, когда собираются косить, воду опять спускают. Став с южной стороны местечка, около помещечьего сада впадает в

---

[10] *29, 30, 1, 2 дні за місячним календарем*

[11] *Повний місяць*

другую реку Стоход приток Припяти. Река Стоход еще более извилиста и также изобилует рыбой… Само местечко сгрупировано в одном месте. С южной стороны его находится довольно широкая площадь, в середине которой стоит помещичьий дом, где раньше помещалась корчма. На площади три раза в году бывают ярмарки: 12 июня, 15 августа и 28 октября. Кругом площади расположены еврейские и крестьянские дома. В одном из них помещается медицинский приемный покой. На западной стороне площади – еврейская синагога деревяная очень ветхая. Оттуда начинается довольно широкая, чистая улица, ведущая в село Карасин…».

До речі, саме цією вулицею ми і в'їхали в Стобихву. Залишилася й сама площа. Посеред неї стоїть великий хрест, встановлений стобихівцями 2003 року на честь 300-ліття села. Ось лише будинків обмаль. Стара дерев'яна пустка, що ось-ось розвалиться, новий будинок, в якому клуб, фельшарсько-акушерський пункт, магазин. На південній стороні площі, нещодавно в простій сільській хаті відкрито церкву Успіння Пресвятої Богородиці. На заході, приблизно там, де колись стоялать синагога, стоїть найновішиа у Стобихві зрублена з дерева хата. Належить вона Івану Яковичу Гривенцю, з матір'ю якого ми хочемо зустрітися.

І сірники робили, і горілку…

Вперше містечко Стобихва згадується в акті від 24 липня 1703 року як маєток Житомирського підчашого Стефана-Петра Річицького. На початку XIX століття в містечку був винокурний завод, який розташовувався в західній частині панського саду, там, де Стобихівка (Став) впадає в Стохід. Згодом в цьому приміщенні працювала сірникова фабрика. На північній околиці містечка, біля дороги в село Великий Обзир була цегельня. В Стобихві працювало п'ять вітряних млинів і один водяний. Через нього вже наприкінці XIX століття проходила телеграфна лінія Ковель – Пінськ. 1887 року в містечку відкрили медичний приймальний покій, а 1893 – церковно-приходську школу. За даним 1906 року в Стобихві налічувалося 138 дворів, в яких проживало 1384 чоловік, з них понад 300 – єврейської національності. Цікаві дані про Стобихву подає у своїй книзі "Стара Волинь і Волинське Полісся" (Вінніпег, 1986 р.) Олександр Цинкаловський. За переписом 1911 року в містечку було 1497 жителів, міщанська управа, земська поштова станція, шість крамниць, державна горілчана крамниця. Поміщиці Анастазії Леонард належало там 2324 десятини землі. Наприкінці XIX ст. в Стобихві знайшли монетний скарб з XVII століття.

Життя під вибухи бомб

Тож чому Стобихва із велилюдного містечка менш як за сто років перетворилася у село із населенням усього 68 чоловік? З'ясувати це нам допомогла 85-річна Любов Гриневець. Аби дощ не заважав розмові, запросила в нову хату, ту, що звели для сина Івана на колишній міській площі.

- До Першої Світової війни Стобихва була містечком, - зітхає бабуся. – Коли прийшов фронт, усіх його жителів евакуювали на схід. Через кілька років люди повернулися, але містечка вже майже не було. Будинки або згоріли, або їх розібрали австріяки на бліндажі. Довелося жити в землянках. Та вже через десять років Стобихва майже відновилася: працювали магазини, початкова школа. Наша сім'я жила заможно. Батько мав 24 гектари землі. Тож коли 1940 року в селі почали створювати колгосп, йому поставили ультиматум, або вступай у колгосп, а син Яків - у комсомол, або вивеземо в Сибір. Довелося поступитися. Та недовго був колгосп. Того ж року у зв'язку з відкриттям Повурського авіаційного полігону, Стобихву знову почали примусово виселяти. Нам дали аж одинадцять возів. Привезли на залізничну станцію Повурськ, а потім поїздом в тодішню Ізмаїльську область у село Фріденшталь (сьогодні Мирнопілля). В 1941 році розпочалася війна. Повернулися в Стобихву вже в 1946-у. Не застали живими багатьох з тих, хто лишився в селі. Німці також знищили майже всіх євреїв Стобихви. Та попри всі біди і негаразди в 1948 в селі вже проживало понад 130 сімей. Але військові знову зацікавилися полігоном. В 1951 році районна рада приймає рішення про переселення населення Стобихви в сусіднє село Великий Обзир. Ми ж вирішили залишитись. Жити тут стало страшно. Адже полігон на три кілометри врізався в село. Чи не кожного дня на ньому лунали вибухи бомб. Жили як на фронті. Влада теж дивилася на нас вороже. В селі не дозволяли будуватися, лише в 1991 році провели електрику.

Любов Гривенець береже в пам'яті події далеких років, може багато розповісти про живих і вже спочилих односельчан. Вона і нарадила нам відвідати нещодавно відкриту в селі церкву.

Ікона, що зцілює

Відомо, що перший храм, костел кармелітів, спорудив у Стобихві 1750 року тодішній власник містечка Михайло Чарнецький. У 1835 році, після того як Волинь ввійшла до складу Російської імперії, костел було перетворено в православну церкву. Згодом, 1838 року, на кошт поміщика Каетана Чарнецького

Таких хат з дубом більш ніде нема.

Любов Гривенець з сином Іваном.

Любов Гривенець історію села знає не з книжок.

Колись на місці цього хреста стояла церква.

Олександр Євтушок біля облаштованої ним церкви.

Вода в цій криничці цілюща.

Стохід тут особливо глибокий.

Цей дуб-велетень на Панській горі багато про що міг би розповісти;

Фото Миколи ЯКИМЕНКА

і прихожан на пагорбі, що в південній частині Стобихви, поблизу старого кладовища було збудовано дерев'яну, з окремою дзвіницею церкву Успіння Божої Матері. Після її перебудови в 1878 році висота храму до купола і довжина становили десять сажень, ширина – чотири. На жаль, в роки Першої світової війни церква згоріла. І лише кілька років тому в селі з'явився новий храм. Його відкриття пов'язане з однією досить цікавою історією. Її нам розповів Олександр Євтушок, в хаті якого розмістилася церква Успіння Божої Матері.

- Сталося це дванадцять років тому якраз на 40 день після смерті дружининої сестри Галини. Вночі в цій кімнаті, де зараз церква, ми побачимо якесь дивне сяйво. То оновилася стара ікона Святого Миколая. Згодом повезли її в Почаїв, хотіли залишити в Лаврі. Але нам монахи сказали, що ікона має бути там, де оновилася. Вирішив не залишати її саму в селі. А жили ми тоді в Нововолинську. Переїхав у Стобихву. З того часу біля ікони сталося чимало зцілень. Особливо допомагає хворим дітям. Приїздять до чудотворного образу люди з усієї України.

В минулому Олександр Адамович Євтушок бригадир прохідників шахти №3 "Нововолинська". Має багато державних нагород. Тепер він мешканець Стобихви. За його кошт придбано більшість ікон та церковного начиння для цього невеличкого, але надзвичайно затишної храму. Раз на тиждень сюди приїздить правити службу священик із села Верхи отець Павло.

Тепло попрощавшись з Олександром Євтушком і ще раз вклонившись створеному ним храму, їдемо до однієї із десяти криниць, про живу воду яких згадував у своїй книзі Микола Теодорович. Розташована вона в західній частині села, неподалік Стоходу. Ще здаля бачимо невисокий дерев'яний хрест пов'язаний рушниками. Спускаємося у долинку до цямрини наповненої кришталево чистою водою. Зачерпуємо

склянкою цю сріблясту рідину. Спраги як і не було. Попиваючи цю смакоту, пригадав розповідь сільського голови Великого Обзира Олександра Токарчука про хресний хід, здіснений біля кринички в період страшної для Волині суші. Сталося диво: того ж дня в Стобихві пройшов дощик.

Загалом таких джерел тут багато. Тому й вода в Стоході у цьому місці не замерзає навіть у найлютіші морози. В ту пору, рятуючись від задухи, сюди збирається риба з усіх усюд. Кажуть, вода тоді аж кишить від неї. Сприяє зимівлі риби і те, що Стохід тут дуже глибокий.

На Панську гору за добрим настроєм

Вдосталь намилувавшись звивистим Стоходом, піднімаємося на пагорб, де колись була церква і панська садиба. А ще раніше – старе кладовище. На місці церкви - високий хрест. Поруч з ним старий креслатий дуб. Кажуть, що енергетика цієї місцини дуже висока. Людина, яка буває тут, відчуває душевне піднесення. Так буває в Лаврах, або старих добре намолених храмах. Олександр Трохимчук повідав мені ще одну дивну історію, яка сталася під час відзначення 300-річчя Стобихви. В оператора, який знімав святкове дійство, в телекамері зовсім підсіли акумулятори. Але коли він разом з гостями опинився на місці колишнього храму, камера знову запрацювала, пощастило відзняти ще цілу касету. Не знаю, яка сила допомагала нам, але в дощову погоду, маючи із собою лише кілька сухих соснових скалок, біля дуба-велетня нам вдалося розпалити із мокрого гілляччя вогнище.

А ще на цій горі ви можете побачити рідкісне отцетове дерево, кущі барбарису. Своєрідний привіт від панів, які колись владарювали Стобихвою.

І все-таки вона житиме!

Осінній день, а особливо дощовий, збігає швидко. Тож час повертатися в Луцьк. З почуттям смутку ми покидали цю чудову місцину Волинського Полісся. Тепер знову, чекатимемо нагоди зустрітися з чудовими людьми Стобихви, які попри всі незгоди не покинули рідного села. Вабить також можливость милуватися мальовничими краєвидами межиріччя Стоходу і Стобихівки, вдихнути цілющого настояного на травах повітря, любителів гострих відчуттів - дослухатись до вибухів бомб, які хоч і рідко, але щей досі лунають на Повурському полігоні. Мав у серпні таке щастя і автор цих рядків.

І всеж маленька Стобихва має перспективу відродитися. Як розповів Олександр Токарчук, у нього лежить десятки заяв з проханням надати земельну ділянку в Стобихві під забудову. Покищо люди планують спорудити тут будинки для відпочинку. Але згодом, впевнений Олександр Никанорович, з'являться тут і новосели. Добре послужиться цій справі й нова дорога, яку зараз споруджують із Великого Обзиря до Стобихви. Ці сім кілометрів гравійки допоможуть зв'язати Стобихву з усім довколишнім світом. Тож тисячу літ тобі зелена Стобихва, щастя твоїм мудрим і добрим людям.

Алла ДМИТРЕНКО *(Луцьк)*

УСНА ІСТОРІЯ СЕЛА СТОБИХВА (У СПОГАДАХ ОЛЕНИ МАКАРУК)

Одним з сучасних напрямків у методології історичних досліджень є усна історія, в основі якої — опитування респондентів і їхнє трактування подій історичного минулого. Матеріали, зібрані в ході польових досліджень, мають важливе значення при вивченні історичного минулого. В процесі опрацювання усної інформації відбувається її перетворення в історичне джерело, що залучається до наукового обігу. На думку вчених, усна історія одночасно є найдавнішим способом історичних досліджень, який передував писемності, і одним з найсучасніших, що розпочався в середині XX ст. із початком застосування нових способів запису (аудіоплівка, цифрові записи) [Пастуш]. Розвитку усної історії сприяло визнання унікальності і самоцінності людського досвіду [Кісь]. Сьогодні залишається все менше свідків нашого історичного минулого. Тому проведення усно-історичних досліджень є надзвичайно актуальним.

Методи усної історії використовуються студентами та викладачами історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, зокрема, в ході історико-краєзнавчої практики, під час проведення етнографічних експедицій тощо.

У липні 2010 року до села Стобихва була проведена археологічно-етнографічна експедиція, організована кафедрою документознавства та музейної справи СНУ імені Лесі Українки та ДП „Волинські

старожитності" в ході якої зібрані відомості про історію і традиційно-побутову культуру села. Найбільше інформації записано від Галини Іллівни Макарук (1940 р. н.), яку можна назвати справжнім літописцем села Стобихва. Перейнявши чіпку пам'ять від своєї мами, п. Галина знає всіх мешканців свого села, де б вони не жили. Неодноразово бувала в Бессарабії, куди свого часу виселено більшість мешканців, і знайома з їхніми долями. З її розповідей дізнаємося про життя у міжвоєнний період, про воєнні перипетії і сьогодення. Вона чудово розповість про традиційний для села одяг, колекцію якого зібрала, і про декорування рушників, яких виткала не один десяток. Добре знає всі обрядодії місцевого весілля, елементи давнього світобачення мешканців та ін.

Пропонуємо уривки із інтерв'ю з Галиною Макарук, що стосуються історії села Стобихва та долі стобихівців.

1. Про стосунки між сусідами колись і тепер

О. М. Всякою всячиною [ділилися — А. Д.], сусід з сусідом мусив дружньо жити. І шоб позечити треба. Тепер каже: «А шо, вона мене хлібом кормить? А чо я до її піду?» І всьо. І от умерти — і тарілка, і хлібниця, і там шо, і постелити — ми повинні мати своє, бо вже іти, це… Ну, такого в мене не вкладається. Тож було все в сусіда, ото ходимо. Весілля — а! Взяв кошілку та й пішов по селі: «Дайте-но миску, тарілку!» І давали. І всьо. Тепер — ні! Ну, стали люди зліші, жорстокіші. Гроші зробили, пенсія. Гроші, я всім кажу, — від диявола. І мати моя казала, то, каже, від злого. Як не було грошей, люди були зовсім іншими [...]. Колись же ж не було де грошей абсолютно взяти! Оце вони їм не треба були. Там до жеда піде, фунт цукру візьме, то вона йому шось там дасть, ну, відгодиться, або у кого копійки, ну наші там зароблювали, рибу возили в Ковель, виловлювали, орендували. Дрова возили продавати. І там яку копійку [...].

2. Про входження грошей в побут селян у повоєнні роки

О. М. А потім, вже після війни, як стали оті податки. Отоді я знаю, під час війни, стояли в нас тут військові, фронт. Вони довго, три місяці стояли, даже більше, в Стобихві, готувалися на Ковель. І як відходили вони вже і один старший лєйтенант такий був, і він каже матері, шо вона стірала, варила, я тобі грошій дам, бо ж вони мені не треба — їм платили жалування те. А мати каже: «А нашо ж мині гроші? А шо ж я буду купляти? Мені гроши не треба». А він каже: «Шо ти така, Шура, не цей? А буде холостяк, а буде займ». — «Який займ?» Підняли сміх. — «Ну, каже, ти згадаєш мене». Ну, як вони вже пішли і сразу ж стає… Вже голову сільради і все — і началося. Ше так сразу нє, но поставка — сразу. В сорок четвертому році треба було вже давати поставку. От! І тоді як почалось, і тиї гроші. А потім вже до пєдісятих, роках у пєдісятих, вже як Стобихва прийшла з Бессарабії, тут стало село, ну, то-то шо — в петлю лізь у хаті після війни. Дівчат заміж нема за кого віддати. А три дівки — і три холостяцьких! Плати! Називали ми бездітни, за бездітность. За бездітность платети треба було. Дай шо? По тих селах почали дівчата родити дітей. А в нас в Стобихві не заведено. Це позор страшний. І всьо. І ті бідні, і всьо. Заплатив займ, завели тебе, розписали, розкєнули. Там сума яка і в кабінєтик на нич — підписуйся! Там, наприклад, на сто рублів підписати займу. А де ж його взяти тих сто рублів? А м'ясо здати. М'яса нема — плате грішми комусь. Хтось здає корову, ми йому сплочуємо і він відмічає нам. Тому двадцять кілограм, тому тридцять. Шкура із свині, порося, якшо маєш, — шкуру, а ні — сто рублів за шкуру. І все. І еті гроші. І вже тоді — де ж ті гроші? Бігали-бігали… Ну, давай масло возети на Київ продавати і таким способом вибивалися. Але ж люди ходели в колгосп — це ж безплатна робота, її ж ніхто копійки не платив. І вмирали старенькії і воне не знали. Як уже появелась перша пенсія, я не знаю, чи дванадцять ото по теперішній… Дванадцять здається. Це було шо? Сенсація! Дванадцять рублів приносять грошей. То така сума, от. І всьо. І помаленьку. Ше тоді, ше були дружні. Но вже, як стала вже чотириста — Боже! Вмирати не хотіли! Самі плакали. Каже, то ж то дожились до такого життя — і бере кедай, от. І от, і почале ставати, гординя появилася в людей, яка нас найгірше в житті мучить вона, от. І так почали не поважати один одного. Вже кожний живе сам для себе.

3. Про зміни у сільському побуті після проведення електрики

О. М. А ше як нам у вісімдесят дев'ятому році вже світло підключели, бо ми жиле, ше темно, то було дуже добре, тоже. Ми собі збирались в одну хату, ми... Вечорки в нас були весь час. Ми ткали. Шоб убити час, ми собі рушникє ткали там, дорожкі — хто шо хотів. Пряли. І тут світло дали! Боже! А через, навесні привезле телевізори всім, маленькі такє. Цивілізація в село прийшла! Вже носа вткнув у той телевізор — і до сусіда не треба йти! І тепер же ж у нас, ото ше смеркає, ме закриваємося і вже телевізори девимося, хай там шо! І не йдуть. І кнежка відпала, яку любели читати вголос. В нас завжде прейдуть, давай, почитаємо шось. Ну, а тепер девися оте чудо, от. Там нема шо й файне диветися, ну, порядне. Ну, і нікуди ніхто не ходить, не прядемо, не тчемо, не робимо. І по гроші не ходимо один до одного, не почім, не позичаємо вже. Нє, ні в кого ничого не позичаємо. Ну, хліба, може. Бо в нас хліб раз,

і то дякувати Богу, шо раз уже можна. А то в нас не було магазіна, то ме хліб так. Раз в тиждень привозять, у п'ятницю тильки хліб привозять.

4. Про те, що в колгоспі було гірше, ніж у рабстві

О. М. Я іншого не знаю життя. Ми от зийдемося, ше в мене є сестра, вона двоюрідна, кума, отут живе. Но вона жила по світі, в Нововолинську, в Ковелі і вона там пригадує… А в мене ж нема шо пригадати. І вона: «Ой-ой-ой..!» Я кажу: «Ну, то Ви хоч тоє згадуєте, а в мене отут всьо!». Тут я народелася, тут моя дєрєвня, тут мой дом родной. І всьо. І нічо, ніколи, нікуди. І все життя мріяла вирватись. А була в клітці, була. Ну, чого? Чого? Безпаспортна, а ти калхозніца. Як приходить внук мий, приїжджає, чи я приїду, і він каже: «Ну, бабуня, твою любіму пісню я знаю». Він ставить: «На гаре калхоз, под горой калхоз, а мой міленькій задавал вопрос, шо ти — калхозніца, тєбя любіть нєльзя». Знаєте скільки розбито доль дівочих було? Тому шо будь ти красуня, будь ти розумниця, но ти — колгоспник, ти — рабиня. Та шо рабиня? Я б хотіла бути б Ізаурою, от. Ми їй завидовали. Бо ж вона ходила в платтях декольтованих, а ме ходели шо? — Кирзові чоботи, куфайка і якась така в клєточку хустка — і всьо. І в тюрмі тільки так ходели. Верватися не вервеся, паспорта не дадуть. А шоб паспорта — ну, по блату, там в кого батько. В мене його не було і сім'я в мене щиталася така, ворогами. Ну, батька мого вбели. Хоронели, общем, УПА. То тут довга пісня, от. І всьо. І так мене не вепустили. Я їздила, я кажу, я три рази їздила в Нововолинськ у гепеше — горнопромишлєну ту, шоб хай би в яку, петеу якесь — дай довідку з сільської ради, шо вони не протестують. Ти ж народжувався і механічно ставав… Я казала, Шевченка векупили з кріпацтва — з колгоспу не векупиш. Це воно мене ото, арканом, от, затягло. Але я й там находила. Я потім стала ланковою. При Хрущові я об'їздила весь світ — і на з'їздах була, і де хочеш. Я болтати вміла, язик у мене добре підвішений, а їм і треба було. І комсомолка, молода, ланкова, кукурузовод. А! Я пашла, баба вже (*сміється*). І таким путьом. Ну, хоч шо-небудь, шоб скрашувати оте своє буденне життя, одноманітне таке. І таким способом якось керувалася. А потім… Можна було поступети десь, от після семи класів, сім екзаменів треба було здавати. Здавати все: конституцію, арифметику тую, геометрію. А я по математиці — вав! Дубіна! А мені дай болтологія, шоб ото таке, говорети, а не можна. Десять клас, пішла в восьмий клас, заболіла мати, на операцію везвали — кидай школу! Кинула школу, от. І все. А поставити так на якусь роботу мене не ставили, бо були діти начальників, партійців, їх треба було десь там якею уборщицею, техпрацівником — то тож вже, то то ж гроші були! Вже й туди не можна було добетися, не говорячи, шо в кантору там чи де. Ну. А я в колхоз ходела. Свистати вчелася (*сміється*).

А. Д. З дев'яти років в колгосп?

О. М. Вже в колгосп настоящий, і всьо. І так ішачила до двадцяти одного, там — заміж. А в шеєсять сьомий рік якось поміг мені чоловік добрий, бувший директор школи, верватися з тої і в Луцьке медучилище. Там вже я кінчила. З шеєсять дев'ятого року роблю (*фельдшером в селі*). Робети до тридцить першого жовтня. В мене ціль була — до сільських виборів [...]. я багато говорю [...]. Ой, націоналістичне таке. Якшо говорять, шо націоналісти-українці, вони вибивали єврейські, то то брехня! Може десь там було. Но в нас вони були…

5. Про виселення мешканців колишнього містечка Стобихва в Бессарабію у зв'язку з будівництвом полігону

О. М. В сороковому році, як нас виселяли, ці ж колгоспи, шо поступели вже в тридцять дев'ятому, колгоспники їхали під красним прапором туда. Там німецька колонія була в Бессарабії. Їх поперли, кого в Німеччину, хто вспів, а кого в Казахстан, більшість. І ті хате лишелися. У печі хліб не ветягли, воне не вспіли, ліжка застелені, погреба повні вина — бочки, в хлівах — кукурудза, зерно — ну все. Їх забрали, там видно за двадцять чотири години тих німцюв убрали. А туде поперли наших п'ять чи шість сіл оціх. І поїхали.

6. Про те, чому із Стобихви нікого не виселили в Сибір

О. М. Батько мій [...] їм як ворог, бо ж куркуль. Но веселити воне на Сибір нас ни в якому селі не вспіли. Бо приїхав із Куйбишева наш земляк, який пройшов громадянську війну у Будьонного, і він робев прокурором, чи кем, юристом сам, у Куйбишеві. І він сюди приїхав, а вже ці всі тиї керівникє, ме їх звали «голота», складають списки на виселку в Сибір. А він узяв і порвав. Порвав і сказав, «Шо ви робите?». Вже він знав голод, якєй там був. Це ж тридцять сьомий рік, тридцять третій, то шо там робелося. І він не дозволив.

7. Про те, що родина респондента відмовилась їхати в Бессарабію у 1940 році і поселились на хуторі Верхи

О. М. Але батько мій категорично і його сестра не захотіли з цією компанією їхати в Бессарабію.

Він сказав: «Мені не треба чужа земля, я забираю хату і ме строїмося в Камінь-Каширську». Ту хату заставили за день розібрати. Ми її розібрали, завіз батько до Верхів, село тут, п'ять кілометрів, почалеся хутора верховськє і вин тилько до тех хуторів. І склали ту хату в кучку, дерево і війна почалась. Навесні мали строїтись — почалась війна. Війна, демобілізація. Села, як такого, тут маленько сімей. Ну, сімей двадцять осталося, шо не захотіли їхати. Батько приписаний в воєнкоматі був в Обзирі, в Верхах в Карпилівці на случай, бо всьо равно вже час неспокійний був.

8. Про переселення поляків і німців напередодні війни

О. М. Вже поляки, вже отоді їхали і німець. Ото тут, мати завжде розказує, шо, каже, остановлювалесь вони в пана Кравчука, у нас, завжди. Мати вже коло тех поляків так навчелась, вже пани були, то шо з її сміялися вже потім. Вона всіх панами звала. Шо, пане, треба. І то казала, такий їхав двома парами коней, шо пані Матушевська, вчителька, прийшла і казала, шо ніколи в житті вона не мріяла цього пана зустрінути, шоб побачити наяву. І вона, жінка, но цілувала йому руки. Але він, і так в сестри є ше й портрет, то він так маленька сестра бігала, то він бистренько її нарисував олівцем. То ше є вона, ми бережем по цей день той портрет. Ну, вони шо? — Втікали в Радянський союз. А їх бідненьких туде всіх, отой цвіт польський. Дуже пане… То дав батькови воза, лишив він, от. Бо кальцо обручальне згубев у клуні, батько йому найшов, оддав, то він за те воза лишев.

9. Про те, чому батько респондента й інші чоловіки не потрапили на фронт у перші дні війни

О. М. Ну, общем, цього, то ме хати, там та хата осталася, батько з карпилянами, тут село дванадцять кілометров, пішов в воєнкомат, мати повезла, тільки почалась війна, двадцять другого, двадцять третього вже батько був в воєнкоматі. І от тут прийом і каже мати, прилетіло два самольоти німецьких і той воєнкомат, як грохнули, так, каже, вугло й одлетіло. І хто куди. І батько, не попали ці наші поліщуки на фронт, тому шо воне не вспіли. Німець же ж зразу. І воне повернулися. По лісах розбіглися біля Каменя і всьо. А ті, хто запізнилися, прийшле в воєнкомат, то їхати як з Обзира сюде, то стоїть там у полі хрест, то їх погрузели чекісти на машену, вевезли за Камінь і розстріляли всіх, шоб не оставалися. То ше зара тільки розкриваються ті, із Обзира один мужик попав і всі. А наші мали щастя, шо повтікали. І так батько лишився мій, і дядько, батьковеї сестри чоловік, лишелися вже отут. І німці прийшли. Німці, сразу вони не дуже тут так агресивно були настроєні. Але потім вже…

10. Про те, що медпункт побудований на фундаменті польської школи

О. М. Польска школа. Побудували її оце перед приходом совєтув тридцать дев'ятого року. Її тільки побудували десь у тридцить шостому році, тако. То ми з дідом, тут одним, ми підемо до моєї сестри, тої двоюрідної, в її чоловік дуже цікавий [...]. Він пам'ятає, він ходив у ту школу.

11. Про стосунки українців та євреїв у селі

О. М. Але вин ходев з євреями. Бо вони жили через дорогу з євреями і дружели і все. Я ж кажу, у нас найкращі отзиви про євреїв. Мати каже, шо повчетися треба було отої. Шо тайни, секрет уміли тримати і дружні. Це шо було, то було.

12. Про респондента та її життєву позицію

О. М. Не проживеш, щоб чимсь не займався. Ви бачите, яка скука? Мусиш ведумати. То я кажу, от у отій, я ніколи, я завжди, от іще зі школи, то в мене такє — римувала я. От стану переказ писати, в мене воно получається римування якесь. Але в мені все життя, шо то мині не давало спокою. Мині страшно було! От умру, умру і все понесу з собою. Свої оті і, і радості, і болі, і всього ж було за життя. І ото, як уже стала ота горбачовська перестройка, стало більш право голосу і девяносто перший рик, у мене діди. Я завжди, я з жинками не любела дружети, бо воне такє...

13. Про старих дідів стобихівців

О. М. А я любела дідив, старех фронтовиків. Вони такі мудрі, вони так багато знали. І от я з ними. Вже вони, ото девяносто перший рік. Один не дожив до референдума. Но він, дід ходев із радіом, щоб ни одного слова не пропустити. Ми знали кожного депутата, кожне все. Так, на стільки переймалися. Вже ходить, вже всьо мені розказує. А заболів він. Каже: «Галко! Я може вмру, прейдеш, як першого грудня, як скажуть «Так!» — бути, чи не бути Україні, то прийдеш і скажеш мені. А як провалиться незалежність, то не приходь, каже.

А. Д. На могилки, мається на увазі?

О. М. Ага. І він умер. Він умер, не дожев дві неділі до цього. І тут «Так!» сказали. Я вже йому пішла і кажу: «Діду! Там всьо, можу тебе порадувати, що Україні сказали «ТАК!».

14. Про перше виселення мешканців села в період першої світової війни

А. Д. То ваше село було перший раз виселене в першу світову війну?

О. М. В чотирнадцятому році. Так.

А. Д. Всі були виселені в одне місце?

О. М. Ні. Я ж вам кажу. От бабуся моя по батькові, батько — на Волзі були, в Сімбірський губернії. Мати була в Бєлгородській, потім переїхали в Курську, от. І хто де. Хто були даже близько. Отут, по нашим районі були, даже по області.

15. Про діда, який виїхав в Америку до Першої світової війни

А. Д. Ваш дід по материній лінії, так, виїхав в Америку?

О. М. Нє, по батьковій. По батькови. В дванадцятому роц. Він в Детройті, він проробев [...].

А. Д. Так. І потім уже ваш дядько, який народився..?

О. М. Поїхав отут, в тридцить третьому році [...].

А. Д. Ваші дідусі, дідусь і бабуся повернулися з Росії в якому році?

О. М. Баба — у двадцятому десь, чи в двадцать першому.

А. Д. І тоді почався голод, *Ви казали, на Волзі. Так? То ще дід слав..?*

О. М. Гроші на Лєніна. Щоб помогле голодаючим Поволжя. Там його жінка, діти (*переселені на Поволжя в період Першої світової війни — А. Д.*), шоб цього.

А. Д. Щоб помогли.. Ви вже дізналися потім?

О. М. Потім. Дід писав, чи вам, як уже воне сюде добралися, стала Польща і мона перепесуватися. То він писав, чи давали тобі допомогу, бо я великі гроші слав всі туде, на це [...].

16. Про те, що після Першої світової війни виселені повернулися в село

А. Д. І тоді повернулися майже всі? Да?

О. М. Да. Всі геть повернулися. Багато їх повимирало, от. І були й, що повбивали. Бо, от мати казала, ше стояли в Києві, то ше бомбили. То громадянська ж війна ще була. То каже, там побели, і одного, вона казала, дядька, другого, шо це вбели.

17. Про те, що після Першої світової війни Стобихва перестала бути містом

А. Д. Але село стало з якого року?

О. М. Село? Село, як вже ото вернулися.

А. Д. Після першої світової?

О. М. Да. І вже містом не стало. Вже було село [...].

18. Про суспільно-політичне життя села в міжвоєнний період

О. М. Як при поляках, у нас дуже був лад тут, така, як зараз, то партії, а це не партія звалася. Но в нас «Сільроб», рух був. У тридцить третьому дето році той «Сільроб» — це виступали проти Польщи. Шо долой поляків, за возз'єднання із Східною Україною. Мої по батькови рідня, тут було село якраз на полігоні, Смоляри. Там був Йосип Потарський, який очолював оте все, «Сільроб». Тут проходив з'їзд КПЗУ у Смолярах. Приїжжала Ольга Коцко із Тернопільськеї області вона сама. І в нас даже стояла така тут тумбочка із зірочкою там, і що тут проходив з'їзд КПЗУ під керівництвом Ольги Коцко. От. Ну, воне тут дуже. Туде ж, мати в мене така була, носа любела всюди вткнути. Вона ходела з другою падругою слухати під вікно десь, шо там говорять. Материний, по материній лінії, там було дітей багато і бабині брати, моєї бабусі по матері, у їх було сім братів, землі не хватало, воне всі буле членами КПЗУ. Туди ж предлагають матері, щоб і батько поступев. Батькові мати не казала, бо він і не вступев би, мабуть. Но мати дає дозвіл на те все, плотить материн рідній дядько тре злоти за білет і батькові дають білет, видають тоже, члена КПЗУ. І він теж щитається в «Сільроби». Ну, тоді поляки нападають на цей слід. То була велика організація. Мати, як стане розказувати, то страшно. Бо там отих найперше Смолярів, отех Потарських — Йосипа, всіх. Я у «Нескореній Волині», є така книжечка, найшла, що Йосип Потарський був повішений у Ковелі, в тюрмі. Це неправда. Йосип Потарський втік, добрався в Східну Україну. Чи він отсидів, я не знаю, но він на Донбасі оказався. У його син, уже він там видно другий раз женився, і був його син, і той син приїжжав у Нововолинськ рідню шукати. Шо значить батько казав, і всьо, вже його не було. А ті всі, кого поляки похапали, страшно мучили. Був такий дяк, він тоже згадується в «Нескореній Волині», Терешко Терентій, моряк сам, не помню, чи з «Потьомкіна», чи [...]. Він, чи з Верхів, чи з Піщаного. Там його як то родня була — і звідти, й звідти. То казав дід, шо колись він його віз, то каже, він такий здоровий був і каже тако, стоїть, дід везе, на возу стоїть і каже, коні, може він уперед коні перескочити. А потім, як його вже поляки зловели, то мати каже, дід тоже його возев, бо то брали, поліція приказувала. Йому поламали руки, ноги. Бо його дійсно вбели. Тут, у нас тут була екзекуція на місці. Місто. І тут дівчат було багато, з Піщаного і цих... Каже мати, там ревло, вищали, так воне їх бели і кості ламали. Батька забрали мого тоже. Знайшли той білет, був у сундукови (*сміється*). То й батька, забрали батька, забрали ще чотири чоловіки. Посадели їх уже у Берьозу Картузькую, везле. Суде буле. Але баба

розкенула ті долари свої, що дід вже висилав (*з Америки — А. Д.*), і вона батька викуплює. Викуплює, а ті сиділи. А ті, що вспіли перейти річку, це перебратися на Східну Україну, Сталін побрав, кого розстріляв, а кого в тюрму посадели. Їх не везнали. Їх везнали націоналістами. Бо воне, таяк би України хотіли. І ничого їхнє оте не дало. Ну, і тепер вже тридцить дев'ятий рік. Вже поляків, не любили вже. Вже поляки тоже вже було на грані. Бо шо ж ти? — Ти хлоп, бедло, а вони пани. А як хто такєй, як в мого батька характер, то він дуже непокірний був. От.

19. Про зустріч радянської армії у 1939 році

О. М. І от ідуть уже ці, совєти йдуть. Убралися люде, як на Паску, казала мати. Ті з лєнтами спідниці — «гальони», «маларoски» (*вишиті сорочки — А. Д.*) [...]. Ті «малороски» і ше й червоні тряпки в руки брали. І таку зробели браму, шо «Ласкаво просимо». Ну, каже мати, то було свято. Но мої батьки, особисто, не ходели на те свято. То йшле більш бідні, такє, лодирі, казали, голота — в селі зветься. Вони їх зустріли, вони прийшле. Тут уже пєсні і всьо. Ну, розмістелися по хатах. І ті солдати трошки людям стали казати, шо не дуже спішіть, вас будуть у колгоспи. Шо там, от про голод. А про голод і так прочували вже, вже прочували. Шо там в Україні був такєй голод. Ну, і створелася вже... Голову поставили теї сільської ради. І сразу списки богатих, хто до куркулів, на висилку в Сибір. Отак — хата жестю крета — на Сібір, велосипед маєш — на Сибір, земля є — на Сибір. І всьо. Ото я вам говорела, що оцей наш земляк Йосип Михнюк, він там перейменувався на Михайло. Він приїхав і порвав теї спески, у цих активістів. Він був у Куйбишеві, на Волзі. Він служев у Будьонного весь час. Він був юрист сам. І він сказав: «Хлопці! Не смійте своїх...» чіпати. І в нас, дякувати Богу, тако, будь би то порозкуркулювали, але на Сибір ни одну сім'ю, на відміну від Верхів. Там повезле… Багато. Хто втік, то воне до сорок первого року скривалися.

20. Про те, що село Верхи перетворилось у бандерівське

О. М. А потім вже те село перетворилось у бендеровське, бо вони ж пішле... То так народжувалися оті бендери. Від чого ж вони ставали? Це обіджені люди. Да! Воне йшле, їхні сім'ї там їм нічого. І якшо там вбивалося, це була помста.

21. Про життя в селі після вересня 1939 року

О. М. І отак побуле. Вже магазен зробили, завезли в магазен мануфактуру і цукор, і сіль. Те, що в селі основне. Цукор і сіль — бильш ніхто ж нічого не купляв. І всім отим, хто середнякє, багаті не дале. Не дале. Моєму батькові не дале нічого, абсолютно — ни солі, ни сахару, ни матерії. Ботіночки хтіли сестрі старшії — нє. І так ничого. Ну, але отак через дорогу отам, од моєї хати наіскось, це був самий той Романець, керував вин, і там магазен і все. Ну, а мати така була жінка, знаєте. Ну, воне, нічого. То вже, каже мати, під весну, а там збираються, вже говорять, вже обсуджують ті активісти, всьо. І та жінка, того Романця вейшла і каже: «Кумо, може у вас сіно лешнє є, чи солома?». Бо їм за отую агітацію, за тем всім, не було коле наробети ні сіна, нічого. — «То може ви?» — Мати, каже, є. — «То я вам соли дам». Сіль — це було, знаєте... Я знаю, сіль у куточку закам'яніє, але шоб завжди, бо без солі не виводися. Бо то й під час війне саме страшно, то без солі бути. Ну, то вже вони дале солі, а мати їм — сіна. І так. І от повезле вже нашого активіста стобихівського Набруско показувати, як то живуть в Східний Україні, як то в колгоспах там добре. І вже сюде зібрали збори, колгосп у нас «Сталіна» був і вже цей Чміль, як на його по-народному казали — Федур Набруско — виступає, шо він їздив туди: «Товариші! Там даже на картоплі помідори ростуть! Я своїми очема бачив». А це такій сорт, видно не був у нас картоплі, що оці, картоплинки. Но він там побачив, шо там не тики, а сразу — посадиш картоплю і помідори бери і рви (*сміється*). Ну, бульбочки такі зелени. І всьо. І вже там почали виступати. Бо сміялися. Була така жінка, непотріб, то вона вже вийшла і: «Вічна пам'ять Червоний Армії!». Не сказала «Хай живе», тико (*сміється*). І люди повгіналися, сміються, що голота радіє. Це була голота. Не йшли хазяї туди всі ці.

21. Про переселення стобихівців у 1940 році в Бессарабію

О. М. І то вже, як той приїхав, вже там так добре, от, тут депортація тих німців — сороковий рік — і в ці села. Та ми вже, який там палігон! Там, як я от зара кажуть, не вельми він і мішав, це було просто убрати. То взяли вони Стобихву, Бережницю, Черськ, Заячівку — це вже Ковельський, Маневицький райони, Грушівку, Гулівку і Горно (*наголос на другий склад*) і даже Стобихівку, трошки зайнята. І ціх людей повезле. Погрузели і повезле. Повезле в ту Бессарабію. Привезле... В сороковому році. Мій батько, мати, його сестра, батькова і по матері батькє, хоч її, бабини брате всі комуністи, уже воне комуністи буле, поперли всі туди, баба не поїхала моя, за братами. Від рідні одстала. З-за матери і вони дуже в Бога ввірували. І батько, всі, і дід, сказали, шо нам з неми не по дорози. І ми лишилися тут. Нас десь двадцить хат, які не захотіли їхати в Бесарабію. Ті поїхали в Бессарабію. Їх розмістели по хатах.

Там хате, я ж вам казала. Обстановка, шкафе, ліжка, яких вони не бачили. Каже, даже підлога. Їм так девно було. Все, от ми любим бордовим кольором поле красети, а там жовтим. Все жовте. Каже, в піч заглянеш — хліб стоїть, не ветягли, не вспіли. Всьо покєнули вони бідні. А вже в погрибах — від вина, бочки вина повні. Ті амбари повні зерна — кукуруза, пшениця [...]. Під осинь. Рай був. Так воне в колгосп зразу. Фриндешталь — німецьке село Фриндешталь. Потім воно стало по-нашому Мирнопольє. То в Фриндешталі колгосп обосновався. Дєневіце — село, індуси туде пішли. Те Дєнєвіце — то Пряма Балка, село. Але були дехто в Плоцку. Хто в Шампаносі. Ну, то Шампанос більш бережнюкє буле. І почале жети. Колгосп був. Каже, яка там робота, але, каже, вже шо отпиле, шо одгуляли! Жизнь маліна! Не роби собі. Зерно линувалися коровам там, чи коням давати, шоб іте на гору брати, то прокручували диркє, шоб сипалося у жолоб (*сміється*). От. І так воне прожиле і війна, сорок перший рік.

22. Про життя стобихівців в Бессарабії у роки війни

О. М. І Антонеску прийшов. В постолах солдати руминскі, із шкури, з живеці, отеї лапті і воне… І так той колгосп продовжував. Взяле руміни, на роботу ходели. Руміни ничого, в їх нагайкою. Слово не так — по плечах пашол. І жиле. Але ж, ничого, там не страшно. Бо німців вони майже не бачили. Но в Дєнєвіцах убели руминского солдата, хтось убев. Їхав він кіньми і убели солдата, найшле в кукурудзі. І кєнули, — нас там звали поляками, наших людей. І їм сказали, шо то тилько поляки могле. І збирають людей, і вставили. Зразу малих й жінок, а потім чоловіків тільки вставили і кожного третього — вейди, вейди, вейди і так їх було тридцить душ — десіть душ сразу вевели і розстріляли. А як за три дні не признаєтеся, на третій день знову буде, от. Будемо вже й жинок, і дівчат, і всіх, от. Хоронети не дале. Тильки так, присепали. І через два дні находять убивцю. Тиї коні украв молдаван і вбев того солдата. А люди то, десіть душ наших чоловіків загубели. Це велике, наших стобихівців розстрілили. Вже ці жинки плакали, вже воно їм не мело було нічого. І так кінець війни. Там війна пройшла, то каже, трошки повибивало тих румин, німцюв. То пишли, понабирали одіял, то понаживалися, коци. І все.

23. Про повоєнний голод в Бессарабії і повернення стобихівців додому

О. М. І сорок шостий, сорок п'ятий рік — сорок шостий — засуха. Страшний голод. Голод. Земля потрискалась, шо каже, ногу всадиш у ти щилини. І вони почале стягуватися на коника. Одного коника — дві-тре, отиї вдовиці особливо, перші. Перші поїхали ті, шо не мали чоловіків, шо повбивали. Почале братися додому. І так воне тисячу кілометрув… Коником, пішком, усі коло воза, ішле. Діток на возу, а ті всі пішком. І прийшле під осінь — на Спаса вже, на Сплення, в нас празник. І все. Ну, зима. Куди? Як? Їсти шо там? Мукє вони трошки привезли. Ну, в їх корови були.

24. Про те, що партизани у війну у селян «вимели все»

О. М. А ми ше були бідніши, ті, шо тут. Бо в нас партизани вемели всьо! І корови, і коні — всьо забрали, як стоїш! І одежу. Партизани. Бандери не брали! Бендери не брали! Воно їм непотрибне було. Вони були діти батьків хозяйських. А оці, по коморах...

25. Про одноденне перебування загону Ковпака у Великому Обзирі

О. М. Я не говорю, Ковпак тут тико пройшов. Одну ніч ночував, чи дві. Одну. І він ішов, як у Карпати. У Обзири він стояв. Саме у той день ме хоронели мого батька, а ноччю прийшов Ковпак. Дев'їть душ убели воне, обзирців. Ой! Ни за шо. Там село було під УПА і ввечора, був вечір. Новорічна ніч, Щедруха, знаєте? Нє, Новий рік, як танци зробели. І пішли люди тоже ж сільські. І тут Ковпак підійшов тихенько, розвідка і сразу ті ж. Бендерівців ни одного не вбев. А ціх людей, дев'їть душ убели, пороздівали наголо. Дуже вже грабували. Ото Ковпак прийшов і пішов. Но зграбував! Полотно, шо було! Овес коням. Ну, знаєте, там маса людей. Казали, за ніч уродилося тринадцятеро дітей. Їх треба ж уповети, треба [...].

26. Про бандерівців і партизанів

О. М. Бачте, мені дуже шкода отех луганських і донбасовців, шо вони не знають всенької правди. Шо бендеровці робели тоже ж зло, но не говорім, шо то воне так вороге, а то вже добриї. У нас однаково. Віса не переважать. От дідуся Кравчука вбели за те, шо він прийшов і розказав своєму двоюрідному братові, в якого два сини буле в партизанах, шо хтось його стужка посмекав. Обсмекав, каже, і рукавиці лежать. І каже, хто там був? Ну, шо там, з братом своїм порадився. І зайшов до моєї мами, і розказує. Мати каже: «Е, діду! Ми никому не казали». Каже, то глядіть, не пікніть нікому, шо ви бачили. — Та я, каже, П. сказав. — Да й каже мати: «Дідочку! Вже вас нема. Вас уб'ють там. В його ж такей вредний сен, отой В., вин скаже партізанам». Прийшле до хати й застрелили. Казали, ходе, покажеш дорогу другій. Шкурі побачив, шо лупели, чоловік. Ну, десь теля зарізали. Овечку і там у лісі. І тоже, прийшов матері розказує. От чого то всі до моєї матері йшле на пораду. Вона каже, Максиме, никому не кажіте. — Він каже, я Я. росказав. — Нашо ти сказав? — А той Я. тоже був посібник тех партизан. Бо то його

брат і зарубав мого батька. І це, мати каже, то вже тебе нема. — Він каже, то я не буду ночувати вдома, буду хаватися. Найшле в чужех людей на печі, вивели, то тилько тако вспів. Як убетий був, то казала мати, тако була рука. Застрілили. От.

27. Про те, що у війну село було «розбите» на два табори

О. М. А батька мого, ото вони вже почали. А тоді перед Щедрухою, дванадцятого січня, батько поїхав з дядьком Олександром у Верхе різати січку. Тоді кєрати були. Там материна сестра замужем була. Він туди поїхав. А в діда мого збиралися люди всі. Ну, ввечора, все село, прибічники. Село було розбете на два табора. Одні — ті, шо.., а ті вже, партизани, там збиралися, в себе, тиї партизанські родени. А наші тут. Люди, які чоловікє, які чекали фронту. Багато було їх. Бо воне попали у полон. З Бессарабії їх узяли в армію. Кинули сюде. Тут їх німець якраз брав усіх у полон. Але їм на перших порах, якшо ти виходенець був з ціх областей, шо родня, то ше як хто поручиться, то їх відпустели з концлагєра. І воне, ті бесарабци наши, десь їх більше десяти чоловік, прибелися в Стобихву. І воне ото всі коло мого діда розквартіровувались. Там ввечора збиралися, баба підхарчовувала їх, бо воне буле дістрофіки. Їх кормели маленькими, мати казала, як малех дітей, ложечкою, шоб не давали наїстися. Потім вони виходилися і хороші такі дядьки були. І то ввечора зберуться і говорять ото все. І ме жиле в діда. Бо в нас хати не було ше цьої, пустка була. І раптом вони тут обстріляли нашу хату, вебили вікна. Ну, два стобихівці. Нема нікого. І тоді пішли до Онипрія, до діда. Там роздивевся він. Мати сиділа тако коло вікна. Ліжко тако було і вікно. І мати роздівала мене. І тако, тико пригнулася все поскідати, і тут тю-ю-ю! Куля. А він вистрілив, шоб матіра забети. А та мати якраз пригнулася. Всі попадали. Значить, хату стриляють. От вікна полетіли. Осталось тілько одне вікно, на кухні. А то побели. Вскакує два хлопці, які були з неми. Вони до партізан належать. Але такі, тож всякі були, знаєте як? Вони: «Тітко Олександро! Ви живі!» — Мати каже, — жива. — «По вас Я. стриляв. Де діти?» — Хватають нас у сорочках, у полотняненьких. Новорічна ніч, взавтра Щедруха. Несуть у хлів, накривають сіном. І матір там. І сидіть, бо вже він вашу хату обстриляв і цю, і б'є вікна. Ми там побули до ранку. І тиї всі чоловікє розбіглися. Людей там душ сімнадцять, чи двадцять душ було в хаті. Всі розбіглися, хто куда. Раненько почали, в коло були родичі в Верхах, почале на Верхи тікати, на Щедруху [...].

28. Про стосунки у селі у війну і про смерть батька респондента

О. М. А ті люди їхали, утікали туди, в Верхи. Зустрічають на дорозі, їде батько із тим дядьком — п'яни були. Він і так герой був, але боявся смерті. А тоді воне йому: «О, Ляше! То ти ше й вепив! Та ви нічого не знаєте. Та твої діти ночували...». Ну, воне кончили, ті люди. Нашо вони йому розказували? — «Та твої діти надворі ночували. А на твою жінку стріляли. А вам вікна повибивали, о». І там не тільки нам. Ше декому. І той батько вже не витримав. Доїжжає до першої хати, ставить коня із січкою тою, бере з ліси таку палку, кия і каже, я їм піду покажу. Я їм піду і хай вони святкують тоже без вікон. Його просив дядько, просела баба й мати — куди ти йдеш? На смерть! І там вибіг чоловік один, каже: «Ляшко! Це на тебе пастка». Бо іначе, вони знали його характер. І він прийшов. І тому стукнув, і до того прийшов по віknови. А матері крикнув: «Лаштуй воза з дітьме і на Обзир іде». Чого він так сказав, то ми не знаємо. Но у Обзири, по правді, на той час стояло УПА. Обзир був під УПА. І він ішов туди. Там його були друзі хорошії. Які геть ше з молодості, він їх знав. І кум керував, був пропагандіст із Личен, такей Возняк, дуже грамотний чоловік. І воне його сразу випустели собаки. Бо його б так не взяле. І собаки його, чоботи слизькі були, покотев собака, а другий підскочив і цього, він каже просився так. Вже горілка вейшла сразу протверезів. І каже, хлопці, шо ж ви? Той — зарубати. Той другій каже, шо не рубаймо. Так даймо йому. А він каже, шо ж ви, не рубайте, тож ми не діти. А той — Нє! І сокірою — раз, він схопевся за ту рану і він б'є другий раз, тако і одрубує пальці. Ше рубає і знов, і так мозок. І шо він ше? Обліз коліньми, тако, як місяць. А на нас він накричав. Ми ходели вже з сестрою, йшли до фєльдшера щедрувати, в нас був доктор, і він сказав: «Марш додому! Не йдіть щедрувати!». А ми тіко кончили щедрувати, вейшли на дорогу йте, аж тітка їде з дітьми уже. Тітка ця і ці дівчатка всі четверо на возу. І вона нас кидає в той віз. Шестеро тих дітей і тітка бойова була — вйо, туде. І ми тільки за село, ой, шо ж то? Ми під'їжаємо — батько лежеть убетий. Ше теплий. Ше отакєй, тико кров бижить. І його тітка з цьою Шурою і Марією у віз. А я туди залізла під пальто, бо ж я голая. Ми ж щедрували. Я вийшла, од діда там близенько. І так ми поїхали на Обзир. А потім за нами мати з бабою. Вони вже поняли, бо собака прийшов батькув, якей не кєдав николи його. Мати догнала нас. Ми доїхали до моста. А там стоїть варта, в село не можна пройти. Мати наробила плачу. Та каже, кличте мені свого якогось начальніка, чи шо. Покликали, під'їхав на білому коні. Именно попав кум наш. А мати родила першу мою сестру семимісячну у лікара в Личинах і хрестила його жинка, докторова внучка. А це її чоловік був, Возняк той. І він: «Кума! Шо такє?» — Каже: «Немає Ляша». — «Та ви шо? Кума немає?» І він, — всьо,

впустети ціх людей. То просто совпадєніє було таке. І нас пустели, нам хату дали, шоб батька... То ж то з трупом, хто ж тебе пустить? Дале пустку хату. Обзирці почули, шо вбели Кравчука, прийшле люди всі, не дивелись ні на шо. Шо може і грозило їм шось. Всьо, і труну робели і…

29. По родину респондента після смерті батька і партизан

О. М. Ми, це було сорок четвертого року, тринадцятого січня. Чотирнадцятого хоронели батька, на Новий рік. І нас взяле одні люди прийняле, потім їм Б. прийшов сказав, шо виженьте. Мати помістила мене з сестрою десь так з кілометер за Обзиром, коло річки був стужок і дядько там од партизан ховав поросюка і йому носив їсти тако. І мати до того кабанчика нас підсунули і ме там жили з тиждень з сестрою, коло того кабанця в лісі. Нікого не було, тико кабан і ми. Двоє діток. Ночували ми там і харчувалися з тем. А тоді вже забрала і ме подалесь на Верхи. Подалесь на Верхи, на хуторе, туде, де наша хата була розібрана. Там з верховцями ми обше дружели всі. Нас прийняв один дядько, Шепшелєй такей був. І тітка з дітьми своїми, і ми, і ше тут одна сім'я, там. А Верхи вже ж спаляни були. Там людей було по хуторах море! Бо там хати тики по хуторах остались. Ця глинянка, шо я кажу, там не одної хати не було. Спалели її вщент поляки. Ми там були. І на Стрітення рішела мати.., а нас дві неділи сусід кормев наш скот після того, а тоді приїхали партизани, десь тридцять підвод, казали, і забрали всьо абсолютно. З хати вимели і з хливив. Корове погнали, свині, вівці, коні, — ше там був кінь. Все забрали. Мати поїхала. І картоплю відкопали, зерно в амбарі забрали — всьо погрузели, повезле. В нас нічого не було їсти. Ну, то був голод, не розказати. І голиї ж ми. І мати рішила піти в село з братом, тітка повезла ця, баба Поля. Сама осталася там за селом, на хуторах наших, а мати з братом малем пішле сюди. Тільки пішли отуде, хата в нас стара була і в ту хату шоб нагребсти якийсь овес може на землі де. Тильки прийшли сюде — партізани. Хоп, — попалася бендеровка. І матір повеле до дідової хати і там начали її бити. Бели страшно. Той малий кричав і йому трохи дісталось. А потім, каже, вейшов командир: «Ребята! Разве так бьют? Та вот так нада». — І каже, мочить вужище в воду, а це Стрітення, зима і каже там вздовж тако б'є. А той малий репетує. І всьо. Побили вже, підкинули — готова. Значить в тому, в пустку кєнути її, а завтра в штаб до Фьодорова одправити в Бережницю. А материн рідний дядько у Фьодорова в партізанах же ж там. І він тут. І він їй сказав, шо тікай, шоб тебе забели в спену. Там з тебе будуть паси дерти, шкіру, і солетимуть. Дуже мучать. Страшно, каже, так шо постарайся, шоб тебе вбели з рушнеці. Ну шо ж, мати. Кєнули в пустку і посадели того, шо убев батька, шоб він стеріг всередині. А він кум, між іншим, материн. А четверо — два з автоматами, чи нє, з кулеметами, з міномьоти були якісь, шо каже мати… Ну, нє, не міномьоти. Це, шо з трясуючих куль воно стріляє. Я не знаю, шо воно там таке. Бо спалели вони тоді село трохи, от. І тиї стережуть. Мати каже, а віє, а віє. Мороз не сильний був, тильки сніг і така відлига, і хуртовена. Каже, світу не видно. Воне в маскхалатах білих повкручувалися. А матера тоді кинули в хату, мати їх питає: «Хлопці! Дитена перелякалася, живіт болеть. Шо робети? Хай він тут оправляється? Чи на двір виводити?» — Та каже, як, на двір водети. А вона каже, той, дитина ничого не хотіла, а мині хотілося приспати їхню бдітєльность, показати. Думка ж втікати, шоб забели. Каже, я його раз на двир вивела, два вивела, три вивела. Тако, через п'ять, десять мінут і веде, веду. От, воне побачили, шо баба вертається, той звернувся на лавці й заснув. Мати каже, вейшла, а тиї, каже, посперджувались на свої кулемети і так хропуть файно, от, сплять. Приспала баба. Ну, тож мужицька ота справедливість. Ну як же ж утікати? А кум то в хаті і скажуть, шо як ти вепустив? Іде вона будети того кума. Отого, шо вбив батька, того Г. І вона його будить, каже: «Куме! Спите?» — «А шо таке? Сплю». А він уже розкаювався на той час, шо він так зробив. Каже вже його совість трошки почала мучити. І мати каже: «Куме! Я буду тікати. Дайте, не будіте їх, бо сплять усі». — «А куде ти втикатимеш?» — Мати показала в протилежну сторону. А сама втікала на Обзир. Показала сюде, на Опачище, урочище. Каже: «Дайте нам десять мінут. Хай вони посплять, шоб я відбігла трошки». — «Ну йде!» — І мати вискакує з тим хлопчиком, тильки їх обминула за хату, а ями копали, картоплю закопували в ямах, снігом закиданий і падають вони в ту яму. Падають в ту яму. Яма глибока — і нічого. І плач, і ґвалт, тоді, і побетая вся. Мати каже, лізь на плече, на Андрія, висаджує того хлопчика і каже, а ти мені руку подавай і тягне, тягне. І той малей тягнув і ветягнув її. А тут же жидивські могилки, тако піски, і вони сразу на ті могилки. А воно замітає сліди, ничого там не ведно. І мати каже, тільки ми до сосон добігаємо, до могилок метрув сто од хати і вже побудив вин. Починають з трясуючих куль стріляти і освітлювати, сюди, на Опачище. А ми ж на північ. А вони бігли на південь. І воне так — у ліс, і впєрьод, і впєрьод. Хлопчик там шапочку згубев, мати йому скєнула свою хустену, в неї була іконка. Пробігли вже пів дороги (*плаче*)… На пів дороги вони добігли, там границя між Обзиром і Стобихвою. Каже мати, там стали, помолелися Богу. Ну шо ж? Треба на Верхи братися, бо там же діти. Нич. Як до Верхів? Значить, будемо йти ровом цім і кудись попадем. І так понад ровом ішле, вешли до річки. Річка не

замерзла. Поміряла мати, пошла вона (*плаче*). Посадела його на плечі, сама в воду, перейшла ту річку, вейшли на болото. Каже, чуємо — собака бреше. Андрій послухав, каже, я знаю, чий то собака, то Стьопи Ярмолового. Голос собаки його, бо він купив у Стобихві собаку. Значить ідем на той собачий лай. І от вони йшли, бачать — вогник блемає. Вони підходять до тєї хати, заглядають у вікно — сидеть материна сестра, ця меншая. І та жинка, і та сестра так плаче, Люба, шо нашо мині, я сирота без матера, тико брат і я, той Андрійко малий, і тепер покєнули мині дві сироте — мене й сестру, а вже ж її нема, думає матір. Мати в окно стукає й каже: «Любо! Не бійся! Я є». Та каже, я тобі казала, не плач, — та хазяйка, пів-ночи, не можна плакати і задмухнула вогник той. Ну, злякались. Думали, шось лякає. Мати ше раз постукала. — Не бійтеся, каже, тітко Улито. А воне, то просто їх забрали. Любу забрали з тої хати сюди. І іменно матир, мати завжди дуже шанувала Миколая, каже, то Святий Миколай, бо є іконка Миколая, він мене привів серед ночі, ліс і іменно до хати, де діти, де ми були. І так мати... Рано ми пішли туди, до того, де вже всі були, до діда Прохора. І К. той привозить, той, шо стеріг матір, привозить тридцять партизан тих, до тої хати. Всі встають і значить, тут вона буде, заходьте. А хата набета, як сільодкі людей — верхувськєх і ме там, стобихівці. Нас там три сім'ї. І перепитати в кожного фамілію, шукайте Кравчук. Бабу питають — баба каже, я Михнюк. А мати забула всі прізвища, тико знає Кравчук. Просить всіх людей: «Люди! Скажіте яку фамілію». — Нихто не каже. І вона сюде-туде з нами крутиться і воне перепитали і вейшов, каже, нема Кравчук. Та як нема? Мусить бути. І тут той хлопець, шо вночі ото ми були в їх... Колись хати ставили отут хата, а то сіни і сквозниє двери сюди і туди. І комора. І він з тих сіней, в тиї двери, од ліса, одсоває, бочку одсовує, бо там бодні таки стояли, бочки великі. Каже, — тітко! У нас зірвали підлогу і перерили все, шукають вас, вам всьо. Єдиний способ, бо то люде тут покі ходять, давайте тако, і рисконем. Вони стоять коло тих дверей, усі скупчились на подвір'ї, а ми будемо за хату і в ліс, я вас до себе, там через річечку таку. І він бере мене на руки і за руку старшу сестру, і ми туде вискакуєм. Туде, до хати забігли. А тут уже ввійшов той К. і всіх перешукують, уже показують — нема Кравчук. Мати там, тільки ми розположелися, біжать знов туде. Але прийшла жінка з села молоти з дитеною. І той Стьопа ту дитену матері в руки і каже іди до жорнов, бере тримай. Мати каже, я не можу на ногах триматися. Та каже, не меле, але буть би то. Він ускочив знов. — Всє свої? — Свої. — А то хто? Та каже, прийшла з села тітка он з дитеною молоти. — Ребьонка где взяла? Бендеровець? — Та каже, якби бендеровець. Якійсь партізан зробев. І так заговорев зуби, воне покенули. А тоді до того діда вернулися, збели, розбели черепа йому і всьо, поїхали сердиті. Ну шо ж, воля не воля, вже нам не місце. І ми знов. Дядько під'їхав, як пішли ми — нихто не бере до хати. Ну хто ж візьме? Там тих хатив не було.

30. Про те, що ховаючись від партизанів, жили у землянці на болотах

О. М. По болотах найшли землянку — дід з сіротами, жінки не було, троє дітей. І там тоже — набито битком. То то на воді дрючкє клали, а тут такі нари зробляни, і на тих нарах всі сидять. А там пісяють, рано воду беруть, їсти варять. І нас туди розмістили. Там уже такий був голод. Той дід як де дістане стаканчик молока, наллє в цілий чигун воде, забілить і вже ми всі хлепчемо. Мати іде десь, то хліба там дядько один собакам давав, то попросить, дайте мині ту шкурочку. Нам тако, вламає шкірочку сухую і ми в рот як канфета, з сестрою сосемо, геть розстане зусім. Так побули там. А потім переїхали в ліс, зробили із ялового гілля шалаш і жиле там. Я боса зувсім. Ходела, сніг розсоваєш, журахлени шукаєш. Тут вигнила губа, нігті злізли до одного з ніг, з рук. Так і прийшов фронт.

31. Про життя родини після приходу фронту

О. М. Прийшов фронт, переказав материн дядько, шо вертайся — прийшов фронт, справедлива власть розбереться, хто венний. І ми у четвер Великодний прийшли в село. Нас зустріли русскіє офіцери. В дідовий хати сім офіцеров живе. Там була школа подофіцерськая. А це вже вони були тут на заняттях, готовилися вже до вступу на Ковель. Ми зайшле і воне, дід уже був вдома наш, вин раньше прийшов. І вони, дід став плакати, шо дочка прийшла. А вони — то бендеровка, діду? «Отєц! Ето бендеровка твоя?» — Бо ж він розказував, шо по ліси десь ходить. Та вони обертають, в матері серняжка і фартух, як був, то тилько рубці поостaвалися, гола зовсім, ничого. А, каже, видно, шо бендеровка, бо ж..у видно, свєтіт голую. Сміються. І на дітей девляться, всьо. А був з Псковської області він мабуть, старший лєйтєнант, севий, старей уже такєй, років сорок п'ять було. І він так подивився на то… Но йому підчинялися і капітани. Должность була якась висока. На другий день сказав ведати палатку, одіти ету бендеровку, шоб собі юбку пошела, нам портянки ведати, ше й дав чорнила, шоб покрасели, шоб плаття. І тоді почалесь допроси. Ну, і того чоловіка, шо зарубав батька, і йому трибунал, присудив йому смерть. Бо він казав, шо я мусив його забити, він бендеровець, в його оружіє було, гранати буле. Мати каже там, шо допетував. Каже: «Товаріщ майор! Я проста сільська жінка. Ну ви повірте мині. Якби в мого чоловіка хоч був, як він каже, німецькій карабін, та хіба він би допустев топором, шоб йому голову прорубали. Та він би тут гранату кенув би. Та він би з того карабіна б вистрилив. Та нічого в його не було». І йому, але ж той же партізан сен у його, почале просети і мати стала плакати, шо не убівайте, не треба, хватить одні сіроти, а тут шє й другі — помилували. Не хотіла мати смерті його. І так тилькі на допрос, і на допрос, і на допрос, вічно тею смертю...

А. Д. А як же дальше він жив тут, знаючи, що він вбив?

О. М. Його вбили. Вони повиїжжали всі із села [...]. Ну, того не розказати. Я вам кажу, то роман цілий. Шоб писати книжку про оте все. Бо є, в газеті колись писалося «Чотири смерті баби Ляшехи». Бо ше її німці зловили і живу палели, і бандеровці, і звила вєрьовку, і вже петля була на деревові, її закенув Г. на шию, і вона спаслася. Ну, але й ми до самеї смерті, як день Перемоги, ми завжди плакали і згадували рускіх солдат. Це буле дійсно визволителі. І я кажу, перша грудочка солодощів — це грудочка цукру, це була з рук радянського солдата, червоноармійця. Ну, з тих офіцерів. Вони нас оділи, вони перелякалися, вони казали рак у рєбьонка, на мене. Нема ж губи, нігтюв нема. Мати каже, який рак? Сопливе воно, голе, цілу зему, три місяці почті ходило голоє по лісі, от. Взяли мене, майор медичної служби забрали, як самих таких заслужених і вилікували. Мати почту возела із Повурська їм, і стірала, і варела їсти. Він

сказав, шоб мати варела. І каже, Шура, підхарчовуй дітей, шоб коло їх. Ну, хароші солдати буле, настоящі рускі. Так шо ми ніколи, я слова не скажу на рускіх. Но партізан, ізвінітє. То бандіти були страшні. І так.

32. Про життя родини після того, як пішов фронт

О. М. Як фронт пішов, то вже як він прийшов на Покрову, фронт пішов. Літом мати ше там, під Ковльом, ше воювала, ше забрали її в обоз. І возела вона патрони, геть підвозила. А потім на Покрову він прєдсєдатєльом став — брат того, шо батька вбев. І він прийшов і щитайте вбев мою матір. Бели. Тако взяв за груди і в дубовий стовп головою як дав, а потім на землю, автомата, він же ж прєдсєдатєль, з автоматом, всунув в рот ствола, викрутив всі зуби і ногами розбив оцю грудь, розможжев на нозі кістку цю. Общім, кенули мене туди малу, вже мені п'ять років було. То він мені, як дав сюди тим чоботом, то я з цього вугла викінув на вулицю. Баба хотіла бігти до діда казати, шо вбівають. Там сидів другий, його товариш, фінагенти такі буле, вони вже посля війни. І тую бабу збев, шо баба шисть неділь, тако підведуть тако трошкі і кров вехаркне і всьо. А тоді воне виїхали в Повурськ, а тоді на Ковель подалесь.

---

1. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.academia.edu/4890972/УСНА_ІСТОРІЯ, назва з екрану.

2. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf, назва з екрану.

Алла ДМИТРЕНКО ***(Луцьк)***

ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДОДІЇ СЕЛА СТОБИХВА У СПОГАДАХ ЛЮБОВІ ГЕРАСИМЧУК (польові записи 2010 року)

Село Стобихва є унікальним на карті Волині: з багатовуличного містечка за століття воно перетворилось у зникаючий населений пункт, де живуть переважно люди старшого віку; де майже до кінця XX століття не було електрики і практично до останніх років — дороги. В ході історико-етнографічної експедиції 2010 року [2] за участю студентів спеціальності «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури», працівників кафедри документознавства та музейна справа Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (далі — СНУ), завідувача відділу етнографії і народних промислів Волинського краєзнавчого музею Людмили Мірошниченко-Гусак та аспіранта (в той час) Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ імені Максима Рильського Юлії Буйських, зібрано відомості про історію та традиційно-побутову культуру та зміни, що відбулися впродовж XX століття. Надзвичайно багато відомостей записано від Герасимчук Любові Архипівни (1922-2012 рр.), яка, незважаючи на вік, прекрасно пам'ятала численні події, звичаї, обряди, характерні для населення Стобихви. Серед багатьох піднятих тем, значна увага приділена традиціям весільного обряду. Любов Архипівна прекрасно співала і знала багато текстів обрядових пісень. Аудіозапис розмови зберігається в Музеї етнографії Волині та Полісся при СНУ [1].

У нижче вміщених польових записах курсивом у квадратних дужках подані слова А. Дмитренко (наприклад, *[Розкажіть мені, будь-ласка, як частували медом на весіллі?]*); у квадратних дужках із зазначенням М. Г. - інформація, записана від доньки Л. Герасимчук Марії Яківни Герасимчук, 1946 р. н. (наприклад, [М. Г. А той мед, хто там вхопить]). Відомості, отримані від Л. Герасимчук, подаються звичайним шрифтом буз дужок (наприклад, То на весіллі тилько молодим мед).

Про частування молодих медом на весіллі

[Розкажіть мені, будь-ласка, як частували медом на весіллі?] На весіллі? [*Ну.]* То на весіллі тилько молодим мед. […] Молодех вітають. Беруть із цілеї буханкі хліба. […] Тре скєбочки і того меду у талірку, і беруть діжку, тую, шо хліб печуть, діжка, застелять її скатєркою, ту діжку, і поставлять ту талірку, і бере мати. Як удова, то не вітає. Тилько, значить, шоб була не вдова, о. А як удова, то вже чи материна сестра, чи материна, чи може є хрищона мати, шо не вдова, чи сестра в матера, чи хтось, ну із своїх. […] Ну, і бере та хадзяйка, ну мати, не вдова, мати іде.

Про обхід молодих з хлібом після вінчання

А найперш обейдуть молодих з хлібом, як з церкви приїдуть. […] Я за те говору, шо як з церкви приїдуть. Обходять з хлібом, хрищоний батько. Тоже, як не вдовець, о. А як удовець, то буде хтось другій. Обходять із хлібом. Тре рази обейдуть. Не тико молодех, але й всеньке весіллє, о. І приходить з

тею буханкою до молодех, о, і каже: «Слава Богу». Ну, а воне вже кажуть: «Навіки Слава Богу», о. І дасть їм поцілувати той хліб – молодий і молодому і сам іде до хати. От.

Про те, що мати вітала зятя у вивернутому кожусі

А тут уже співають «Вейди, мати, зятя вітати», аякже. От, вже виходить мати, з діжкою тею, шо хліб пікти, о. І кожух на її виверняний навеворот – вовна догоре, о. І виходить і вже тогді, ну – «Слава Богу». – Ну – «Навікі Слава Богу». Тогді пісню співають: Ой вийди, мати, / З новеї хати, з новеї хати, / Зятя витати. / Зятя і дочку, вейди з-пуд виночку.

Про частування молодих медом і пісні при цьому

А вже як вітає, то вже співають, шо: Теща зятя вітає, / Щерим серцем питає, / Будь, зятю, богатий, / Як кожух волохатий. / Будь зятю добрейкий, / Як цьой мед солодейкий. І вже дасть йому, перш йому, тре рази, кожну скєбочку по тре рази вкусети, вмочить в мед, о. Знов, посля молодий, о. І забирається і йде. Тоді виходить з хати. [М. Г. А той мед, хто там вхопить]. Діти хапають той мед. Хапають той мед, діти хапають, бо то весільний ж мед, то вельми солодкій [*сміється*]. […] О. І побіжеть та дитена, а талірку впосля оддадуть назад, о. Тоді виходить батько знов, з горилкою і кажуть вже, заходьте до хати. І вже теї йдуть, і вже всеньке весіллє йде в хату.

Про те, як свекруха вітала невістку на весіллі

[*А вже як до свекрухи приходять?*] А до свекрухи приходять і свекруха виходить невістку вітати. Аякже. [*І кожуха?*] І кожуха! [М. Г. Так само. Так само.] Кожуха. [Ну, та само, як і в дівчини.] [*Так само?*] Так само. Аякже. [*І так само на діжці?*] І так само на діжці, аякже, і співають. [М. Г. Но дає ранше невістци кусати.] А, ну. Вейшла свекруха невістку вітати, / Стала до невістки стеха говорети. / Чи будеш, невістко, до тежня судети? Аякже. Ну.

Про те, як молодий приходить до молодої

[*А як зять сам приходив, приходить по молоду тільки?*] А, як по молоду? Ну, то по молоду, як приходить, то вин з боярами приходить. [*Так, так.*] З боярами, з своїми хлопцями. Ну, і свахів, свахє, о. І іде в хату, а молода схавається в комору. Молоду не показують, аякже. Та вже де, вже теї свахє співають [*співає*]: Шо ж ти, рибойко, / Що ж ти щучійко, плаваєш? / У морі на дні, так глубоко плаваєш. / То ме на тебе рибакє пушлемо, / То ме тебе у мори на дні споймамо. / Шо ж ти там (*молода як зветься*), Ганнусьо молодейкая, гадаїш. / Своє лечейко у коморойку хаваїш. / То ме на тебе бояройкі пошлемо, / То ме тебе із собою возьмемо [*сміється*]. Аякже. Ну, ото так, всяко співають.

Про початок весілля в домі молодого

[*А як в дома молодий, тільки починається в нього весілля?*] А тілько починається весіллє, до молодеї забираються. Як забираються до молодеї, так? […] Еге. От уже вин, садовєть його на «посачок», за стил, пуд іконами. То називається в нас «посачок». І заспівають йому пісню, таки вже старіші баби, бо молодиї не знають тепер: [*співає*]: Зрадувалася, звеселелася / Святая Пречестая, / Що зобачила, що зобачила / Христа Спаситєля. / Ізрадувався ізвеселився (*там, як звати молодех*) / Іванкув татойко, / Що вин зобачив, що вин зобачив / Іванка на посачку. / То вже мають цю пісню заспівати. [М. Г. То й матери, й сестрі.] То й матері, й сестрі, і братам, як є, ше і родени наостатку: «Зрадувалася, звеселилася вже Іванкова родена, шо зобачила Христа Спасителя...». Посля вже, шо «родена зрадувалася, що побачила Іванка на посачку», ото так. [*І дальше?*] Потім вже їдуть до молодеї.

Про благословіння молодого, коли йде до молодої

[*Але вийшли, а мати, як благословляє*?] А матері нельзя, мати нє. [*Але благословляє?*] [М. Г. Але благословляє тоді.] А благословєть, аякже. [М. Г. Іконою.] [*А як, як іконою?*] З іконою, аякже. Тримають ікони і благословєть того молодого. А теї ззаду співають, шо [*співає*]: Благословевся Іванко / Свому рідньому татойку. / Благослове, ти ж мій татойку, / Мні до шлюбоньку йдучи. / О. То так і матери заспівають, так і сестрам, і братам, і всім так, і родени наостатку, о. І вже беруть молодого, виводять з хати, о, і співають шо [*співає*]: Їде Іванко на коні, / Спустев кожушка до зимні. / Знати, знати князя Іванка, / Що до дівойки їде. / Їде Іванко до дівки, / Як ясний місяць до зирки. / Питаїться в свого татойка, / Що мні там говорети? / Не був, сенойку, ничого, / Там є староста для того. / То вин буде мед-вино пети, / За тебе говорети [*сміється*]. Всякі пісні. В вас так співають? [*Так, співали.*] Співають? [*Раньше співали, зараз вже нє.*] Вже зара нє. В нас тоже молодьож не вміє, о. [*Ну. Ше як яка жінка старша.*] Ну, вот вона мабуть не вміє. [М. Г. Нє.] Шо? [М. Г. Я не вмію. Я за кєм співаю.] Вона не вміє. За кємсь, то вона співає. [*Ну. Ідуть по дорозі, а перед..?*]

Про пісні, як співали по дорозі від молодого до молодої

Ідуть по дорозі і співають всякі теї во пісні, такєї, шо, як до молодеї йти. [*А які? От хоч одну.*] Ну [*співає*]: У нашого Іванка чорниї очи, / Вин не боїться темнеї ночи. / Їде до дівойкі, хоч у півночи. / Чого

ж я маю нички боятися, / Кінь подо мною, Бог надо мною. / Мої сваничкі гуком за мною. / Ото такє пісні. Аякже. А ота знов (*співає*): Ой містом – містом, поміж домками / В нас колесь тут місто було тут (*співає*): Містом – містом, поміж домками / Їхало весіллє трима радками. / У першому раді сам Господь їхав, / В другому раді – Святая Пречеста, / В третьому раді – молодей Іванко. / Ой їхав Господь із янголами, / Святая Пречеста із зорочками, / Молодей Іванко із сваничками [*сміється*]. Ото так, усяко було. Тих пісень, їх уйма! [М. Г. Вите бачте!] Я їх знаю стилько, тех пісень, що їх і не перещитати!

Про те, що першим днем весілля вважався день випікання короваю

[М. Г. Ви бачите, шо то раньше, весілля починалося не з весілля, а починалося з короваю. Перед тем робели коровай.] Аякже коровай пікле. [М. Г. А вже на другий день – весіллє.]

Про випікання короваю

[*А розкажіть, коли починали робити коровай, в який день коровай?*] Коровай? Ну, як весіллє в суботу. [*Так.*] То коровай у п'ятницю ввечора. Аякже. [М. Г. Колись то не було в суботу весіллє.] А як весіллє в неділю, раньше то було більше в суботу. А раньше, а ето, а як весіллє у неділю, то коровай у суботу. А весіллє в неділю. [*І як, як коровай, з чого починався коровай?*] З чого? [*Ну.*] Ну, тоже, коровайници [*співає*]: Ой розходився ясний місяць по неби, / Ізбігаються ясни зоройки до шару, / Ой до шару, ясни зоройки, до шару, / То ж ме підемо до Господа на раду. / Ой розходився молодей Іванко по місту, / Ізбираючи своїх бояров до столу, / Ой до столу, мої бояри, до столу, / Ото підемо до мого тестя на войну. / Розвоюємо сіни й хату, й комору, / То ме вузьмемо молоду Ганнусю з собою [*сміється*]. [*Дуже гарно, дуже.*] Я тих пісень вєдаю їх стилько. Я так од матери од свеї научелася. [*А, то ваша мати співала.*]

Про коровайниць і що вони несли на обряд

[*А скажіть, а які жінки, з села багато запрошували в коровайниці жінок?*] [М. Г. Ну, як маленьке село було то.] Як малейке топіру село, то всіх, із хати в хату запрошують. [М. Г. А раньше – родена.] А як колесь було велеке село, то тилько родену. [М. Г. І сусіди.] Сусідув. [*Сусідув. А що несли?*] Шо несли? Муку мусово нести на коровай, яїчка. Ну, і ше шось там. Мо пранікув, канфєтув. Але колесь, то того не було. То сала кусок занесе, як колесь. [М. Г. То ж пісня є, шо ме на короваєм ішле, коробку несле. Шо, як то?] [*Співає*]: Ме на коровай ішле / Коробку яєць несле. / Ой як перейшли хлопци, / Побели яйця в коробци. / Зробели нам біду, / З чим на коровай піду? / Шо вже нема з чим на коровай іте [*сміється*]. [*Ясненько.*]

Про пісні до короваю – коли місять

[*А от як саджали в піч, як місили, може шось співали?*] Співали. А шо ж, нє? Вже, як посходяться коровайници, а там ше, ше короваю не несуть, коровай же в ночвах, розченяний. Аякже, о. Та й вже співають [*співає*]: Нагнівався коровай, / В ночовках стояти. / Що віте п'єте і гуляєте, / Об мині не дбаїте. / Ну, вже принесуть коровай і вже тоді знов співають: Молодеї молодеци, / По воду до криници. / Біли руке мети, / Час коровай робети. / Або: Піду я до Дунаю, / Стану я подумаю, / Що міні робети, / Чи воду носети, / Чи муку сіяти, / Чи коровай робети. / Водою оБілюся, / Мукою обпілюся, / Коровай мій сяче, / Горилойки нап'юся. Значить, коровай треба місети, бо горилки нап'юся. А водою обіллється [*сміється*].

Про коровайні пісні і частування коровайниць

[*А не було такого, що може якісь такі, як сажали коровай, «Піч наша регоче», чи шо?*] Аякже. [*Було?*] [М. Г. А вже як місять, місять коровай. Місять, і вже трохі помісели і вже кажуть, вже горілки хочуть і співалось «наш хазяїн»...] «Наш»… Вже вроді потомилися вже. Шо, наш хазяїн шудрий... Нє. Найперш співають «Вже ме потомелися». Як же ж то я? [М. Г. Ще ме не крипелися.] [*Співає*]: Ще ми не крипелися... / Вже ме потомилися, / Ще ме не крипелися. / Дайте солодушечки / Промочети душечки. / Вже хадзяїн несе горилку промочети душечки. А от вже знов співаємо [*співає*]: Наш хазяїн шудратий, / На горілку багатий. / Я шудрами затрасе, / Нам горилки принесе. / А ме його друком, друком, / Вин горилки гуком, гуком. / Ой хоч йому маркітно, / А нам пети ухвітно. / Ой хоч йому нияково, / А нам пети однаково. / [*А «маркітно», то шо то таке?*] Маркітно (*наголос на другий склад*) – то недобре йому, шо горілку пили. Шкода, шкода. [*Шкода, шкода! Ага, добре, добре. Ото поспівали. А частували горілкою?*] Аякже. [М. Г. Шо найлучче – горилки чи вино.]

Про вінкоплетини

А як, а як дивчєта од молодеї, примєрно, то так як ото, як од хлоп'я, але й од молодеї. Але як ше дивчєта є од молодеї, шо на молодеї коровай. Бо ж на вінкє дівчата собираються. [*У той самий день?*] У той самий, разом. Ото коровайници коровай роблять, а там дівчата вже вінкє роблять, букєти. Завтра боярам чиплєти. [*А з чого? З паперу ви робили?*] З паперу, з всякого паперу. [*А розкажіть про це.*] О.

То вже, ну, теї дивчата треба, шоб співати. А воне не співають, воне не вміють, о. А ме заспіваємо. Ну, співають [*співає*]: Ой ме вінкє вели, ой ме вінкє вели, / Горілки ни пели. / Підемо до кринеци, / нап'ємося водеци. / Нап'ємося водеци. [*То дівчатам треба?*] Дівчатам. [М. Г. Бо то так, вроді, водеци, бо в хазяїна нема горілки. Вже скорий дівчатам шо-небудь.] [*А дівчатам теж давали горілки?*] [М. Г. Давали.] Воне й не п'ють. Але, вже вино вже їм, хто там дає вина. Але хіба ж дивчєта п'ють? [*Ото замісили, коровай поки підходить, ото частували, так?*] Аякже. [*А тоді?*]

Про вироблення короваю і «шишок»

А тогді, як вже, ну, роблять коровай. Вже шишків, шишкє нароблять, вже туде вже течуть шишкє, в коровай, о. То вже знов співають [*співає*]: Короваю наш раю, / Ме тебе убираєм, / У червониї квіти, / Щоб любелися діти. То вже той коровай. Або: Скочила коза з воза, / Побігла до сторожа. / Стороже, сторожийку, / Покаже дорожийку. / Де коваликє кують, / Гостри сокиркє мають. / Треба піч рубати, / Час коровай саджати. / [*А було таке, що піч рубали, таке спеціальне?*] Ай, нє. [М. Г. Ну нє, мамо. От у нас, як пекле...] […] А як спечеться, то не мона вийняти. В нас верос такий, і тоді вустє малоє і може пролізи. [*Розбирали?*] І піч уже вибирали. [М. Г. Розбирали.] Циглину - дві виймуть та й цього, да й веймуть коровай. [*А ше оту пісню співали таку: «Піч наша регоче коровая хоче».*] Піч регоче короваю хоче? [*Ну. Було таке?*]Було, було, аякже. Піч... Як то її начинати? Я, бачите, забулася. [*Співає*]: Наша піч регоче, / Бо короваю хоче. [М. Г. А така й пісенька була. Більш не було.] [*А, така й була? Більше її не було?*] Була, була, була.

Про жартівливі пісні при випіканні короваю

[М. Г. А вже там, ну шуткують вже. Наша коровайниця вже й тісто покрала, вже й потягла на печу.] [*А як співають?*] Ну. [М. Г. Старша коровайниця.] (*Співає*): Старша коровайниця / На місто ходела, / Кобилу купела. / Повела на міст, /

Глєнула пуд хвист, / Не кінь, а кобела [*сміється*].[М. Г. Чи кінь, чи кобела, аби добре возела.] Аби добре возела [*сміється*]. [*А ще, ще щось таке шуткове.*] [М. Г. Старша коровайниця тісто покрала.] (*Співає*): Старша коровайниця / Та й все тісто покрала. / В кишені похавала. / Як прийшлося тісно, / Зийшло в кишени тісто [*сміється*]. І вже беруть, вже, а там так вроді, щоб вона не бачила. Вона ж бачить і знає. Вже там ззаду короваю того тіста трошкі. – Аво во! – А вона – Де? Я не крала, я не крала! – Аво, бачиш? Аво скілько вкрала тіста! Ще є така пісня, тилько я єї не вмію. Шо цього, шо кажуть, ше є, шо співається, шо вкрала для діток на вичеру. [*Так, так, я чула таке. Так, так.*] Чули? [*Для діток на вечеру.*] Для діток на вичеру. Тико, шо я не вмію її. [*Забулися вже.*] Забулася. Я її вміла, але вже її забулася. [*А ще, а не було такого, що от співали про чорного, чи про кучерявого, про чоловіка? Шо там він десь був і теж щось покрав. Не було такого?*] Нє. [*У вас не було.*] Нє. [*Чи про цигана?*] [М. Г. Нє.] [*Нє, не було. Добре.*]

Про гостину, поки печеться коровай

[*І спекли коровай, дістали і вже..?*] Дістали, о. А вже… То ше не достали, шено сядають за стіл, вичерати, о. А коровай у печі сидить. Бо ж вин велекий, то довго треба пектеся. То вже тогді саме главне пісні співаються, як до молодого їхати. То, як у дівчини… Як у хлопця, як у хлопця. То, як до молодеї їхати. То вже теї пісні співають. Вже теї. Вже одєльниї теї знов співають. [*Отдєльниї. Ве не про коровай?*] Вже не про коровай. Тілько одна пісня є [*співає*]: Хто ж той коровай ви.. Нє. Ой жоночкі... Нє. [М. Г. Хто ж той коровай, хто ж той коровай тай з печи вейме.] А ме петимо і... [*співає*]: Ой ви любії, коровайничкє, / Ме не упиваймося, / Ме за коровай, ме за коровай, / Тай не забуваймося. / Хто ж той коровай, / Хто ж той коровай, / Та й його з печи вейме, / Бо ме петимо і гулятимо, / Поки сонечко зейде. О. То цю пісню на вичери співають і так вже на... [М. Г. Ой, мамо, ти її однаково спивають, по всіх селах.] [*Ну чого? То ж є специфіка. Через те запитуємо там і там. Там відрізняється. Там трохи мелодія відрізняється.*] Ну так, так. [*То воно ж по-різному. Добре.*]

Про прикрашання короваю

[*І то вже закінчився коровай, все убрали. А вбирали коровай чим?*] Ну, з бумаги вбирали. […] [*А, барвінку, ви казали, у вас не було.*] [М. Г. Нє, барвинку не беруть. Бо треба йте на могілкі, то не беруть його.] [*А! На могилки. В вас біля хатів, ви кажете, не було.*] Ну. [*Не було барвінку.*] [М. Г. Нє.]

Про випровадження молодого і зустріч його у молодої

[*Ну, й от молодий іде до молодої, так?*] Так. [*Чи ставлять перепій, чи як кажуть?*] А, ну садовлєть за стіл гостей. [*Так, так. А по дорозі ставлять перепій? Чи виносять стола, чи стільця?*]А, виносять, як молоду визе. [*А так самому молодому нє?*] [М. Г. Нє, нє, нє.] [*Нє. Не ставили.*] [М. Г. Нє.] [*Прийшов молодий під двері.*] Пуд двери. [*До молодої і шо тоді?*] [Ну шо тоді? Пуд двери

прийшов, да й шо? Да й в хату йдуть. Ну. Перш викуплюють.] [*Але ж стояли під дверима і співали там?*] Ну, і співали, аякже, співали. Ну, я вже ж співала цю пісню, про ребу шось там. Ну. Ото, як уходять у хату. А вже посля там молода ше є так, шо ше й не убраная. То й співають, цього [*співає*]: Віте нас не баріте, / Віте нас не баріте, / Там Ганночку спорадіте. / Ме вас не барели, / Іванка спорадели. О. Бо ше там молода не готовая. То тоді [*співає*]: Ме до вас приїхали, / В вас хата не метяна, / Дівка не розплетяна. / Ме хату заметемо, / Ме дівку розплитемо. / Вона ж на коровай заплітає косу. І в вас так? [*Ну, колись було так, колись було.*] Ну. Косу заплітає і вже вона ходить коровайници клече.

Про обряд розплітання коси

Ото ше та коса заплітана, то вже її беруть уже, і діжку вносять, ту, шо хліб печуть. І вже вона тако коліном приторкнеться до теї діжки, трошки присєде. І вже там, хто там з хлопцув, треба хлопци, щоб був нежонатий. [М. Г. Брат. Брат.] Брат. Як нема брата, то в сестре є може сен, ну. То значить, близького свого треба. Вже йде косу розплітати. І в вас так було? [*Так.*] О! Ну, о. І цього, і вже тоже співають пісню. Тоже пісні співають. Вже вин розплите ту косу, вже ту лєнту забирає собі він, бо вже вин розплів, о, і вже розчешує. Трошкі там чешне там гребінцем, а тоді приходять дружкє. [М. Г. Вже віночка наложать.] А сіроцьких пісень вите чули, чи нє, як сирота йде замуж? [*Я колись чула.*]

Про пісню «Не брат косу чеше» та ін. пісні при розплітанні коси

[*Ви ще мині оцю, не брат косу чеше.*] [*Співає*]: Не брат косу чеше, / Чужая чужанеця, / З чужеї сторонойки, / З людськеї намовойки, / З людськеї намовойки. І вже того, знов, вже вин чеше, той. Ну, але вже тепер кажуть, ай, не треба ту пісню співати, а раньше співали. І тепер її співають, але кажуть, ай, то паскудна пісня. [С*піває*]: Ой приступе, братику, і ґо мні, / Тай розплети косойку тепер мні. / Бо я вчора рада була, заплела, / Шовкового кусничка уплила. / І ше є така пісня. Стино! [М. Г. Ну то шо, вже не знаєте, то не треба.] Нє, тож, тож хороша пісня. Я її заспіваю зара, я здумаю [*співає*]: Розкєдай, Боже, братову копу / По полю, по снопочку, / Що вин розкєдав мою косойку. / По єдним волосочку. / Розкєдай, Боже, братову хату / По єдний диревени, / Що вин розкидав мою косойку / По єдний волосени. То кажуть, тоже ся пісня не пудходить. То, таяк заклинаєш, вроді. [*І от брат розплів косу і що дальше?*] Ну й розплів косу. [*А не було такої пісні, що брат косу чеше, тріски летять?*] Нє! [*Про тріски, не було?*] Нє! [*Про тріски не було. Як розплітали косу? Дальше шо? От косу розплели?*] Ну, розплели косу, о! Ну, вже й вінка накладають. І вже молода, а молодий… [*А хто вінка накладає?*] Дружка. [М. Г. Дружка.] Й там ше дружкє є, о. А молодей за столом сидеть, о. Топіру беруть тую молодую, відуть за стил, до молодого, садовлєть. Як сирота, то… Заспівати пісню? [*Обов'язково!*]

Про сирітські пісні, які співали на весіллі сироті

Я знаю кєлька пісень сіротських. А віте сіротських не знаєте? [*Не знаю. Нє.*] Не знаєте? [*Я тільки чула, що є, але я не знаю.*] Е, цього. Вже, як сєде молода каля молодого, той [*співає*]: Ой удчини, моцний Боже, ворота, / Ой сядає на посачку сирота. / Ой тож її сердийко мліває, / Що ріднії мамочки гей нимає. / Отака пісня. Хороша, правда? / [*Хороша! А ще?*] О, знову, ще [*співає*]: Заспівали дружичкє в кумори, / Тай почули янголи гей на неби. / Тай почули янголи на неби, / Тай збудили матюнку у гроби. / Ой устань, матюнко, уй з гробу / Благослове свою дочку до шлюбу. / Благословіте, янголе, ве сами, / Бо уже ж я не встану із ями. / Прикипіли ножейки до доскє, / Ой уже ж я не встану до дочкє. / Прикипіли ручейкє до грудей, / Ой уже ж я не встану до людей. / Яку ж то? [*співає*]: Ой нима, нима Ганнусі вдома, / Ой нима, нима Ганнусі вдома. / Пушла Ганнуся до Господа Бога. / Пушла Ганнуся до Господа Бога. / Тре годинойки забарилася, / Тре годинойки забарилася, / Поки райски двери удчинелися. / Поки райски двери удчинелися. / Ой там ясний свіче засвітелись. / Ой там Ганнуся мамочку пузнала, / Ой там Ганнуся мамочку пузнала, / Вона мамусі в ножейкє впала. / Вона мамусі в ножейкє впала. / Прошу, мамочко, на весіллічко. / Прошу, мамочко, на весіллічко. / Донийку, Ганнусьо, віселися сама, / Донийку, Ганнусьо, віселися сама. / З добрими людьме з близькеми сусідьми. / З добрими людьме з близькеми сусідьми. Хороша пісня, правда? [*Хороша.*] [М. Г. Ви вже, навєрно, мамо втомилися, нє?] [*Ну, я то хотіла…*] [М. Г. Мамо! Ви втомелися? Нє?] Нє! []М. Г. Нє?] Я скажу. Цього, зара ше одну заспіваю [*співає*]:

Ой, Господи Божейку, спусте мене на землю, / Ой, Господи Божейку, спусте мене на землю. / Нихай я же зобачу свою дочку на посачку. / Нихай я же зобачу свою дочку на посачку. / Чи хороше нараджона, на посачку посаджона. / Чи хороше нараджона, на посачку посаджона. / Нараджона, як панятко, посаджоне сиротятко. / Нараджона, як панятко, посаджоне сиротятко. [*Дякую.*]

Про те, що наречена ходила на могилки запрошувати рідних на весілля

[*От сирітські пісні ви заспівали, а чи ходили молода або молодий кликати матера або бабу?*] Аякже, на могилки. [*На могилки, так?*] Ходили. Ходять, ходять! [*І шо? І шо кажуть?*] Ну й шо?

Поплачуть там. Поплаче молода. Яка плаче, яка не плаче, ви знаєте. [*А свічку запалюють, як просять? Шось кажуть, як просять?*] Як на могилках? [*Ну.*] Ну, я не знаю! [*Не знаєте.*] Цього не знаю. Цього не знаю. Чи палять, чи нє, от. То цього, то попросить: «Ходіте до мине на весіллє». Як за матера просить, то вельми плаче. Вже як бабу, то вже звєсно, баба старая, умерла, то вже бабу... Ну. [*Ну, а дальше?*] Бо я не бачу, я слипая. [*Дальше, от вже молода, молоду садять до молодого, розплели і садять. Так?*] І садять, аякже! І як сирота, то ше їй пісні заспівають, о. А генче вже каже, мати теї, те, родена теї матера, ой, буває молода стане вельми плакати, то вже вона цього, тай вона вже вона каже там, родена, шо не співайте, бо вельми вона плаче, не співайте тех пісень, бо вельми плаче, о. [*Ясненько.*]

Про спільний посад молодих

Виводять, сядають… Ше мабуть нє, ше не садовлєть їсте людей! Виводять із-за стола. [*Зразу?*] Зразу молодех. [*Як тільки їх посадили?*] Посадели і вже там… [*А посад? А посад б'ють?*] [М. Г. Нє.] Як б'ють? [*Ну, там де молодиї сидять шоб забивали, кажуть, забивати посад?*] [М. Г. Нє, нє, нє!] Нє. [*В вас нема такого?*] [М. Г. В нас того] [*Нема...*] А чем, а чем забивати? [*Ну такі хрестики дерев'яні роблять, маленькі.*] Нє, в нас такого нема. [М. Г. Нє, нє.] [*І рушника накидають.*] Нє, нє. [*В вас нема цього?*] Нє, нє, в нас нема цього. Нема, нема і колесь не було. [*І дальше?*] І цього…

Про благословіння молодих до шлюбу

Ну, й виводять уже до, іте до шлюбу, о. І вже там, уже значить, цього, благословеть той староста. Вже молода й молодей батькови й матери молодого і воне благословлєть уже і співають до шлюбу йдучи. Аякже. До шлюбу. Благословить. [М. Г. Ну, й ідуть до батюшки.] Аякже. О. Заспівають і вже ідуть, вже з хати. [*Яку пісню співають?*] [М. Г. То вже воне заспівали. Але вже, як повінчаються, то які пісні співають?] Шо, шо ти кажеш? [М. Г. Як повінчаються вже і сідають їхати додоми.] [*Так, да. Про вінчання, про батюшку?*] А як до вінчання… [М. Г. Про батюшку нє!] Хай но, ше до того не дуйшло! Як їдуть з молодем і молодею, то співають [*співає*]: Ой містом, містом поміж домками, / Їхало весіллє… То вже я співала її. [*Співали, співали!*] Ну, то вже я її співала, о. Або: Їде Іванко до дівки… [М. Г. Нє, мамо, то ти вже поплутала.] Тоже співала? [М. Г. То вите співали! Але, як воне вже їдуть до церкви? Вінчєтися до церкви їдуть.] Ну, до церкви. [М. Г. До батюшки.] Ну, до батюшки. Ну, ну, ну, як до церкви їдуть, як до церкви їдуть, то співають [*співає*]: Пострічай нас, Боже, / Пострічай нас, Боже, / На першім порози, / На щасливій дорози. / Ой дай же мам, Божейку, / Щасливу дорожейку. Ото цюю пісню співають. А то [*співає*]: Ой попе, попе, батьку наш, / Тай одчине церковку протяв нас. / Дай одчине церковку протяв нас, / Звінчай наші діточки в добрий час. / Ой попе, попе, Гордію, / Тай не дзвоне ранейко в неділю. / Но задзвоне ранейко в суботу, / Щоб кєдали дивойкє роботу. / От то такє пісні, як їдуть до вінчання. Або [*співає*]: Помалу, кони, йдіте, / Пилом ни пиліте, / Щоб нашая пара, / Пилом не припала. / Повій, вітре горою, / Горою доленою, / Розмай мою косу, / Як літнюю росу / [С*міється*]. Ото тако во! [*О, Боже! Скільки ви пам'ятаєте ше!*] Кілько я… То я тилько знаю. Ше я, може, п'єть раз тилько знаю. [М. Г. То ше треба, треба…] Шо я, всі спиваю? Я ж усі не спиваю.

Про те, що по горінню свічок судили про долю молодят

[*Ну, а дальшеі шо? Не казали, як вінчаються, от свічки тримають, шоб по свічках, як горять свічки, шо гадають долю?*] Ну, кажуть, як добре свічкє горєть, то будуть щаслевиї, о. А як помалейку горєть, там одна свічка може помалейку гореть, а може й обидві помалейку горєть, то недобре. [*А не казали, шо як впаде свічка в когось, або потухне, що вин скоро вмре?*] Ну, казали! [*Казали.*]

Про те, які пісні співали після вінчання

[*Ну, ото повінчалися і які пісні співали, як з церкви їхали*?] [*Співає*]: Ме попа пудманели, / За шлюб не платели, / Дали трисок жменю, / Вин схавав у кишеню [*сміються*]. Ну. Знов цього, співають ту [*співає*]: Ой ступела Ганнуся на возок, / Тай подала матюнци голосок. / Нехай моя матюнка зачує, / Нехай мині вітаннічко готує. / І в вас цю співають? Аякже. Теї пісні воне, як розмножаться, то воне скризь є. Аякже. [*Так, так, але не завжди, не завжди.*] Ну, не завжди. [*Або слово не таке трошечки.*] Ну, ну, ну. [*Так.*] Ну. Знов [*співає*]: Ой що ж бо те, Ганночко, гадала, / Як у церкви на рушниці стояла. / Дивелася Іванкови на ноги, / Щоб не було між нами тривоги. / Дивелася Іванкови на рукє, / Щоб не було між нами розлукє. / [М. Г. О, бачиш! І то треба диветись!] [*Ну, так.*] Еге. Аякже. [М. Г. Ну, аякже.] Якже ж то ше? Я багато позабувала пісень. Шо, вже матери, матнри, як вейде то шо дочці. Бач! Як не треба, то згадаєш, а як треба той й, то й і... [М. Г. Така, як калена. Як то?] Шо? [М. Г. Тож тоже, як то вітають, шо? Невістка в пісок…?] То невістку, невістку. [*То вже як ідуть.*] То як привезуть невістку, молодей.

Про те, що молоді у Стобихві за стіл не сідають

А вже як посядають їсти. Їсти посядають, то знов пісні всякії, вже молода. У нас молода з молодем

не сядають за стіл. [*А як?*] [М. Г. Так.] Вже воне не сєдають. Вже тико родена молодеї сядає. То вже там всякі пісні теї во. [*А шо воне роблять, молодий і молода?*] А воне собі, підуть де в комору, чи куде там. Там в другу комнату, де оддихають, чи посядають, сидєть. Ну, воне своє мають.

Про те, що в сусідньому селі Карпилівка існував обряд «комори»

[*А, то може колись, як уже приходили з вінчання, родина сідала за стіл, а молодих в комору вели?*] Нє! [*Клали спати?*] Нє! [*Нє, не клали?*] То, то вже майбути, у нас, не клали. [*Не клали.*] У нашому селі. Але тут, у сусідському селі, в Кропиловци, клали спати. То вже тогді, як лягають спати, як уже нич. [*А! Як нич!*] І вже, як нич. І йдуть молодеї спати, то тогді вже їх ведуть спати, молодех. І бируть лопату. Лопату беруть. То так мині розказувала ше моя сусідка. [*А лопату хлібну, чи ту шо копати?*] Нє, майбути хлібну. [*Хлібну.*] Хлібну. І беруть і б'ють по задніци і кажуть: «Б'є лопата…», – і молоду б'ють і молодого б'ють, – «Шоб буле хлопци і дивчата!». І в вас так було? [*Нє!*] Нє? Ото б'ють по с...и, ветне по с...и. Ви вже пробачте мині. [*Так, так.*] І каже цього: «Шоб буле і хлопци, і дивчата». Ну [*сміється*]. [*Не чула я такого.*] Кажуть «городник». [*Теж кажуть «городник», ну?*] [М. Г. «Городник».] [*Ну. А хлібна лопата, то то лопата?*] [М. Г. То лопата.] [*А то городник.*] Ну. Ну, ну, ну, о. І цього. Ну, й шо вже дальше? Шо ше дальше? [*Ну й дальше що там? Ну, вітали ж якось там же ж, обдаровували.*] [М. Г. То як одпровадять.] Ну, вже як молодей молоду як забирає до себа. [*А ше нє, а ше ділять коровай. Почнем, як ділять коровай.*] А, то то коровай у молодого будуть ділити. [*А, в молодої не..? А! точно! Як у вас?*]

Про те, як молодий забирає молоду до себе

Скривало! [Н*аголос на перший склад*]. [*Скривало!*] Скревало. Ото вже, як забирає молодий молоду до себе, о. І вже теї лю.., тех людей молодеї садовлєть за стил вічерати, о. І вже тоді вельми є багато пісень тоді, як уже забирає молодей молоду. [*Хоть шось заспівайте.*] Ну, і цього, вже тогді і привозять, е, ну, ше на віз сядають. [*Нє, нє! Ше не до воза. Хто з скривайлом?*] Ме ше дойдем до того. [*А! Дойдем!*] Ше дойдем. [М. Г. Мамо, нє! Скревало.] Ай! Як молода за столом седеть, то вже садовлєть молоду з молодем, о. І цього, і вже її співають пісню [*співає*]: Ой дай мині, матюнко, скривалце, / Щоб я була у свекрухи за серце. / Ой дай мині, матюнко, курочку, / Щоб я була у свекрухи за дочку./ Ой дай мині, матюнко, рабейку, / Щоб я була у свекрухи за ріднейку. Ну, бо чорну курку не дають, тико вже якусь чи жовту, чи білу, чи рабую, рабую. А чорну не дають. Ну, вже цього, то є вже, е, вже тогді шо роблять? Вже повичерають усі, ну, і вже виводять їх із-за стола. [*А скривальце?*] Скривалце, о. То я вже ж співала, дай мині, матюко, скривальце. То тоді мати приходить і її бере скревалом тако, раз закрутить. [*Раз тільки?*] Оден раз, о, і цього, а теїє сюди, теї во, весять, о.

Про те, що молодій давали рябу курку

І вже дають курку її, о, і вже, вже беруть, вже її виводять. [*А вона курку тримає сама?*] Тримає. А послє заберуть од її, там жинкє од її заберуть. [М. Г. Вкрутять її, вкрутять.] Курку ввиртять у шось. Ну, щоб не пос…а ї [*сміються*].

Про вітання молодих в домі молодого

І привозять, і вже привозять до молодого. І вже співають, е, шо… Як то ту пісню начинати? [*співає*]: Венись, мати, діжку, / Венись, мати, діжку, / Привізле невістку, / Вісоку, як ялену, / Червону, як калену. [*Добре. Дивіться, винесь, мати діжку. Значить колись мати виносила діжку. Ви бачили ше, шоб мати виносила діжку і молода..?*] Виносить. [*Так. Як? І шо?*] Виносить, я бачила. І мині виносили. [*І вам виносили?*] Аякже, виносили.

Про частування молодих медом в домі молодого

Ну й шо? І мед, вітає мати, свекруха. Та й, та й співають [*співає*]: Вейшла свекруха невістку вітати, / Стала до невістки стеха говорети. / Чи будеш, невістко, до тежня судети? [*А чи не бачили ви такого, чи не було у вас, щоб невістка, як привозили возом, щоб ставила їй свекруха діжку, або щоб вона свою везла діжку. І ставили і щоб вона злазила через діжку.*] Нє! [*Нt було.*] В нас такого не було. [*Шоб казали, якшо чесна, якшо чесна, мусить стати на діжку. Всі дивилися. Так перевіряли, чи чесна дівчина. Невістка.*] О! О! Бачте!? [*Не було?*] Не було в нас такого. […] [М. Г. Николи не чула.] Не було. В нас не було.

Про пісні, які співали перед тим, як молоду мали вести до молодого

[*А ще, дивіться! От як виводять вже молоду з хати, то не співають якихось таких пісень про матера, шо викоть мати?*] А, співають! Співають! Шо, як виводять молоду з хати, ше молода за столом сидеть, але, але вже тая молодого родена, там сидеть за столом, і співають. А молодая плаче. [*Співає*]: Не плач, Ганночко, годе, / В нас тобі добре буде. / В нас колодязь надвори, / Яблунька у городі. / Вейдеш водецю брати, / Будеш ябличка рвати.

Про пісню «Ой убирайся, молода Ганночко»

Або як уже мають, собираються, того во, шено йти на вечеру, то співали, [*співає*]: Ой убирайся, молода Ганночко, вбирайся, / На тесовиї возойки вкладайся. / Ой нащо мині такє вилекє вбираннє? / Вже мні мінає мого татойка гуляннє. / Вже мні міняють рутьманиї віночки, / Щонеділейки по дві квітойки в таночки. / Щонеділейки по дві квітойки носела, / Щонеділейки по два танчики танела. / От у нас, як мають забиратися, о.

Про пісню «Загрібай, мати, жар», яку співають, як виводять молоду з хати

А вже, як виводять молоду з хати, то співають [*співає*]: Загрібай, мати, жар, жар, / Буде дочкє жаль, жаль. / Кєдай у піч дрова, / Зоставайся здорова.

Про пісню про медову бочку

[*А чи не співали в вас пісні про медову, або соснову бочку? Викотили, викотили?*] А, співають! Співають, вже як молода на возу сидить. [*Вже, як на возу, так?*] [М. Г. А, гляде, зятю дочки, гляди, зятю, дочки.] Ну, то то тогово. [М. Г. Ну, то тоді співає, як забирає.] Нє, нє, нє! То не тогде, то вже як на кунці! [М. Г. Ну, ну, ну.] О. Якуже посадять на віз, то [*співає*]: Покотели, повалели по вулици бочку, / Весватали, веманули в свого свата дочку. / Ой ме її не котели, вона котелася, / Ой ме її не сватали, сама просилася. / Ой ме її не сватали, вона сама хтіла, / Наложела біле платтє тай між нами сіла. / І в вас так співають? Сама проселася. [*Ну, так, так. А там забрали самі*] А, ну. [*А там сама просилася.*] Еге, еге. [*А ще, чи не співали пісню, засвіти мати свічку постав у запічку? Не було такої?*] Нє, такої не було. [*Нє, не було про свічку.*] Нє! [*Добре. Шо ше, як на возу?*]

Про весільно-ягідну пісню «Ой не їстимеш, моя матюнко, ягудок»

Тилько, як ше як молода за столом сидеть, тай співали, цього [*співає*]: Ой не їстимеш, моя матюнко, ягудок, / Коле оддаєш своє дитятко із ручок. / Оно їстиме чужа матюнка ягудкі, / Бо бере чуже дітятко у рукі. То в вас цю співали пісню? [*Нє. Нє, не співали.*] Ну, ну, ну. Ну, друга матюнці, ну.

Про весільну пісню «Подивеся, матюнко, на кулочки»

І знов співають [*співає*]: Подивеся, матюнко, на кулочкі, / Де весіли доччини клубочкі. / Подивеся, матюнко, на вченкі, / Де стояли доччине поченкі. Але ви знаєте, віте, що то поченки? [*Знаю, знаю.*] Ну, шо прєли. [*Так, так.*] З льону. [*Ну так. Приготовлений починок. Вичесаний все, все. Так.*] Ну, ну, ну. То ниткє готовиї. [*Так, так.*] І стояли сушели на груби, чи на печі. І ото вже співається, шо подивеся, матюнко, на теї вченки, шо ти учела її, от уже всьо.

Про пісню «Вбирай, мати, дочку, в крамную сорочку»

[*А не співали таку, от в нас співають, Вбирай мати дочку в крамную сорочку?*] В нас, як до вінчання. [*А, то до вінчання.*] Ну. [*А заспівайте.*] Е, як то? Як то віте начинали? [*Вбирай мати дочку*] О, о. [*співає*]: Вбирай, мати, дочку, / Вбирай, мати, дочку, / В крамную сорочку. / А зятя у шубу, / Поїдемо до шлюбу. І в вас так? Вдягнемо шубу, повеземо до шлюбу. А як їдуть до вінчання то так співають.

Про зустріч зятя в домі молодої

А ще. А як частували, як зять приїжджав, то не виходили вітати зятя? [М. Г. Нє!] Самого? [*Само зятя*?] Нє, нє, нє. [*А його зразу заводили до хати?*] Одразу заводили до хати. [*І садовили?*] І садовели. [*А тоді?*] Вин іде молоду шукає. Найде молоду, поцілує. [*Сам зять?*] Сам зять. Поцілує молоду. А йому ше ту молоду схавають, ше яку стару бабу, таку як я, кажуть, отут твоя молода, отут! [*А малу показували? А малу дитину?*] [М. Г. Нє!] [*Дівчинку не давали, тільки бабу?*] Тіко бабу. [М. Г. Бабу.] Бабу, або яку таку старішу, от як Марія, отаку во, як віте, о. То покажуть яку – «А! Нє! То не моя! То не моя!». І вже вин туде, туде, туде, знає, шо там, вже її захавали. І вже бере її, вже веведе сюде й поцілує. [*А викупляли колись молоду у вас колись, чи нє?*] Викупляли. Викупляли колесь, викупляли! А тепер, то я не знаю, як. [*А як колись викупляли молоду?*] Ну я, я вже вам не докладу. [*Шо перед тим, як його пускали шукати, чи як він знайшов? Забулися вже?*] Забулась. Я не знаю! Я забулась.

Про пісні, які співали по дорозі до молодого

І приїхали до свекрухи вже, а як по дорозі, як їхали до свекрухи, якісь ше такі пісні співали? Співали, співали. Там [*співає*]: Іванкув татойко / Все по дворойку ходить, / Все по дворойку ходить, / Та все огні розкладає. / Та все огні розкладає, / Невістойки дожидає. / Невістойко моя любая, / Де ж те так забарелася? / Чи те гори котела, / Чи виноград садела? / А я гір не котела, / Вінораду не садела, / Я в татойка ночувала, / Світойку дожидала.

Про те, що коли везли молоду, то в молодого клали вогонь, щоб переїхали

Ну, ото. Бо вже там його батько, вже знає, шо вже візе молоду. То вже огонь кладе, шоб машена через огонь переїхала. [*На воротях?*] Аякже. На воротях. [М. Г. Машена? Кони! Кони!] [*Кони.*] Ну. І

шоб переїхала машина через огонь. [М. Г. Мамо, то не машеною тоді їхали.] [*Кони.*] [М. Г. А кіньми.] Ну, колесь кіньми. [*Кіньми.*] Колесь кіньми. Ну. [*Так, кіньми.*] Ну. [*І приїхали.*] І приїхали.

Про придане нареченої

[*А вона їхала з перинами?*] [М. Г. Ну, аякже! Подушкє, сундук.] Сундук. Аякже, сундук. [М. Г. І «ціха».] І «ціху», таку ткали колесь. [*«Ціху».*] «Ціху», матрас, о. Веткана із валу, о. І в тому подушкє, і в тому там радна. Колись радна, бо колесь одіяло хтося віз, чи шо? [*То все в «ціху» складали?*] В «ціху» складали.

Про одяг, який давали наречені й як придане

А в сундукові тико одежа одна. [*А скільки сорочок*?] Ну, як у якеї. Колесь брали із Бережници [*Маневицький район*] брав оден чоловік жінку, собі дівку, то девяносто сорочок було. [*Ох! То то на все життя?*] [*Сміється*]. [*На всю родину, і дітям і свекрусі.*] Девяносто сорочок було. [*О-о! А в вас не було такого, шо..?*] В нас нє, шоб так багато брали. [*Скільки є, скільки.*] Скілько є. Чи там десять, чи там пєтнадцять, чи там п'ять. Тож, як у кого. Яка богатшая, зимні більш, той більш сорочок. А як малейко земні, той нема де посіяти… [М. Г. Чи сим'я велека.] Тех конопель малейко, льону малейко, посіяти, тай нема з чого зробети.

Про те, що молода молодому вишивала сорочку і на весіллі дарувала

[*А було таке, шо молода молодому до весілля вишивала сорочку*?] Аякже! [*Так?*] На весіллі мусить дати. [*На весіллі?*] У весіллі, на другій день, як уже вона в його. [*Ясненько.*] [М. Г. Ше, ше в мене є, мабуть то Наталка. Там їхній сундук в хати стоїть.] Хто? [М. Г. Ше в мене є вона, Наталка Микєткова.] Ну! [М. Г. То ше мають бути, в мене є цієї о, чи то оції, тико не пришеті до сорочки (*має на увазі вишиті купони до сорочки – вставки, рукави*). Мабуть то вона вишивала як… Ну. Вона заміж не віходила. Але я так думаю, шо то навєрно вона готовила вешитиї. То я от, здається оциї, чи то оциї.

Про те, що респондент, як ішла заміж, вишивала сорочку чоловікові

Як я йшла замуж, то я тоже вишивала сорочку. Ну, й вже дивчатам дала, дружкам своїм, о. Кажу, нате, поможіте мині. Бо ж її довго. Кумир є тако викладного такого, о, тако, о, вешите. І тут дві маніжечки, о, І дві чохли. [*Чохли. А от тут?*] Тут нє. [*Не вишивали?*] Нє. [М. Г. Не, чоловіцькі, чоловіцькі не вишивали.] [*А чоловіцькі, ой!*] Чоловіцьке. [*А свою?*] А, свою! То я вєже не кажу, то я шо чоловікови. То мусово було сорочку дати вешиту. [*Вже на другий день?*] На другий день, як вже я в його.

Про те, що респондент виходила заміж вже в платті

[*А ви виходили замуж у вишитій ше сорочці?*] Я виходила замуж, я в платті. [*Вже в платі?*] А я в платі. [*А ви не пам'ятаєте, шоб ше виходили замуж в вишитих сорочках дівчата?*] Нє, я такого не пом'ятаю. [*Нє. Але у вас була вишита сороча?*] Була, була. Вона, я її осьо я недавно оддала, ше доси вона лежєла в мене.

Про полотняні «дари» на весіллі

Даре полотнєни, то я знаю. [*Дари полотняні знаєте.*] Еге. [*То то на заручинах?*] Нє! На тому, на, е-е. [М. Г. На весіллі.] У весіллі. В ну, даре. Два дари [*наголос на другий склад*] – для батька і для матера.

Про привезення молодої до молодого і про пісні, які тоді співали

[*Добре. То давайте ми весілля вже закінчимо. Привезли молоду, свекруха повітала її медом, так?*] Так, так. Так. [*І що дальше? Ведуть до хати.*] Ведуть до хати і співають пісню [*співає*]: Ой чи рад же ти, ти ж, мій таточку, / Моєму приєздойку? / Ой я рад же я був ти, мій синойку, / Як но ти уродевся. / Ти передніший, шей висиліший, / Що ти вже уженився. / Ой оженився, розвеселився, / Взєв собі друженойку. / Ой ужинився, розвисилився / Взєв собі друженойку. Ото так батькови заспівають, і матери, і братам, і сестрам. [*А, всім.*] І всейкий родени. Аякже. [*І дальше шо?*] Ну, і вже їх, цього, поблагословіте, до батька, до матера. І садовлєть за стил.

Про знімання з молодої «скревала»

І тогді знимають з молодеї скревало [*наголос на другий склад*]. [*Хто? Свекруха?*] Ну, староста. Староста знимає. [*І куда його закидає?*] І дають йому вилкє, теї, шо у піч, з печи брати, о. І цього, і тоє скревало знимає. Найперш повісять ікони, бо ж з іконами молодеї, повісять ікони.

Про введення молодої до хати молодого

Тоді беруть, той, курку за... А як молодеї вводить у хату, то я так чую, шо каже, цього, шо як будуть уводити в хату, – так і мині казали. То те найперш праву ногу скорій, абе тобі праву ногу через поріг перш взєти за молодого. Еге. [*Бігом. А чого? Шоб..?*] Або, або перш, або як моне, то й перш увейде в хату. [М. Г. Шоб була хазяйка.] Ну. [*Хазяйка шоб була.*] Е, ну, шоб вже була, шоб була, верх мала над усім, і над, і над… [М. Г. Чоловіком.] Тем чоловіком, шо йдеш за його. Шоб твій верх був. То каже, як не

мона самій туде ввуйте, то хоч праву ногу туде возьме за поріг переложе. [М. Г. І курку кєнути!] А, а те думаєш, а хлопця то не навучать? [М. Г. Ше не ясно, хто буде перший.] А я думаєш вскочила? – Нє! [*Не вскочили.*] Нє! І геть і ногу не пересадела. Я тогді шось, таяк забулася, але бачу вже, вин, мій чоловік звався Якув, вже бачу, вже Якув, вже, вже в хати, а я, а я ззаду. [М. Г. А є такєй, шо ранше, ну, жинку впхне. Є такєй, шо ранше жинку впхне в хату.] Ну, а є такєї, шоб раньшей, шоб жінка пушла. [М. Г. Ну.] То є всякі. [*Ну, то ж таку. Тож характер у всіх свій.*] Але, але от хай вин перший ввуйшов в хату, я посля, але всьо-равно, та як би мий верх був всьо врєм'є. [М. Г. Завше був. Завше був.] Завше мий верх був. Прожиле ме шездисят один рік і сім місяцюв, удвох умістю прожили. Шездисят один рік і сім місяців. [*Слава Богу.*] О. І завше, і завше мій верх був. Завше мій верх був. Я думаю, то то мо неправда? [*То ясно.*]

Про курку, яку привезла з собою молода

[*А скажіть, оту курку, ви приїхали і в вас..?*] І треба курку кєнути туде. [*Нє, але ж вас вітали під порогом.*] Вітали. А там курку тримають. [М. Г. Там курку тримають.] А як уже повітають і горілку вепіли і з хлібом кругом обійшли, то вже, то вже мині дале курку, вже як я маю в хату йте. То я взяла хучій курку вкєнула. [М. Г. Пуд піч. Пуд піч.] [*А не знаєте, от чого курку кидали?*] Не знаю! [*Не казали?*] Нє! [*І ту курку кинули і шо з тою куркою дальше?*] Я не знаю, шо воне там. Я не знаю, шо воне там зробели.

Про зняття «скривайла» з молодої

[*Добре, вас посадили і взяли те скривало?*] І посадели. Скривало. [*Зняли рогачами, ну тими вилками.*] Теми, нє, бере руками. [М. Г. Ну!] З молодеї, тоді вішає, а там вже вилкє теї вже напоготови, тиї вилкє. [*Тиї вилки, шо біля печі?*] [М. Г. Шо чигуне.] [*Шо чигуни брати, так.*] Ну, шо чигуне брати. Тилько не, не беруть там, де чигуне, бо воне з саджою, о, а тико туде, де ручка. [*А! На ручку беруть!*] На ручку беруть тиї вилкє. [М. Г. Помиють вже! Вже помиють, пудготовлять.] А свекруха стоїть вже високо на стульцови, чи на лавци, стоїть високо, бо вже з подарком своїм. Шось, як уже дадуть свекрусі скривало, здеймуть із тех вилок. Тогді свекруха вішає хустку, чи платтє. Таяк тепер, то платтє і хустку, і сведра. Тепер все геть вішають, о. І вже до молодого… А вже, як вин несе, той дружок, той староста тоє скривало до теї свекрухи, то вже гу-у-у! Гу-у-у! Гу-у-у! Гу-у-у! А вже всі сміються, вже так сміються, о. І вже дасть її, вже її завіртять тем скривалом, вже вона злізе на земню. А тий дадуть вже ту хустку, платтє. Але вона не вбірається тогді, о. Вже й вінка її скєнуть. І тогді… [*А хто вінка скидає?*] Дружкє! Дружкє, о.

Про обряд танцювання молодої із свекрухою

І тогді вже вона вилазить із з-за стола, вже її біруть з-за стола. Молодей сидеть за столом. А вона виходить з-за стола, бо треба подиветися, може кривая. Може привезле яку кривую, о. І шоб танцювала з свекрухою, потанцювала. Аякже. А свекруха тем скревалом закручена, геть і голова, і скризь закручена і тримає, бо воно ж довгеє, о. І вже потанцює з тею свекрухою, поцілуються. Кажуть, о, нє! Ривна! Ривна! Ривна! Хороша молода! О. І молода вже йде назад, туде, до молодого сядає, а свекруха вже йде собі десь там у кухню. Та скревало вже здейме, і так вже десь там. Та й так уже і весіллє вже розходиться. [*А хустку?*]

Про переодягання молодої в одяг, подарований свекрухою

[М. Г. Нє, ну чого мамо? Тоді молодеї, молодеї вилазять, йдуть, вона вбираться в тоє, шо та свекруха дала. Вбираться йде вона. І тоді сядають.] То на другий день! [М. Г. Мамо! А коли ж було другий день? Тільки один день було весілля.] А нє. То я кажу, як два дні весілля. [М. Г. А! Ну, як два дні.] [*А як день? А як день?*] А як день, то вже, то вже йде вбиратися. [*А то коровай ділять, як вже вона вбрана в свекрушине?*] [М. Г. Да, як у свекрушине.] Аякже. На другій, як на другій день. [*Нє, а як один день?*] А як один, то вже в свекрушине. [*І перебралися.*]

Про подарунки на весіллі

Бо свекруха і та невістка подає ше подарки – й свекруси, і свекрови, і братам, і сестрам. [*Ото дари дає?*] [М. Г. Ну, подаркі.] Е-е, дає. Сорочкє, кому хрестика на лєти, кому шо. Ну, опшим, шо має, те оддає.

Про те, коли давали «дари» на весіллі

[*Але от, як дари казали, як дари, то полотно було, чи?*] То полотно було. То ше як у її весіллє, в молодеї. То тогді дає дари, як поставлять борщ. Наварать борщу на весіллє. Колесь борщ варели. Поставлять борщ, тогді дають даре, о. І співають. Вже, вже тая каже, той староста скаже, хазяйко, шо даре будемо давати. Староста піде, скаже тому сватови, ну, шо за столом сидеть, о, молодого батькови, шо будуть зараз даре давати. Вже той батько пудготовує гроши. Аякже. І вже…

Про те, що батьки молодого приходять на весілля після вінчання

[*шо молодий, батько молодого приходить на весілля?*] Аякже! [*І мати приходить?*] І мати, і всейка родина. [*А коли вони приходять? Після вінчання?*] Е, посля вінчання, як уже звінчєються. [*Як уже звінчаються і тоді все весілля йде?*] Все весіллє. Раньшей, то там дівчєта, хлопци з молодем ідуть. А вже старіши люде, то йдуть, як уже повінчаються, як приїдуть з вінчання. От. І вже тая скаже... [*То до вінчання старші не йшли і батьки не йшли до вінчання?*] Ну, нє! [*Нє. Приходять з вінчання і вже йшло основне весілля?*] Основне весіллє, аякже, о.

Про пісню, яку співали, коли мати брала «дари»

І цього, і вже теї даре, вже мати йде, по даре, пушла в сундук, чи там куде, брати. І вже співають пісню [*співає*]: Шось там постукує, / Шось там погрукує. / Ганночина матюнка / Скрени, бодни одмикає. / Скрени, бодни одмикає, / Все до дарив розмовляє. / Дари, мої дари, / Не за рік вас наробела. / Не за рік вас наробела, / За годену роздарела. / За годену, за маленькую, / За Ганночку молодейкую. І вже несе та мати теї, теї дари. Лежеть оден на, на талірци, на пудносови. Колесь, то на талірци, тепер то вже пудноси, о. Несе і вже два кілішки горілки налетиї і приходить до того батька. Батько встає і каже (*мати каже*): «Шо просить вас невістка і я прошу, шоб ви ласкави буле і сьой дар прийняле». – А вин: «Спасібо, спасібо. І невістци, і вам, о, за дара, спасібо». – І біре того дара, о, і перше горілку веп'є, визьме дара, о, і цього, і, ну й вона веп'є і вже йде тая по другого, – для матера. Батькови. Знов так само й до матера. Каже, шо ну, Слава Богу найперш, о. І цього, і того дара вже й мати озьме, ну і вже всьо, вже... [*То тільки батькові і матері дари давали?*] Тико батькові і матери, еге.

Про те, що прийшовши з вінчання, молоді за стіл не сідали

[*І я тепер хочу трошки уточнити. Прийшли молоді з вінчання, їх повітали медом, так?*] Так, так! [*І гості сіли за стіл, а молоді не сідають?*] А молодем дають сніданнє, пока люде посходяться, пока прейдуть теї. [М. Г. Бо ж воне ничого не їли.] [*А! То..?*] Сніданнє дають, воне поснідають. [*А коли воне снідають?*] Ну так, шо воне трошки посидєть, велизуть. Еге, еге. [*Тобто гості трошки пізніше сходяться?*] [М. Г. Ну, вже сходяться.] Гості…

Про страви, які ставили на весільний стіл

[*І шо ставили на стіл, сідали їсти, шо було на столі, колись?*] Сер розтертий, з сметаною розтертий. Добрий такєй сер. Холодець, о. Ну, хліб. [М. Г. Мнясо.] Е, мнясо. [*М'ясо варене, чи яке? Чи тушане?*] Тушане. Тушане, о, І цього. То вже, як прийдуть з вінчання.

Про те, коли годували молодих після вінчання

Е, то ше тех людей не садовить, тико молодех. Тико молодех. То молодем там пудготовлять теї хадзяйкє, то чогось доброго. Воне поснідають. [*І виходять з-за стола?*] Виходять з-за стола. [*А тоді сідають всі.*] Сядають теї всі.

Про борщ на весілля і «дари»

[*Потом, після того, шо стояло на столі, подають шо?*] Подають, ну, борщ. [*Борщ. Подають борщ.*] Бо там вже стоїть, е-е, той, сер, і стоїть холодець, і стоїть мнясо, о. І стоять, як… Ну, колесь тих наліснікув, то їх, хто там пік. [*Не робили колись.*] Ну, о. І цього, і вже… [М. Г. Млинці, може?] І ставляють борщ. [*І тоді, перед тим, як ставити борщ, дають дари*?] [М. Г. Дають вже.] Тоді дають, як поставлять борщ. [*А! Поставлять борщ і дають дари.*] Поставлять борщ і дають дари. Дари. Коле всі люде сидєть за столом.

Про кашу і лапшу – «клюцки» на весільному столі

[*А дальше шо?*] Дальше каша. [*Кашу пшоняну?*] Каша, або лапша. Або лапша. Нароблять сами лапшу. Сами роблять. Клекче та хадзяйка, й та, й та хадзяйка, клечуть бабів, і єєць вона вже приготує, і роблять, колесь казали «клюцки». [А*ле така, як лапша, клюцки?*] Така, як лапша. Тико коротейка така, наризана, еге. [*Широченька трохи?*] Трошки широкєйка, така во. І так, того, і наварать, і молока, люде ж нанесуть багато. Те молоко в печі стоїть, е-е, париться. Ну, вариться. Колесь казали, париться, паране молоко, о, І те беруть тоє молоко і ходять ту... Поїдєть борщ, тоді ставляють теї клюцки, о. І теї клюцки ходять пудливають молоком, о. І так їдєть. І теє, то то всьо. [*І все?*] І все. [*І ото поїли і вже починають ото молоду в скривайло.*] Нє! То ше будуть танцювати! Ше танцювати цілий день будуть.

Про те, що на весіллі вдруге садовили за стіл – на вечерю

[*А вже за стіл не сідають?*] А посля, вже ото на вічеру. [М. Г. На вечеру.] На вичеру. [*А на вечерю, шо ше ставили на стіл?*] Ну, так само. Так само ставляли. [*Ага, там холодець, сир.*] Ну, ну, ну! [М. Г. Може, вареніків з кашою.] [*Вареники. Але борщу вже більше не ставили і кашу більше не ставили?*] Ставили. [*А! Ставили.*] Ставили й кашу. [М. Г. Якшо каша оставалася з ранку, то шо, вилляти?] Ну. Ставляли – й кашу, й борщ. Бо то тилько не було всього, як теперички, як типер і реба, і всяка реба,

і всякі котлєти, і шо хоч. А колесь того не було.

Про весільну гостину у молодого

[*І отоу молодого вже, перебралася молода, вони там ше гуляють, танцюють, так?*] Так. [*І тоді, шо? Тоді, коли коровай ділити починають?*] А тоді вже, як мають сядати вечеряти, о. О, то вже поділять коровай, а тоді сядають вечерати. [М. Г. Вичерають і всьо.] [*А в молодого були такі самі страви – сир?*] Такє сами. [М. Г. Такє сами.] [*Борщ, так само давали?*] У всіх, у всіх було те саме. Хто робев весіллє, то у всіх було те саме.

Про те, що коровай у молодої не ділять, а несуть до молодого

[*Тепер ше розкажіть, як ділять коровай, ну, як ділили?*] А, ділять коровай. Ну як? Йдуть, коровай же, як молоду везуть, і коровай везуть. О. Тоді коровай той десь там тримають у комори і вже йдуть по його. Дружко, той дружко, в нас казали на старосту, дружко. І в вас дружко? О. І цього, і вже йдуть, о, по той коровай ідуть...

Про те, що наречена в молодого накривала своїми скатертинами всі столи

[*Ви кажете, шо ви з отою скатертиною виходили заміж?*] [М. Г. То я виходила замуж. То в мене було такєх, я не знаю, шисть чи вісім, в мене таких було скатерок.] [*Ого!*] [М. Г. Бо то мусово було прийте до молодого і тоді, як вже на другий день тоє весіллє, то треба було мині всі столи застелети.] Стико в його столив стоїть... [М. Г. Стико треба скатєрок застелити, всі столи.] На кожний стил, шоб була твоя скатерка. [М. Г. Да.] [*Ой-йо-йой!*] Аякже. [М. Г. Ото я кружива теї во, ото так.] [*Самі, самі?*] Сама, сама! Сама робела. [М. Г. Сама робела, о. Ну, скатеркє.] [*А то кружево. А ото теж кружево?*] [М. Г. То тоже круживо. То я тоже, то я поробела.] Робела. [*То в якому році ви заміж виходили?*] [М. Г. В шиздесят сьомому.] В шиздесят сьомому? [М. Г. Ну.] О!

Про розподіл короваю в молодого

[*І давайте за весілля, за коровай, як ділять коровай?*] А, ділять коровай уже. Ну, вже йде той староста і бере з собою другого чоловіка і йдуть в комору вже по той коровай, о. А тут уже співають: «Де ж тебе шукати, де ж тебе шукати?» [*співає*]: Де ж тебе шукати, де ж тебе шукати, / Славний кораваю. / Шукайте мене, шукайте мене, / У честому полю. / Шукайте мене у честому полю. І вже теї возьмуть коровай і йдуть назад. Йдуть назад і осьо тримають, осьо на голові той коровай, о. І вже тоже співають [*співає*]: – Ой де ж ти бував, що ж ти чував, / Славний кораваю. / – Бував же я, бував же я у честому полі. / Чував же я, чував же я, жето і пшаницю. І вже воне ідуть понад столом, молодеї сидєть за столом. Посадять за стил молодех, сидєть, о. А воне йдуть тако: раз пройдуть, доходять до стола перший раз і склоняться до молодех з тем коровайом. Топіро другій раз проходять, знов склоняться і третій раз. То тре рази склоняться до молодех з тим коровайом і ставляють на стил, той коровай. [*І так другий коровай?*] Ну. І цього, і рушникє молода дає ж пуд коровай, постелить. Два рушникє. І пуд молодого, і пуд свий коровай, о. І цього, і вже співають [*співає*]: Славний кораваю, / На тесовім столі, / Славний кораваю, / На тесовім столі. / Молодейкий Іванко, / То ж твоя заслужчина, / Молодейкий Іванко, / Тож твоя заслужчина. / Ой того ж ти заслужев / У Господа Бога, / У Господа Бога / Славного кораваю. / Я татойкови вірно служев я, / Кораваю заслужев я. Ото так молодому проспівають, так само й молодий проспівають. І начинають різати. У таліркє ріжуть. І вже… [*Так. Перше, я хочу запитати. Чи різали коровай дідові й бабі, чи батькам, якщо їх нема вже, якщо вони померли?*] То різали, різали й шось музика грає, шось музекі грають. [*Так. І шо?*] Ну, і ничого. [*А не несли той коровай запорожцям?*] Я не знаю. [*Ну, а як оглашають? Чи як то в вас кажуть? Десь тут..? Як ділять коровай?*] А ну. Десь тут є молодого, чи там молодеї хрищоний батько! Де він?! О, вже йде, вже йде той хрищонний батько. І вже воне дають коровай, а той кладе гроши. [*Так. На тарілку назад?*] На тарілку, еге. [*І тоді гроші скидають.*] Е, кєдають молодем, о. І молоди тако склоняться.

Про те, що гроші за коровай клали молодій на хусточку на припіл

[*А молоді де? На тарілку теж гроші їм кидають, чи де?*] Нє, дають. Молоди кєдають, молоди. Розстеляна хусточка честая, така новейка. [*На заполи?*] І на ту хусточку. І на припіл кєдають.

Про те, що померлим родичам також ділили коровай

[*А якшо, от нема баби вже, так, кажуть, то як кажуть? Не пам'ятаєте, як казали, якшо ділили коровай матері чи бабі, якщо вони вже померли?*] Як уже померли? Ну, якось умерлим давали коровай, якось різали коровай. І давали вмерлим якось коровай. Ну, я не знаю, як воне давали. Я забулася. [*Але музика грала в той час?*] А музика шось грала. [*А не грала вона шось таке якесь?*] Нє, такоє воно вісьолоє не грало. Шось такоє грало, як похоронноє.

Про пісні, які співали при розподілі короваю

[*І ще. От отакі пісні співали: «Дружко коровай крає»? Співали в вас такі* пісні?] Співали!

Любов І Марія Герасимчуки.

[*співає*]: Дружко коровай крає, / Золотей ножик має, / А сріблу колидочку, / Золоту талірочку. [*А ше що?*] Або, не невідаю, чи в вас ше. Ше вам переб'ю [*співає*]: Дружко коровай ріже, / В його з носа лізе. Тоже співали. [*Співає*]: Ой дайте деркачика / Обтерти смаркачика. [*Сміється*]. [*А шоб ховав? А в вас такого не співали, шо дружко коровай крає і в кишеню ховає, якось так?*] Нє, у нас. [*Діткам на вечерю, не співали у вас?*] Нє!

Про «вмивання і гоління» дружка перед розподілом кораваю

[*А ще забулася. А то ж брили і мили, мабуть, дружка перед тим, як коровай ділити? Не брили і не мили?*] Нє. [*Не було такого, щоб садили, вмивали?*] Нє, нє. [*Не було.*] Нє. Тико ше одну пісню дружкови співали, дружкови [*співає*]: Ой не просе, дружку, Бога, ни просе, / Ой як ти нам кораваю ни дасе./ То ме тибе на дорози зловимо, / То ме тобі бороду обголимо. / То ме тибе на дорози дожинемо, / То ме од тебе коровай одбиремо.

Про «підошву» від кораваю

[*А скажіть, будь-ласка, от весь коровай поділили, а підошву носили музикантам? Чи як казали?*] А пудошву музикантови. А як, музикантови. То музикантови. Не барабанчикови, а тико музикантови. [*А музиканти?*] Мий Іван двайцить весіль одограв. Бо вин міє грати, мій Іван. На гармощи [*син респондента*].

Про те, скільки музикантів було на весіллі колись

[*То троє було музикантов, чи скільки?*] Тилько двоє. [*Двоє?*] Барабанчик. І гаромошка. [*А вже скрипки не пам'ятаєте?*] Скрепки не було і ничого вже. То вже, то тепер вже воно стало, така музика. А раньше то так, як була скрепка і барабан, о. Але вже той, чоловіка того не стало, шо на скрепци грав, все оден був, Федур звався, о. І вин умер, той чоловік, то все мого Івана брали на весілля. [*З гармошкою?*] З гармошкою, еге.

Про те, як робили «підошву» до кораваю

[*А ще. Забула запитати, чи ж у підошву, шо в підошву клали, як коровай робили? Зробили підошву.*] Зробели пудошву – гроши. [*Гроші клали.*] Ну, й хрестика положать. [*Хрестика з..?*] З тіста. [*З тіста.*] З тіста. А туде гроші кладуть.

Про «шишки» до кораваю

А тоді вже бєруть більш тіста і туде вже, значить, кладуть, а тоді шишкє. Ну. [*Шишки – то такі, як гусочки? Такі викручують?*] Бєруть штери зроблять тех пташкі. Штери, о. А то отак шишкє такє ризали. Ну і закручени, всякі. [*А шоб ставили отакі рогачі?*] Нє! [*В вас не було?*] Не було. [*Коровай був круглий без палок?*] Без отех «палок». [*Гільце, вільце – не робили таке?*]

Про те, як робили «обичайку» для кораваю

Нє. Впослє його беруть, шо б вже він, знаєте, вин росте, росте коровай, тісто пудростає. Хорма хай глубока, але всьо-равно вже повна. А в піч возьмуть, той вона може, коровай, розийтеся, о. То цього, то беруть такєй, як кардону, о, і кругом обв'єжуть. Той кардон жиром добре намажуть, шоб вин не прилипився до кораваю, о. І обв'єжуть шнурком, о, такєм, шоб не, тем, дротиком, такєм тонейким, обв'єжуть кругом, о. І садять в піч. То в нас так було.

Про те, що після розподілу кораваю давали вечерю і весілля закінчувалось

[*І вже поділили коровай, і шо дальше?*] І вже поділили коровай, і посядали повечерали, і додоми.

Любов Герасимчук.

[*І все?*] І все, і по весіллю.

Про те, де клали спати молодих

[*І молодих де клали спати?*] Ну, молодиї сами десь там ідуть лягають. Вже молодеї… [*А де їм стелили, молодим, перший раз?*] Ну, воне десь унесуть лижко, да поставлять да й цього, да й... [*Десь отдєльно їм ставили там спочатку.*] Ну! Ну, десь тако в комнати отдєльно поставлять. [*А, не було, шоб уже в коморі?*] Нє, нє. [*Чи казали, клєть була надворі? Не було такого?*] Нє! Нє, нє, нє! У нас не було. [*І всьо?*] У нашім селі не було.

Про перезву на весіллі

[*А на другий день? А-а! А перезви?*] А перезве? А то перезва, як молоду привезле й на другий день перезва. [*То на другий день. А як день було весілля?*] А в день весілля, то вночі перезва приходила. [*То вночі. Але до короваю?*] До короваю. Ше не ділять короваю. [*Так. Розкажіть про перезву.*] Ну шо? Ну шо перезва? Перезва йде, співає собі й всьо. Співає. [*А не було такого, щоб наряджались, шоб там друга молода?*] Е-е, було – дід і баба. Але, як було, то день, в один день робели весіллє, то тилько такє бідніши люде, бо в їх не було за шо. [*А всі робили два дні?*] Але такє робели два дні. От у мине два дні, у дочкє – два дні. То багато робели два дні. [*То на другий день уже була перезва?*] Пірізва на другий день. Аякже. [*І шо везла з собою перезва?*] Шо везле? Ничого не везле. Ничого! Йшле пішки, як в одному селі, пішки йдуть. [*І співали там?*] Тико співають.

Про пісні, які співали до перезви

[*А шо вони співали?*] Співали, як ішли туде, до молодеї, забірати тех, то співали [*співає*]: Ой добрая годенойка настала, / Молода Ганнуся по татойка послала. / Послала вона читириконний п’ятий віз, / А шостого вознічого, шоб привіз. Ото так, шоб по її родену. А входять, а цього, а вже як пиризва йде, то вже знов співають [*співає*]: Ой ме до вас дорожейки не знали, / Що віте нашу молоду Ганночку узяли. / То ме за нею всю родинойку зобрали. / Ото то вже таку пісню співають.

Про те, що по перезву йшов молодий

[*А з перезвою йшли батьки?*] З пірізвою. З пірізвою, разом. [*І прийшла перезва.*] Прийшли батькє. Молодей віде за руки. Бо молодей по пірізву йде, молодей. [*Молодий, а молода остається?*] А молода остається, о. [*Батьків веде зе руку.*] Віде, віде за руку. Того за руку, й того за руку, о. І приходимо вже пуд пориг, до, ну, туде, до молодого, пуд поріг, вин кєдає тех батьків і всейку родену, стоїмо і йде, віводить

молоду із хати. От віводить молоду і вже молода цилується з батьком, з матерою, ну, з усіма, з усейкєю роденою, цілується, о. І вже просять до хати, заходьте до хати. І вже йдемо в хату. Тоді, як цілуються, як, то там є пісні такєї, всякії. Я знаю їх, теї пісні, але вже йдем у хату. То вже кажуть, то вже [*співає*]: Ой добрий день, свату, / Ой добрий день, свату, / Приймайте нас в хату. / Взяли нашу дитену, / Приймайте всю родену. Ну. От уже підемо в хату, вже, е-е, там уже, хто з кєм поцілується, а хто з кєм нє, як хто, о. І вже сядають за стил. Сядають за стил. Ну, от є так, шо й місця таяк вроді бракує трохи, о. То ше вносять то стульцє, то крисло, то табаретку, от. І знов співають пісню [*співає*]: Не гнівайся, свату, / Що пірізвин багато. / За свею дитеною, / Зо всею роденою. О. Ну да вже посядають, дай вже начинають пети, помоляться Богу. Начинають пети, от. Теї тоже співають, ше пока не п'ють, пока ничого. Теї, тоже є пісня. То там може їх десіть тех пісинь (*співає*): Ой приїхав татойко в пірізов, / Тай вепустив коніка на город. / Нихто ж того коніка ни пузнав, / Нихто ж його до стаєнки ни забрав. / А як вейшла Ганнуся – пузнала, / Вона його до стаєнки забрала. / Ото такє. Або знов [*співає*]: Як приїхав татойко із Дубнян… / Із Дубнян, то вже ж вельми здалека! З Дубнян [*співає*]: Тай запросив свою дочку полудня, / Ой ще ж бо я, татойку, ни вольна, / Ой ще ж бо я самая голодна. / Ой ще ж бо я до комори ни ходжу, / Ой ще ж бо я ключикув ни ношу. / Ще й на мене свекорко ни вірить, / Ще вин мині мирочкою одмірить.

Про частування перезвян

[*Ну, і що на стіл ставили, як перезва приїхала?*] Отак само. [*Все те саме.*] Тоє самоє, шо в тех. [*А перезва, називали як, перезва, гості?*] Перезва і всьо. […] [*Ну, й от воне гостюють і шо ше таке там?*] Ну шо? Гостювали, гостюють, гостюють і вже вілазети, вже додоми їхати. [*І все?*] Ну, і все. Додом їхати.

Про пісні на дорогу перезві

[*А шось співали, на самий кінець?*] На самий кінець, співали, співали, співали! [*Співає*]: Ой на стаєнци вороней конік ригоче, / Батько з дочкою розтаватися ни хоче. / Ой розтаньмося, моє дітятко, зо мною, / Як щука реба з холоднею водою. А знов [*співає*]: Біжеть зайчик чириз гайчик дай скаче, / Їде татойко од свеї дочкє тай плаче. / Віте ж мене старейкого впоїли, / Віте ж мою дитенойку втаїли. Багато є пісень.

Про пісню «Січена калина, січена»

[*А ше я хочу в вас попитати, от як повінчалися, чи не співали таку пісню?*] Ну, яку? [*Рубана, січена калина, січена, вже наша Маруся…*] [*співає*]: Ой січона калинойка, січона, / Уже наша Ганночка звінчонна. / Уже наша Ганночка шлюб брала, / Та й пуд царським вінцем стояла. / Та й пуд царським вінцем стояла, / Тай труйчесту свічу тримала. Ото в нас так співають. І в вас так є?

Про сир у весільному обряді – «мандричка»

[*А ще. Як їхав молодий до молодої, то чи несли сир, чи везли свахи сир?*] А, «мандречку» [*наголос на другий склад*]. [*Як?*] Мандречка.

Про «хоронджу» у весільному обряді

І «хоронджу». І «хоронджу». Ту во, несе боярин. Ну, вбраную. Там і канфєти, там і калачі, калачики малейки. І чикушечка прив'єзана там. [*І кому ту чикушечку оддає?*] Ну кому? То вже хлопцьом! Ну. А сер, сер і там ше ковбаса буде, і канфєти будуть, і праніки будуть, о. То дають так людьом такєм, запорижцям. Давали.

Про сирний обряд

[*А шо б виспівували сир, не було?*] Чом не виспівували? Виспівували. Тико шо я одну пісню вмію. [*Хоч однесеньку.*] То одную. Шо так як я, примєрно, од молодого ме їдем з тем сером, о. І цього, і я, вже там мині треба оддати той сер, тем людьом, о. То вже воне мині співають, просять мене мандречку. А я вже їм, а я їм співаю [*співає*]: Їхали ме лісами, / Великими борами. / За пень зачипели, / Тай сер погубели. Ото така пісня. То я, шось я тилько сю. Бо в нас уже їх не возели, тех мандречок. [*А, не возили.*] Вже їх, вже всім чєсом, времнім всім, то вже й не возели, тих мандричок. [*Вже давно?*] Еге. Еге. Але, але як хтось брали з другого села в нас хлопці дивчєт, о. То вже цього, то вже в нас цього, вже теї чужеї люде, вже співали. Уміли співати. Але я не научилася од тех співати. [*Ну, бо у вас не було просто такого.*] Може мене й на висіллі там не було. Може, я не знаю, вже я не знаю. Ото тико я сю одну пісню, шо я знала.

Про сватання

[*А ще. Щоб закінчити весілля. Весілля ж починається з сватання фактично, правда?*] Ну, аякже ж! [*То як сватались? Свати ходили вечором, так? Скільки людей йшло в свати, колись, ви пам'ятаєте ше?*] Колесь, колесь я не знаю. До мене приходив, ну чоловік мий і дядько його, й батько рідній. [*Так. І шо приносили?*] Шо приносили? – Буханку хліба і бутилку. [*А коли вас сватали, в який*

час? Осінню, коли?] Коли? Моє весілля було двайцять третього фівраля, то мене сватали десь, послє Рожиства. Послє Рожиства мене сватали. Вже як майбуть, як вода освятелася. [*Так, так, так. Бо ж до того нє.*] Ну, ну, ну. [*І прийшли до хати і шо?*] І прийшле до хати. Ну й шо? – Слава Богу! – Бо ввечора. [*Так.*] Слава Богу! – Навіки слава Богу! Вже батько, вже ж ме знали, шо... Вже там мати шось пудготовила. [*А ви батькам вже сказали?*] А я сказала. [*Ви вже з ним домовилися, з Яковом?*] Ме з ним, з Яковом домовилися. А Яков вже і батькови, і матери меї, і батькові моєму вже сказав. Сказав, шо ме прийдемо, я прийду в свати, бо я люблю Любу і я хочу її взєти собі, до себе, ою А мати каже... Батько вельми недовольний був. [*А чого?*] Не пускав мене. [*А чого?*] Я не знаю. Шось недовольний. Шось йому той Яков не наравився, о. А мати каже, ну як хоч, як хоч. Як вона має охоту й те маєш, то бутьте вмістю, як хоч. Хоч, приходь із сватами. Як хоч. [*Ну, й прийшов.*] І прийшов. Ну й шо? Ну, і Слава Богу! Хоч і ввечора, але Слава Богу. – Навіки Слава Богу, о. Ну шо ж, ме до вас пришле... А мати моя, а батько не вельми говорить, бо ж сердетий шось. Вельми мій батько був строгий. Еге, о, А ж то каже, кажуть воне, мати каже: « А шо віте, за чем віте прийшле? Шось віте хочете? Шось віте шо?» – А воне кажуть, отой батько його, батько, Пилеп звався. Каже: «Ну, ме хочимо купети. Кажуть, шо віте продаєте телицю» [*сміється*]. [*А ви де в той час?*] А ме з Яковом дальше, там в другі комнати. Бо то в Бессарабії було. [*А! То в Бессарабії!*] То в Бесарабії було. Еге! О. В сорок третім роци, о. І ме там стоїмо. Аж то, той, а той дядько каже: «Якове, Любо! Де віте там? Ходіте но сюде! Шо ж віте похавалися?» – Ну, вже ме віходимо. Віходимо звідти. Аж то, е-е, а мати каже: «Ну, я знаю, пітайте, ну, хазяїна, чи продає, чи не продає?» И-и-и! А я геть і охолонула! Думаю, батько скаже, йдіте… Думаю, як скаже ідіте, шо я робетиму, шо буде? А я думаю, а я вже так надумалася: якшо вже батько так скаже, то я свої лахи пуд пахви і за Яковом. [*Ох ви, яка!*] І за Яковом! І хай батькови буде стедно, о. [*І шо?*] Ну, але батько ничого. Ну, прийшле, ну, телеця є, є в мене на продаж. Є в мене на продаж, каже, телеця, о. Ну, то ме прийшле і хочемо купети. То давайте оцю замогричуємо. Ну, скілько ж віте хочите за її? О. Але батько каже: «В мине телеця дорогая». – Так батько каже. «Дорогая. У вас стилько грошей не буде заплатети». – «Нічого! Добре! Заплатимо, заплатимо!». – Ну й цього, ну, й тако поговорели, дальше, й дальше. Ну то шо, то братимо телицю, согласни? А він, батько каже й мати: «Ну, согласни, о, согласни!» А ж то пітається той дядько, вин був такєй вельми толковий чоловік, о. Аж то каже: «Якове! А ти ж любиш Любу?» (*Сміється*) А вин каже: «Ну, люблю. Якби не любев, то не брав би». – Аж мене питається: «А ти любиш Якова?» – Я кажу: «Люблю. Чого ж не люблю? Якби не любела, то я б не йшла за його!». – Отако поговорели і сіли могореч пети.

Про рушники на «запоїнах»

[*А так, шоб ви рушника виносили, чи хустку?*] Нічого! Тоді нічого в нас. Ничого. Тепер, то обв'єзують рушниками, а колись не обв'єзували. А тепер моя дочка, то ж то штери, штери, тре дочкє оддала замуж. [*Боже-Боже!*] Тре дочкє оддала замуж і рушниками перев'єзувала всейкі запоїни. І запоїни робели. Аякже. І перев'єзувала. Але віте знаєте скілько я рушників виткала? Може, може, ну пидисєт, може більше, як пидисєт.

Про «запоїни»

[*А ще. Дивіться, після сватання були запоїни?*] Нє, вже у мене не буле. [*А от взагалі?*] А взагалі? В дочки – буле. [*А раніше? Ви не пам'ятаєте, щоб теж робили запоїни?*] Е, люде робели. Робели. А в мене не було запоїн. [*А вони робляться в молодеї ж?*] Воне робляться в молодеї, аякже, в молодеї! [*То, то така гостина, теж збираються на гостину?*] Ну, да, таку близьку родену беруть. Вже багацько не набірають. То вже і од молодого блезька родена і од молодеї. То вже там не такє, як весіллє, велеки запоїни, тіко менши. [*Але на стіл те саме, сир ставлять?*] Так само. Колесь так само ставляли. [*А не було такого шоб дари давали на запоїнах?*] Нє! Не було. [*І все. Після запоїн і вже було весілля.*] І вже було. Вже там договораться на яке, на якєй день, на якоє число, о. І вже...

Про те, що коровай робили в суботу ввечері

[*Значить в суботу, якщо було в неділю весілля, то в суботу робили коровай.*] В суботу ввечора.

Про те, що молода не просила гостей на весілля, тільки коровайниць на коровай

[*А шоб запрошувала молода на весілля, ходила, було таке?*] Молода не ходить запрошувати. Нє. Тіко вже, як просить коровайниць на коровай, о, то вже каже, кого там воне, бо є коровайниці й чужеї, о. То вже мати з батьком розкажуть, шо того й того клеч і на весіллє разом, о. А як того чужого, то ме його клекати не будемо. Ото тому не каже, тико на коровай скаже. Ото так було. [*Тобто було таке, шо кликали на коровай, а не кликали на весілля?*] А не клекали, на весіллє не клекали. Як вже воно чужоє, то нашо воно на весіллє. [*А чого на коровай кликали чужоє?*] А на коровай клекали. [*Так прийнято?*] Так було прийнято. [*Багато коровайниць було?*] Було! Раньше, як було людей багацько тутечки, то

було зо двайцять, зо трийцять буде коровайниць. А тепер то вже нияк. А тепер уже, тико вже й весіллів немає. Бо нема кому женитися. Нихто вже їх не робить тепер. От моя дочка робела, я не знаю, одній чи двом, а одній то майбуть і не робела весілля. Бо не було за шо. Шось тоді було, такево, така пере… Ну, Ну!

_____

1. Архів Музею етнографії Волині і Полісся Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, ф. Польова етнографічна практика, Стобихва-2010, од. зб. Дмитренко-D4S1.

2. Дмитренко А. Етнографічна експедиція до села Стобихва. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини. Наук. зб. Вип. 37: Матеріали XXXVII Всеукраїнської іст.-кр. наук. конф., м. Камінь-Каширський, 27 жовтня 2010 р. Відп. за вип. А. Силюк, Н. Пась. Луцьк, 2010. С. 21-32.

Алла ДМИТРЕНКО ***(Луцьк)***

ТРАДИЦІЇ ДОМАШНЬОГО БДЖІЛЬНИЦТВА КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ (за польовими матеріалами)

На Волинському Поліссі, багатому лісами, глибокі традиції мало бджільництво, що зародилося і впродовж багатьох віків розвивалося у формі лісового [2]. З часом, з поширенням колодних вуликів, поступово формується домашнє бджільництво, свідченням чого можуть бути податки, які платило населення — медову данину з лісових бортей і бджолину десятину з вуликів-колод [2, с. 74]. ХХ століття стало періодом швидкого скорочення розмірів бджільництва. Відзначаючи це, респонденти наголошують, що «*вже ридко в нас стали заніматься бджолами*» [10]. Істотний вплив на скорочення бджільництва, в т. ч. й лісового, мала колективізація, у процесі якої людей не тільки примушували йти у колгоспи, а ще й руйнували хутори, яких історично було багато на Поліссі. А саме хуторяни найчастіше мали пасіки: «*Вже, воне буле до підісят другого року [...]. Наши хутора начале ламати в пиїсят первому роци [...]. А вулики теї вже, ото хазяї тиї тримали, котори на хуторах жиле*» [10].

Сьогодні на сільських пасіках переважають рамкові вулики, які почали поширюватись з другої половини ХХ ст. Сформувались традиції, пов'язані з доглядом за домашніми бджолами.

Рамкові вулики кожен пасічник зазвичай виготовляє сам, або ж отримав їх у спадок від батька чи діда. М. Вознюк із с. Борове найкращою деревиною для рамкових вуликів вважає липу, хоча більшість його вуликів виготовлені з сосни [8], так як липових дерев було мало і їх не різали. Переважно із сосни робить вулики і Г. Гарбачук із с. Видричі, хоча відзначає й хороші властивості тополі: «*з тополі хароший. Але я большенство робев соснови*» [4]. Дошки беруть різної товщини («*Там немає указаного*» [8]) — 20-30-40 і навіть 50 см. У М. Вознюка — тридцятки («*В мене, десь тридцаткі*» [8]), а Г. Гарбачук вважає, що «*Штери сантіметри треба, шоб доска була*», але має вулики зі стінками різної товщини: «*То та доска сороковка. А ця може буть тридцятка. Двадцатка*» [4]. Якщо дошки тонкі, то вулики роблять двостінними («*люде роблять такєї двостєнкі з дощок*» [8]), а всередину закладають різні утеплювачі: тирсу, солому, шипху (опалу хвою) [11]. Але в соломі часто заводяться миші, тому сьогодні пасічники користуються і синтетичними матеріалами, наприклад, пінопластом: «*А зара я, оці всі вулики в мене – тройка пінопласт [...]. І воне, получається, як в термосах*» [9].

Щодо систем, то найбільш поширеними є українські вулики-лежаки, є вулики Левицького і Дадана. А. Михальчук із с. Видерта на пасіці якого є вулики різних систем, відзначає, що найкращі для нього українські, в них і бджоли краще зимують [12].

Більшість рамкових вуликів на пасіках мають колір природної деревини, але Г. Гарбарчук вважає, що коли вуликів багато і ще й стоять густо, їх слід фарбувати в різні кольори, щоб бджоли «не блудили»: «*Якшо оден коло другого, то треба так, шоб оден жовтий, другій такєй. Шоб воне не блудели*» і не потрапляли у чужі вулики [4].

Рамки до вуликів виготовляють також переважно з сосни. Але, на думку І. Приймака із с. Великий Обзир, можна робити й з ялини, але «*найлучше з лепи, але де лепи возьмеш*» [11]. Кількість рамок у вуликах — різна — від 15 до 20 і більше: «*Зара там шіснадцать, вісімнадцать чи дев'ятнадцать їх сидеть [...]. Як якєй вулик. Є [...] отийво старий, шо я брав у старих пасічників, там пітнадцить. Ети на висімнадцить, дєвятнадцить. Обшем, як якєй зробиться*» [11]. У Г. Гарбарчука всі вулики мають по двадцять рамок [4]. Іноді роблять великі вулики на дві, а то і на три сім'ї, як у А. Михальчука

[12], тоді вони мають більше рамок.

Окремі пасічники роблять до рамкових вуликів ще й наставки, але використовують їх по-різному. Одні вважають, що наставки слід ставити лише тоді, коли багато меду: «*Цього року не ставив. Малий взяток. Нашо їх ставляти*» [4], а інші переконані, що використання наставок стимулює бджіл до роботи: «*Я стараюся їм давати роботу. В мене вулики з наставками […]. Бо якшо їм не дати роботи, то воне будуть тико те робети, шо будуть роїтися*» [9]/

Цікаві рамкові вулики зафіксовані на садибі покійного пасічника Кирила Ліщука (1921-2011 рр.) у с. Оленине. Вони видовбані як колоди-лежаки. Тобто стоять на не вертикально, а горизонтально. Вважаємо, що їх слід розглядати, як перехідний тип вулика від колодного до рамкового. Подібні вулики є й у с. Запруддя.

Бджільницький рік починається навсені, коли пасічники чистять вуликі після зими. Початок робіт залежить не від тих чи інших дат календаря (Теплого Олексія, Благовіщення), а від погоди — як тільки встановиться температура 12-13-14°: «*Я стараюся тико як трохі потепліло, чим пораньше вичистити їх*» [9]; «*якщо потеплєніє, дванадцить-тринадцить градусов, вже можна до вулика йти*» [4]; «*Як тильки температура чотирнадцать градусов, а може якшо й даже десять буде, ну, сонечко, тепло, безвітренно – одразу приступай честити*» [11]. Бджолярі вірять, що «*Чим пораньше зробиш, вечистиш, тим воне [бджоли — А. Д.] здоровіши зразу*» [9]. При цьому перебирають рамки, забираючи старі, вимітають мертвих бджіл, скорочують гнізда [11; 12]. Утеплення не знімають: «*Не знимаю я. Я тико почестив і всьо, назад накриваю*», тому що взимку воно оберігає вулики від холоду, а влітку — від спеки [4; 9].

Бджіл навесні практично не підгодовують. Сироп дають лише тоді, коли залишилося зовсім мало меду: «*А навесні я стараюся давати мало, шоб воне такі трохі труделися. Але дивлюся, якшо не хватає*». Сироп навесні варять з розрахунку 1:1 (одна частина цукру, одна води) [9].

При роботі із бджолами їх обов'язково обкурюють. Основним пристосуванням для цього сьогодні є димар у якому найчастіше спалюють порохно з берези, вільхи, осокора, верби, груші, тополі, ліщини, осики, липи і навіть дуба. Брали і трави, наприклад, полинь. Хтось віддає перевагу одним рослинам, хтось – іншим: «*А в димарі, в мене є полинь і такеє […]. Порохно – це з вербе. Обкурювати тим, то треба, шоб було порохно з вербе, з груши, із вульшени*» [8]; «*Я оддаю перевагу […] тополя, осека […]. Бо її найбільше є, по-перше, о. Але саме краще, то з того, з горіха. Лищена. Там шо дьогтю немає, не капає нияк. І вона не задемлюється. Сам димар, о*» [9]; «*Порохно. Осека, тополя. Беру й березові. Порохно шоб було [без кори – А. Д.]. Бо ж кора буде горіти*» [10]; «*Обично, тут в мене з дуба є, з вільхи є. З лепи є*» [12].

Зафіксовані і певні розбіжності у виборі порохна. Наприклад, одні вважають, що березу можна брати, а інші – ні, тому що там є дьоготь: «*Тіко не з берези, і не з сосне. От. Там є смола*» [8]; «*Ну, шоб ни сосна […]. Беру й березові*» [10]; «*Сосна, ну, то вже не буде*» [12].

І. Приймак із Великого Обзира знає, що обкурюють бджіл губкою з дуба, але сам цього не робив: «*То її якось намочать, намочать, а тоді висушують, а тоді вона стає мягка… Ну, то то, навєрно, найлучче воно. Довшей гореть, навєрно, і більше дему… Від пасічникув чув і знаю*» [11].

Для боротьби з кліщем у димарі додають багно [11), полин, чебрець [12].

М. Вознюк, 1920 р. н. із с. Боровне ще пам'ятає, як при відсутності димарів бджіл обкурювали ганчірками. Їх добре скручували, підпалювали і дмухали: «*А там буле такєї трапкє, збивали… Збивали такєї, як клубок. І запалювали. І на їх тако дмухали... А той дем ішов на пчіл*». Якоїсь спеціальної назви таке пристосування не мало [8]. А у с. Качин для обкурювання бджіл використовували, наприклад, шматки «куфайки»: «*Примєром, з куфайки рукава, чи там шо. Запалить і воно демить. Для пчолей да його, бояться*» [5].

У травні розпочинається роїння бджіл: найраніше – 6-7 травня, далі – двадцяті числа травня, останній термін – кінець травня – початок червня: «*З сьомого, от в мене в цьому році… Сьомого травня*» [12]; «там не розберешся. *Воне в маю могуть бути […]. При кунці мая. Июнь місяць*» [4]; «*Двадцать дев'яте травня в мене вже буле рої*» [9]; «*А головне, як стануть з двадцятого мая, з пітнадцятого мая, понімаєте, і полтора місяця мусиш сидіти біля їх… Якшо сельна сим'я, то з пітнадцатого, можуть з десятого, якшо добре перезимовали, сильня сим'я*» [11].

М. Вознюк із с. Боровне відзначав, що терміни роїння бджіл залежать від того, рання чи пізня весна, холодна вона чи тепла, від взятків: «*На їх порі вказанеї не було, о. Коле весна тепла, о, і є взятка, о, тогді набагато раньче. І воне вживають, о, і ідуть по мед набагато раньче. І рояться раньче, і все геть раньче роблять. А коле весна холодна, пізна, тогді довго, о, воне*» [8].

На питання, до якого часу добрі рої, респонденти вказують зазвичай свято Петра (12 липня), середину червня і Трійцю: «до Петра, да» [4]; «*Ну, обично до Петра і Павла*» [12]; «*Рої хароши в Трійци, о. А вже є ще Петро. То вже то рої пізни*» [8].

Із ємностей для збирання роїв респонденти називають звичайний кошик, у який спочатку потрібно покласти рамку: «*Покласти рамку раньше, шоб усі воне сядали*» [4]. У с. Олександрії просто зрізували гілку з роєм і клали у полотняний мішок [6]. Поширені рійниці із соломи і соснового шпону – коробки, кошолки, кошелики [7-9; 12], сьогодні багато пасічників роблять звичайні фанерні ящики-рійниці [11]. Ємностями для роїв користуються десятки років (іноді вони перейшли від батьків, дідів, дядьків), тому бджоли, чуючи приємний для них аромат, швидко сідають у них: «*Коле пчоли постояно і вже воне в мене десятками год, теї кошолкі. І вже в їх запах такєй пчоліний. І вже коли пчоли там, вже струсіш, то воне чують такєй запах і воне так сядають туда, самі вже*» [8]. Рійниці разом із зібраним роєм кладуть зазвичай у полотняний мішок або наволочку, вішають у садку чи заносять в інше холодне місце і тримають до вечора, а якщо рій зібрали ввечері — до ранку.

Колись пасічники, зловивши роя, шукали матку, клали її у маточник і тоді бджіл переселяли у новий вулик. П. Денейчук із с. Олександрія пам'ятає, як колись рій тримали години дві, а потім перепускаючи через рядно, шукаюли матку, яку клали у дерев'яний маточник: «*Розстелюються рєдна, пускає туде, шукаєш ту матку. Найшов ту матку. І така, тая главная, шо там [...]. І вин ту матку найшов. І такє зробляне дерев'яне, така дерочка. Туде пускає її. Вона посиділа. І воне, тиє ше пчоли і вже та матка там, в мишкови разом. І воне од її ниде не підуть, теї, пчоли. І тоді шукає вже вулика честого і пускає той рий туда. І воне собі зновека розводяться і просто зновека мед носять*» [6].

Сьогодні більшість пасічників не шукають матку, а просто пересипають рій у підготовлений вулик: «*Я висипаю. Менче морокі*» [9]; «*Раніше шукав, поки молодей був. А зара й не шукаю*» [12]; «*То колесь такє було. Отут є, шукає матку, виносить в мишкови. А я нє. Потримав до вечора, до висім – начала дев'ятої і випускаю просто у вулик*» [4]; «*Колесь, то шукали крепко, а тепер, то вже менш шукають. І я вже її майже не шукаю. Дивлюся, дивлюся, але майже не шукаю. Але тепер даємо лучші рамкі, о. І рамкі треба такє, шоб воне їм сподобалися, о. І воне так і не летять. У мене не втикають рої. А вже по-сосєдству, у сусєда, во, є пчоли, в його втикають вот теї. Цього року втікле. Ну, шось десь не догодев їм*» [8].

Із пристосувань для збирання і пересипання роїв в обстежених селах побутували черпаки з березової кори, дерев'яні ложки («*беру ложку дерев'яну [...] і згрибаю*») [11].

Влітку стежили за тим, щоб вулики не перегрівалися, особливо, якщо вони зверху покриті бляхою: «*я накриваю, шо за тем, шо бляха, шо воне жараться*» [4]. Частково оберігають вулики від перегрівання і дерева: «*Воне в мене накрети. А шо, шоб не на стико їх не жарило, то в мене трошкі там дерева ростуть*» [8]. Респонденти знають, що спека для бджіл дуже небезпечна. Від неї вони хворіють і дуже часто рояться: «*А жара для їх опасна. Того шо разни заболєванія – раз. І другє – шо роїться вельми. А рої пушле – нема меду*» (9).

Важливим періодом у виробничому календарі пасічників є вибирання меду. Якщо є взяток, то перший мед беруть ще в наприкінці травня — початку червня, що залежить від погодних умов [4; 10]. Основний медозбір припадає на кінець червня [11]. Після цього, зазвичай, бджоли вже працюють на себе. У серпні мед вибирають рідко, тому що дуже мало медоносів: «*Ну, там раз можу вебрати і через теждень, чи через два ше раз можу вебрати. В нас все залежить від природи. В нас нема ніяких посівів, нічого*» [11]; «*Я ще якуюсь частену, подивлюся скілько їм треба вставити, і стико ще й вейняти. Але так як їх у мене є поверх десяте, то в мене назбирається рамок з двадцять, о, чи скіко, то ще, якшо там що буде, то вже і пчолам не дам, о. Вже я їх можу векачати*» [8].

Із колодних вуликів мед вибирали один раз на рік разом з вощиною, при цьому дивились, щоб мед був закритий. Потім ставили його стікати [6; 8]. Брали лише третю частину меду, який наносили бджоли в колоду, а решту залишали їм на зиму: «*як стари пасічники говорели, третю часть такяк то веризати, з розплодом*» [12]. Тобто вирізували мед лише в нижній частині колоди: «*Низом одриже стильники*» [4].

Колись мед вибирали у дерев'яний посуд. В окремих селах респонденти пам'ятають спеціальні коробки – «лазобні»: «*А колесь такє «лазобні» буле деревляни… подовгувати трохі… в нас називали лазобинь*» [4]. «Лазобень» відомий і М. Возняку із с. Боровне: «*Лазобєнь, точно… Із ручкою. Але теї ручкє буле всякі, різноманітни… Кришка, якшо була, то тико накладалась дись тако, прикривалась. І знималась*» [8].

Зберігали мед у невеличких дерев'яних діжечках. У с. Боровне найкращими вважали посудини,

виготовлені з липи: «*А дальше знов буле такєї бочечкє, робели сами. І сами найлуччиї, то буле. Може робели і дубови, але сами луччи – лепови, о. Такєї бочечкє, просто такє нормальни, не великі і всьо*» [8]. Про те, що липовий посуд добрий для зберігання меду знає й І. Приймак із с. Великий Обзир: «*Ну, хароша лепа, пахнюща, дерево хароше*». Для меду підходить скляний і алюмінієвий посуд: «*Мед тильки або в склянех, або в лепових, або в цьому, або в алюмінєвій посуді*». Респонденти знають, що мед, хоч і «*густей, але він скорій пробіжеть, ніж вода*» [11]. У с. Олександрія, де було розвинуте гончарство, та й в інших селах, вибраний мед складали у тому числі й у керамічний посуд, наприклад, у великі миски, глечики, «гладишки» [6-8].

Вже з кінця липня вулики починають готувати до зими. М. Вознюк відзначав: «*То, чи колодяни воне, чи воне рамошни, то вже зараз я їх уже підготовляю. Уже з теждень часу назад я уже першу операцію зробив*» (запис відбувався 1 серпня) [8]. А. Михальчук із с. Видерта вважає, що підготувати вулики потрібно до 20 серпня, але роботи тривають навіть до жовтня: «*Ну, в основному, вот я зара, не то шо вже, а вже потіхонєчьку став готовити. Обично, воно так, шчитається даже, от підготовити, до двадцятого серпня. Но, обично, ме десь ше двадцяте вересня. Або даже жовтня може трошкі*» [12].

Роботи зазвичай починають із зменшення бджолиного гнізда: «*А зара я їх вже буду сокращати потіхонечку. Рамки*» [12]; «*Оде во пчоли звужуєш, отако мона, отако [Наполовину — А. Д.]. То то ж не буде стико пчол*» [4]. Ця операція надзвичайно важлива, адже, як відзначав М. Вознюк, необхідно точно розрахувати кількість рамок і меду, необхідного для зимівлі бджіл: «*На зему зменшив рамкі. Шоб воне не розкідали по всіх рамках, а щоб воне стесло так. І щоб в їх було більше кормів. І пчолам на зему треба добре враховувати кількість рамок. Кількість корму і кількість рамок. Щоб не було лешніх. А шоб було нормально, бо вони замерзнуть. А так, як усе геть нормально робиться, вот, тоді воне й перевіживають.Та і крепкими верстають*». Для цього пасічник забирає з вулика до половини рамок: «*А на зему, якшо середня сим'я, то не більше, як рамок дванадцять-десять. Їх треба вже звідти вебрати*» [8].

І. Приймак починаючи готувати вулики до зими, дивиться, чи немає хвороб, перевіряє запас меду, забирає порожні рамки: «*я на зему дивлюся. Якшо нема ниякеї хвороби і якшо запас є не менше два з половиною кілограми на рамци, вот. Ме звужуємо. Звужують бджоли. Девимося вже, як похолоднієє [...]. Як порожня рамка, викідаю. А як є там трошки меду, то ставлю за доску. Да. За гніздом*» [11].

Пасічник із Великого Обзира радить нарощувати на зиму нових бджіл, тоді вони краще зимуватимуть: «*Бо на зему треба нарощувати бджоли. Цїї, ці бжоли не зимуватимуть, шо зара в роботи. Треба наростети новеї бджоли [...] тим ме й пудкормлюємо, шоб воне думали, шо то їм є десь з природи взятка. Матка тоді одкладає яїчка. І розплоджуються. Да, більша, сильніша, да. Шоб сильніша. І молода. Шоб не спрацьовани бжоли. Воне тоді витремують. Вісім місяців перезимовують. До восьме місяців можуть ветримати*» [11].

Щоб зміцнити бджолині сім'ї, пасічники підгодовують їх на зиму. Роблять це зазвичай у серпні: «*Я підгодовую, я вот зараз на зему, десь примєрно в конці серпня вже буду підгодовувати, якшо треба*» [8]; «*Зараз в серпні буду пудкормлювати*» [11]. Перед тим перевіряють, скільки меду є в кожному вулику. На думку М. Вознюка, для середньої сім'ї на зиму потрібно до десяти кілограмів меду: «*перевіру пчоли. І я їх оприділяю, шо там сім кілограм. По бжолах [...]. А треба, шоб було хоч десять кілограм, чи скілько*» [8]. Для осіннього підгодовування готують більш концентрований сироп, ніж для весняного — співвідношення води і цукру 1:2. У гарячу воду засипають цукор і добре розколочують, допоки він не розчиниться (до кипіння не доводять). І. Приймак додає в сироп невелику кількість оцту [11], А. Мачок клада для аромату мелісу [9]. Охолоджений сироп розливають у годівниці («кормушки») — вузькі ящики всередині яких плаває «мостік» (планочка) з невеличкими дірочками, через які бджоли споживають сироп: «*Ото кормушка. Бачите. Сюди заливається сироп. А це мостік [...], вин плаває. [...] бджоли сядають і не топляться. Через теї дирочкє вибирають. І геть веберуть до дна*» [11].

На зиму рамкові вулики утеплюють. Якщо стінки подвійні і проміжки засипані тирсою, прокладені пінопластом тощо, то вулики утепляються тільки зверху, коли ж стінки тонкі — з двох сторін: «*А передня стєнка у мене тепла, бо туде засипається тирса. То, якшо не втепляна, то треба і з теї, і з теї стороне, і поверха. Да. Бо за доску утеплення ставлю і наверх утеплення ставлю*» [11].

Для утеплення вуликів використовують різноманітні матеріали: ганчірки, подушки, ковдри, мох, овечі шкури, солому та ін.: «*Я утепляв старею ковдрою. Мохом мона. Мона даже, от шкури овечиї*» [3];

«*Утеплюю геть усім. Всякими, наперод, лахами*» [8]; «*То в мене багато є, і подушок тех. Подушки. Разний матер'ял*» [12]; «*І вони їх утєпляли, шоб не померзли, тако. Соломою. Ну от, ризали [...] і мєжду тою стєнкою так туда запихали, засипали*» [10]. У с. Видерта різану солому засипали у мішки і клали у вулики, а також плели солом'яні мати. У А. Михальчука збереглися старі мати, зроблені з хорошої соломи, яким вже більше восьмидесяти років [12]. І. Приймак із Великого Обзира для виготовлення матів використовує ще й болотяну траву «ризоху» (різуху): «*І солом'яни. А то з ризохі. Да. Он в нас же рика вся в ризосі*». Солом'яні мати кладуть «*На рамкі. А другий за доску закладається*» [11].

Взимку пасічники перевіряють стан бджіл у вуликах, прикладаючи вухо до стінки і слухаючи, як вони шумлять. При сильних морозах і вітрах закривають отвори.

Респонденти відзначають, що в останні роки бджоли часто гинуть взимку, а то вже й навесні: «*Було двадцить п'ять штук, то… восьмеро тіко осталося*» [4]; «*Але весною пропали вже*» [7]. Цікаво, що часто бджоли просто зникають з вулика – на весну немає ні живих, ні мертвих: «*Бувало такєє. В мене вот вже два роки тому назад десь пропало двоє такєх хороших пчіл – і не живех і не неживех*» [8].

У Г. Горбачука із с. Видричі за зиму 2011-2012 року пропала третина бджолиних сімей: «*Сього року, то обще в нас згенули пчоли. Було двадцить п'ять штук, то [...] восьмеро тіко осталося*» [4]. А в М. Вознюка із с. Боровне, навпаки, перезимували всі сім'ї: «*А перезимувало чотирнадцать. Тилько їх і було. Цей рік вельми хороше перезимували! О. Всі геть. До одного. І маткє, і пчоли*» [8]. Всі бджоли перезимували і в І. Приймака із Великого Обзира, а от попередньої зими дві сім'ї загинуло [11]. Лише з двох вуликів пропали бджоли у А. Мачка із с. Сошичне. Пасічник так розповідає про зимівлю своїх бджіл: «*Зимують, я знаю? В мене – Богу дякувати, харашо зимують. Пластіни вешаю на зему. Я обдемлюю таблєтками [...]. Ну, два вуликі пропали. Один – так шось була, — нозаметоз. Слабость, о. А другі – по меї ошибци. Я давав пудкормку зимою, бо чую, шо голодає. І воне пушле пуд ту куфайку, так пушле всенькі і так воне одокремилися, розполовенилися. Так воне. По моїй ошибци*» [9].

Як бачимо, незважаючи на нетривалу, порівняно з лісовим, історію домашнього бджільництва Камінь-Каширщини, тут склалися традиції догляду за бджолами у рамкових вуликах, основані на досвіді кількох поколінь: виготовлення вуликів; чищення бджіл навесні; обкурювання; ловлення і переселення роїв; вибирання меду; підгодовування бджіл і підготовка їх до зими.

---

1. Дмитренко А. Лісове бджільництво Правобережного Полісся України // Матеріали до української етнології: щорічник. Зб. наук. пр. — Вип. 15 (18) / [голов. ред. Г. Скрипник]. — К., 2016. — С. 69-82.

2. Дмитренко А. Останні бортники Волинського Полісся (за експедиційними матеріалами з Камінь-Каширського і Ратнівського районів) // Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. — Наук. зб. — Вип. 61: Матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, 27-28 квітня 2017 року, м. Луцьк / Упоряд. Є. І. Ковальчук, Л. А. Мірошниченко-Гусак. — Луцьк, 2017. — С. 12-19. (0,7 др. арк.).

3. Записано автором // Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Камінь-Каширський, од. зб. Дмитренко-D2S1 (с. Полиці).

4. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-4 (с. Видричі).

5. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-D5S1 (с. Качин).

6. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-D5S2 (с. Олександрія).

7. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-D7S2 (с. Оленине).

8. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-8 (с. Боровичі).

9. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-9 (с. Сошичне).

10. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-10 (с. Хотешів).

11. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-11 (с. Великий Обзир).

12. Записано автором // Там само, од. зб. Дмитренко-12 (с. Видерта).

Олена МАКАРУК ***(с. Стобихва)***

ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДИ СЕЛА СТОБИХВА

Осінь — весільна пора на селі. Готуються не тільки молоді та їх батьки, а й все село. За тиждень до весілля усе село зносило в одну хату молоко і робили з нього масло, сир. Навіть ті, у кого не було корови або не доїлася, позичали чи купляли молоко, але приносили!

Весілля тривало 3-4 дні.

В суботу молода з старшою дружкою ходять і запрошують жінок на коровай, а дівчат «на вінки».

Коровайниці ішли і несли миску муки, яйця, масло, глек сметани та ін. — хто що міг. Дівчата йшли так, без нічого. В хаті дівчата сідали десь так у кутку, за столом. Їм давали кольоровий папір, стрічки і вони робили букети і обов'язково вили вінок для молодої. А посеред хати стояв стіл для короваю. Жіночки сиділи поважно на лавах і співали. Пісні всі до короваю. Дівчата теж не мовчали, але не перебивали старших, а співали, як тільки закінчували коровайниці:

Ой у суботу, за сонця,
Сіла панночка в віконця.
Всі гадайки перегадала
Дружочок вибирала.
— Ой, ви, дружечки, ви мої,
Звийте віночок тепер мені.
Бо я завтра часу не матим,
Час до шлюбу стукати і т.д.

Пісень співали дуже багато, особливо коровайниці. І надходив час вносити діжу з тістом. Викидали на стіл. Місити коровай мали право тільки ті жінки, які повінчані, живуть в парі, не маються з чоловіка. Розлучені, вдови не мали права. Головною коровайницею має бути хрещена мати. Жінки співають:

Молоді -молодиці,
По воду до криниці.
Біле ручкє мети,
Час коровай робети.

Рідна мати вносить миску, з принесеного повного відра ллють воду і мати підносить до коровайниць, щоб мили руки, які витирають чистим рушником.

Чинно підходять до столу. Старша коровайниця вділяє кожній тісто і розпочинають місіння. Жінки, що не місять, весь час співають. А коровайниці в великий казан викладають дно з тіста. В це дно, хрещений батько, що стоїть з свічкою, тиче декілька дрібних монеток. Тоді кладуть ще тісто, а на верх, молодиці забивають туге-туге тісто і роблять з нього два голуби, які кладуть зверху посередині. А тоді вже роблять шишки, квіти з тіста і прикрашають навколо голубів. Співають, жартують. Старшій коровайниці підтикують шматок тіста і співають, що старша коровайниця, вже тісто покрала і в кишені поховала. А як прийшли люди з міста, знайшли в кишені тісто. Або:

Ми вже потомилися
Ще ми не кріпилися.
Дайте солодушечки
Промочити душечки.

Господар вносить вино, господиня цукерки і вгощають кожну коровайницю. Дівчата теж не мовчать, а співають:

А ми вінки вили,
Горілки не пили
Дайте солодушечки
Промочити душечки.

І їх вгощають теж. Коровай зроблено і співають:

А де ж тая господиня, що туй була.
Нехай вона шукає помила
Нехай вона шукає лопата
Вже час-пора коровай саджати.

Вносять дерев'яну лопату, становлять на неї коровай і хрещені батьки несуть до печі. Співають:

Вікна-побитушечки,
Двері похитушечки.
Наша піч регоче
Короваю хоче.

Після того, як всадять коровай у піч, щасливі біжать з лопатою, викручують, у бальок навхрест стукнуть танцюють, а молодиці співають, що радійте, сіячі, вже коровай у печі. Після того сідають за столом. До дівчат приходить молодий з княжецьким і перевіряє, що ж то зробити дівчатам. Вони вихваляють свою роботу і просять плати. За їх труди молодий ставить могорич. І розпочинається частування. В суботу, фактично, це було свято жіноцтва. Чоловіків не було, крім хрещеного. І вже коли виходили з-за столу, жінки вже почувались вільними і тоді одна перед одною показували, доказували на що вони здатні. Якщо не було музики, то якась бідова брала рубель, качалку, а друга ложки, чи якісь кришки і розпочинались музики. Співають одна перед одною:

Молодії молодиці, молодесенькі,
Які наші чоловіки не лихесеньки,
Не тихесенькі і бо їх дома нема,
А ми п'ємо, гуляємо до білесенького дня.

Або:

Молодії-молодиці,
Сьогодні празник у нас,
Як підемо по соломі
То й не найдете нас.

І так до пізньої ночі сміхи, жарти.

На другий день, ще до схід сонця, молода з дружкою ходить в кожну хату, кланяється і просить благословення. Обов'язково кожній людині, старій, немічній, хворій, немовляті — треба вклонитись і сказати: «Благословіть мене» і поцілувати. А люди були різні. З одним можливо і ворогували, але в цей день не було ворогів. Молоді до вінця повинні йти прощені. Благословляючий говорив: «Хай Бог благословить, з щастям, з здоров'ям і долею доброю і раз і другий і третій». Тільки до молодого в хату молода не йшла, туди йшла дружка. В наші часи молода боялась стрітись з свекрухою, соромилась. І тільки вже невісткою переступала поріг хати молодого. Після благословення молода приходила додому і розпочиналася підготовка до зустрічі молодого.

На покуті ставили діжу, на лаві перед образами клали подушку для молодих. Готовився вивернутий кожух, горілка, мед, три скибочки хліба. В молодого менше клопоту. Йому тільки давали хлібину, загорнуту в хустину. Благословляли і батько і мати і вся родина. Тоді їхали до молодої. Їхали кіньми. Щоб коні високо несли голови, дехто давав коням трішки горілки. Сідали по возах і бояри. Керував «дружба», перев'язаний рушником. Співали:

Їде Іванко до дівки,
Як ясний місяць до зірки.
Питається свого таточка
Що мені говорити.
А, мій синочку, нічого,
Є пан староста для того.
То він буде мед-вино пити,
Й за тебе говорити.

Або:

В нашого Іванка чорнії очі,
Він не боїться темної ночі,
Їде до Ганночки хоч опівночі.
– Чого я маю нічим боятись?
Кінь піді мною, Бог нада мною
Мої сванички усі зі мною.

Ось такі і подібні співались пісні, їдучи до молодої. Приїхавши, співали:

Десь тут нас не люблено,
Що до нас не вийдено.
І їдьмо додоми.

Або:

Як наїхало 70 підвід на наш двір
Котрей твій.
– Що в чорному, що в синьому, то не мій,
Коло шапойкє червона квітка,
То зять мій.

Староста іде до хати, а всі чекають і співають. Молода заховалась за дружками. Батьки виходять, зустрічають зятя. Тоді заходять до хати. Бояри шукають наречену. Їм виставляють якусь стару жінку чи дівчину вбрану під «молоду». Така «наречена» береться цілувати, обнімати молодого. Усі жартують, молодий відштовхує, «молода» плаче, що не визнає її і т. д. Тоді хлопці знаходять молоду, підводять до молодого. Староста веде за стіл. Дружки ходять і чіпляють букети, за букети платять усі-усі. Молоді сидять на одній подушці. Співають:

Зрадувалася, звеселилася,
Святая Пречиста,
Що побачила, що побачила
Христа Спасителя.
Зрадувалася, звеселилася,
Ганноччина матінка,
Що побачила, що побачила
Дочку на посажку.

Ще співають:

Ми до вас приїхали,
Хата не замітана.
Ми хату заметемо,
Ми дівку розплетемо.

Ставлять серед хати діжу, старша виводить молоду і коліньми стає молода на діжу, тоді вже співом запрошують брата молодої розплести косу. Брат розплітає , а стрічку бере собі. Тоді чесати косу підходить дружка: «*Не брат косу чеше / Чужая-чужаниця…*». Дівчина розчісує косу, з стіни знімають вінок і надівають на голову молодої.

В неділю рано впав вінок з неба
Із самого шовку.
Ми йог взяли та й наложили
Панночці на головку.

Тоді садовили молоду до молодого і начинали спомагати. Староста голосно всіх закликає спомагати.

Татойку, сположи ж ти мене
Щастям, здоров'ям, долею доброю.

Тоді співають «мамойко», «братику», «сестричко», «родинойко», всіх перераховують. Після цього виводять молоду до благословення

Благословилась Ганночка
Своїй рідній матюнці
Благослови, моя матінко,
Мині до шлюбу ступати.

І так всім кланяється і всім співають: рідним, близьким і т. д. Тоді йшли до шлюбу. Молоду бояри піднімали і садовили на віз. Батьки обсівали зерном, цукерками, копійками. Співають:

Пострічай нас, Боже,
На першім порозі
Ой, дай же нам, Боженьку,
Щасливу дороженьку.
Помалу, кони, йдіте,
Пилом не пиліте,
Щоб наша пара
Пилом не припала.
Як їхала Ганночка до вінця,
То сіяла розсадочку з рукавця.
Рости, рости, розсадонько, квіткою
Вже не будеш, Ганночко, дівкою.

Рости, рости, розсадонько корінцем
Вже не будеш, Іванку, молодцем.
Нема попа дома, поїхав до Львова
Ключики купляти, церкву відмикати.

Вінчання проходило так, як і зараз. А вийшовши з церкви співали:

Ми попа підманили,
За шлюб не платили
Дали трісок жменю
Він сховав у кишеню.

Під'їжджали до хати:

Ой, січена калинонька, січена,
А вже наша Ганночка звінчана.

Перед порогом стоїть діжа, мати у вивернутому кожусі, батько. Співають:

Теща зятя вітає, кожух вивертає,
Будь, зятю, добренький, як мед солоденький
Будь, зятю, богатий, як кожух волохатий.

Молодих вітали хлібом і медом і горілкою. Відкушували трішки, випивали чуть-чуть, а горілку виливали через голову, а хліб з медом віддавали дітям. Молодих садовлять за стіл, а староста їде по батьків молодого. Приводять батьків молодого, садовлять за перший стіл і розпочинається частування. Пили чуть і їли трішки, щоб була не сказав хтось, що три дні не їли. Підходили господині і прохали їсти:

Як то нам хорошенько,
Що свашки молоденькі,
До нас приступили,
Як зірки засвітили.
Казали люди, що наша сваха скупая,
Щоб вона могла, нас в горілочці скупала.
Ой, їли ми їли, чорного вола з'їли,
Чорного рогатого у свата багатого.

Багато дуже співалось, а їлось і пились мало. З-за столу, боронь Бог, щоб хтось без дозволу вийшов. Це буде наказ старости. Співають:

Дружечку-коханчику,
Пусти нас до танчику.
Ми люди молодиї
Погуляти радиї.

Але поки не подавалось останнє блюдо, з-за столу ніхто не виходив. А коли виходили з-за столу, то вже жінки, дівчата шикувались біля музикантів у колону по одній або дві і починали приспівувати:

На весіллі була і не їла й не пила,
Помаленьку скачу, бо я їсти хочу.
Ой, тепер я підпила, тепер я під'їла.
Дайте мені грабельки то й піду до сіна.
Ой, дайте мені, чого хочеться,
Нехай моя головонька не клопочется.
Ой, заграйте мені та забарабаньте,
Як не вмію танцювати, то мене не ганьте.

І так без кінця. І сваряться частівками і жартують, всього було. А батьків молодого, тим часом, в'яжуть полотном. Це дари. Полотна десь метрів 7-8 було. Їх і до стовпів прив'язували, жартували і проводжали з музикою. Танці були до вечора, а тоді вже вечеря. Після вечері збирають молоду до свекрухи. Свашки співають:

Казала мати не ночувати,
Взяти Ганночку на сиві кони
Та й повертатись скоріш до доми.

Це найбільш зворушливий момент. Молода плаче. Мати, рідні всі плачуть. Мати зав'язує навколо шиї білий матеріал метрів 3-4, це неначе плат. Тоді дають під руку молодій курку і хліб. Співають, що заробила хліба булку, ще й під руку рябу курку. Бояри рвуть, що бачать в хаті, в сінях і несуть на віз. А ще виносять скриню — придане молодої. Це «ціха» — домоткана мішковина в клітинку, яка служила за

матрац, якщо набити її сіном. А зараз туди вклали подушки, рядна. А по селі вже хлопці, молоді чоловіки готовлять столи, щоб перейти молодих і взяти викуп за молоду.

На стіл ставили хлібину і повне відро води. Після торгів, якщо мирно розходились, хлопці брали могорич, бояри хлібину, а воду виливали під ноги коням.

При в'їзді в подвір'я молодого, запалювали оберемок соломи і коні переходили через вогонь. Це обряд очищення. Свекруха теж вітає молодих. Молода, зайшовши в хату, кидає курку під піч. Ще дивились, хто перший поріг переступить, той і командуватиме сім'ї. А тим часом на дворі йшли торги з приданками. Співали:

Не давай, брацю, скрини,
То нашії дитини.
Як дадуть, що схочемо
То ми з скрини скочимо.

Сторгувались, викупляли і приданки заходили в хату. Починали роздягати молоду. Знімали вінок, коцюбою піднімали і вішали на стіні. На коцюбі мати молодого приносила молодій свій одяг. Зав'язували хустину і виводили молоду на оглядини, щоб була не крива, не сліпа і т. д. Грала музики і свекруха танцювала з молодою. Після цього молода обдаровувала всіх хатніх. Молодому — обов'язково вишита сорочка. Тоді сідали за стіл, щось трохи поїли і по домах. Співали:

Святий понеділку,
Ізбавив нам дівку,
Посадив під полицею
Назвав молодицею.

На другий день в молодого готовляться йти по батьків молодої, перезва. Переодягаються. Один чоловік за бабу, другий за діда — це така пара наряжена. Ще доктор з сумкою, в халаті з різними ліками. Не дивлячись, хто буде хворий, одному — горілочки, іншому — цукерку, а надокучливим — таблетку, це кізячок овечий. Ще циганів. Ото йде перезва до тестя, а дітям і дорослим радість. Жартують. То бабу кудись ведуть, то діда, то гадають, то хтось впав-вмирає і т. д. Назад повертаються з батьками молодої, яких велично веде під руки зять. А вся рідня йде за ними і співає:

А ми до вас доріженьки не знали,
То нам рябі зозуленьки сказали.

У дворі:

Ой, відчиніте ту комороньку новую
Та й покажіте нашу Галочку значную.
Наша Галочка по пір'ячку ***рябенька***
Наша Галочка по личеньку значненька.
На плечах коса, на очах сльоза, то наша.

Батьків при вході зустрічала вже донька, переодягнута в усе свекрушине і з передником. Цілувалась з батьками, всією ріднею. Члени сім'ї молодого теж одягнуті в подарунки молодої. Дівчата теж хату прибрали. На вікнах занавіски, рушники, скатертини, все молода вивісила. І ліжко теж прибране постіллю молодої. Батьків молодої і всю рідню садовили на почесному місці. Гості молодого могли і не сідати, їх вгощали потім, так як і рід молодої в хаті молодої теж не сідав за стіл, а сідали після гостей. Невістка не сідала за стіл, а були винятки, що садили біля батьків. Співалось:

Погнулися лавки,
Як сіли перезвинки.
А ще ліпш погнуться,
Як горілки нап'ються.

Свахи підходять, просять:

Гостойкє, живітися,
На нас не дивітися!
Ми люде з цеї хати
Можемо почекати.

Відспівують:

Дякуємо за повагу,
Наїмося помалу.
Ми люде не голодни
До поваженьки годни.

Дуже багато співалось, а тоді дружба дозволяв вийти з-за столу. Найбільш популярною була «завірюха» або, як у нас казали «до скоку». Перед музиками жінки і дівчата виливали вже свою душу. Пересварювались з дівчатами, одна з одною. Співались і сороміцькі пісні:

Ой, куди ж ти ведеш
Мене молоденьку?
– На попову сіножать
В траву зелененьку.
– Ой, послухай мене
Що я тобі скажу.
Поцілуй, пригорни
То я й сама ляжу.
Ой, дайте мені, чого я хотіла,
Червоного бурячка до білого тіла.

Або:

Не скачи так, дівко, дрібно
Бо тобі так не потрібно.
З того скаку нема смаку
Дурна дівка трясе с..ку.

Ось такого роду співались частівки, а запорожці ще й підбадьорювали, заохочували, а то й навчали що співати ще. Натанцювались, наспівались і дружба запрошував в хату до короваю. Це вже робилось урочисто. Дружба і хрещені батьки йдуть в комору і виносять коровай під спів: «*Славний короваю / На тесовому столі…*».

Приступають до розділу короваю. Давалася часточка з молодого і часточка з молодої короваїв. Дружба голосно говорить: «Десь тут є самі почесні гості, батьки молодого, молодої, брати, сестри, дідусі, бабусі, хрещені, рідні, подруги, друзі і т. д.». Кожному підносять на тарілці, а ті вже платять, хто грішми, хто подарунками. Сороміцьких побажань у нас на селі не було, а якщо хтось щось і приказував, то пристойно. Як от: «Дарую молодим квітку з гаю, але якщо не поцілує молода свекруху, не візьму короваю». Так і зятю говорили. А тим часом співалось:

Славлено, прославлавлено,
На столі поставлено.
Молодая Ганночко, то ж твоя заслужка,
То ж бо ти заслужила у рідного татойка.
Татойкові вірно служила
Короваю заслужила.

А потім матері співають, рідні і т. д. Або:

Дружок коровай крає,
Золотий ножик має,
Срібную колодочку
Золоту тарілочку.

Жартують:

Дружок коровай ріже,
В нього сопель лізе.
Дайте нам деркачика
Витерти смаркачика.

Або:

Дружечку— коханчику,
Дай нам хоч шишечку
Ми пшеницю пололи
Рученьки покололи.

Дружба вріже трішки і несе співакам. А за дверима ще й бекають, мекають дітлахи і дорослі, так просять короваю. І їм теж виносять. Співають:

Ой, не проси, дружку, Бога, не проси
Ой, як ти нам короваю не даси.
То ми тебе на дорозі перейдем,
Ми від тебе коровай відберем.

На кінець зсипають коровай молодій в фартух і вона несе на двір обдаровує запорожців. З-під короваю, так зване дно, згортається в рушник і дається музикантам. А після вечеря і по домах. Гості молодої співають:

Гляди, зятю, дочки
Купи їй чобіточки,
Щоб боса не ходила
Людей не смішила.

Відспівують:

Не журися, роде,
В нас лоза в городи.
Ми лик надеремо
Постоли поплетемо.

Або таку співають:

Ой, на стаєнці вороній коник туп-туп, туп!
Ой, зостається коник дитятко отут, тут!
Воно не знає, як стаєнку вчиняти,
Воно не знає, як тут кого назвати.

Або:

Ой, на стаєнці вороний коник тупоче,
Батько з дочкою розтаватись не хоче.
Ой, розстаємся, моє дитятко, з тобою,
Як щука-риба з холодною водою.

А ще:

Біжить зайчик через гайчик тай скаче,
Іде татойко від донечки та й плаче.
Ой, ви ж мене старенького впоїли,
Ой, ви ж мою дитинойку втаїли.

Жалісно було, всі плакали. На цьому розходились по домах. На другий день було снідання у молодого. А через тиждень, який молода не мала права йти до доми своєї, йшли в так званий «тиждень». На цих урочистостях співалися вже такі пісні, як «У саду, садочку, яра рута сходить», або: «Ой, гай, мати, гай» та ін.

Світлана ЧИБИРАК *(Луцьк)*

АГРАРНІ ЗНАННЯ ТА ВІРУВАННЯ МЕШКАНЦІВ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ

Серед основних занять поліщуків у ХХ ст. було землеробство, яке здійснювалося у складних природно-кліматичних умовах. Незначна кількість землі придатної для обробітку, болотиста та лісова місцевість, залежність урожаю від погодних умов спричинили до формування цілої системи аграрних знань та вірувань.

Перш ніж сіяти чи садити поліщуки звертали увагу на фази місяця. Вважалося, що «як нима ни того, ни того місяця, то-то нидобре, ни садили ничого на полі» [19]; «коли нема ніякого місяця, тогди не мона засаджувати» [15]. Не варто було садити кілька днів, як тільки місяць з'явився. Так, «на молодому не мона дразу садити, шоб троха постарів, днів три, бо кажуть, куска нападатиме» [7], тобто буде велика кількість мошки. Крім того, недотримання пересторогu, неврахування фази місяця, могло привести до появи пустоцвіту в рослин. Як зазначає мешканка с. Качин Христина Кисляк, боялися, «шоб не попасти на молодого місяця, все отак, шоб так місяць зийшов і шоб тоді сіяти. „Таки на молодий мисяць не садять, бо кажуть, може не вродити". Бо ж бач, багато є таке, шо бездіткиї люди є, шо дитей нема. То кажуть: „Може й те не цвисти, та й може зав'язу не бути"» [6].

Зважали поліщуки і на те, що саме планувалося сіяти чи садити. Якщо «те шо в землю росте на старих» [12] днях намагалися садити, тобто картоплю, буряк, моркву та ін., а «на молодому, шо буде все молоде рости» [10] – огірки. Цю ж думку підтверджує і Ганна Воздік: «На стариї дні все садять, ну, я так чула, тиї, шо в зем'ю росте, шоб, каже, старих днів, а те, шо до гури росте, то каже, молодих днів» [2]. А

ось гарбузи («динькє»), «то кажуть, пудповню добре садити, вони повни будуть» [17].

Цікавою є розповідь мешканки с. Видричі Уляна Питель про важливість врахування фаз місяця під час весняних польових робіт: «Ну, то-то садять пудповню, о, ну, в мене сусід був, то він зроду на мене, то вже його нема, двадцить другого року був, то зроду на мене каже: „А ти не ждеш повні, засадюєш бульбу", ци там шось, кажу: „Довго ждати", „А я жду зроду повні, я пудповню засаджую", ото вже воно, як каже, шо так ліпш родиться, отаке» [15].

Під час садіння поліщуки чекали на появу хмар на небі, зокрема, «як облака садять огірки» [12], «то єк хмари є, то як рабиї так, раби хмари, то-то огурки хоріщи. То я те знаю, думаю, шо таке не казати. Як такиє хмари, то я не сію, а дивлюсь як рабії, раби хмарі, рабого мнєго, о, той вточи ми й сіємо. Сіємо. А тако єк нема, али є, цього року вродиться» [11]. Мешканці Волинського Полісся вірили, що наявність на небі хмар впливає на майбутній урожай. Так, «хмари є, то буде ядро, то буде вже багато пуд корчем, а якшо голе небо, то менш буде» [18]. Особливо ця прикмета стосується садіння картоплі: «То кажуть, картопли як треба садети, як хмарі є, о, то кажуть, тоді добри будуть картопли» [14]. Відсутність хмар на небі під час садіння гарбузів може спричинити до відсутності зав'язі, «якшо хмарів не буде, буде чисте небо, то буде пустоцвіт. А вже… Так і дини садять й гарбузи, то шоб було оболоки» [7].

За спостереженнями мешканців Камінь-Каширщини урожай залежав і від частини дня, коли відбувалося засаджування. Городину необхідно було садити якомога раніше. Марія Пащук пояснює це так, «…то спати хочеться, їдим садити, бо ж треба першим садити, … бо як пізно, то спір хтось забере» [13]. Винятком була капуста, щоб вона не втратила вологість «на ніч капусту садим зроду» [15].

Важливого значення надавалося і дню тижня, у який відбувалося засаджування. Поліщуки дні тижня ділили на жіночі та чоловічі. Так от «капусту тре садити в женский день. Ну сирида, п'ятниця, субота» [18]. Проте окремі дні вважалися не дуже вдалими, зокрема «в понеділок николи ни починали, ни в суботу» [19]. Причини чому не варто садити в суботу, на жаль, нам зафіксувати не вдалося. А ось відносно понеділка існує таке пояснення: «кажуть, світ снувався в понеділок, то не хватаютса шось засадювати» [16].

Вибір дня для початку сільськогосподарських робіт залежав і від спостережень за погодою. Так, мешканка с. Качин Кисляк Христина розповідала: «Ото в нас стара баба така була на нашим кутку, шо казала: „То як перший дощ піде, то замичати в який день! Ци второк, ци понеділок, коли він той дощ. І тоді вже капусту сіяти"» [6].

Окремі види аграрних робіт приурочувалися до певних свят народного календаря. 14 березня «на Євдокії сіють розсаду» [4]. «Гинший засадює картопли на Сорокі (*Сорок святих, 22 березня – С. Ч.*), ото будуть картопли сорок, а гінший знов якесь, то ї празнує, то каже, Сорок мучеников – немона садети» [2]. «А на Сороки, то пирогі пикли. …копійки клали в пироги… то треба так, шоб нечайно, то було взяла того пирога їсти, і вона тобі тая копійка попала. Ну-то казали, тре картоплю шоб перша засадювала, то буде картопля родити» [18]. «До Сороків, до каже, шо й на старий градус, то розсада не буде боєтися морозу, єк на Сорокі посієш, а ше до Благовіщення (*7 квітня – С. Ч.*) сіємо» [1]. «До Благовіщення, до…, то сіяти розсаду, капусту ж сіяти, то я зроду сію тако, хіба вже, шо я не вспіваю, не маю сил, то вони, шо не посію, але до Благовіщення, то сію розсаду» [5]. «До Юр'я, то огуркє зновечка сієш» [5], тобто до 6 травня. «На Йвана сійте, то довгі вогуркі будуть» [15], або ж 21 травня. До 22 травня – «До Миколи не стрижи овечки і не сій гречки» [15]. «До Знесення (*Вознесіння Господнє відзначають на сороковий день після Великодня – С. Ч.*), шоб картоплю вже посадив. А до Ониприя (*25 червня – С. Ч.*), то Ониприй вже пізно» [16]. «До Онипрія треба, шоб уже все посаджане, бо каже, посля Онипрія вже воно не приймається» [15]. Щодо озими, то «хто не посіяв до Чесного Хреста (*27 вересня – С. Ч.*), той не варт котячого хвоста» [8]. «До Покрові (*14 жовтня – С. Ч.*) вже посій, як маєш сіяти, то посій жито, бо то пізно вже прося Покрови, воно сіют, але вже кажуть – пізно» [16].

Найкращою порою для садіння городини вважався місяць травень. «Як прийде май, то на полі дбай, а як прийде (*іюнь – С.Ч.*), то занехай і плюнь» [18].

Також підбираючи час для садіння цибулі поліщуки звертали увагу на кумкання жаб. Зокрема, «Цибулю садять поки жаби не кумають» [12]. А от «картоплі ни пригоруют, пока жаба ни заквакають, кажуть, то в нас» [16].

Добрий врожаю буде тоді, коли земля, в яку саджають городину, прогрілася. Поліщуки вірили, що «як вже зозуля закувала, то вже зем'я може родити, вже зем'я во вигрилася» [9].

При першому висаджуванні будь-якої рослини слід було промовити магічну формулу, яка мала забезпечити хороший урожай: «Роди, Боже, на всіх долю, на панську, і на мужицьку, і на циганську, на всіх долю хай родиться!» [18]; «Шоб Бог вродив, шоб Бог вродив і на всіх долю, і на циганську, і на всяку

долю, шоб родив Бог» [3]; «Господи роди по всякого доли, шоб було й сліпцєм, й старцєм, і всім» [15]; «Не будь, нива, лінива! – Роди, Боже!» [1]; «Роди, Боже, на садящого і приходящого» [8].

Отож, засаджуючи поле чи город, поліщуки дотримувалися певних вірувань та заборон, що повинні були забезпечити у майбутньому добрий урожай. Мешканці Волинського Полісся вели спостереження за фазами місяця, вибирали пору і день тижня, чекали на настання певного свята, звертали увагу на поведінку жаб та період кування зозулі тощо. Ці знання та вірування носили як раціональний (саджання у прогріту землю), так і ірраціональний (використання примовок, вибір вдалого дня тощо) характер. Проте дехто з господарів й сьогодні використовує народні аграрні знання й вірування, які вони перейняли від свої батьків, дідів-прадідів.

_____

Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщин від техногенних катастроф. Ф. Камінь-Каширський-2012: Матеріали історико-етнографічної експедиції до сіл Камінь-Каширського району Волинської області (липень-серпень 2012 р.). Спр. С. Чибирак:

1. *Антонюк Олена Степанівна, 1926 р. н., с. Нуйно, 26 липня 2012 року.*
2. *Воздік Ганна Захарівна, 1940 р. н., с. Волиці, 28 липня 2012 року.*
3. *Гошин Олександра Кіндратівна, 1924 р.н., с. Верхи, 02 серпня 2012 року.*
4. *Гривинець Оксана Іванівна, 1929 р. н., с. Стобихва, 05 серпня 2012 року.*
5. *Денейчук Ганна Давидівна, 1935 р.н., с. Олександрія, 30 липня 2012 року.*
6. *Кисляк Христина Дементіївна, 1932 р.н., с. Качин, 30 липня 2012 року.*
7. *Макарчук Ярина Олександрівна, 1934 р. н., с. Видерта, 06 серпня 2012 року.*
8. *Мельник Ганна Никодимівна, 1928 р.н., с. Полиці, 27 липень 2012 року.*
9. *Мельничук Серафима Іванівна, 1938 р.н., с. Олександрія, 30 липня 2012 року.*
10. *Мельницук Ярина Гнатівна, 1927 р.н., с. Качин, 30 липня 2012 року.*
11. *Михальчук Михайліна Ємеріївна, 1933 р. н., с. Видерта, 06 серпня 2012 року.*
12. *Наумик Ніна Панасівна, 1932 р. н., народилася в с. Великий Обзир, проживає у с. Малий Обзир, 05 серпня 2012 року.*
13. *Пащук Марія Пилипівна, 1932 р.н., с. Верхи, 02 серпня 2012 року.*
14. *Пилипчук Єлизавета Мартинівна, 1931 р. н., с. Пнівне, 28 липня 2012 року.*
15. *Питель Уляна Федорівна, 1935 р. н., с. Видричі, 29 липня 2012 року.*
16. *Тарасюк Анастасія Карпівна, 1935 р. н., с. Оленине, 01 серпня 2012 року.*
17. *Уєвич Уляна Федорівна, 1940 р.н., с. Видричі, 29 липня 2012 року.*
18. *Хмеляр Ірина Остапівна, 1936 р. н., с. Боровне, 01 серпня 2012 року.*
19. *Шпанчук Ольга Степанівна, 1942 р.н., с. Піщане, 02 серпня 2012 року.*

Григорій ОХРІМЕНКО, Василь ПАХОЛОК,
Олександр МАТЕЙЧУК, Наталія СКЛЯРЕНКО ***(Луцьк)***

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПОЛІССЯ МЕЖИРІЧЧЯ СТИРУ ТА ГОРИНІ

Маневицький та Ківерцівський райони розташовані в басейні двох найбільших річок Волинського Полісся та Волині – Стиру та Горині. Відомо, що в давні часи люди найбільше селилися на берегах більших та менших водних об'єктів: річок, струмків, озер, боліт. Проте береги річок були ще й шляхами переміщень, обміну. Темам шляхів сполучень в VII–II тис. до н. е. в межимор'ї Балтії та Припонтиди наші колеги з Польщі (м. Познань) присвятили кілька солідних книг, а також видання «Baltik-Pontik Studies». Ініціатор цих досліджень – відомий професор Александр Косько з Познанського університету ім. А. Міцкевича. Українськими, польськими та білоруськими археологами встановлено, що, крім згаданих шляхів по лінії північ–південь, були ще два важливі маршрути – лівим берегом Прип'яті (в напрямку р. Вісли і т. ін.) та від Київських гір по межі Полісся та Лісостепу далі – на захід і у зворотному напрямку.

У басейні Кормину на території Маневицького, Костопільського, Ківерцівського р-нів у 1980-их рр. було відкрито ряд важливих пам'яток поблизу сіл Матійки, Гораймівка, Майдан-Липно, Осова (Рис. 1). Такого скупчення пам'яток археології, як тут, десь-інде в лісовій зоні знайти важко. Лише біля Гораймівки та Майдану-Липного відкрито до 20 поселень та слідів поселень доби бронзи (кінець III – II тис. до н. е.). Більшість матеріалів із них зберігаються в Маневицькому та Волинському краєзнавчих музеях. Крім того, у цих краях знайдено артефакти мідного віку: кам'яні сокири, крем'яні знаряддя праці, а також фрагменти посуду. Проте багаторічні польові роботи з використанням сільськогосподарської техніки

дуже пошкодили культурний шар на місцях проживання давніх людей.

Археологічні пам'ятки Полісся винятково цінні для вивчення давньої та середньовічної історії краю. Старожитності Маневиччини, Ківерцівщини належать до важливих та цікавих. Це підтверджено археологічними розвідками та розкопками, в яких брали участь Ян Фітцке, Віра Гупало, Віталій Конопля, Марія Футрук, Дмитро Гламазда, Григорій Охріменко та ін.

Важливими стали відкриття на теренах районів матеріалів кам'яної доби (палеолітичне знаряддя – біфас – біля с. Липно знайшли учні вчительки історії Марії Олексіївни Футрук), мезолітичних стоянок неподалік сіл Журавичі, Клубочин, Домашів, Суськ [Конопля, 1998]. В. Конопля у чималій публікації «Нові мезолітичні пам'ятки Західної Волині» подає опис та дбайливо виконані рисунки крем'яних виробів. У результаті досліджень з'ясувалося, що в цій частині поліської низовини первісні люди проживали в середньому та пізньому мезоліті. Це носії коморницької та яніславицької археологічних культур. Залишені ними знаряддя складалися з мікролітів (трапецій, трикутників, сегментів), скребків, різців, пластин з ретушшю тощо [Конопля, 1998, с. 18–49].

Ранньомезолітичні або палеолітичні знахідки виявлені Г. Охріменком поблизу містечка Цумань, в заплаві р. Путилівки. Тут знайдено свідерські верболисті наконечники стріл, підчовнуваті двоплощинні нуклеуси, скребки тощо.

Знахідки мідного віку в зандровій зоні досить рідкісні, проте бувають несподіванки. Зокрема, неподалік с. Метельно та Олики краєзнавець В. Свенцицький у заплаві Путилівки на полях з родючим ґрунтом знайшов нуклеус та кераміку волино-люблінської культури (приблизно IV тис. до н. е.), що була частково синхронна трипільській культурі.

Сенсаційні знахідки археології (у т. ч. й енеоліту) зібрані були свого часу вже згадуваною Марією Футрук, вчителькою від Бога, світлою людиною, яка зробила разом із учнями великі відкриття навколо села Липно та сусіднього Майдан-Липно. На превеликий жаль, переважна більшість зібраних артефактів «пропала» ще за її життя, «дякуючи» «любителям старовини». Цю колекцію одному з авторів (Г. Охріменку) пощастило бачити в 1980-ті роки. У ній налічувалося лише кам'яних та крем'яних виробів більше сотні. Про речі, втрачені для науки, неможливо згадувати без великого смутку. Там були вироби і ранніх землеробів – мотики, овальні в перетині сокири. Чотири роки тому, під час відвідин цієї школи (яка б по праву мала носити ім'я М. О. Футрук), Г. Охріменкові показали багато довгих, гарно зроблених крем'яних ножеподібних пластин, з яких робили серпи, скребки, різці в період енеоліту. Вони подібні до трипільських та волино-люблінських знарядь і могли походити з чималого поселення давніх землеробів! Як вони опинилися в тому місці, де ґрунти бідні та піщані? Імовірно, давні землероби оселилися в цих місцях, дізнавшись про поклади міді, відомі біля сусіднього с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл. Там у двох пунктах – поблизу Млина та в уроч. Гута – неглибоко залягають поклади базальтів, а в їх товщах самородна мідь унікальної чистоти – 99,9%. У першому з цих пунктів проводив розкопки І. К. Свєшніков, а поблизу другого знайдено кераміку мідного віку – волино-люблінської культури, людність якої мала тісні контакти з трипільським населенням Поділля та інших регіонів.

Особливо чисельними були поселення та хутори доби бронзи не лише поблизу Липно, а й сіл Холоневичі (ближче до р. Кормин), Берестяне та ін. У цій місцевості Г. Охріменком знайдено кераміку городоцько-здовбицької, стжижовської, тшинецько-комарівської культур (Рис. 1; Рис. 5). Тобто навколо мідних та базальтових родовищ сучасного с. Великий Мідськ розташований цілий великий кущ пам'яток III–II тис. до н. е., який у діаметрі охоплює 20–30 км. Привабливість цих місць полягає ще й у тому, що тут були родовища якісного кременю (с. Осова) та навіть низькоякісного бурштину.

Особливо важлива роль у вивченні періоду доби бронзи Ківерцівщини належить львівському археологу Віталію Михайловичу Коноплі, який провів значні розвідкові роботи, виявивши десятки пам'яток від мезоліту до Давньої Русі. Автором було підготовлено докладний звіт, у якому описано місцезнаходження пам'яток та виявлені матеріали.

Велика заслуга в дослідженні поховань, городищ, поселеннь княжої доби належить доктору історичних наук Вірі Діонізівні Гупало, відомій львівській дослідниці. Неподалік розкопаних Яном Фітцке курганів поблизу с. Берестяне в урочищі Сермень вона дослідила давньоруські поховання. Результати цих робіт опубліковані в монографії «Берестянівські курганні могильники кінця X–XII століть» (2006 р.), у якій подано гарні світлини та рисунки планів, знахідок [Гупало, 2006].

Упродовж 1988–1990 рр. Святославом Терським проведено археологічні розвідки навколо смт Олики. Як підсумок, у Львові 2001 року з'явився історичний нарис «Олика» [Терський, 2001]. У праці вміщено чимало цікавих малюнків, планів (наприклад, «Волость Чемерин-Олика у X–XV ст.», «Схеми розташування пам'яток археології в околиці Олики за даними розвідок»). Зібрана професором С. Терським інформація

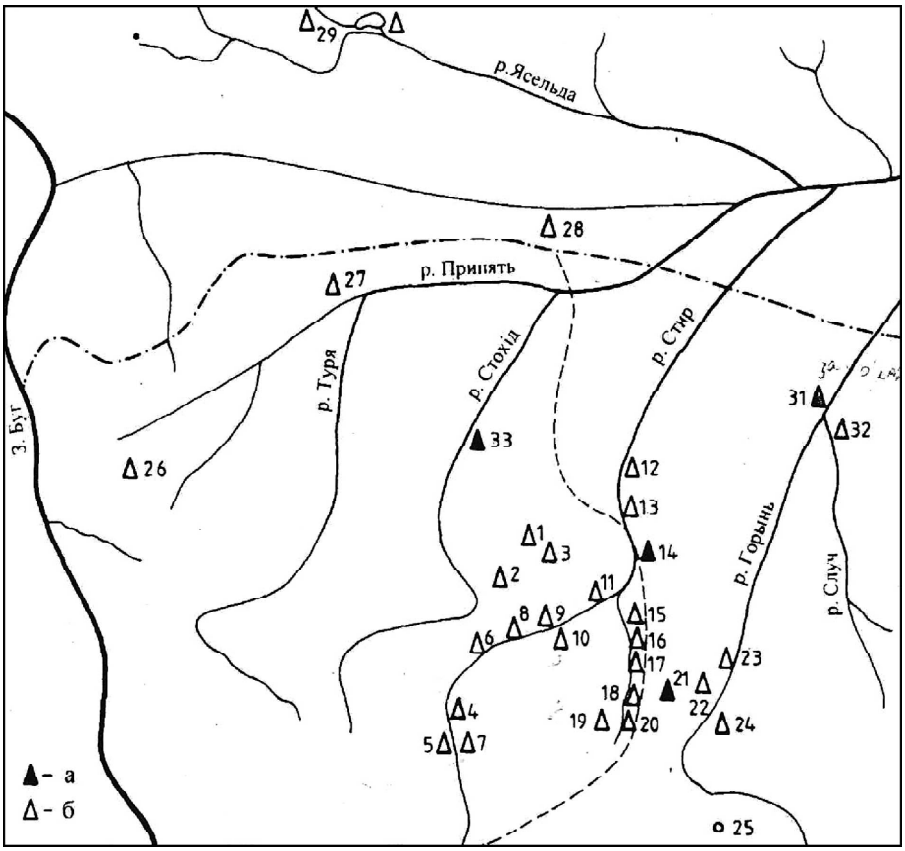

Рис. 1. Карта пам'яток тшинецько-комарівської культури басейну Стиру та Прип'яті: 1 – Оконськ; 2 – Яблунька; 3 – Кукли; 4 – Колки; 5 – Боровичі; 6 – Розничі; 7 – Годомичі; 8 – Семки; 9 – Комарово; 10 – Куликовичі; 11 – Чорторийськ; 12 – Варяж; 13 – Балаховичі; 14 – Мала Осниця; 15 – Велика Осниця; 16 – Красноволя; 17 – Ничогівка; 18 – Матійки; 19 – Чорниж; 20 – Гораймівка; 21 – Майдан-Липно; 22 – Осова; 23 – Золотолин; 24 – Злазно; 25 – Рівне; 26 – Любомль; 27 – Хабарище; 28 – Гнівчиці; 29 – Дзідзіно; 30 – Мотоль; 31 – Рудня; 32 – Заслуччі; 33 – Черськ (а – поховання; б – поселення, знахідки кераміки) (за Г. Охріменком)

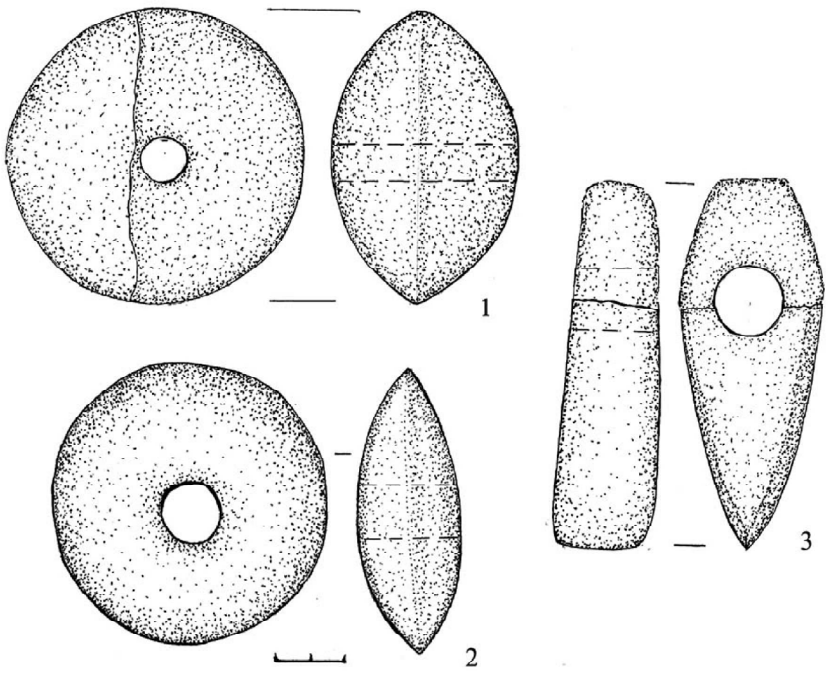

Рис. 2. Кам'яні вироби доби бронзи: 1 – Кукли Маневицького р-ну Волинської обл.; 2, 3 – Хорів Острозького р-ну Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка

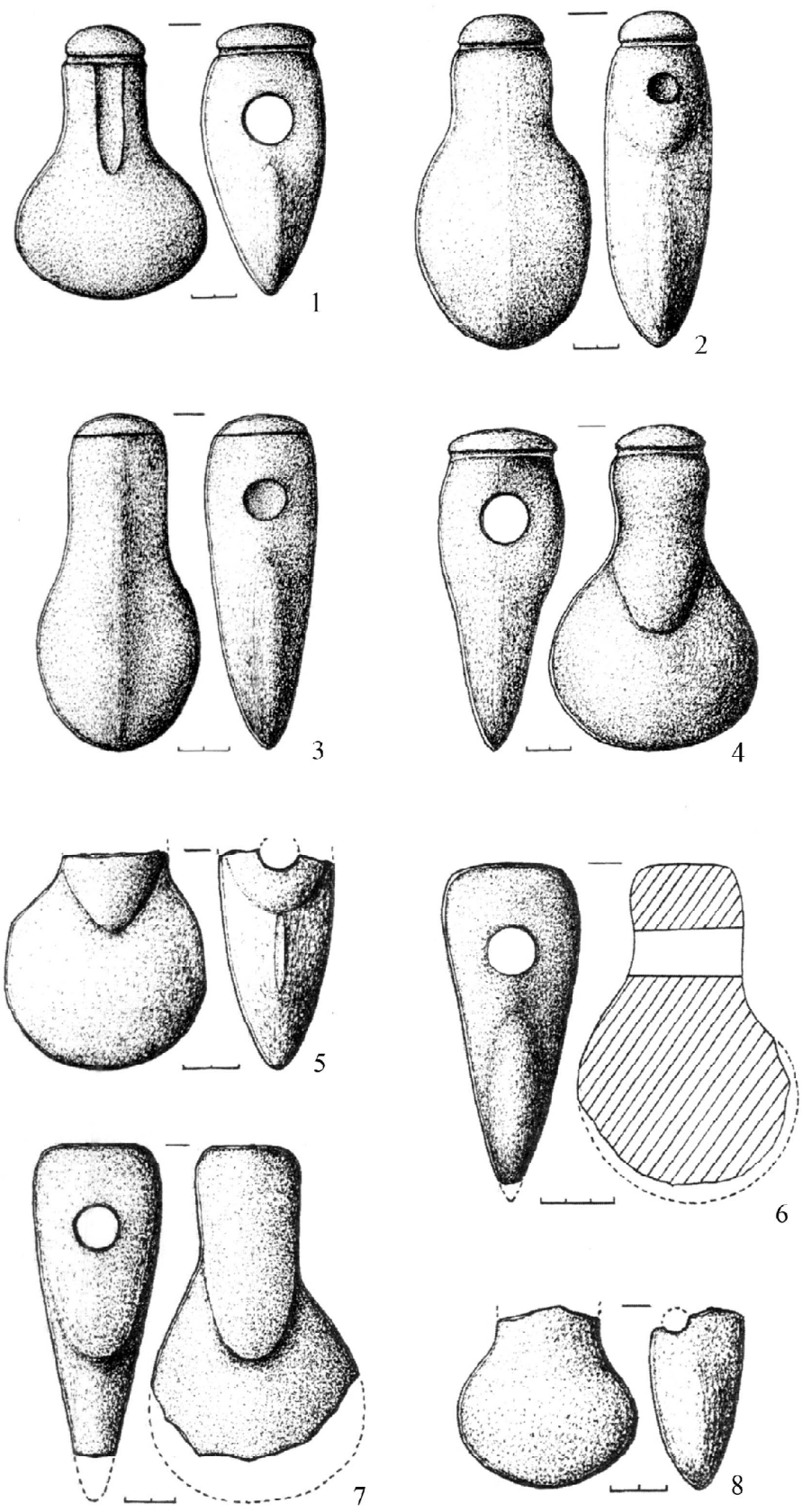

Рис. 3. Сокири з дископодібними лезами: 1 – Луцький р-н; 2 – с. Граддя; 3 – с. Бедриківці; 4 – с. Раківчик; 5 – с. Малі Дорогостаї; 6 – с. Княгинине; 7, 8 – с. Липа (за В. Коноплею, О. Сілаєвим)

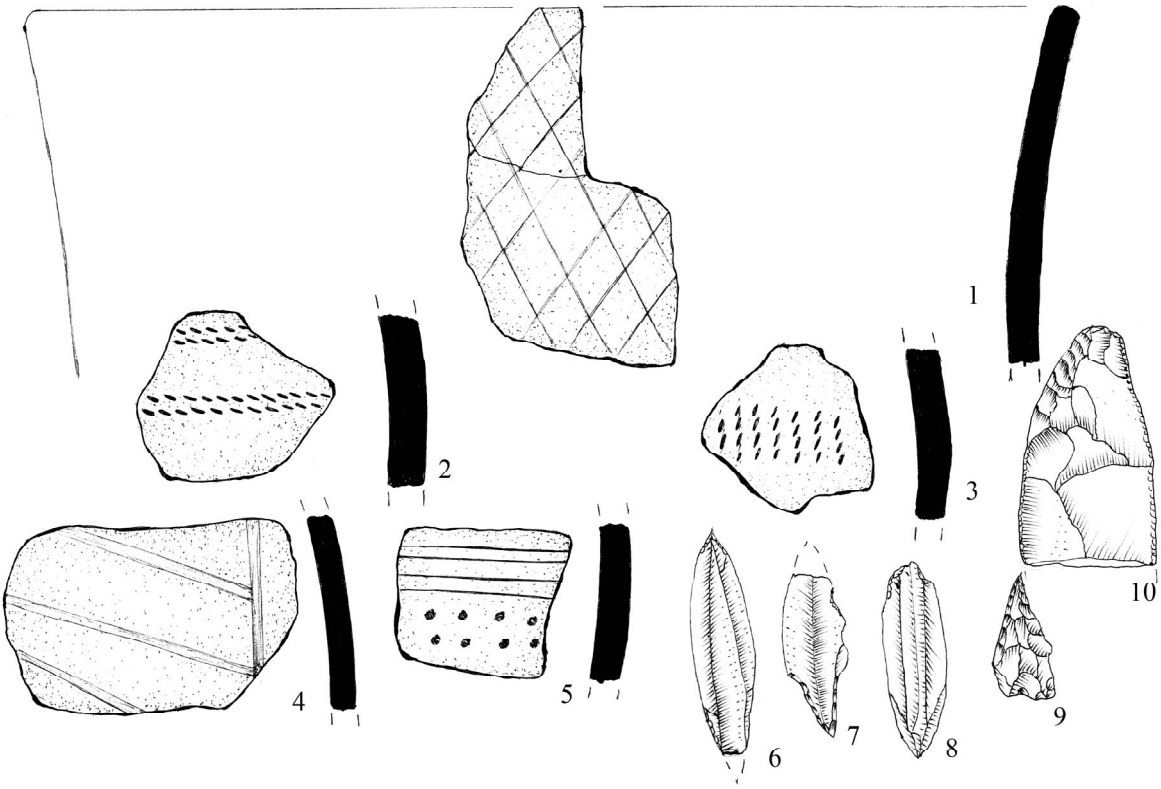

Рис. 4. Археологічні знахідки з околиць с. Липляни Ківерцівського р-ну Волинської обл. (за В. Пахолком)

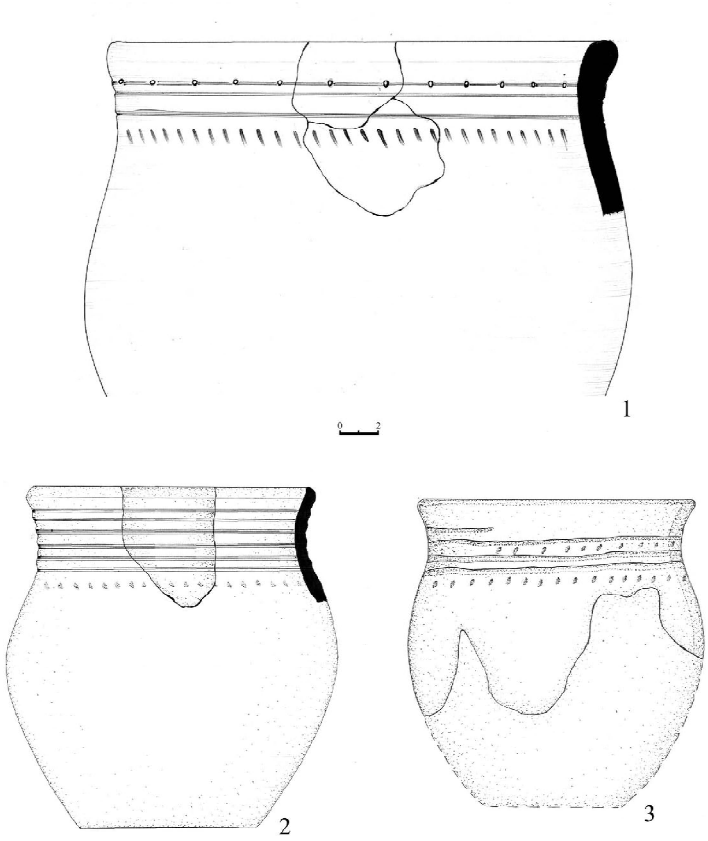

Рис. 5. Керамічні вироби тшинецької культури: 1 – Майдан-Липно; 3 – Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл.; 2 – Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка

надзвичайно цінна для розуміння археологічної обстановки навколо Олики впродовж століть. Автором також зафіксовані сліди перебування тут населення волино-люблінської, городоцько-здовибицької, тшинецько-комарівської культур, залізного віку, ранньослов'янського періоду та особливо чисельних поселень князівської доби. Усі ці пам'ятки – городища, кургани, могильники – свідчать про особливе значення досліджуваної місцевості в різні періоди історії краю.

Село Липляни розташоване, як відомо, на правому березі Стиру, де річка робить плавний вигин, має невисокі береги з родючими ґрунтами. Все це було вигідним для давніх людей, які тут селилися. У широкій заплаві ріки на піщаних дюнах викладачем СНУ ім. Лесі Українки В. Пахолком зібрано невелику, але показову колекцію археологічних знахідок. Найдавніші з них належать до свідерської культури фінального палеоліту (11 тис. р. до н. р.): наконечники стріл, скребки, пластини. Власники цих виробів – мисливці на стада північних оленів – селилися переважно в зоні Полісся, а на межі Волинської височини та поліської низовини – рідко. Просте біля штучного озера в районі вул. Пугачова обласного центру в кількох місцях виявлено сліди їх стоянок.

Сенсаційним було відкриття біля села Липляни матеріалів трипільської культури середнього періоду, у тім числі фрагментів чудової посудини з поліхромним розписом, яка зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. До трипільської культури належать також знахідки дископодібних сокир та булав [Охріменко, 2005, с. 122–152; Охріменко, 2016, с. 22–44] (Рис. 2; Рис. 3).

Не менш цікаві матеріали кераміки середньодніпровської культури шнурової кераміки. Найбільш несподівані знахідки кераміки доби бронзи –межановицької культури, носії якої були вихідцями з території Польщі (басейну Вісли, Малопольщі) (Рис. 4). Біля цього ж села часто трапляються археологічні матеріали праслав'янської тшинецько-комарівської культури. На підвищеному березі біля села знайдено уламки посуду готів (вельбарська культура), ранніх слов'ян, Давньої Русі. А поряд розташовані села Жидичин, Кульчин, відомі з описів Ірини Майданець, досліджень ДП «Волинські старожитності».

У посушливі періоди зона Полісся давала притулок втікачам зі степу та лісостепу. Доказом цього є сокири та булави трипільців, знайдені в селах Кукли, Граддя та інших місцях.

Отже, археологічні пам'ятки Волинського Полісся є важливим джерелом для дослідження давньої історії краю. Вони свідчать про далекосяжні культурні обмінні зв'язки з тодішніми протоцивілізаційними центрами.

1. Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X–XII ст. / В. Гупало. – Львів : ДВЦ НТШ, 2006. – 108 с.

2. Конопля В. Нові мезолітичні пам'ятки Західної Волині / В. Конопля // Волино-Подільські археологічні студії. Пам'яті І. К. Свєшнікова (1915–1995). – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 18–49.

3. Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи / Г. Охріменко // Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 122–152.

4. Охріменко Г. Культура шнурової кераміки на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, Н. Скляренко, О. Романчук // Нарисиетнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи / Г. Охріменко та ін. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 22–44.

5. Терський С. Олика : Історичний нарис. – Львів: Новий час, 2001. – 52 с. – Серія «Літописні міста Волині». – Вип.1.

Григорій ОХРІМЕНКО, Ігор МАРКУС,
Світлана ЛОКАЙЧУК, Наталія СКЛЯРЕНКО ***(Луцьк)***

ЗНАХІДКИ МЕТАЛЕВИХ ПРИКРАС І ЗБРОЇ

Поява перших металевих виробів на Волині та Поліссі припадає на період енеоліту і пов'язана з трипільською та лійчастого посуду культурами в IV, III тис. до н.е. Більше прикрас та знарядь праці з'являється в кінці III-го та в II тис. до н.е. в період доби бронзи. Навіть в той час із зони Західного Полісся їх відомо не багато. Зокрема, з Любомльського р-ну походить плоска сокирка з закраїнами, яка зберігається в Любомльському краєзнавчому музеї. Подібне знаряддя знайдено і в Маневицькому р-ні. Також відомим є скарб бронзових прикрас із с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле) тшцінецької культури. З с. Черськ теж Маневицького р-ну походить прикраса-браслет (розкопки кургану цієї ж культури, проведеного Яном Фітцке). Рідкісний наконечник списа лужицької культури з Любомльського р-ну, бронзові сокири з с. Малинівка Рожищанського р-ну та с. Житнівка Камінь-Каширського р-ну та ін. (рис. 1; рис. 2;

рис. 3) засвідчують наявність тісних зв'язків обміну цих територій з давніми центрами метало виробництва. Ще два скарби бронзових браслетів лужицької культури виявлено в околицях с. Новий Мосир Ковельського р-ну та Старовижівського р-ну (6 предметів, інформація Олександра Забедюка). В Турійському р-ні нещодавно знайдено предмети озброєння воїна, пошкоджені вогнем, у т.ч. кинджал та кельт. Решта таємниць оберігається «пошуковцями». А шкода, що не всі дані оприлюднені. Наукова цінність цих речей безсумнівна.

На думку авторів книги «Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология» (2000 р.), після занепаду Балкано-Карпатської металургійної провінції в ранньобронзовому періоді постає Циркумпонтійська металургійна провінція, яка датується XXXIII–XXI ст. до Р. Х. [Черных, Авилова, Орловская, 2000, с. 12–14]). Її вплив простежується на Західній Волині завдяки знахідкам сокир нового типу, наприклад, із с. Малинівка Рожищенського р-ну Волинської обл. Артефакт має циліндричний, проте гострий обушок та довге заокруглене лезо, верхня його частина пряма, нижня значно опущена (дугоподібна). Цю сокиру можна віднести до типу Козарац [Vulpe, 1970, s. 31]. Форма для відливання подібних артефактів виявлена на поселенні Вучедол однойменної культури в Хорватії. Подібний виріб походить також із Комарова [Свєшніков, 1974, рис. 18: 3]. Такі артефакти свідчать про зародження в першій половині IV тис. ранньобронзової металургії [Черных, 1978, с. 126].

Ще одну сокиру того часу виявлено в с. Смолигів Луцького району. В. Клочко відносить такі вироби до типу «Зок С» – за назвою поселення Зок в Угорщині, на якому виявлено ливарні форми для відливання таких виробів. Проте сокира зі Смолигова прикрашена канелюрами на обусі, що є нетиповим для Подунав'я, а більш притаманне сокирам катакомбного типу Східної Європи. В. Клочко допускає місцеве, придністровське виробництво таких предметів озброєння [Клочко, 2006, с. 84, рис. 50: 6]. Можливо, сокира зі Смолигова є північнокавказьким імпортом, оскільки має багато аналогій в північнокавказькій культурі [Марковин, 1960, рис. 6: 2; Кореневский, 1981, рис. 3: 5], а опосередковані зв'язки з цим металургійним центром у даний період підтверджені дослідженнями Н. Риндіної [Рындина, 1980, с. 21–42]. Подібна сокира з канелюрами, але більш прямим і товстішим тулубом, відома з Мунін (Пшемишльське воєводство, Польща) [Żaki, 1960, s. 87]. Тут вона могла з'явитися завдяки населенню культури шнурової кераміки, яке жило до середини III тис. до Р. Х. на північних і південних схилах Карпат [Machnik, 2001, s. 115–137]. Я. Махнік та інші дослідники аналогії цій сокирі знаходять серед виробів з території Кавказу [Марковин, 1960, с. 35, рис. 6: 2; Черных, 1977, с. 45, рис. 7; Machnik, 1982, s. 83].

Дві сокири та прикраси (підвіски, дев'ять браслетів, десять скроневих кілець) входили до скарбу металевих виробів із с. Стеблівка (Стубло) на Рівненщині [Antoniewicz, 1929], який відносять до стжижовської культури (початок СК датується С. Кадровим від 2000 рр. до Р. Х. [Kadrow, 1995, ryc. 1]).

Одна з цих сокир має бочкоподібну обушкову частину і довге, похилене вниз лезо, що закінчується півокруглою робочою частиною. Ця форма віднесена до пізнього періоду вучедольської культури (2500–2200 рр. до Р. Х.) [Vucedol,1988, cat. 214]. Схожі глиняні форми виявлено в Угорщині на пам'ятці Зок, а також у Словаччині (форми з Невідзян та Великого Медера). В. Клочко включає цей виріб до виділеної ним групи сокир Зок С [Клочко, 2001, с. 251]. Подібні провушні сокири, які вирізняються потовщенням нижнього краю обуха, вертикальними реберцями на ньому та відносно прямим лезом, виділено у тип Стубло (як варіант виробів типу Козарац, за А. Вульпе) [Vulpe, 1970, s. 39–40]. Друга сокира має циліндричний обух і довге клиноподібне лезо. С. Кореневський відносить її в групу сокир 2,15 середньобронзового періоду північнокавказької культури [Кореневский, 1981, рис. 7:11].

Поєднання в Стеблівському скарбі виробів двох металургійних традицій – вучедольських та північнокавказьких центрів – свідчить про існування активних контактів племен з території Західної Волині як у північно-східному, так і в південно-західному напрямках.

Ще одна сокира типу «Стубло» із с. Дерев'яне Хмельницької обл., за визначенням Н. Риндіної, могла бути виготовлена з металу карпато-трансильванських родовищ [Рындина, 1980, с. 34]. Інша провушна сокира (випадкова знахідка) походить із Горохівського р-ну Волинської обл., аналогії якій знаходимо серед виробів ранньобронзового часу із Східної Азії (Ірану) [Маркус, Охріменко, 2010, с. 423]. Подібні артефакти датуються 2600–2400 рр. до Р. Х.

До рідкісного типу металевих виробів відносять парадну сокиру з кургану 1 (похов. 4), що біля с. Івання Дубенського р-ну Рівненської обл. З кургану 2 біля цього ж села походить унікальний орнаментований кинджал. Бронзові предмети озброєння курганних поховань в с. Івання належать до виробів віддаленого імпорту. Аналогії цим артефактам відомі далеко за межами Волині – в карпатських, балканських культурах [Makarowicz, 2008, s. 341; Археология Прикарпатья.., 1990, с. 86].

До унікальних, багатих поховань доби пізньої бронзи належить також досліджений В. Самолюком

курган поблизу іншої важливої річки – Горині в межах Малого Полісся біля Нетішина [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–124]. Там, зокрема, знайдено рідкісний бронзовий наконечник списа. Він має «розширене в нижній частині перо з прямими лезами». Його «втулка на кінці різко розширюється, утворюючи манжет. Та частина, яка проходить уздовж пера, має з обох боків по ребру, що надає їй в цьому місці ромбоподібного перетину. На втулці є два наскрізні отвори ...». Загальна довжина наконечника – 25 см, а пера – 19,2 см. Максимальна ширина пера – 7 см [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 114]. Подібний екземпляр зброї в ареалі тшинецько-комарівської культури досі невідомий. Абсолютна аналогія йому відома в румунському скарбі Одайле–Подаре, його датують XIV–III ст. до н. е. (посилання на Serbenescu D., Trohani G.).

До багатих поховань можуть бути віднесені кургани Войцехівки (дослідження С. Гамченка, О. Лагодовської, Ю. Захарука). Безперечно, це унікальні поховання військової знаті високого рангу, а рідкісні предмети озброєння та прикраси, знайдені в них, свідчать про досить віддалені торгові зв'язки цих пунктів, як імовірних обмінних факторій.

Рідкісна бронзова шпилька, прикрашена багатим орнаментом, знайдена А. Биштою біля с. Лище Луцького р-ну Волинської обл. Аналогії їй бачимо в стилетах з Гордіївського могильника, культурі Ноуа [Маркус, Охріменко, 2010, с. 429–432].

До пізнього періоду доби бронзи належать наконечники списів (всього 6): с. Піддубці, с. Боратин Луцького р-ну, з Любомльського краєзнавчого музею Волинської обл., Острозького р-ну, с. Іванівки Радивилівського р-ну, с. Мильча Дубенського р-ну Рівненщини, с. Острів Сокальського р-ну Львівщини (рис. 4; рис. 5). Втулка наконечника списа з с. Піддубці чудово оздоблена ялинковим декором по всій поверхні, а в проміжках нанесено оперізуючі ряди горизонтальних ліній – по 3–4 в кожному [Маркус, Охріменко, 2010, с. 432–433].

На теренах Західної Волині виявлено кільканадцять бронзових сокирок-кельтів: с. Іскра, с. Пересопниця Рівненського р-ну, м. Корець Рівненщини, м. Володимир-Волинський, с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну, с. Сокіл Рожищенського р-ну, с. Кульчин Ківерцівського р-ну та ін. [Маркус, Охріменко, 2010, с. 434–437, рис. 4.20].

До пізньобронзового періоду належать також невеликі бронзові долота (Пересопниця, Хрінники та ін.) [Маркус, Охріменко, 2010, с. 436–437]. Важливими для вивчення обмінних зв'язків є бронзові ножі та кинджали, знайдені у Володимир-Волинському, Горохівському, Луцькому, Рожищенському р-нах Волинської обл., Млинівському р-ні Рівненської обл. Частина з них пов'язана походженням із Причорномор'ям (катакомбна, бабинська культури).

Отже, на територію Західної Волині, Подністров'я проникали вироби двох металургійних центрів – вучедольського (Малинівка, Комарів) та північнокавказького (Смолигів, Білоусівка та ін.) [Маркус, Охріменко, 2010, с. 418–423]. Виробництво палеометалевих знарядь та виявлені на Західній Волині самі предмети тісно пов'язані з Балкано-Карпатськими, Трансильванськими, Припонтійськими, Кавказькими металургійними центрами.

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.

2. Березанська С. С. Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолюк // Археологія. – 2004. – № 1.– С. 111–125.

3. Клочко В. І. Розвиток озбро-єння «шнурових» культур України як відображення етнокультурних процесів в регіоні / В. І. Клочко // Od neolityzacij do pocz№tkyw epoki br№zu. – Poznac, 2001. – S. 241–258.

4. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х. / В. І. Клочко. – К. : Вид-во «АртЕк», 2006. – 337 с.

5. Кореневский С. Н. Втульчатые топоры – оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье (история и

6. Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа / В. И. Марковин // МИА. – М., 1960. – Т. 31. – 152 с.

7. Маркус І., Охріменко Г. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х.: навч. посібник / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.

8. Рындина Н. В. Метал в культурах шнуровой керамики Украинского Предкарпатья, Подолии й Волыни / Н. В. Рындина // СА. – 1980. – № 3. – С. 21–42.

9. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. / І. К. Свєшніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.

10. Черных Е. Н. Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии / Е. Н. Черных. – София : Изд-во БАН, 1978. – 388 с.

Рис. 1. Проушні бронзові сокири: 1 – с. Смолигів Луцького р-ну (експозиція ТІМ); 2 – с. Малинівка Рожищенського р-ну; 3 – горохівський р-н; 4 – с. Житнівка Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. (за І. Маркусом, Г. Охріменком)

Рис. 2. Бронзова сокира, знайдена на Волині. Фото І. Маркуса

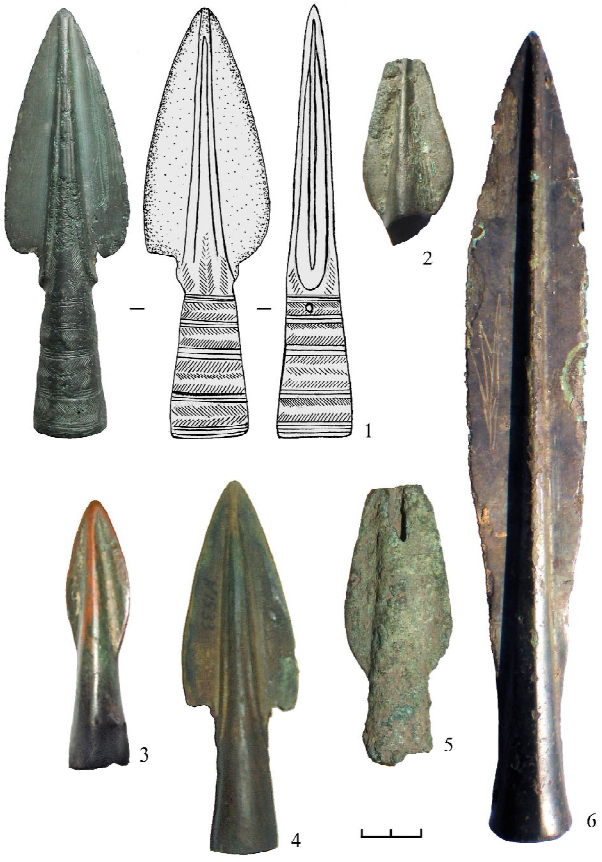

Рис. 5. Наконечники списів доби бронзи: 1 – с. Піддубці; 2 – с. Боратин (фонди ВКМ) Луцького р-ну; 4 – Любомльський р-н (фонди ЛКМ); 5 – Горохівький р-н Волинської обл.; 3 – Острозький р-н (фонди ОДІКЗ); 6 – Мильча Дубнівського р-ну Рівненської обл. Фото І. Маркуса

Рис. 3. Бронзові сокири з с. Залісці Володимир-Волинського р-ну Волинської обл..

Рис. 4. Бронзові наконечники списів: 1 – з околиць смт Локачі (фото Г. Охріменка); 2 – Турійський р-н (фото В. Стемковського). Висловлюємо подяку п. Володимиру за можливість публікації фото

11. Черных Е. Н. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология / Е. Н. Черных, Л. И. Авилова, Л. Б. Орловская. – М. : ИА РАН, 2000. – 95 с.

12. Черных Е. Н. Об европейской зоне Циркумпонтийской металлургической провинции / Е. Н. Черных // Acta Archaeologica Carpathica. – Kraków, 1977. – Ň. XVII.

13. Antoniewicz V. Der in Stublo in Wolhynien aufgefungene Bronzezeschats / V. Antoniewicz // Eurasia Septentrionalis antiqua. – ą 4. – Helsinki, 1929. – S. 18–24.

14. Kadrow S. Gospodarka ł społeczeństwo. Wczesny okres epoki bnązu w Małopolsce / S. Kadrow. – Kraków, 1995. – 167 s.

15. Machnik J. Uwagi î wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce / J. Machnik // Pamiętnik muzeum miedzi. – Legnica, 1982. – T. 1. – S. 79–100.

16. Machnik J. Kultura ceramiki sznurowej w strefie karpackiej (stan ł perspektywy badawcze) // Neolit ł początki epoki brązu w Karpatach Polskich / J. Machnik. – Krosno, 2001. – S. 115–137.

17. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych / P. Makarowicz // Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksanrowi Kośko w 60 rocznicę urodzin. – Poznań : Wyd- wo Poznańskie, 2008. – S. 333–352.

18. Vučedol – trece tisucljece p. n. e. Muzejski prostor. – Zagreb, 1988.

19. Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I / A. Vulpe // Prähistorische Bronzefunde. – München, 1970. – Abt. IX, Bd. 2. – 196 s.

Юрій МАЗУРИК *(Луцьк)*

ФРАГМЕНТ ПОЛОВЕЦЬКОГО КАЗАНА З ЛІТОПИСНОГО УГРОВСЬКА

Під час археологічних досліджень давньоруського городища XII – XIII ст. біля с. Новоугрузьке Любомльського району Волинської області, залишків літописного міста Угровська,[1] в культурному шарі другої половини XIII ст. було виявлено три фрагменти бронзових листів товщиною 0,1 см. Листи деформовані, приблизні розміри 1) 9,0 х 10,0 см; 2) 10,0 х 14,5 см; 3) 16,0 х 8,0 см. Застосування цих листів могло бути досить широке. Вони знайдені поряд із знахідками які можуть свідчити про наявність тут у давньоруський період монументальної споруди (церкви). Не виключне, що вони могли застосовуватися, як покрівля.

Однак найбільшу увагу привертає фрагмент бронзового листа розміром 9 х 10 см, після очистки якого від окисів металу було виявлено, що він складається з двох листів з'єднаних швом у вигляді прямокутних зубців (Рис.1 *а) і б)*). Цей своєрідний артефакт власне привернув нашу увагу, оскільки подібні знахідки дуже рідкі. Ціль нашої статті у світлі аналогічних знахідок зробити спробу інтерпретувати його як фрагмент посудини з листової бронзи і з'ясувати до якого етносу вона могла належати.

На теренах Волині з давньоруських культурних шарів відома лише одна подібна археологічна знахідка. Під час розкопок городища X – XII ст. поблизу с. Жорнів Дубнівського району Рівненської области, в заповнені споруди №1 було виявлено уламок бронзової посудини із двома з'єднувальними швами у вигляді прямокутних зубців. За вінцями гончарних горшків із заповнення, споруду можна датувати другою половиною XI - перша половина XII століть.[2]

Привертає увагу кований горнець, випадкова знахідка на території м. Володимира-Волинського у річці Луга, поблизу городища X – XIII ст., залишків літописного Володимира. Посудина банкоподібної форми із складнопрофільованим вінчиком та S-видними стінками, які округло звужуються до плоского дна. Висота посудини – 14 см; діаметр вінчика – 14,4 см; діаметр дна – 8,4 см; товщина бронзових листів - 0,1 см. Виготовлена з двох частин – верхньої і придонної, листи посудини скріплені двома аналогічними швами, горизонтальним і вертикальним[3]. Прямої аналогії такого виробу нам не відомо, але подібні знахідки з листової бронзи (міді) відомі, як казани середньовічних кочівників. Дослідник цієї теми М.Л.Шевцов виділив в загальному 37 археологічних знахідок які сконцентровані на вузькій території степів від Дніпра до Волги, в основному вони походять із поховань. По формі та по техніці виготовлення він розділив їх на три типи (деякі типи у свою чергу поділяються на підтипи)[4]. Акцент зроблено на принцип техніки виготовлення. Найбільшу нашу увагу привертає третій тип (Рис.2). Цей тип казанів відрізняється від попередніх системою з'єднання стінок і дна. У даному випадку майстром була вибрана більш складна техніка з'єднання швів, які представляють собою своєрідний замок: прямокутні язики, які йдуть по краю однієї стінки, впущені в спеціальні прорізи другої, а потім загнуті та заклепані. У загальному він дуже похожий на з'єднуючий шов у вигляді «зубців», який описано вище у волинських знахідках.[5]

М. Шевцов звернув увагу на відсутність казанів у матеріалах розкопок пам'яток осілих народів, прилеглих до кочового степу, це дозволяє вважати їх знахідки у кочівників продуктом місцевого виробництва, тим більше, що знахідки близьких і аналогічних посудин у більш ранню епоху можуть свідчити про спадкоємність пізньокочівницьких казанів від більш ранніх. На користь думки дослідника про місцеве виробництво казанів свідчить і їхнє поширення на території, яка постійно знаходилася під владою кочівників й навіть була центром половецких угруповань.[6] Наприклад з дев'ять відомих казанів III типу, п'ять знайдено на території Запорозької області, в давнину це були терени кочовищ придніпровських половців, об'єднання досить важливого в політичному відношенні середньовічних кочівників.[7] Така обставина дозволяє локалізувати територію виготовлення казанів цього типу.

Половецькі казани з листової бронзи (міді) при своїх розмірах мають незначну вагу, що в побуті кочівників було досить зручно при постійних переїздах. В побуті осілих народів посуд виготовлявся з кераміки, який повністю задовольняв кухонний набір. Однак щодо давньоруських дружинників які виступали в походи і досить далекі, які часом проходили через степову зону, то виникає питання, яким посудом користувалися в цих умовах воїни. За логікою речей це мав бути зручний при переїздах металевий посуд, однак питання про спорядження дружинників під час походу наданий час мало досліджене за браком артефактів. У зв'язку з цим, ми не можемо констатувати чи ці вищезгадані волинські знахідки бронзових виробів були місцевого виробництва чи привезені, але оскільки вони були знайдені на волинських поселеннях то безспірно для давньоруських майстрів техніка з'єднання швів у вигляді «зубців» була відома. Питання чи виготовляли майстри такий посуд, як казани, за браком археологічних артефактів

а) *б)*

Рис.1 а) і б). Фрагмент половецького казана з літописного Угровська, внизу з'єднуючий шов у вигляді «зубців».

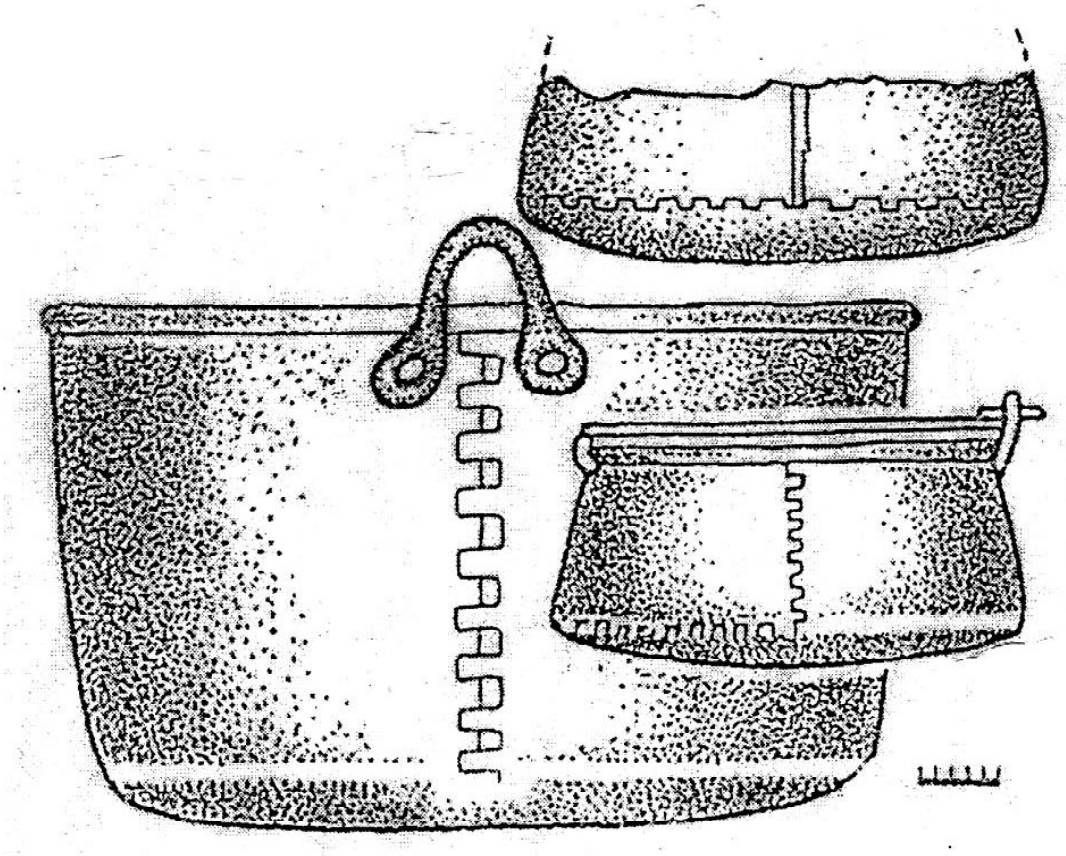

Рис.2. Половецькі казани XII – XIII ст. (тип – III за клясифікацією М. Шевцова).

залишається відкритим.

Таким чином, провівши порівняння фраґмента бронзового листа із літописного міста Угровська з найближчими аналогічними знахідками, ми можемо констатувати, що за технікою з'єднання швів у вигляді «зубців» він найбільш ймовірно відноситься до половецьких казанів XII – XIII ст. (тип – III за клясифікацією М. Шевцова).[8]

Отже, виникає закономірне питання, як казан з Нижнього Подніпров'я потрапив на Волинь. Перш за все розглянемо це питання в історичному контексті, де варіанти відповіді можуть бути різноманітні, але основний це внаслідок військових походів.

Половці вперше підійшли до Русі в 1055 році. А вже в 1060 році вони зробили спробу ограбити південноруські землі. Ця кочівницька спільнота становила постійну загрозу для східних слов'ян, здійснюючи часті набіги.[9] У відповідь руські князі організовували походи в степ проти них, де казан міг потрапити до руських дружинників як військовий трофей. Також давньоруські князі грішили тим, що запрошували їх для бойових операцій проти конкурентів за той чи інший князівський престол.[10] Як свідчить літопис у цій якості половці неодноразово перебували на Русі і зокрема на волинсько-галицьких землях на службі у Данила Галицького: *«[Мстислав сказав Данилові]: Якщо бог захоче, ми підемо оба на них. Я посаджу [на коней]* ***половців,*** *а ти [підеш] зі своїми* ***[половцями]****.»* [11]; *«Данило тим часом привів до себе ляхів і* ***половців Котяневих,*** *а в короля були* ***половці Бігбарсові*** [12]; *«Данило тоді поїхав до Києва і привів* ***половців****.»*[13]; ***«****І послав Данило Тевтивила, і поміч свою з ним, русів і* ***половців****, [на Миндовга], і багато воювали вони межи собою.»*[14]; *«І виїхав Тевтивил із города, [і] руси й* ***половці*** *Данилові з ними.»*[15]. Також літопис відмічає, що у Данила Галицького сватом був половецький хан Тігак: *«Данило тоді рушив із братом Васильком, і з сином Львом, і з* ***половцями*** *— зі сватом своїм [ханом] Тігаком — і прийшов до Пінська.»*.[16]

У літописі також згадується і більш вужча локалізація перебування половців в цьому регіоні: *«А коли Данило перебував у Холмі, прибіг до нього* ***половчин*** *його, на ім'я Актай.»*,[17] враховуючи, що городище літописного Угровська знаходиться за 22 км на північний-схід від Хелма (літописного Холма). Отже, виявлена знахідка фрагмента половецького казана в культурному шарі XIII ст, свідчить про перебування їх і в самому Угровську. Беззаперечно, що до складу амуніції половецької еліти, яка перебувала на теренах Волині входити казани. Адже для кочівників казан був досить дорогий посуд, недарма він не тільки відігравав практичну роль в побуті, але й був символом єдности роду. [18] В побуті казани використовувалися за своїм функціональним призначенням, всі дослідники звертають увагу на їх закопченість. Однак в похованнях кочівників казани представляють одну з найцікавіших частин поховального обряду. Як правило при похованні багатого та впливового воїна у захоронення ставився казан як ознака годувальника і голови роду чи племені. [19] Це вказує, що одним з помітних зовнішніх атрибутів влади кошового в сім'ї був казан. [20]

Таким чином, фраґмент казана виявлений в культурному шарі XIII ст доповнює літописні повідомлення про перебування половецького етносу на теренах Волині і зокрема можливого перебування представника половецької еліти у літописному Угровську.

---

1. Мазурик Ю., Остап'юк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Замосько-Волинські музейні зошити. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 45-60.

2. Прищепа Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць. – К., 1992. – С. 123, 125. Рис. 67.

3. Мазурик Ю. Коментар до фотографії: «Мідяний кований горнець, знайдений на уроч. «Замочок» у Володимирі», опублікованої у книзі О.Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся» (1984). //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Прибужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України. Науковий збірник. Випуск 54. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовтня 2015 року, м. Володимир-Волинський. Упоряд. А. Силюк, В.Пикалюк – Луцьк, 2015 – С.86-91.

4. Шевцов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // Советская археология. – 1980. – № 2. – С. 192-202.

5. Мазурик Ю. М. До питання поширення половецьких казанів (тип – III за клясифікацією М. Шевцова).// Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур, Південно-Східна Волинь в дописемний період і добу середньовіччя. Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 року. – Ізяслав – Острог, 2006. – С. 7,8.

6. Шевцов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // Советская археология. – 1980. – № 2. – С.198

7. Кудряшов К.В. Половецкая степь. Москва, 1948. – С.130-131; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. Москва,1966. – С. 146-148.

8 . Шевцов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // Советская археология. – 1980. – № 2. – С. 200.

9. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С.139-144.

10. Моця О. Кочівники України та їх сусіди в кінці І – початку ІІ тисячоліття н.е. //Кочівники України. Koczownicy Ukrainy. Katalog wystawy. Muzeum Śląskie. – Ęatowice, 1996. – Ń.92-93.

11. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л.Махновець. – К., 1989. – С. 384.

12. Літопис Руський…– С. 387.

13. Там само. – С. 390.

14. Там само. – С. 409.

15. Там само. – С. 410.

16. Там само. – С. 410.

17. Там само. – С. 400.

18. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – Москва, 1992. – С. 55

19. Шевцов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // Советская археология. – 1980. – № 2. – С. 200.

20. Плетнева С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 129.

Сергій ПАНИШКО ***(Луцьк)***

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ОСТРІВНЕ ЗАМЧИЩЕ «КЕМПА» У с. КАЧИН

Нещодавно у с.Качин Камінь-Каширського району Волинської області було виявлене унікальне замчище пізньосередньовічного періоду. Це укріплення розміщувалось на острові, причому штучно насипаному, посеред озера. На сьогоднішній день на території України це єдине з відомих подібних укріплень.

Матеріали досліджень опубліковані [2], причому, автор, прагнучи підкреслити, з одного боку унікальність пам'ятки, а з іншого, її місце у світовій класифікації населених місць відніс його до категорії «кранногів». Це назва, якою у Шотландії і Ірландії означають штучний або природний острів, що використовується для проживання. Назва також вживається для означення дерев'яних платформ, споруджених на мілководді і походить від ірландського «crann», що означає «дерево». У вузькому розумінні це штучно створена для проживання і оборони ділянка суші посеред води.

За розміщенням на озері, Качинському замчищу, у певній мірі, відповідає городище Біскупін, відоме як «польські Помпеї». Нині на цій пам'ятці, яка існувала понад 2,5 тис. років тому, створений музей лужицької культури та побуту (рис. 1). Об'єкт широко використовується для реконструкції давньої історії всієї Східної Європи, у тому числі і України, адже Лужицька культура була поширена і на Волині.

Про існування замчища у Качині відомо з писемних джерел давно. Географічний словник Королівства Польського подає цікаві свідчення про два укріплення у с. Качин[2,657]. Одне з них, назване городищем, розміщувалось у місці впадіння у Турію її невеликої притоки Бистриці. Друге, назване замком, знаходилось на острові (wyspie) на озері і, за повідомленням автора статті до словника «А. Вг.», побудоване Буковецькими у XVI ст.

Замчище на березі Качинського озера було обстежене і прошурфоване у 2014 років ході проведення історико-краєзнавчої практики студентів історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки спільною археологічною експедицією історичного факультету та ДП «Волинські старожитності»(Рис. 2).

Качинське озеро у первинному природному стані мало площу 42 гектари, однак, в результаті осушувальних робіт середини XX століття рівень води у ньому дещо знизився, а площа озера скоротилась. За місцевими переказами колись посеред озера був штучно насипаний острів, з панським палацом. Проїзд до острова проходив по мосту, прокладеному на палях.

Укріплення розміщене в урочищі «Кемпа» на мисовидному виступі північного берега озера (Рис.3). Воно являє собою підвищення овальної форми розміром 45 х 70 м. Східна частина підвищення має горизонтальну поверхню і добре виражені круті краї висотою до 3 м, які зі сходу та півдня уриваються до озера, а з півночі до чітко вираженого пониження, яке іще у 50-х роках XX століття було зайняте водами

Рис.1. Городище Біскупин.

Рис.2. Процес шурфування памятки.

Рис.3. Замчище у Качині.

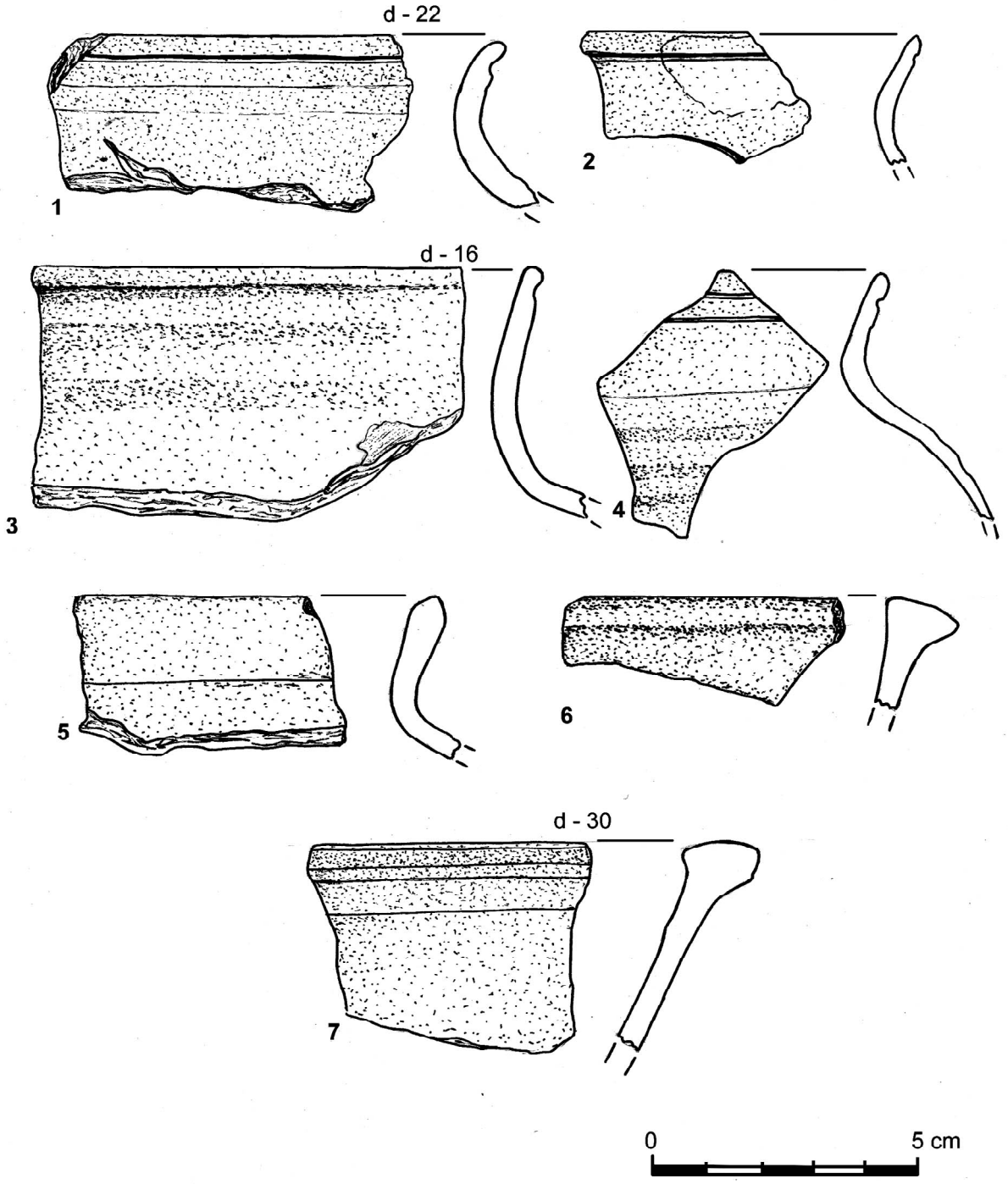

Рис.4. Знахідки з культурного шару.

озера.

Східна частина підвищення укріплення морфологічно виражена менш чітко. Тут спостерігається плавне падіння рівня майданчика у північно-західному напрямку практично до рівня води у озері. Нині саме тут пролягає ґрунтова дорога, яка пов'язує «Кемпу» з власне селом. Візуальний огляд пам'ятки дозволяє припустити значне перепланування її поверхні у минулому. Можливо, це сталось у середині XX століття, коли на території «Кемпи», яка тоді була островом, була влаштована колгоспна кролеферма.

Хоча морфологічні ознаки підвищення вказували на його антропогенне походження, для підтвердження штучного характеру насипу «Кемпи» було проведено її шурфування. Шурф розміром 2 х 2 м був закладений у центральній частині підвищення. Отримана стратиграфія нашарувань виглядала таким чином: 0,0 – 0, 85 – гумусований культурний шар; нижче залягав перемішаний шар, який складався і піску та глини, причому, включення глини були представлені не горизонтальними лінзами, а компактними скупченнями. На глибині – 2, 65 м від рівня майданчика городища знаходився рівень грунтових вод.

Нижче рівня ґрунтових вод виїмка грунту із шурфа була утруднена, оскільки піщані стінки шурфа у воді не тримались. І все ж на глибині 2,8м вдалось зафіксувати шар піску, що містив добре збережені сліди органіки у вигляді залишків водоростей. Отже, пагорб, на якому знаходилось укріплення, насипався на дуже низькому місці, очевидно, на мілководді озера.

Датування насипу можна провести на основі аналізу знахідок із шурфа. Всі вони траплялись у гумусованому культурному шарі на глибині 0,0 – 0, 85 м. Це керамічний матеріал (рис.4) та фрагменти цегли.

Групу вінець (рис. 4, 1–4) з відмежованим боріздкою краєм можна датувати XVIст., хоча вони могли існувати і до XVIIст. Разом з цим поряд з нею траплялась кераміка, яку можна відносити до XVIII–XIX ст., це стосується фрагментів мореної тарілки з лощеним зигзагом, а також інших виробів (рис. 4, 5–7).

У культурному шарі знайдено чотири фрагменти цегли невстановленої довжини. Її висота становила 6, 5–7 см., а ширина одного фрагмента – 14, 5 см. Очевидно, це і є слідами мурованого замку, що згадується у народних переказах.

Отже, у ході шурфування пам'ятки було встановлено, що «Кемпа» була штучно насипана на мілководді озера доXVI–XVIIстоліття. Швидше всього, саме цими століттями і слід датувати спорудження цього укріплення.

Окрім надзвичайної наукової цінності, замчище, завдяки його надзвичайній атрактивності має і великий туристичний потенціал. Враховуючи унікальність качинської «Кемпи» та місцевої церкви, можна говорити про необхідність включення пам'ятокс. Качин не тільки до місцевих туристичних маршрутів, але і до загальнодержавних.

---

1. Filip Sulimierski, Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innychkrajów słowiańskich–Tom III: Haag – Kępy. – Warszawa, 1882. – 960 s.

2. Панишко С.Д. Пізньосередньовічний кранног в с. Качин на Волинському Поліссі // Дубенський науковий вісник Зб. наук. праць. Випуск 1: матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 525-й річниці Дубенського замку і 100-річчю від дня народження І. Д. Лозовюка. – Рівне: Дятлик М., 2017. – с. 50 – 52.

Іван ЧОРНИЙ ***(Луцьк)***

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНІ В ДАВНЬОРУСЬКУ ЕПОХУ

В IX–XIVст. відбувався процес становлення, розвиткута занепаду Київської Русі. Упродовж цього досить тривалого періоду Волинь, будучи невід'ємною складовою Давньоруської держави, переживала злети та падіння свого політичного та соціально-економічного розвитку.Дана стаття присвячена огляду та аналізу проблем розвитку ремесла на Волині в давньоруську епоху.

Волинь – історико-географічний регіон, що знаходиться в межах басейнів правих верхніх приток Прип'яті та Західного Бугу [Панишко, 2009]. Волинь розташована на стику двох природних зон – Західного (Волинського) Полісся та Опілля – невеликого лісостепового включення в поліській зоні, що певною мірою зумовлювало особливості її соціально-економічного та політичного розвитку.

З самого початку волинського державотворення на території краю почали виникати міста, навколо яких об'єднувалися навколишні поселення. Найвідомішими центрами Волині у VIII–X ст. були Вомлинь та Чемрвен. Після приєднання Волині до Київської Русі у 981 р. центром землі стає місто Володимир, перша згадка про яке відома за 988 р. в Іпатіївському літописі. На рубежіX–XIст. в регіоні продовжується процес містоутворення, наслідком якого став прогресивний економічний та соціально-політичний розвиток регіону.У цей період виникають та розвиваються такі міста, як Лучеськ (Луцьк), Дорогобуж, Пересопниця, Листвин, Белз, Камінь, Любомль,Шеполь, Сутійськ та ін. [Кучинко, 2002, с. 24-26, 30-31]. До міст також зараховують окремі городища, міські осередки яких не збереглися до нашого часу (городище «Вал» в Надстир'ї, «Фосія» в м. Любомлі, городище «Замчисько» поблизу с. Коршів Луцького району та ін.).

В процесі свого утворення нові міста ставали не лише адміністративними та вотчинними центрами, але й значними економічними осередками. Оскільки сільське господарство залежало від ремісничого виробництва (виготовлення засобів праці), то функціонування сільськогосподарської округи без міста було неможливим. Останнє забезпечувало розвиток та існування місцевої феодальної адміністрації. У свою чергу, саме князівська адміністрація була зацікавлена у збільшенні своїх прибутків шляхом збільшення обсягів виробництва та збуту продукції [Панишко, 2009, с. 60]. Це сприяло розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі і, як наслідок, консолідацію сільських поселень та міських центрів. Першими консолідувалися міста Побужжя, Надстир'я та Погориння (X–XII ст.), згодом – міста Полісся (XII–XIII ст.). Становлення поліських центрів мало особливе значення через наявність на Поліссі значних запасів сировини як для ремісничого виробництва, так і для промислів.

Особливою рисою цього розвитку стало те, що міста на Волині (як і в інших частинах Русі) не були чітко диференційовані за характером господарської діяльності, адже, за словами С.Д. Панишка, ролі села у ремісничому виробництві (що, як правило, характерне переважно для міських центрів) та міста у сільському господарстві (сільськогосподарські заняття міщан) були досить взаємопов'язаними[Панишко, 2009, с. 60-61]. На думку П. Толочка, це відбувалося тому, що міста в основному розвивалися із племінних центрів, у яких була добре сформована сільськогосподарська округа та соціально-економічні зв'язки [Толочко, 1989, с. 68-69]. Тому волинські міста, починаючи від X ст, стають поліфункціональними осередками Волинської землі – як адміністративними, так і економічними центрами.

Археологічні джерела дають можливість проаналізувати як розвиток основних галузей ремесла, так і технологій виробничого процесу. Останні мали важливе значення для інтенсифікації та розширення виробництва на місцях. Зокрема, дані археології дозволяють прослідкувати розміщення виробничих комплексів – сукупності будівель, призначених для заняття певними видами ремесла. Наприклад, для металургії такими комплексами є господарські споруди загального призначення, печі для виплавки металу та кузні – ковальські майстерні, де проводилася обробка заліза та надання йому кінцевого вигляду; для скляного виробництва – гути, для виробництва поташу – буди та ін.

Характер розміщення виробничих комплексів визначався такими принципами:

– *ресурсно-територіальний* (тяжіння до сировинних баз); такими були тимчасові комплекси з виробництва поташу або дьогтю, які не потребували спорудження великих конструкцій і часто являли собою спеціальні ями, в яких здійснювалася перегонка дьогтю чи поташу. У цьому випадку вигідніше було одразу переробляти добуту сировину на місці і транспортувати вже готовий продукт;

– *адміністративний* (розташування в міських центрах); це було пов'язано із розвитком міст та спеціалізацією ремісничого виробництва, а також із прагненням феодалів отримати більші прибутки через зосередження виробничих потужностей в одному місці. Так розташовувалися виробничі комплекси, сировина для яких була або привізною, або трудомісткою для добування (чорна та кольорова металургія, ювелірна справа, прядильно-ткацькеремесло тощо);

– *транспортний принцип* (тяжіння до шляхів сполучення та збуту); виробництво було вигідніше організувати на перехресті торгових шляхів у випадку, коли продукція експортувалася. Таким було ювелірне, гончарне, каменеобробне, чинбарське та інші подібні ремесла[Кучинко, 2009, с. 177].

На характер розташування виробничих потужностей також впливав розвиток технологій того чи іншого виробничого процесу: чим краще та ефективніше було організовано виробництво, тим більше була ймовірність його концентрації в міському центрі (особливо на перетині шляхів сполучення), що дозволяло швидше збувати продукцію та отримувати більші прибутки. Проте загалом ремісничі осередки розташовувалися в містах – за винятком дрібного виробництва, яким займалися жителі села виключно для власних сільськогосподарських потреб.

Аналіз археологічних даних, зібраних дослідниками Волині XIX–XXIст. В.Антоновичем, А.Праховим, П.Раппопортом, М.Кучерою, Б.Прищепою, С.Терським[Терський, 2014], Ю.Кухаренком, М.Кучинком,

Г.Охріменком, С.Панишком та ін. [Кучинко, 2002, с. 12–13], дозволяє проаналізувати стан волинського ремесла як в цілому, так і в окремих його аспектах. Металургія використовувала місцеву сировину (болотну руду) і виготовляла досить якісну продукцію (від ремісничого реманенту до деталей одягу та прикрас) яка широко застосовувалася в господарстві. Причому протягом всього періоду існування Давньоруської держави відбувалося поглиблення та спеціалізація виробництва, про що свідчить збільшення кількості найменувань речей: так, якщо в XIст. на Волині налічувалося 24 найменування залізних виробів, то в XIIIст. – 71 [Кучинко, 2002, с. 83].

Рівень ремісничого виробництва на Волині в цілому відповідав потребам суспільства. Про це свідчать стабільний економічний розвиток та високий культурний рівень населення: ювелірна справа досягла свого розквіту на Волині, де однією з особливостей стали так звані сережки «волинського типу» – дротяні кільця з підвіскою з порожнистих кульок на кшталт виноградного грона і розміщених симетрично розеточок із срібних кульок [Кучинко, 2002, с. 87]. Знахідки таких сережок траплялися досить часто, проте найбільш відомими є вироби з Пересопниці, Лиственна та Луцька[Кучинко, 2002, с. 86]. Ці та безліч інших знахідок свідчать не лише про високий культурний розвиток суспільства, але й про рівень ювелірних технологій, за допомогою яких здійснювалися процеси ювелірного виробництва.

На Волині одним із найпоширеніших методів було відлиття виробів у кам'яних формах, які використовувалися багаторазово (матриці)[Рибаков, 1948, с. 86]. Крім цього, також застосовувалися такі методи, як скань, зернь, проковка та витягування дроту особливо тонкими нитками. Такі технічні прийоми свідчили про орієнтацію волинського ремесла на київські взірці [Кучинко, 2002, с. 91], що є доказом економічної спільності Волинської та Київської земель в межах Русі.

Розглянуті особливості розвитку волинського ремесла свідчать не лише про високий економічний розвиток Волинської землі, а й про її зв'язки з іншими давньоруськими землями, що проявлялося як у спільності певних технологічних процесів, так і у типах виробів, знахідки яких виявлено на Волині. Продукція, виготовлена волинськими майстрами, експортувалася як на захід Європи, так і до інших руських земель, що дає підстави говорити про значну роль Волині в економічному комплексі Київської Русі.

1. Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. 314 с.

2. Кучинко М.М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIVст. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. 526 с.

3. Панишко С.Д. Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття // Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки. 2009. №22. С.58–64.

4. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. М.: Издательство АН СССР, 1948.802 с.

5. Терський С.В. АрхеологіядобиГалицько-Волинськоїдержави. / С.В. Терський. К.: «Стародавнійсвіт», 2014. 164 с.

6. Толочко П.П. Древнерусскийфеодальный город. К.: Наук. думка, 1989. 235 с.

Дмитро ЛОШИК ***(Луцьк)***

ГОРОДИЩА X-XIV ст. ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ П.О. РАППОПОРТА

Проблемою вивчення, дослідження, обстеження, хронології та реконструкції городищ давньоруського часу Волині займалася низка археологів XIX-XXI ст. В історіографії прийнято вважати, що найбільш повно вирішити основні питання щодо хронології, топографії та характеру оборонних споруд X-XIVст. Волинської землі вдалося П.О. Раппопорту.

Волинська земля представлена густою мережею давньоруських укріплених поселень, що на відміну Галицькій, пояснюється значно більшою площею та кращим рівнем археологічного дослідження [6, 30-31].

Волинь, як історико-географічний регіон – це землі, що лежать у басейнах правих приток Верхньої Прип'яті та Західного Бугу[5, 59].

Дане дослідження побудоване на основі звіту П.О. Раппопорта про польові дослідження 1960-1963 рр. [3; 4] та монографії «Военное зодчество западнорусских земель X–XIVвв.» [6], один з розділів якої

Рис. 1. Карта укріплень Волині за П.О. Раппопортом [6, 179].

присвячено узагальненню досліджень на території Волині.

Із 50-х рр. XX ст. Павло Олександрович займається активним вивченням військової архітектури Давньої Русі та керує археологічним загоном, який проводив обстеження та розкопки на городищах та фортецях. Діяльність експедиції доцільно розділити на три періоди: дослідження укріплень в районах Середнього Подніпров'я; вивчення оборонних споруд північних районів Русі; дослідження городищ Західної України та Білорусії [2].

Упродовж сезону 1960-1963 рр., загін займався дослідженням городищ давньоруського часу Волинської, Рівненської, Тернопільської та Брестської областей. На частині укріплень проведено розвідки, закладено шурфи, здійснено кілька перерізів оборонних валів та валів дитинця, зібрані археологічні матеріали, нівелювання профілів, зачистка наявних господарських ям та здійснено обмір планів [3; 4].

Матеріали отримані під час досліджень городищ Волинської землі, були використані П. О. Раппопортом для систематизації укріплень, фіксації схем, реконструкцій, розробки карт, встановлення хронологічних меж, а також стали основою для написання монографії по історії давньоруської військової архітектури західноруських земель X–XIV ст. [6].

Значна частина оборонних споруд Волині відноситься до найпростішого виду укріплень, конфігурація яких повністю залежить від природних, захисних умов місцевості. Сюди входять в основному дві групи пам'яток – городища острівного та мисового типів [6, 31].

Городища острівного типу здебільшого представляють собою невеликі майданчики розташовані серед болота. Типовим є городище *Ратне*(рис. 1),яке представляє собою острівець на болоті, діаметром близько 60 м. [6, 31]. Закладений на городищі шурф дозволяє віднести поселення до XII, а можливо, навіть до XI ст.[3, 216].

До того ж типу та варіанту відноситься городище «Вал» в с. *Сапожин* (рис. 1) розташоване на плоскій місцевості серед болота [6, 32]. Дане укріплення являє собою залишки городка Сапогинь, яке згадується в літописі в середині XII ст. [1, 249]. Судячи із знайденого археологічного матеріалу дане городище можна віднести до XI ст. [3].

Зустрічаються на Волині укріплення острівного типу, площадка яких знаходиться на окремих пагорбах. Типовим є городище в с. *Гуща*, яке займає останець в заплавній долині Західного Бугу. Розмір майданчика 220 м в довжину та 60-70 м в ширину [6, 32]. Насичений знахідками культурний шар дозволяє віднести укріплення до X- XI ст.[4, 58].

На окремому пагорбі знаходиться також городище в с. *Іваничі*. Округлий майданчик розміром 80х95 м обведений по периметру валом [6, 33]. За знайденим матеріалом укріплення датується X-XI ст.[3, 298].

До дещо іншого варіанту відноситься городище у с. *Затурці*, яке розташоване на природній пагорбкуватості. Розмір захищеного валом майданчика 35х50 м [6, 33]. Знайдений матеріал на укріплені відноситься до X-XI ст. Закладений шурф на даному городищі показав: відсутність культурного шару, незвичайність планової структури та сліди випалу валів, що змусило П.О. Раппопорта віднести дане укріплення до числа невизначених об'єктів[3, 216; 6, 33].

Відомі на Волинській землі укріплення, які розташовані на окремих високих горах. Прикладом може слугувати городище «Замок» в с. *Стіжок* (рис. 1). Майданчик розміром 20х50 м не має валів і за формою точно відповідає природній конфігурації гори[6, 33]. В літописі м. Стіжок згадується в другій половині XIII ст. [1, 421]. Судячи з археологічного матеріалу, городище існувало в XII-XIII ст.[3, 298].

Зустрічаються на Волині також укріплення мисового типу. Типовим є городище у с. *Столпин*, воно займає мис, який піднімається над долиною приблизно на 4 м. Розмір майданчика 35х65 м, вал відсутній [6, 36]. Культурний шар на городищі відсутній, навколо городища зустрічаються фрагменти кераміки XIII-XIII ст. [3].

Відсутність валів на городищах мисового типу – явище досить рідкісне. Зазвичай укріплення мисового типу Волині, обведені валом по всьому периметру, або хоча б з одного напільного боку [6, 36].

До укріплень мисового типу відноситься городище в с. *Перемль* (рис. 1).З напільного боку прослідковуються залишки сильно оплившого вала, майданчик розміром 75х150 м повністю відповідає природній формі мису [6, 36]. В літописі дане городище фігурує з кінця XI ст. [1, 151], культурний шар укріплення відноситься до X-XIII ст. та більш пізнього періоду (XVII-XVIII ст.)[3; 6, 36].

На городищі у с. *Волиця Стубельська* вал також проходить лише з напільної сторони. Розмір майданчика городища 50х95 м [6, 36]. Археологічний матеріал знайдений під час розвідок на городищі, відноситься до XI-XII ст. [3, 298].

До мисового типу відноситься також городище в с. *Старий Чорторийськ* (рис. 1). Майданчик по

формі близький до кола, діаметром 90 м. З південно-східної сторони вал на городищі відсутній, проте з інших сторін оточує укріплення [6, 37-38]. В літописі м. Чорторийськ згадується із 1100 року до кінця XIII ст.[1, 155, 452]. Судячи з археологічного матеріалу, який було знайдено під час перерізу оборонного вала, заснування укріплення слід відносити до другої половини XI ст. [3, 298].

Городище в с. *Жидичин* (рис. 1)займає мис, що піднімається приблизно на 8 м над заплавою старого русла р. Стиру. Майданчик розміром 20х60 м захищений з напільної сторони ровом та дугоподібним валом [6, 38-39]. Перша літописна згадка про м. Жидичин відноситься до початку XIII ст.[1, 383]. Культурний шар на городищі відноситься до XI-XIII ст.[3, 372; 6, 39].

До дещо іншого варіанту мисових укріплень відноситься городище в с. *Крупа*, яке розташоване на горі, над річкою. Від берегового плато відокремлене ровом та валом, майданчик неправильної форми, розміром 35х14 м [6, 36]. Матеріали знайдені на городищі датуються XI-XIII ст.[3, 215].

Серед укріплень мисового типу зустрічаються городища, які оточені валом по всьому периметру. Типовим є городище в с. *Басів Кут*, майданчик якого рівний, розміром 80х40 м та частково знижується до кінця мису[6, 39]. Культурний шар на даному городищі відноситься до XI-XIII ст.[3, 215; 6, 36].

Городище в с. *Білів* оточене по периметру валом та розташоване на мису над правим берегом р. Стубли. Форма майданчика неправильна та відповідає природним контурам пагорба, її розмір 45х80 м [6, 39]. Археологічні дослідження даного укріплення дозволяють віднести побудову оборонних споруд до X-XI ст. Матеріалів XII-XIII ст. в культурному шарі не знайдено [3, 215; 6, 40].

До дещо іншого варіанту мисових укріплень відноситься городище в с. *Устилуг* (рис. 1), яке розташоване на високому пагорбі, на березі Західного Бугу. Розмір майданчика 100х70 м, майже обведений валом по всьому периметру.[6, 40-41]. В літописі м. Устилуг згадується із середини XII ст. [1, 235], під час перерізу валу городища, були отримані матеріали X-XI ст.[4, 58].

Городище поблизу с. *Мала Мощаниця* займає мис на краю плато, майданчик укріплення рівний, овальної форми, розміром 60х45 м та обведений по периметру валом [6, 41-42]. Культурний шар на городищі відсутній, згідно проведений розвідок на поселеннях, які розташовані поряд, укріплення датується X-XI ст.[3, 298; 6, 42].

Зустрічаються укріплення мисового типу, які розташовані на плоскій низинній місцевості. Прикладом слугує городище поблизу с. *Старгород* (літописне місто Всеволож) (рис. 1), яке розташоване серед заболоченої заплави на правому березі Західного Бугу. Майданчик трикутної форми, діаметром 150х100 м оточений по периметру валом [6, 42-43]. Археологічний матеріал знайдений на городищі відноситься до X-XI ст.[4, 58]. В літописі м. Всеволож згадується під 1097 роком, в цей рік князі Володар та Василько спалюють його [1, 151]. Після пожежі м. Всеволож було відновлене, проте в іншому місці, швидше за все поблизу с. Литовеж, адже на городищі «Замчище» під культурним шаром XIV-XVст. виявлена кераміка XII-XIII ст. [6, 43].

Виділяє Павло Олександрович цілу групу волинських городищ, які не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану круглу форму. До даної групи відносяться укріплення округлого та напівкруглого типу [6, 45].

Варіантом городищ округлого типу слугує укріплення в смт. *Турійськ* (рис. 1), яке розташоване на лівому березі р. Турії на плоскій сильно заболоченій рівнині та позбавлене валу. Майданчик правильної круглої форми діаметром близько 100 м [6, 45]. В літописі м. Турійськ згадується наприкінці XI ст.[1, 152], згідно археологічного матеріалу, який було знайдено на городищі, місто з'явилося в другій половині X ст.[4, 58].

До того ж типу та варіанту належить городище поблизу с. *Ветли* (рис. 1), яке розташоване на болотистому правому березі р. Прип'ять. Майданчик правильної округлої форми, діаметром 40 м, позбавлений валів та ровів [6, 45]. Окремі фрагменти кераміки, які були знайдені на укріплені в ході розвідок та закладання шурфа, дозволяють датувати дане городище XII-XIII ст. [3, 216].

До дещо іншого варіанту укріплень округлого типу відноситься городище у с. *Горзвин*, яке розташоване на пологому схилі, опускається на північ в заболочену заплаву р. Чорногузки обведене валом та ровом лише з південної сторони. Майданчик городища рівний, діаметром 55 м [6, 48]. Фрагменти кераміки знайдені на городищі під час розвідок, дозволяють віднести його до XII-XIII ст.[3, 215].

Зустрічаються на Волині укріплення округлого типу оточені кількома концентричними лініями валів та ровів. Типовим є городище поблизу с. *Любче*, майданчик округлої форми, північна частина якого захищена двома паралельними лініями валів та ровів[6, 50]. Культурний шар на городищі відноситься до XI-XIII ст.[3, 215].

До того ж типу та варіанту відноситься городище в с. *Смідин*, яке має круглий майданчик діаметром

30х40 м, оточене трьома концентричними лініями валів та ровів [6, 50]. Археологічний матеріал знайдений на даному укріплені відноситься до X ст.[4, 58].

До дещо іншого варіанту округлих укріплень належить городище в с. *Мельниця* (рис. 1). Майданчик розміром 240х210 м, обведений по периметру потужним валом [6, 50]. В літописі м. Мельниця згадується із середини XIII ст.[1, 401]. Згідно археологічного матеріалу знайденого в ході закладання шурфа, городище датується XI-XIII ст.[3, 216].

До напівкруглого типу городищ відноситься укріплення поблизу с. *Дермань,* воно розташоване на краю плато, що піднімається над долиною приблизно на 20 м. Від плато майданчик відрізаний широким та глибоким ровом правильної напівкруглої форми. Уздовж рову проходить вал, який досягає в середній частині досить значної потужності. Майданчик городища має розмір 90х125 та знижується до краю плато[6, 51]. Культурний шар на городищі відноситься до XI-XIII ст.[3, 298].

Павло Олександрович окремо виділив групу городищ «волинського типу» (городища, форма яких проміжна між колом та квадратом, в деякій мірі пов'язана з природними захисними властивостями рельєфу місцевості, надана штучно)[6, 51].

Центральна частина укріпленого Володимира (рис. 1) – дитинець («Замчисько») є найбільш типовим, збереженим городищем «волинського типу». Дане городище розташоване на рівній місцевості та обведене потужною лінією валів (6-8 м). Майданчик розміром 150х80 м лежить на 7 м вище заболоченої рівнини, що примикає до дитинця з півдня та на 4 м вище майданчика, який знаходиться північніше [4, 58; 6, 68-71]. Вперше в літописі м. Володимир згадується під 988 роком[1, 67].

Найбільш типовим є городище у с. *Острожець* (рис. 1), розташоване на рівній місцевості. Майданчик формою в південній та східній частині близький до квадрату, а в північній та західній – до кола, діаметром 80 м. По периметру дане укріплення обведене потужним валом та ровом [6, 51]. Археологічний матеріал виявлений під час розвідок датується X-XI ст. [3, 215].

До того ж типу та варіанту відноситься городище в с. *Пересопниця* (рис. 1), яке розташоване на плоскій ділянці місцевості та піднімається на 2-3 м над болотистою долиною р. Стубули. Майданчик має приблизну трапецієвидну форму, розміром 130х220 м, обведений по периметру валом [6, 55]. В літописі м. Пересопниця згадується в середині XII ст.[1, 227]. Судячи з археологічного матеріалу, городище було засновано в другій половині XI ст. [3, 298].

До дещо іншого варіанту належить Городище у с. *Посників* розташоване на пологому схилі оточене по периметру валом. Майданчик розміром 80х60 м, за формою близький до прямокутника, з півдня проходить другий вал [6, 51-53]. Культурний шар на городищі відноситься до XI-XIII ст.[3, 251].

Зустрічаються укріплення розташовані на невисокій терасі, типовим є городище поблизу с. *Одеради.* Майданчик діаметром 42 м, за формою в північній частині наближається до квадрату, в південній та з південно-західній – набуває округлих обрисів, оточений по периметру валом [6, 54]. Культурний шар на городищі майже відсутній, знайдено лише фрагменти кераміки XI ст. [3, 215; 6, 55].

Городище «Вал» в с. *Шепель* (рис. 1) розташоване на мису, майданчик округлої, штучно наданої форми, розміром 140х160 м [6, 55]. В літописі м. Шеполь згадується з кінці XI ст.[1, 151]. Культурний шар на городищі відноситься до XI-XIII, закладання контрольного шурфу та зачистка торців показали, що вал був насипаний на чистому материковому грунті та відноситься до XI ст. – час заснування укріплення [3, 216; 6, 55].

Існує на Волині ряд городищ мисового типу, які мають багато спільних рис із укріпленнями «волинського типу» [6, 56].

Прикладом слугує городище в с. *Тихомель* (рис. 1), яке розташоване на мису та відрізане із східної сторони від плато. Форма північної та східної сторін прямолінійна, західної та південної – округла. Вал проходить по всій східній та північній частині майданчика [6, 56]. Згідно археологічного матеріалу дане городище існувало у XI ст.[3, 298].

Про певні зв'язки укріплень «волинського типу» та городища с. *Васьківці* свідчить прямолінійність напільної частини даного укріпленого поселення. Майданчик розміром 95х50 м займає мисоподібний край високого плато і має неправильно овальну форму, відповідну природним контурам мису. З напільного боку майданчик відрізаний від плато двома прямолінійними в плані валами і ровами [6, 57]. Археологічний матеріал на городищі відноситься до X-XI ст.[3, 298].

Відома на Волині група укріплень складного плану, які поділяються на: складно-мисові (укріплення, які складаються із двох майданчиків) та складні (укріплення, які складаються із дитинця та окольного міста)[6, 57].

До складно-мисового типу укріплень відноситься городище в с. *Городище* (поблизу с. Чарукова),

яке займає невисоку горбистість над заболоченою низиною. Проміжний рів ділить городище на два окремих майданчики: західний – мисовий (розмір 65х55 м) позбавлена валів; східний (розмір 60х75 м) з напільної і частково з бічних сторін захищений валом [6, 57]. Археологічний матеріал на даному городищі відноситься до X-XI ст.[3, 215; 6, 57].

До даного типу укріплень належить городище поблизу с. *Муравиці* (рис. 1). Воно розташоване у злитті двох рукавів р. Іква на горбистому острові, висота якого близько 7 м над заболочених лугом. Весь острівець має в довжину близько 150 м, в його південно-західній частині виділена невеликий мисоподібний майданчик (25х35 м), оточений по периметру потужним валом і відрізаний від решти території острівця глибоким ровом [6, 58]. В літописі м. Муравиці згадуються в середині XII ст. [1, 227].В ході проведення розвідок були знайдені археологічні матеріали датовані XI-XIII ст. [3, 215].(Архів 1960, 215).

Серед складно-мисових городищ Волині зустрічаються укріплення, які складаються з двох майданчиків, кожен датується різною епохою. Прикладом слугує городище поблизу с. Мирогоща, яке займає кінець мису та оточено по периметру валом [6, 58]. Археологічний матеріал знайдений на городищі відноситься до X-XI ст. [3, 298]. До першого, давньоруського майданчика примикають один за одним ще два укріплених майданчики, які не мають культурного шару та відносяться до ранньозалізного віку [6, 58].

Прикладом укріплень складного типу слугує дитинець м. *Володимир* («Замчисько») та окольне місто (друга лінія укріплень). Дитинець є найбільш типовим городищем «волинського типу», воно розташоване на рівній місцевості та обведене потужною лінією валів (6-8 м) [6, 68-69].

Окольне місто в плані має майже правильну напівкруглу форму, обведене лінією валів та ровів. Розмір майданчика дуже великий, його довжина по р. Луга більше 1 км, ширина близько 800 м. Спорудження укріплень окольного міста віднесено до середини XII ст. [4, 58; 6, 57]. Вперше в літописі м. Володимир згадується під 988 роком [1, 67].

До аналогічного типу відноситься городище «Замок» в с. *Торговиця*, яке знаходиться на правому березі р. Іква. Дитинець розміром 100х45 м займає природний мис, який піднімається над річкою на 9 м. З півдня до дитинця примикає другий майданчик,неправильної форми, довжиною 200 м. З напільного боку даний майданчик обведений дугоподібним в плані ровам та валом[6, 58]. Археологічний матеріал знайдений на укріплені датується XI-XIII ст. [3, 215].

Городище в с. *Гоща* розташоване на мису, який підноситься над р. Горинь на 8-9 м та складається із двох укріплених майданчиків. Дитинець розміром 80х60 з напільної сторони був захищений дугоподібним ровом. Окольне місто має неправильну форму та обведене по периметру лінією валів та ровів[6, 60]. Судячи по археологічному матеріалу знайденому на городищі, поселення відноситься до XI-XIII ст. [3, 215].

Яскравим прикладом укріплень складного плану слугує городище розташоване на березі р. Чорногузки поблизу с. *Коршів* (рис. 1). Дитинець розміром 65х50 м займає пагорб, який підноситься на 3 м над рівнем річки. Збоку берега захищений дугоподібним ровом, вал відсутній. Окольне місто займає майданчик довжиною 200 м, по периметру (крім сторони зверненої до дитинця) проходить вал [6, 60].

Археологічний матеріал отриманий в ході розвідок, дозволяє датувати укріплення XII-XIII ст.[3, 215].

До даного типу відноситься також городище в с. *Листвин*, яке розташоване на мису та підноситься на 35 м над прилеглою територією. Дитинець укріплення розміром 180х140 м неправильної овальної форми та обведений по периметру валом. Навколо дитинця прослідковується друга лінія укріплень (вал та рів). Окольне місто розміром 150х350 м обведене по периметру валом.[6, 60-62].Археологічний матеріал отриманий під час розвідок відноситься до X-XI ст.[3, 298].

Із двох частин також складається городище «Замочок» в м. *Белзі* (рис. 1). Дитинець займає майданчик, який піднімається на 4-5 м над рівнем навколишньої низини. Судячи із залишків валу в північні й частині, дитинець був оточений лінією укріплень по всьому периметру. Зі сходу до дитинця примикає окольне місто, яке відокремлене ровом. Окрім східної сторони, яка прилягає до дитинця, майданчик оточений лінією валів[6, 64].В літописі місто Белз згадується з початку XI ст.[1, 86]. Культурний шар на городищі насичений археологічними матеріалами XII-XIII ст.[4, 58].

До складного типу відноситься також городище в с. *Дорогобуж* (рис. 1), яке займає природно відокремлену від решти території ділянку на краю берегової тераси та знаходиться приблизно на 20 м вище заплавної долини Горині. Східна частина – основне ядро городища, швидше за все древній дитинець, розміром 70х100 м. Із заходу та частково південного заходу дитинець захищений валом [6, 65].

З півдня до центрального майданчика примикає другий майданчик (окольне місто) розміром 100х100 м. Зі всіх сторін крім північної оточений округлим в плані валом. В літописі м. Дорогобуж згадується з

другої половини XI ст. [1, 125]. Культурний шар на даному укріплені відноситься до XI-XIII ст.[3, 215].

Городище в с. *Шумськ* (рис. 1) розташоване на високій береговій терасі правого берега р. Куми. Дитинець займає мис (довжиною 180 м), який помітно опускається в сторону річки. З напільної сторони дитинець захищений двома паралельними валами та ровами [6, 66-67].

Окольне місто на відміну від усіх складних городищ Волині не примикає до дитинця з напільної сторони, а займає інший, менш вузький мис. Розмір другого майданчика сягає із заходу на схід 180 м, а з півдня на північ 130 м. З сходу до півночі по периметру окольного міста проходила дугоподібна лінія валів та ровів[6, 66-67]. Перша літописна згадка м. Шумськ відноситься до середини XII ст. [1, 227]. Археологічний матеріал виявлений на городищі відноситься до XI-XIII ст. [3, 298].

Особливе місце серед складних укріплень Волині займає городище *2-е Любомльське* (рис. 1), воно має круглий дитинець і окольне місто, які захищені зовні замкнутої лінією валу і рову. Городище розташоване на рівній низинній місцевості, поблизу м. Любомля. Дитинець діаметром близько 80 м має правильну круглу форму. З південно-східного боку збереглися слабкі сліди розораного вала. Навколо дитинця по всьому його периметру проходить рів [6, 71-72].

Окольне місто має значні розміри – 250 х 200 м. Незважаючи на сильну розораність городища, контури його валів і ровів вдається простежити майже повністю. Зовні навколо всього городища (включаючи дитинець) проходить друга лінія валу, а перед ним знаходиться зовнішній рів. [6, 72]. Вперше м. Любомль згадується в літописі наприкінці XIII ст. [1, 437]. Археологічний матеріал знайдений на городищі відноситься виключно до X ст.[4, 58].

Внаслідок монгольської навали, друга половина XIII – перша половина XIVст. в історії давньоруської військової архітектури отримала назву – «темний» період, адже в цей час була зруйнована майже вся мережа укріплень Київської Русі [6, 100].

Відразу після відступу військ Батия, на території Волинської землі розпочалося відновлення та будівництво військово-оборонних споруд. П.О. Раппопорт виділяє окремо групу городищ XIVст. [6, 101].

Прикладом може слугувати укріплення м. *Камінь-Каширський* (древнє місто Камінь). Городище «Замок» знаходиться на правому березі р. Цир та займає пагорб висотою близько 6 м. Розмір майданчика 75х100 м [6, 101].В літописі перша згадка про м. Камінь відноситься до середини XIII ст. [1, 423]. Археологічні матеріали знайдені в ході розвідок дозволяють датувати укріплення XIVст.[3, 215].

Судячи з матеріалів археологічного обстеження, до XIV в. відноситься городище «Замчисько» поблизу с. *Лопатин*[3, 372].Воно розташоване на природній височині та піднімається приблизно на 3 м над рівнем навколишнього болота. Форма майданчика неправильна, розміром 40х65 м, вали відсутні.[6, 101].

Набагато виразніше городище *«Замчисько»*, яке знаходиться між селами Старі і Нові Кошари – залишки містечка Кошер. Укріплення розташоване на плоскій заболоченій місцевості і має форму, близьку до квадрату, по периметру обведене лінією валів. Розмір майданчика 55х45-50 м. З півдня і південного сходу прослідковуються ще два дуже невисоких вала. [6, 101-102]. Культурний шар на даному городищі відноситься до XV-XVI ст. [4, 58].

Отже, у 60-х роках XX ст. П.О. Раппопорт займався активним дослідженням укріплень X-XIV ст. Волині. Він розглядав городища з точки зору їх загальних особливостей, а також, як пам'ятки фортифікаційного будівництва та військово-інженерного мистецтва.

В ході проведення досліджень та обстежень, було зібрано чимало археологічних артефактів, на основі яких систематизовано городища давньоруського часу,накреслено десятки планів та схем, розроблена археологічна карта укріплень Волині.

Значна частина вищенаведених матеріалів була використана під час написання монографії присвяченої військовій архітектурі західно-руських земель в X–XIV ст., у третьому розділі якої, проаналізоване оборонне будівництво Волині та виділено наступні, окремі групи укріплень: волинські городища, які не залежать від рельєфу місцевості та мають штучно надану їм форму та група городищ «волинського типу».

Підсумовуючи вищенаведені факти, варто наголосити на тому, що П.О. Раппопорту вдалося зафіксувати та виділити основні особливості укріплень X-XIV ст. Волинської землі. В наш час перелік городищ Волині збільшується та потребує подальших систематичних досліджень та обстежень.

---

1. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич.К.: Дніпро. 1989. XVI+591 с.

2. Маркус І. 100 років від дня народження П. О. Раппопорта (1913–1988) – відомого російського археолога, дослідника Волині // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2013 рік / Упр. культ. і туризму Волин. обл.

держ. адміністрації; Волин. краєзн. музей; Волин. держ. обл. універсальна наук. б-ка ім. О. Пчілки. Луцьк: Твердиня. 2012. С. 82-85.

3. Научно-отраслевой архив Института археологии РАН. Отчеты о полевых исследованиях. Каталог. 1960–1964 гг. / Отв. ред. Н.А. Макаров, П.Г. Гайдуков; Составители: Е.Ю. Лебедева, В.А. Коновалова, У.Ю. Кочкаров, Г.А. Роянова, О.А. Роянова, С.В. Селезнёва, Н.А. Сыроватко, А.А. Шевченко, И.М. Умарова.М.: ИА РАН. 2011. 448 с.

4. Научно-отраслевойархив Института археологии РАН. Отчеты ополевых исследованиях. Каталог. 1965–1968 гг. / Отв. ред. Н.А. Макаров, П.Г. Гайдуков; Составители: А.В. Бондаренко, У.Ю. Кочкаров, Е.Ю. Лебедева, О.А. Роянова, С.В. Селезнёва, Н.А. Сыроватко,А.А. Шевченко, И.М. Умарова.М.: ИА РАН. 2013. 352 с.

5. Панишко С.Д. Чинники формування території Волинської землі до середини XIV століття // Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичнінауки. 2009. №22. С. 58 – 64.

6. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. // МИА. 1967. №140. 241 с.

Акаш КРІШАН ***(Київ)***

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У КОВЕЛІ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.: СИМБІОЗ УСТАЛЕНИХ ТРАДИЦІЙ ТА ПРАВОВИХ ІННОВАЦІЙ

Так історично склалося, що на якісно новий щабель свого розвитку волинське містечко Ковель зійшло наприкінці XVIII ст., коли могутність та велич Речі Посполитої під тиском зовнішніх чинників помітно похитнулася, а повстання невдоволених режимом правління соціальних верств розхитували її зсередини.

Під час цих грізних і водночас переломних подій Ковельське староство у складі Волинського воєводства все ще існуючої держави продовжувало функціонувати у сталому вигляді, який воно здобуло ще у XVII – першій половині XVIII ст [2-11].

Приєднання території колишнього Волинського воєводства до Російської імперії на практиці несло в собі велику кількість суттєвих змін та правових інновацій, які вагомим чином вплинули на розвиток урбанізаційного процесу, який був дещо загальмований воєнно-політичними катаклізмами другої половини XVII – початку 90-их рр. XVIII ст. на цих теренах. Так, якщо згідно із податковими списками кінця XVII ст. Ковельська волость у своєму складі нараховувала три поселення міського типу (місто Ковель та містечка Камінь-Каширський, Миляновичі і Вижва) та 24 сіл [1, арк. 1405-1412 зв], то відповідно до офіційного реєстру Волинської губернії 1798 р. (у 1795-1798 рр. – Волинське намісництво [20, с. 69]) було внесено, окрім чотирьох вищезгаданих, ще 12 урбанізаційних осередків новоутвореного повіту, які за своїми соціально-економічними потугами належали до категорії «містечок» [20, с. 70]. Причому міська громада лише одного з них – Маційова – нараховувала приблизно таку ж кількість, що і у Ковелі (1674 особи). Інші ж були ще меншими. Так, у Турійську, Вижві, Миляновичах, Несухоїжі, Мельниці, Ратні, Камінь-Каширському нараховувалося від 500 до 1000 міщан, а у Троянівці, Стобихві, Старому Мозирі, Озерянах, Гулевичах, Кашівці та Янівці – лише до 500 жителів [20, с. 71].

Загалом варто зауважити, що Ковель був чи не найменшим за чисельністю населення повітовим містом Волинської губернії на 1798 р. для порівняння: у сусідніх повітових центрах – Луцьку, Володимир-Волинську і Кременці – проживало, відповідно, 2349, 3586 та 3528 осіб [20, с. 71]. Однак довголітній статус центру колишнього королівського староства, а також вигідне геополітичне розташування, вочевидь, спонукали російську владу в особі Павла I призначити саме Ковель центром нового повіту у складі Волинської губернії.

Водночас ковельський магістрат продовжував функціонувати на території міста і на зламі XVIII-XIX ст., про що нам достеменно відомо з опрацьованих джерел [12-15]. За твердженням сучасного дослідника М. Бармака, російська влада в особі Катерини II та Павла I свідомо пішла на цей крок, «обіцяючи зберегти попередні вольності та привілеї» [18, с. 338] міським громадам українських правобережних міст. Але не завжди теорія могла бути втілена на практиці.

Як слушно зазначає дослідниця О. Карліна, формування нових органів влади на Волині почалося ще в 1795 р., але зі вступом на престол імператора Павла I сталися зміни у територіальному поділі земель, які увійшли до складу Росії за другим і третім поділом Речі Посполитої. 12 грудня 1796 р. вийшов указ «Про новий поділ держави на губернії». У ньому йшлося про те, що кожна з губерній мала поділятися на 12 повітів (на прикладі Волинської бачимо їхню реальну кількість - 4) [21, с. 280].

Щодо функціонування магістратів у містах, які на 1796 р. володіли Магдебурзьким привілеєм, то вони продовжували безперешкодно функціонувати, проте їхня структура зазнала певних конструктивних

змін. Так, дієвою залишалася судова колегія ради, яка складалася з ратманів і очолювалася «президентом» (втім, стара назва «бургомістр» була більш вживаною). До ради могли обиратися купці та міщани, а утримувалася вона коштом усієї громади [21, с. 280]. Подібна ситуація була і в Ковелі, де у 1796-1801 рр. діяла колегія ратманів на чолі із бургомістром («президентом») [14, арк. 17 зв., 31 зв]. Як зазначає ряд сучасних дослідників, до складу типової ради теоретично мало входити 2 бурмістри та 4 ратмани, яких міщани і купці мали обирати раз на 3 роки [18, с. 340; 23, с. 26-29]. Також науковець М. Бармак зауважує про виборність уряду старости у складі міського магістрату, якого міщани обирали щорічно. Цілком також вірогідно, що у Ковелі як повітовому центрі Волинської губернії теоретично мав функціонувати і совісний суд – якісно нова судова інстанція для різних соціальних станів населення [18, с. 344-346]. На жаль, через скупість джерел ми не можемо стверджувати, що подібною була ситуація і у Ковельському магістраті на зламі XVIII-XIX ст. Хоча про діяльність у 1799-1801 рр. у місті інституції нижнього(?) земського суду в особі її реєстратора(?) Івана Озєрова, який наприкінці червня 1799 р. був присутнім на засіданні магістрату, ми маємо згадку у джерелі [13, арк. 22-22 зв.]. Логічно припустити, що ця судова інстанція діяла у Ковелі і надалі.

У часи останнього воєнно-політичного катаклізму, що спіткав Річ Посполиту у 1789-1793 рр., у Ковелі продовжував діяти повноцінний магістрат у складі війта, бурмістра, райців, лавників та писаря, які проводили свої засідання в «домі урядовому» [12, арк 3 зв., 6 зв., 13 зв.]. Зберігався і традиційний порядок обирати членів «нової ради» наприкінці зими – на початку весни щороку. Принаймні, такою ситуація залишалася до березня 1792 р., коли у магістраті було піднято питання про обрання нових бурмістрів та ратманів [12, арк. 1]. А традиція щодо присутності голів ремісничих цехів міста (цехмістрів) на засіданнях магістрату зберігалася у Ковелі, щонайменше, до січня 1793 р. [12, арк. 3] Достеменно відомо, що до літа 1790 р. ковельські бурмістри посідали свій уряд «квартал» (4 тижня - місяць)[12, арк. 27], тобто дотримувалися усталеної ще з XVII ст. практики [2-11].

Цікаво, що з 1796 р. в актових книгах ковельські писарі вже не записували усіх членів магістрату поіменно при розгляді якоїсь справи, а лише зазначали: «магістрат постановив», «магістрат наказав». Хоча імена окремих міських урядників у документах фіксуються відносно постійно аж до кінця 1801р. [12-15].

Нова політична дійсність у 1796-1801 рр. принесла чимало позитивних зрушень у процес здійснення судочинства міським магістратом. Так, оскільки Ковель з 1796 р. став повітовим центром, то саме до його судових інстанцій відтепер зверталися мешканці Ратна і Камінь-Каширського, волинських містечок, що до цього – у XVII – першій половині XVIII ст. – перебували під юрисдикцією гродського суду Володимирського повіту [13, арк. 31; 14, арк. 5, 10, 18, 19]. Для тих же містечок, що і до 1796 р. належали до Ковельської волості – Миляновичів і Вижви, - Ковельський магістрат і надалі залишався першою апеляційною інстанцією [14, арк. 11 зв., 15, 20]. Саме за 1796-1801 рр. віднаходимо згадки і про функціонування «давнього» інституту возного у Ковельському повіті. Цей уряд до 1796 р. був притаманний власне системі Володимирській гродського суду, але з 1796 р. у документах фігурують згадки про возних Ковельського повіту, що певним чином свідчить на користь тези про значне розширення судових повноважень міського магістрату за часів Російської імперії [15, арк. 2, 2зв., 21, 23, 25, 31, 36 зв.-37, 45]. Принагідно згадаємо і про явище «волання» (початок засідання і оголошення суті справи) у судових практиках гродських судів Речі Посполитої у XVI-XVIII ст. Під 1799 р. в актових книгах Ковельського магістрату знаходимо підтвердження тому, що подібна практика після 1796 р. також почала діяти і у міському суді новоутвореного повіту [15, арк. 35 зв.-36].

Поряд з переліченими «анахронізмами» із судових практик Речі Посполитої у Ковелі на початку XIX ст. постали і нові правові інституції Російської імперії, що мали на меті на практиці «замінити» колишні, віджилі системи. Так, з листопада 1801 р. до міста призначається городничий Ян Вужилівський [14, арк. 22 зв], до обов'язків якого входила, зокрема, функція фіскального контролю та нагляду за системою оподаткування міського населення. Причому городничий розглядав фінансові питання [22, с. 154-155], пов'язані як з «християнською» громадою Ковеля, так і з євреями, чисельність яких на 1798 р. складала 377 осіб, або 22, 52% від усієї кількості міщан [19, с. 57].

У Російській імперії цю проблему намагалися розв'язати найвищі сановники двору. Так, у 1798 р. генерал-лейтенант О. Беклешов, управитель Волинської губернії, звернувся до Сенату з пропозицією усталити практику обирання до міських магістратів осіб з-поміж «християнської» частини громади. Цим самим права єврейських громад щодо кооптації своїх членів до магістратів і ратуш могли бути знівельовані. Однак на заваді цьому став указ Сенату від 1795 р., згідно з яким євреї мали посідати не менше, ніж третину місць у магістраті, тобто щонайменше 2 уряди ратманів, а усі члени кагалів волинських міст

переходили у міщанський та купецький стани [21, с. 281-284; 22, с. 152-155]. Станом на 1799 р. у Ковелі проживало декілька купців-євреїв, що належали до 3-ої купецької гільдії [14, арк. 19 зв.-20]. Наразі не маємо достовірних свідчень, чи були у складі Ковельського магістрату у 1796-1801 рр. представники місцевого кагалу, однак відомо, що останній як організаційна інституція єврейського населення у місті продовжував функціонувати, причому зберігався традиційний уряд «старшого кагального» [13, арк. 14 зв.; 14, арк. 14, 22 зв., 23; 15, арк. 2, 45].

Можливо, цілком слушною є твердження вже згадуваного нами М. Бармака про те, що на зламі XVIII-XIX ст. євреї не могли потрапити до складу магістрату з огляду на їхнє іудейське віросповідання: таке право мали лише міщани-«християни». Тим більше, що цьому сприяла не лише місцева, але й центральна влада, обмежуючи обсяг правомочності єврейського етносу у межах своєї держави [17, с. 115-116]. Оскільки окремої ланки у судочинстві Російської імперії для єврейського населення приєднаних правобережних міст певний час просто не існувало, тому місцева влада доручала магістратам розглядати скарги міщан-євреїв у звичному порядку, що існував ще за Речі Посполитої. Однак в актових книгах міських судів обов'язково вказувалося, що ці міщани належать до правової категорії «старозаконних» євреїв. Принаймні, така практика застосовувалася міськими писарями у Ковелі у 1799-1801 рр. [13, арк. 20; 15, арк. 5, 11-12].

Відповідно до положень «Жалуваної грамоти містам…» Катерини II (1785 р.) містам було дозволено мати власний герб. Щодо Ковеля, то ця регалія міської влади була присутня ще у XVI-XVII ст., а отже, наказ російської імператриці лише в черговий раз підтвердив цей привілей для міської громади. Цей же законодавчий акт регламентував і положення щодо наявності у містах урядів бурмістра, ратманів і писаря [16].

Загалом необхідно зазначити, що Волинська губернія у 1796-1801 рр. належала до категорії т. зв. «губерній з особливими правами» [26, с. 191-204], а тому і радше закономірністю для мешканців Ковельського повіту були подібні симбіози колишньої та новітньої судових бюрократичних систем, що становили невід'ємний елемент повсякденного життя. Саме принцип «лавірування» центру (імператора і його двору) в умовах правового існування місцевої знаті був провідним у політиці російського імперського уряд у 1796-1801 рр. Надалі цей прийом також уміло використовувався наступниками Катерини II і Павла I, зважаючи на конкретні соціально-економічні умови та політичні потреби держави [25, с. 155-166].

Варто наголосити на тому, що і в інших волинських містах картина облаштування моделі судової системи часто не відповідала встановленим нормам з огляду на давню традицію міського самоврядування [27, с. 48-55; 24, с. 13-19]. Попри ці та інші фактори вітчизняні науковці доходять висновку про те, що останній інститут Магдебурзького права – міські магістрати – на території Волинської губернії були ліквідовані лише у зв'язку з початком координальних реформ у судовій системі Російської імперії [23, с. 26-29] на початку 60-их рр. XIX ст.

Наведені вище приклади симбіозу усталених традицій та модерних інновацій у системі міського самоврядування Ковеля у контексті нової політичної дійсності красномовно свідчать про «особливий» статус, що його Волинська губернія мала в означуваний період. На зламі XVIII-XIX ст. Російська імперія обережно впроваджувала у життя свої методи управління економічними та виробничими механізмами на ново приєднаних територіях з огляду на достатньо високий рівень розвитку відповідних структур на них.

1. ЦДІАК України. – Ф. 28, оп. 1, спр. 123 [Книга Володимирського гродського суду за 1681 р.]. – 1563 арк.
2. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 3 [Ковельська міська книга за 1665–1670 рр.]. – 381 арк.
3. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 4 [Ковельська міська книга за 1670–1673 рр.]. – 310 арк.
4. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 5 [Ковельська міська книга за 1673–1676 рр.]. – 189 арк.
5. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 6 [Ковельська міська книга за 1676–1678 рр.]. – 190 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 6а [Ковельська міська книга за 1676–1680 рр.]. – 196 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680–1686 рр.]. – 279 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686–1690 рр.]. – 283 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690–1694 рр.]. – 283 арк.
10. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694–1697 рр.]. – 227 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 11 [Ковельська міська книга 1697–1700 рр.]. – 273 арк.
12. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 32 [Ковельська міська книга 1789–1793 рр.]. – 56 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 33 [Ковельська міська книга 1799 рр.]. – 40 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 34 [Ковельська міська книга 1799–1805 рр.]. –50 арк.

15. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 35 [Ковельська міська книга 1799 рр.]. – 59 арк.

16. «Жалувана грамота на права і вигоди містам» Катерини II (див. тут http://his95.narod.ru/doc00/gildii.htm)

17. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії: (1796-1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. – 208 с.

18. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с.

19. Карліна О. Єврейське домогосподарство в українських містечках (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Соціум: альманах соціальної історії. – Вип. 4., - К., 2004. – С. 53-68.

20. Карліна О. Ковель і містечка Ковельського повіту наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Ковель 23-24 жовтня 2003 року). Збірник наукових праць. –Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 69-74.

21. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – першої десятиліттях XIX ст. // Соціум: альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 280-289.

22. Карліна О. Функціонування магістрату Кременця наприкінці XVIII – у 50-х роках XIX ст. // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 151-159.

23. Прищепа О.П., Леонова Л. А. Міське самоврядування Дубно в умовах інкорпорації Волині до складу царської Росії: реорганізація функцій // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Луцьк, 2007. – С. 26-29.

24. Савчук П. Трансформація владних структур Дубна (XIV-XIX ст.) // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Луцьк, 2007. – С. 13-19.

25. Шандра В. Генерал-губернаторства як форма правління українськими губерніями у складі Російської імперії. // Реіональна історія України. Збірник наукових статей. – К., 2007. – Вип. 1. – С. 155-166.

26. Шандра В. «Губерниии»на особых правах и привилегиях состоящие…» як політичний проект. // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – К., 2009. – Вип. 3. - С. 191-204.

27. Яремчук В., Бондарчук Я. // Волинь моя : журнал Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство». – К., 2004. – Вип. 4. – С. 48-55;

Віктор АТАМАНЕНКО ***(Острог)***

ОПИСИ ПОЛІСЬКИХ МАЄТНОСТЕЙ КН. САНГУШКІВ КІНЦЯ XVI СТ.

Джерела з історії латифундій Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. з різних точок зору – і територіально, і хронологічно, та й у видовому відношенні представлені нерівномірно. Стосується дана обставина і такого їх різновиду, як різноманітні категорії описово-статистичних документів. Для останньої третини XVI ст. із зазначеного періоду можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного, запровадженого після Люблінської унії, фіскального обліку. Для податкових документів цього відтинку часу характерні регулярність створення, охоплення значних території, уніфікований характер інформації. В той же час, вони значною мірою втрачені і стосовно всієї Волині збереглися тільки для першого поунійного двадцятиріччя. Натомість, документи господарсько-правового обліку, які мали внутрішньодомеціальне походження для цього часу характеризуються нерегулярністю створення (чи станом збереженості) – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі.

Для частини податкової складової джерел описово-статистичного характеру можна говорити про високий рівень археографічного освоєння[1], наявність джерелознавчої характеристики та виявлення інформативних можливостей[2], що поклало початок і створило підстави широкого застосування методів статистики в історичних дослідженнях. З іншого боку, низка неопублікованих поборових реєстрів використовується дослідниками лише епізодично. Причому, стосується це як підсумкових (сумарних), так і первинних реєстрів, ряд яких знаходиться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві[3]. В той же час, протягом другої половини XVI ст. було створено ряд інвентарних описів латифундій. Стосувалися вони, перш за все, волинських королівщин, але також окремих приватних володінь[4]. Перші представлені описами Кременецького (1548 та 1563 рр.) та Ковельського (1556, 1590 та

1609 рр.) староств, а другі переважно поліськими иаєтностями князівських родин Сангушків, Любецьких та Чорторийських. Коли йдеться про поліську частину Волині, не можна не згадати про Ратненське та Любомльське староства, які на час Люблінської унії вже тривалий час перебували в складі Польщі, джерела (а для першого ще й стан вивченості) яких, для XVI ст. є більш регулярними та різноманітними[5].

Значна частина поліських латифундійних комплексів були в різний час володіннями різних князівських родин, а південно-західна частина Волині – гілок роду князів Сангушків. Частина з цих володінь була кн. Сангушками втрачена. Описи волинських володінь цієї родини представлені різними категоріями джерел описово-статистичного характеру. Це і первинні та підсумкові поборові реєстри, і інвентарі, і подимний реєстр. Збереглися й інвентарі та люстрації тих поліських маєткових комплексів, які кн. Сангушками на середину XVI ст. були вже втраченими. На території волинського Полісся знаходилася значна кількість крупних магнатських латифундій та державних староств, по ряду з яких вони досить добре збереглися. Найбільшим земельним масивом була т. зв. "Сангушківщина", до якої первісно входили волості Ратнівська, Ковельська, Несухоїзька, Каширська, Камінь-Каширська, Турійська, які за площею (разом з Локачами) становили 52% Володимирського повіту[6] чи біля 8,7% всього Волинського воєводства. Згодом до їх володінь ввійшла Чернечгородська волость. В сукупності крупні поліські земельні комплекси становили більше третини всього Волинського воєводства. З врахуванням же території Ратненського та Любомльського староств Холмської землі – майже 38%. Таким чином, можна говорити про репрезентативність даних стосовно королівщин та приватних латифундій Полісся при вивченні соціально-економічної проблематики та історії міст і сіл цієї частини Волині. Вказані вище джерела в усій сукупності не використовувалися істориками, а в дослідженнях переважає використання підсумкових податкових документів та окремих джерел подібного характеру. Завданням даної статті є загальна характеристика інформаційногох потенціалу різних категорій джерел, які мають статистичний характер та стосуються володінь кн. Сангушків на території волинського Полісся. Найдавніші джерела описово-статистичного характеру, які стосуються крупних маєткових комплексів Полісся відносяться до маєтків, які вже не належали кн. Сангушкам. Але їх свідчення мажуть слугувати певним орієнтиром для застосування порівняльного аналізу та розгляду тенденцій розвитку соціальних та господарських структур регіону. Такими є люстрації Любомльського та Ратненського староств 1564 – 1565, 1569 та 1570 рр.[7] та інвентар Ковельського староства 1556 р.[8] Їх використання у історичних дослідженнях є ширшим, ніж податкова документація поліських володінь кн. Сангушків.

Найдавнішими документами описово-статистичного характеру, які стосуються володінь кн. Сангушків є первинні та сумарні поборові реєстри 1569 та 1577 рр.[9] З первинних поборових реєстрів, які стосуються маєтностей кн. Сангушків, розташованих на території волинського Полісся, збереглися дані по м. Несухоїжі та волості, Чернечгородській волості, м. Турійськ та волості 1569 р. Всі вони належали кн. Романові Сангушку, на той час одній з найпомітніших фігур не лише України, а й земель, що входили до складу Великого князівства Литовського; він тоді обіймав посади житомирського старости, брацлавського воєводи та польного гетьмана. Їх важливість як історичного джерела полягає, окрім іншого, в тому, що в сумарному реєстрі 1570 р. кн. Р. Сангушко згаданий серед осіб, які не заплатили побору[10] і таким чином можуть вважатися єдиними документами про стан його володінь на час переходу Волині до складу Польщі.

Сам процес вибирання побору та його передачі в руки поборці в усіх випадках супроводжувався створенням квитів та рекогніцій. Вони представляли собою розписки про віддачу та отримання податкових сум. Стосовно Волині така документація практично не збереглася. За формою та змістом вони були тотожними і один документ передавався разом із зібраним побором поборці, а другий – залишався у власника. Вони могли містити як повністю узагальнену інформацію, тобто дані про грошову суму, вибрану та сплачену з того чи іншого володіння за категоріями з переліками населення, так і частково узагальнені свідчення, які вказували кількість підданих всіх категорій, з яких було взято податок. Можна говорити про широкий та вузький варіанти первинної поборової документації. Представлення інформації в другому з вказаних варіантів близьке, майже тотожне, способу подачі даних в сумарних документах, які створювалися поборцями. Подібна, агрегована, форма фіксації податкових свідчень не могла не мати в ряді випадків наслідком втрату частини інформації. Варіанти первинних документів, таким чином, перебували на зберіганні і у приватному (у власника), і у державному (в Коронному Скарбі) зберіганні. Останнє й визначило кращий рівень їх збереження, тоді як у приватних магнатських архівах їх практично не збереглося для розглядуваних часів та теренів. Отже, на основі первинних реєстрів створювалися підсумковий документ, сумаріуш який структурувався за адміністративно-територіальними одиницями в межах воєводств, та представляв окремі маєткові комплекси, якщо йшлося про крупне чи середнє

землеволодіння, чи кремі маєтки або їх частини. До сумарних реєстрів додавалися свідчення про осіб, які не сплатили з різних причин податок зі своїх підданих. Звідси не зовсім є зрозумілою вже згадана вище наявність первинних документів по володіннях кн. Сангушків зі Скарбу і відсутність свідчень про ці маєтки в узагальненій поборовій документації. Первинні реєстри могли мати різні назви: "реєстр подимщини", "реєстр брання подимщини", "реєстр вибрання побору", "реєстр побору", "реєстр списання людей..., з яких податок...вибран" та ін. Ця різноманітність може свідчити, очевидно, про новизну і неусталеність формуляру такого роду документів на українських землях в другій половині XVI ст. або про довільність їх називання в практиці безпосереднього вибирання побору. Але вже сама назва "реєстр" підкреслювало їх основну рису наявність переліку оподатковуваного населення за маєтками та за категоріями населення в широкому чи вузькому варіантах.. За змістом первинні реєстри набагато інформативніші за сумарні. В них знайшли відображення, крім розмірів податку для різних категорій населення та вказівок на населені пункти, також і поіменний перелік залежного населення, що сплатило податок, із зазначенням тих підданих, які в силу різних причин (вони також могли вказуватися) не заплатили, сума сплати від кожного села чи міста. Між формулярами реєстрів могли існувати відмінності. Так, наприклад, реєстр маєтків кн. К.Острозького 1576 р. містить на початку (після заголовку) перелік суми податку з різних груп підданих, а потім – перелік населення за цими групами; реєстр же сплати з Несухоїзької волості кн. Р.Сангушка 1569 р. вказує суму, сплачувану кожним підданим. Обидва структуровано за окремими селами чи частинами міста[11]. Крім того, окремі первинні реєстри могли створюватися для міської та сільської склададових окремих волостей. Це стосується якраз володінь кн. Сангушків[12]. Від значних поліських маєтностей до нашого часу, очевидно, збереглися тільки первинні поборові реєстри 1569 р. широкого варіанту маєтностей кн. Р. Сангушка (Чернечгородок, Турійськ, Несухоїжі[13]) та П. Загоровського[14].

Через деякий час після смерті кн. Р. Сангушка та його дружини маєтки опинилися в руках кн. В.-К. Острозького як опікуна дітей покійних (опікунами також були матір (кн. Г. Збаразька) та свекор (Г. Ходкевич) Р. Сангушка, кн. К. Вишневецький та П. Загоровський). В результаті цього було створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернечгородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей[15]. Наявність і поліських, і волинських маєтностей у цьому інвентарі, знову-таки, створює можливості порівняння, але як в територіальному аспекті, так і з точки зору динаміки процесів та інформативності окремих джерел описово-статистичного характеру на прикладі ряду володінь кн. Сангушків. Але, як видно, лише Чернечгородщина представлена і первинним поборовим реєстром, і інвентарем.

Первинні поборові реєстри Несухоїзької волості 1569 р. включають в себе описи міста, восьми замкових сіл (Буцен, Войгоща, Боровне, Кречевичі, Старосільці, Грабове, Березове, Сереховичі), шести монастирських маєтків (Пісочне, Неці, Комарове, Солов'єве, Синове, Підсинівка), а також церковного (Дороготіш) і трьох боярських (Ломачин, Пісочне, Лапневичі) сіл. Схоже, в реєстр не були включені описи ряду сільських поселень. Так, порівняно з сумаріушем 1583 р. в ньому відсутні Заріччя та Задиби[16]. Останнє (і тільки воно) названо в сумаріуші монастирським селом (належало Милецькому монастирю). Порівняно з первинним реєстром кількість духовних маєтків в складі Несухоїзької волості зменшилася; але в даному випадку скоріше можна говорити про вищу інформативність первинних реєстрів порівняно з сумарними.

Так само окремими реєстрами для міста та волості представлена й Турійська волость. Первинний поборовий реєстр Турійської волості містить описи шести замкових (Болбли, Ставок, Долзьк, Торговище, Растове, Задиби) та дванадцяти боярських (Гаруша, Залісці, Сільце, Обиніж, Мировичі, двоє Солович, Кустичі, дві Осої, Тагачин, Колчин). Присутнє серед замкових село Задиби, скоріш за все, тотожне згаданому 1583 р. монастирському маєтку, який через посесорський статус потрапив у сумаріуші до описання Несухоїзької волості.

Представлена первинним реєстром 1569 р. Чернечгородська волость була на той час єдиним безміським господарсько-адміністративним комплексом серед усіх волинських володінь Р. Сангушка. Очевидно через таку її структуру, в сумарному реєстрі 1577р. свідчення по несухоїзьким та чернечгородським маєткам об'єднано в одну групу[17]. Правда, згодом таким міським центром Чернечгородщини став Романів (Колки)[18], який, судячи з назви якраз і був заснований Р. Сангушком або, ймовірніше, його сином Федором-Романом.

Окрім самого Чернечгородка в складі волості первинний реєстр називає Маневичі, Колки, двоє Рудників, Козлиничі, Брюховичі, Козин Став, Своз, Сопотовичі, Дідовичі, Васильковичі та село Остапа Ханчовича (назва не вказана). В попередніх випадках випадках свідчення по селам у Несухоїзькій та

Турійській волостях наводилися у первинних реєстрах по селянським димам. У Чернечгородській же волості для частини маєтків вказано кількість дворищ та розташованих на них димів. В середньому на дворище приходилося біля семи димів. Села, для яких зафіксовані дворища, були в усіх випадках більшими за кількістю димів порівняно з тими селами, для яких наявність дворищ не згадується.

Наявність інвентаря Чернечгородської волості дає можливість порівняння свідчень фіскального та господарсько-правового документів. Але відразу треба нагадати, що первинні поборові реєстри, маючи цілком податкове спрямування, використовувалися і для забезпечення внутрішньогосподарських питань. В даному випадку, коли йдеться про склад дворищ, то первинний реєстр є інформативнішим, оскільки на відміну від інвентаря 1578 р. вказує на кількість господарств у кожному з дворищ Чернечгородка, Маневичів, Козлиничів, Брюховичів[19]. Склад оподаткованого населення згідно з первинним реєстром є складнішим. Якщо в сумаріушах виділено селянські господарства (або як дими, або як півдворища), то рекогніція вказує на кількість димів у складі дворищ, виділяє не тільки городницькі, але й коморницькі господарства. Через деякий час після смерті Р. Сангушка (1571 р.) та його дружини згадані маєтки опинилися в руках кн. В.-К. Острозького як опікуна дітей покійних (опікунами також були матір (кн. Г. Збаразька) та свекор (Г. Ходкевич) Р. Сангушка, кн. К. Вишневецький та П. Загоровський). В результаті цього було створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернечгородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей. Наявність інвентаря Чернечгородської волості дає можливість порівняння свідчень фіскального та господарсько-правового документів. Але відразу треба нагадати, що первинні поборові реєстри, маючи цілком податкове спрямування, використовувалися і для забезпечення внутрішньогосподарських питань. В даному випадку, коли йдеться про склад дворищ, то первинний реєстр є інформативнішим, оскільки на відміну від інвентаря 1578 р. вказує на кількість господарств у кожному з дворищ Чернечгородка, Маневичів, Козлиничів, Брюховичів. Склад оподаткованого населення згідно з первинним реєстром є складнішим. Якщо в сумаріушах виділено селянські господарства (або як дими, або як півдворища), то рекогніція вказує на кількість димів у складі дворищ, виділяє не тільки городницькі, але й коморницькі господарства.

Інвентар Чернечгородської волості 1578 р. виділяє господарства 1) дворищні (Чернечгородок і Маневичі), 2) ті, які сплачують значний грошовий чинш (скоріш за все, також дворища; Ситна Воля і Своз), 3) а також що платять по 30 грошів (скоріш за все півдворища; Колки, Рудники, Дідовичі, Сопотовичі, Своз, Козин Став, Брюховичі), 4) з грошовим чиншем у 24, 20, 15, 12 і ін. грошів. Відносно селянських господарств у с. Козлиничі важко визначити їх розподіл по дворищах, але в складі, очевидно, останніх таких часток (сплачували по 30 гр.) могло бути 5, 6, 14, 34. Інвентар знає і нерозділені селянські господарства, шість категорій городників, чотири категорії підсусідків, а також воляників та новоосажених підданих, війта, лісника, боярина, товаришів (очевидно, рудника)[20]. Окрім цього, він містить вказівки на розмір дворової землі (засів станом на початок квітня), величину медової данини, кількість озер та ставів тощо.

З порівняння первинного реєстру і сумаріуша, наприклад, Несухоїзької волості видно відсутність фіксації в останньому ряду підданих, які залишили свої господарства. В той же час, у першому вказується по кожному населеному пункту перелік селян, що втекли або пішли (мабуть, з дозволу, бо це практикувалося на Поліссі) «у покорм» та навіть пустуючі через смерть селян господарства. Чисельність таких селян для волості була досить значною: співвідношення між ними та тими, що сплатили податок становила майже чверть. Реєстр інформативніший за сумаріуш також стосовно перелічених категорій підданих. Так, останній згадує «дими» і «городників», а перший до того - «коморників», «убогих», «ремісників», «мельників». Для частини Несухоїзької волості також існує можливість використання інвертарного опису, але створеного набагато пізніше. Йдеться про маєтності Милецького монастиря, описані в 1593 р.[21] Якщо інвентар знає тільки категорії «дими» та «городники», то реєстр називає також городницькі та селянські (ті самі дими) пустки, а також убогих та мельника. В даному випадку інформація первинного поборового реєстра виглядає ширшою.

Кожна з сангушківських волостей, окрім Чернечгородської, мала в своєму складі міське поселення. Категоріями, що їх використовують дослідники при проведенні типології українських міст XVI – XVII ст., є „місто" та „містечко", які виконують роль якісного поняття. Але чіткого визначення практика Речі Посполитої відмінностям між вказаними категоріями не давала[22]. З завданням визначити межу між різними категоріями міських поселень не змогла впоратися в кінці XVIII ст. й нова російська державна адміністрація, яка керувалася для цього спеціальним законодавством[23]. Критерії типології міст у випадку земель, що входили до складу Речі Посполитої, стосуються власницької належності, володіння

магдебурзьким правом та привілеями, наявності торгів та культових споруд, розмірів поселень, виконуваних ними функцій, статусу, оподаткування, просторового розвитку[24]. Але в результаті, практично в усіх випадках вони зводяться до кількісних показників чисельності населення міст. Саме цей, «демографічний», фактор, як вважає А.Є. Заяць, хоча й опосередковано, але «з великою долею правдивості дає можливість встановити величину міста» і є «найбільш реальним у класифікації міст»[25]; правда, дослідник одразу ж після приведення існуючих в історіографії спроб класифікації зазначає, що в них «годі шукати… чітку границю між містом і містечком»[26], тобто між окремими, найчастіше згадуваними як в джерелах, так і в дослідженнях, типами міських поселень. Такою межею між містом та містечком для Білорусі приймається розмір поселення в 300 будинків[27], або в 150-250 будинків[28], тобто якщо в першому випадку йдеться про дві групи міських поселень (місто та містечко), то в другому про три (місто, містечко та поселення перехідної між ними форми). Більш детальна класифікація білоруських міст виділяє чотири їх групи: великі (більше 10 тис. мешканців), середні (3 – 10 тис. жителів), малі (1,5 – 3 тис осіб), містечка (200 – 1, 5 тис. чоловік)[29]. Подібні відмінності не можна не помітити і в поглядах на польські міста, де для окремих категорій міст кількісні показники навіть не наводяться[30]. Загалом же в українській історіографії, як, і в польській та білоруській, чіткої та загальновизнаної типологічної межі між поняттями місто (велике або мале) та містечко не існує[31]. І.П. Крип'якевич вважав нею розмір поселення в 500 будинків[32]. Остання за часом спроба класифікації українських міст, яка належить П.М. Сасу, виділяє такі їх типи, як малі (до 200 будинків), середні (200-700 будинків) та крупні (понад 700 будинків)[33]. До останніх дослідник відніс виключно державні міста, а з волинських – тільки Кременець. Але і в даному випадку в основу типологічного дослідження було покладено один, хоча й важливий, показник і не враховувалися дані про структуру міст, їх соціального плану особливості. Важливою в даному випадку є та обставина, що в основу підрахунків було покладено поборові документи різного рівня – як первинні, так і підсумкові.

Всі поліські міста кн. Сангушків були невеликими за розмірами. Так, за поборовим сумаріушем 1583 р. в них мешкало 99 (Турійськ), 76 (Камінь), 65 (Несухоїжі) родин[34]. Первинні реєстри 1569 р. подають відмінні свідчення. на користь останніх. Так, в Турійську знаходилося 198, а в Несухоїжах – 133 (без 5 пусток) будинки.

Ринок поза всяким сумнівом вважався найпрестижнішою частиною власне міста, не беручи до уваги спеціально виділені для шляхти його райони (окольні замки, пригородки). Ринок вважають організуючою ланкою внутрішнього планування міських поселень, центром економічного та суспільно-політичного життя міста[35]. На 1583 р. в Турійську було 12, в Несухоїжах – 10, в Камені – 9 ринкових будинків[36]. Порівняно з 1569 р. в першому їх кількість зросла (9, з них 2 - погорілих), а в другому – зменшилася на один.

Коли йдеться про неринкові міські будинки, то вони могли бути представлені помешканнями вуличними та передміськими. Поборові сумаріуші не в усіх випадках містять вказівки на кількість як перших, так і других. Цілком вірною є точка зору про те, що наявність та величина передмість була важливим показником міської структури[37]. Сама наявність передмість свідчила про розвиток міста, переростання ним своїх первісних меж. Можна говорити й про те, що наявність таких могла бути пов'язаною і з формуванням нових міських осередків. Наскільки це стосується Полісся говорити важко; принаймні подібні випадки для регіону невідомі, що дає підстави вважати це його особливістю. Характерним є те, що поборовий реєстр 1583 р. фіксує їх виключно у містах західної Волині (Торчин, Сокіл, Ковель, Свинюхи, Літовіж). Для Турійська вони об'єднані з вуличними[38]. Розміри передмість для нього та Несухоїж на 1569 р. дають можливість встановити первинні реєстри. Так, в Турійську кількість передміських будинків (105) помітно перевищувала чисельність власне міських (ринкових та вуличних – 67). Крім того, не вказано проживання халупників та коморників, а для них (як і для мешканців середмістя та передмістя) вжито означення «міщани». На несухоїзькому передмісті проживало менше міщан, ніж в середмісті.Так, на першому знаходилося 31 помешкання, а в другому – 91 будинок (не рахуючи 11 халуп). Інвентар Ковельщини, колишнього володіння кн. Сангушків, 1556 р. дає можливість хронологічно вперше визначити розміри міст волинського Полісся. Найбільшим з міських поселень, зрозуміло, був Ковель, в якому знаходилося 350 будинків; також в місті мешкали 41 коморник, 5 гуменників, 8 підданих духовенства, знаходилося 19 єврейських помешкань та ін. Йому помітно поступалися Вижва (155 осель, 2 єврейські будинки) та Миляновичі, більше схожі на сільське поселення (44 будинки, 8 городників)[39]. Величині міст відповідала і їх структура. Ковель складався з вулиць та двох ринків та двох, очевидно, передмість, у Вижві виділено власне міську частину та передмістя Вишівська Воля, а у Миляновичах, найменшому з міст Ковельщини, такі елементи не згадано[40]. Отже, Турійськ та Несухоїжі були типологічно близькими до Вижви.

Розмірам міст відповідали й розміри ключів. До складу Ковельського ключа входило 21 село. Деякі з них були, скоріше за все, не так давно створені чи виділені в зв'язку з проведенням волочної поміри. Такий висновок можна зробити на підставі назв, які містять складник «Воля»; таких поселень було шість[41]. До складу Вижівського ключа входило 9 сіл, а до складу Миляновицького – 6 сіл[42]. На 1556 р. практично всі міщани користувалися землею, яку інвентар поділяє на лани (або поле), фільваркові морги та сіножаті[43]. Зважаючи на різний час створення використовуваних тут джерел та відмінну господарську практику Бони та кн. Сангушків, можна вважати чисельність сільських поселень на Ковельщині з однго та на Турійщині і Несухоїжчині – з іншого однаковою. Але за чисельнітю міст перша була розвинутішою, хоча, як вже згадувалося, Миляновичі розмірами від ряду сільських поселень не відрізнялися. Варто відзначити, що всі міські поселення Ковельського староства одержали такий статус, перебуваючи у володінні кн. Сангушків. Таким чином, можна говорити про них як про організаторів досить інтенсивної урбанізації не тільки західного Полісся, але й Волині загалом до поширення влади Польші на Волинь.

Отже, на другу половину XVI ст. значні земельні комплекси північно-західної Волині, які належали кн. Сангушкам порівняно з іншими такого роду володіннями відносно добре забезпечені різними категоріями джерел описово-статистичного характеру. Останні представлені кількома різновидами, з яких первинні та сумарні поборові реєстри більшою чи меншою мірою відносяться до переважної більшості волинських маєтків. Натомість інвентарними описами для 70-х рр. XVI ст. крупне землеволодіння Волині забезпечено дуже слабо. І хоча інвентар 1578 р. не містить описання всього масиву поліських маєтностей кн. Сангушків, він дає можливість дещо іншим поглядом їх розглядати. В сукупності ці джерела створюють значні підстави для вивчення історії не тільки "Сангушківщини", поліського ядра володінь одного з найпомітніших та найвідоміших магнатських родів України, але й розглядати стан латифундій різних частин Волинського воєводства. Паралельне існування описово-статистичних джерел по приватновласницьких та королівських маєтностях, по «коронних» та «литовських» володіннях (які так чи інакше пов'язані з історією землеволодіння кн. Сангушків) створює для цього регіону цілий ряд дослідницьких переваг. Подібним чином для наступного періоду можливим є залучення джерел з історії східного волинського Полісся для розгляду перебігу соціально-економічних процесів західної його частини.

---

1. Źródła dziejowe.-Warszawa, 1889.-T.XIX; Архив Юго-Западной России.- К., 1886.- Ч. VII.- Т.1, 1890.- Т.2; Баранович О.І.Залюднення України перед Хмельниччиною:Волинське воєводство.-К.,1930.

2. Źródła dziejowe.-Warszawa, 1889.- T. XIX.- S. 4-5; Баранович О.І. Вказ праця.- С. 5-11; Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело// Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.- К., 1968.- С. 69-98; Його ж. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.// Проблемы историографии и источниковедения истории СССР.- Днепропетровск, 1979.- С.126-137; Кіку І.О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст.// Історичні дослідження: Вітчизняна історія.-К., 1985.- С. 51-52.

3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.- Ф. 44 "Вінницький гродський суд".- Оп. 1.- Од. збер. 1.

4. Атаманенко В.Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело // Наукові записки: Острозька Академія.- Острог: Острозька Академія, 1998.- Т.1.- Ч.II.- С.16-27; Його ж. Господарські документи волинських латифундій другої половини XVI – першої половини XVII як історичне джерело // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів: Історія.- Чернівці: Рута, 2003.- Ч.1.- С. 286-293; Його ж. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. // Наук. Праці Кам-Подільського державного університету.- С.562-575; Його ж. Описово-статистичні джерела XVI- першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів волинського Полісся// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Істоія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина- Луцьк, 2004.-С.7-11; Його ж. Описово-статистичні джерела XVI-XVII ст. з історії Ковельщини// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.- Луцьк, 2003.- Ч.1.-С.44-46.

5. Атаманенко В.Б., Сидорук Т. Описи Ратненського староства XVI-XVII ст. як історичне джерело// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині- Луцьк, 2003.- Ч.1.-С.291-294.

6. Źródła dziejowe...-.- S.114.

7. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / уклад. Р. Майборода. – К., 1999. – С. 248, 263.

8. ЦДІАУК. – Ф.1 "Скарб коронний". – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 2 – 50 зв.

9. Там само. – Арк. 67-79 зв., 94, 171-177, 302-309зв., 312-317, 318-327зв., 339-349; Атаманенко В. Багатомірна

класифікація міст Волині другої половини XVI ст. та міста князів Сангушків // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – Вип. 20. – С. 170-182; Атаманенко В. Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся : наук. зб. : Матеріали XXI Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., присвяч. 15-й річниці Незалежності України та 505-річчю першої писемної згадки про с. Сереховичі. – Луцьк, 2006. – Вип. 21. – С. 217-230.; Urydia dziejowe.-Warszawa, 1889.- T.XIX.

10. Źródła dziejowe... – S. 35.

11. Матеріалн до історії Острозької академії (1576-1636): Бібл. Довідник.- К., 1990.- С. 145-152: ЦДІА України в м .Києві. Ф.44…- Арк.67-79 зв.

12. Атаманенко В. Багатомірна класифікація міст Волині …; Атаманенко В. Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р…

13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.-Ф44…- Арк. 171-177, 301-309зв., 312-327зв.

14. Там само.- Арк. 53 – 624.

15. ЦДІА України в м .Києві. Ф. 25 "Луцкий гродський суд".- Оп. 1.- Од. збр. 18.- Арк. 306-311; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов.- К., 1852.- Т.3.- Отд. II.- С. 17-59; К., 1898.- Т.3.- Отд. II.- С. 75-93; Кравченко В. Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття / / Записки Наукового товариства ім.. Т. Шевченка.- Львів, 1999.- Т. CCXXXVIII.- С.385-414.

16. Źródła dziejowe.-T. XIX …- S.113-114

17. Źródła dziejowe.-T. XIX …- S.65-66

18. Заєць А.Є. Урбанізаційний проес на Волині в XVI першій половині XVII століття.- Львів, 2003.-С.59.

19. ЦДІАК.- Ф.44…- Арк. 171-173, 174-175зв.

20. Див.: Кравченко В. Інвентарні описи…- С.395-401.

21. Архив Юго-западной России.- К., 1859.- Ч.І.- Т.1.- С.365-371.

22. Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.- Луцьк, 2003.- Ч.1.- С. 22-23.

23. Карліна О. Ковель і містечка Ковельського повіту наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.- Луцьк, 2003.- Ч.1.-С. 69.

24. Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI…- С. 23.

25. Там само.- С.23.

26. Там само.

27. Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв.: Социально-экономическое исследование истории городов.-Минск, 1975.-С.37.

28. Aleksandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – pierwszej połowie XVIII wieku // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.- 1966.- №27.- S. 38.

29. Копысский З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половины XVII в.- Минск, 1966.- С. 27-29.

30. Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku.- Poznań, 1964.- S. 51.

31. Сас П.М. Феодальные города...-С.13-15.

32. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.- К., 1954.- С.34-39, 295-296; К., 1990.- С. 196.

33. Сас П.М. Феодальные города...-С.21-22

34. Żrüdła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX.- S. 112-114.

35. Сас П.М. Феодальные города...-С.37.

36. Żrüdła dziejowe… – S. 112-114.

37. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес …- С.125.

38. Żrüdła dziejowe… – S. 112.

39. ЦДІАУК.-Ф.1…- Арк. 13зв., 31, 43зв.

40. Там само.- Арк. 3-11зв., 27зв.-30зв., 42зв.-43зв.

41. Там само.- Арк. 14зв.-27зв.

42. Там само.- Арк. 44-47.

43. Там само.- Арк. 3-11зв., 27зв.-30зв., 42зв.-43зв.

Наталія ПАСЬ *(Камінь-Каширський)*

З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ КАМЕНЯ-КАШИРСЬКОГО НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

На початку XX ст. у багатьох містах і містечках Західної України проживала переважаюча більшість єврейського населення й такі поселення називались штетлами, що в перекладі з ідиш означає – «єврейське містечко». Всі штетли були переважно схожими між собою за способом життя, родом зайнятості їх мешканців, типовою забудовою, звичаями і т.ін. Однаковим для всіх таких населених пунктів було розміщення в центрі ринкової площі – головного осередку, де постійно вирувало життя, проходили зустрічі, було гамірно, людно. Єврейський цвинтар знаходився за межею штетла; в Камені це було місце на північ від міського кладовища. Старожили й досі називають цю місцевість «єврейські могилки»; за радянського часу це була територія аеродрому

Згідно перепису, проведеного польською владою 30 вересня 1921 року, у Камені-Коширському налічувалося 185 будинків і 1265 жителів, з них: українців – 425 чол., поляків – 316 чол., євреїв – 517 чол., інших – 7 чол. Щодо їх віросповідання, то православних було 457 чол., римо-католиків – 188 чол., євангелістів – 1 чол., іудеїв – 617 чол., інших хрещень – 5 чол.

У цей період у Камінь-Коширському повіті найбільше євреїв проживало в селах Хотешів – 54 чол., Черче – 35 чол., Щедрогорще – 76 чол., Карасин – 13 чол., Нуйно – 13 чол., Сошично – 47 чол., Бірки (Добре) – 10 чол., Ворокомле – 26 чол., Видерта – 25 чол., Велика Глуша – 219 чол. (всього жителів – 334 чол.). [1].

Незважаючи на неоднорідність національностей і релігій, всі ці культури органічно вписувались у загальний контекст міського співжиття.

Загалом, сторіччя тому життя єврейської громади в місті було доволі жвавим, помітним і впливовим. Зважаючи, що в кінці 19-го – на початку 20-го століття тут проживало близько 60% євреїв, то, закономірно, вибудовувалась і відповідна інфраструктура для повноцінного життя громади. У місті діяли різноманітні об'єднананя, партії, молодіжні рухи, приміром: «Молодий боєць», «Авангард», група «Кібуц» (з вікіпедії: кібуц – самостійна соціальна й економічна структура, де знаряддя й засоби виробництва належать усьому колективу, а рішення приймаються на загальних зборах усіх учасників), інші.

У 1904 році в Камені нелегально розпочала роботу партія сіоністів-соціалістів, а вже в період Першої світової війни і після неї аж до 1939 року сіоністська діяльність проводилась доволі активно. Заповідь «Якщо захочете – це не буде казкою» безпосередньо розкривала мету цього руху: утворення держави Ізраїль.

У 1914 році євреям у Камені-Каширському належала аптека, 2 лісних склади, трактир, 17 магазинів, серед яких: 10 бакалійних (так званих у той час), де продавали цукор, борошно, крупи, прянощі, хлібопродукти тощо, і 3 мануфактурні, в яких можна було купити вироби ремісників: ковалів, шевців, кравців, тканину, галантерейні товари і т.ін.

Серед єврейської громади міста функціонувала каса взаємодопомоги (або фонд спокути), в яку кожен робив спроможну пожертву грішми. Пізніше зібрані кошти роздавали тим, хто в цьому мав найбільшу потребу, вдовам, сиротам. Розповідають, що були непоодинокі випадки, коли за зібрані кошти купували придане для бідних єврейських дівчат, котрі виходили заміж, але не мали змоги зібрати собі посаг, і навіть справляли весілля для убогих.

З початком Першої світової війни козаки постійно грабували місцеве населення, німці забирали худобу, коней, депортували молодь для примусової праці. Рятуючись, євреї залишали свої будинки і втікали в ліси. Розповідають, що одного разу, під час таких безладів, каміньські євреї вісім днів переховувались у лісі біля Гути-Камінської. І не відомо, скільки ще довелося б їм поневірятись, якби не кмітливість Гершка Юзмана, котрий ввійшов у довіру до російського воєначальника, зумів його переконати і домовитись, щоб євреї повернулись додому і їх залишили в спокої.

У роки Першої світової війни в місто прибуло багато біженців із сусідніх північних територій і півдня Волині. В 1915 році в Камінь приїхав із Білостока равин Ґінзбург із синами Еліейзер і Еліягу. Добре відомим серед зацікавлених осіб є фото євреїв-біженців на центральній площі в Камені, серед яких є равин Ґінзбург. Вони відкрили в місті єврейську школу і були в авангарді сіоністського руху разом із такими, як: Карш Шолом, Яаков Ділянку, Беренгольц, Лєрман, Кіммель, Гортенштейн, Перчик та іншими. Як і спочатку, основним напрямком їх діяльності було поширення єврейської мови серед молоді.

У 1918 році в місті працював єврейський клуб, бібліотека, діяла школа для бідних (талмуд-тора),

1. На єврейському кладовищі в Камені-Каширському. Фото сайту volyntimes.com.ua

2. Євреї на вулиці Каменя-Коширського. Фото 20-х років XX ст.

3. Євреї-біженці в центрі Каменя-Каширсського, 1915 р. Четвертий справа - равин Гінзбург.

4. Біженці на площі в Камені-Каширському. Фото сайту volyntimes.com.ua

5. На будівництві синагоги в Камені-Каширському. 20-і роки XX ст.

6. Працівники банку в Камені-Коширському. Другий справа в першому ряду - Гольштейн, власник готелю Брістоль. 20-і роки XX ст.

7. Шкільний клас. 20-і роки XX ст.

8. Група самооборони. Перший справа - Аба Клурман. 1920-й рік.

9. Нащадки Еліезера Шарпіра біля пам'ятного знака на місці гетто. Камінь-Каширський, квітень 2017 р.

10. Колишня синагога. Камінь-Каширський.

дім навчання (бейт-мідраш), де здобували релігійні знання і це могла бути, початкова єврейська школа (хедер), синагога.

Під час Української революції, в 1918-1921 роках, відбувалися численні єврейські погроми. Євреї в містах і селах потерпали від постійних жорстоких злочинів банд Булак-Балаховича, яких в народі називали «балаховцями». (Цей термін, до речі, дуже довго побутував серед місцевого населення і ним називали забіяк, шибеників, грабіжників або ж просто бешкетників). Тому створювались загони самооборони із місцевої молоді; один із таких очолював Аба Клурман, юнак міцної структури, авторитетний серед однолітків. Кілька разів Аба і його друзі запобігли спробам «балаховців» вчинити розбій серед каміньських євреїв.

Однак великий погром здійснили «балаховці» у грудні 1920 року: тоді в Камені було вбито понад 120 євреїв, спалено їхні будинки і 20 сувоїв Тори із усіх 30-ти, які знаходились у каміньських синагогах. Одну Тору Аба Клурман врятував і зберігав аж допоки не добрався до Ізраїлю; згодом він передав її в синагогу Єрусалиму. [2]

… Щодо Аба, то під час Другої війни в урочищі Дубецьк нацисти розстріляють усю його родину. Сам він втече із гетто, перебуватиме в партизанському загоні, а коли повернеться додому, то вже нікого з рідних не буде в живих. «*... я повернувся в місто, перш ніж покинути цей кривавий край назавжди. Будинок моїх батьків все ще стояв, але пустував – не було навіть меблів. Я провів усю ніч, сидячи на сходах і згадуючи все, що сталося, всіх тих, хто пішов...», –згадуватиме Аба. Згодом він добереться до Ізраїлю. Вже після відновлення незалежності України, у 1991 році, Аба Клурман отримає дозвіл і перевезе останки рідних до Ізраїлю. В церемонії перепоховання візьмуть участь голова Кнесету (ізраїльського парламенту) і головний рабин Ізраїлю...* [3]

Згідно перепису 1921 року участь євреїв у економічному житті Польщі (на той час Камінь-Каширщина входила до складу Польщі) складала такий відсоток:

- торгівля й страхування – 62,6 %,
- ремесла й промисловість – 23,5 %,
- домашнє господарство й приватна служба – 16,7 %,
- державна служба й вільні професії – 12, 4%,
- сільське господарство – 0,9 %. [4]

Основними заняттями євреїв були торгівля і ремесла. Коли з‘явились послуги фотографів, перукарів, майстрів годинників, велосипедів, електротехніки, то першими до цих справ у місті долучились також євреї. Серед них були ковалі, закрійники, шевці, пекарі, будівельникі, мулярі, кушніри, бляхарі, пекарі тощо. Старожили згадують, що в сімї Сокіл батько й сини вміли чи не найліпше в місті будувати добротні доми, знали толк у столярній справі. Це ремесло врятувало їм життя. Коли нацисти встановлювали в місті окупаційну владу, то треба було добудувати дім для гебітскомісаріату (у Камені знаходився один із шести гебітскомісаріатів на Волині). Вибір впав на приміщення, в якому тепер знаходиться Будинок дитячої та юнацької творчості, СЮТ і музей. Завершувати будівництво гебітскомісаріату найняли найкращих майстрів у місті – старшого Сокола з синами. Якось вони підслухали розмову німецького командування про підготовку до акцій розстрілу євреїв і втекли з міста, врятувавши себе і життя і рідних.

До 1927 року в місті було три синагоги: головна молільня стояла на місці сучасного кафе «bon appetit», але вона згоріла в 1927 році, під час великої пожежі в центрі міста. Приміщення двох інших вистояли навіть роки нацистської окупації і збереглись до наших днів: одна з них – по вулиці 1 Травня, в якій нині дім молитви християн віри євангельської, інша – на початку вулиці Торгової, де знаходиться магазин «Сільгосппродукти».

Збереглось і приміщення єврейської школи: тепер це житловий будинок по вулиці Ковельській навпроти дому молитви. Вчителем у школі працював Еліейзер Шарпіра. У 1925 році сім‘я Шарпіра виїхала з міста; нині нащадки мешкають в Ізраїлі.

У роки німецької окупації життя єврейської громади міста закінчилося трагічно.

---

1. Skorowidz miejscowosci Rzeczypospolitej Polskiej. – T.3. Wojewodstwo Poleskie. – Warszawa. 1924.

2, 3. Kac Daniel Zydowski Wolyn. – 2002. – ISBN 83-908830-1-5.

4. Електроний ресурс: http://www.eleven.co.il

Ангеліна ЗЕК *(Луцьк)*

ВІХИ ІСТОРІЇ ПОЛІСЬКОГО СЕЛА ГІРНИКИ З КІНЦЯ XVIII – ДО СЕРЕДИНИ XX ст.

Історія села Гірники, яке нині входить до Ратнівського району Волинської області ще не була ґрунтовно вивчена а ні істориками, а ні місцевими краєзнавцями. Фрагментарні відомості про населений пункт можна зустрітити в деяких довідниках. Однак, чи не найбільше історії села приділили увагу автори книги «Ратнівська земля» І. Денисюк і В. Денисюк, яка була видана у 2003 р. [5]. З того часу пройшло вже 14 років, а, як відомо, наука не стоїть на місці. Більш пощастило сусідньому с. Броди, про яке написано чимало статей і, більше того, дослідниця К. Лесіцька підготувала книгу, яка була вдруге перевидана у 2012 р. [15]. У ній також зустрічаються згадки про Гірники. Тому на меті цієї публікації – спроба бодай частково розповісти про історію села, виклавши результати своїх досліджень у вигляді короткого науково-популярного нарису.

Нажаль, жодних артефактів на території села ще було виявлено, тому про найдавнішу історію фактично нічого невідомо. Енциклопедичне видання «Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область» повідомляє, що вперше Гірники згадуються у XV ст., однак автори не посилаються на жодне джерело [13, с. 599]. Тому питання стосовно першої писемної згадки про село залишається відкритим. Напевне історики зробили припущення, виходячи з того, що багато населених пунктів Ратнівщини фігурують у документах XV ст.

На думку авторів «Ратнівської землі», Гірники починають свій відлік із кінця XVII ст. [5, с. 238]. Більш вірогідніше, що село утворилось дещо пізніше, а ніж інші населені пункти району. Підтвердженням цього виступає документ від 27 серпня 1739 р. – «Позов Монморансі каноніку Чульському у справі зловживань в управлінні помістям», де йде мова про нову колонію Гірники (Hurniki) поблизу Старого Проходу. Фактично – це одна із перших згадок про село [1, с. 280–281]. Натомість прилегле озеро «Радожич» згадується ще під 1500 р. у «Реєстрі прибутків і данин з усіх дібр та з обох Ратненських волостей, зібраних паном Якобом Секлюцьким, їхнім старостою» [4, с. 259]. У документах Ратненського староства від 15 березня 1784 р. вже йде мова про фільварок у Гірниках, який має озеро, придатне для ловлі риби [9, с. 159]. Дослідник В. Шульгач також стверджує, що Гірники, як «Horniki», згадуються під 1790 р., однак не вказує на джерело [20, с. 32]. Таким чином, село виникло десь на початку XVIII ст. – на два століття пізніше, ніж деякі інші села району.

Після Третього поділу речі Посполитої у 1795 р., Гірники перебувають у складі Російської імперії. Село поступово розвивається, збільшується кількість населення. Старанням місцевої громади, у 1833 р. була побудована кладовищенська церква на честь св. Дмитрія Солунського. Урочисте освячення храму відбулось за участю литовського архієпископа Йосипа Сємашка. Певний час церква була приписана до Воскресенського приходу містечка Нове Ратне [17, с. 362].

Розвитку села сприяло будівництво тракту Ковель–Брест, яке було завершене у 1864 р. Гірники стають центром волості Ковельського повіту. Станом на 1911 р., в селі проживав 1271 житель, нараховувалось близько 234 будинків, була однокласова школа і пошта [19, с. 274]. У довіднику приходів і монастирів Волинської єпархії 1914 р. згадується також міністерське училище.

Традиційний уклад життя порушила Перша світова війна, яка почалась 1 серпня 1914 р. Чоловіків мобілізовували до війська. Війна принесла страждання і втрати. Відомо, що 6 листопада 1914 р. в бою поблизу с. Коциково пропав безвісти уродженець села – Лук'ян Захарович Калінчук, ратник 1-го розряду 298-го Мстиславського полку 75-ї піхотної дивізії [3]. Зрозуміло, що це напевне була далеко не єдина втрата для села. У 1915 р. Західна Волинь була окупована німецькими і австро-угорськими військами. Частково війська противника були вибиті під час Луцького (Брусиловського) прориву 1916 р., фронт зупинився на річці Стохід. Таким чином, село продовжувало залишатись в окупації майже до кінця війни.

Наразі майже нічого невідомо про історію села періоду Української революції 1917–1921 рр. Очевидно, що повз Гірники проходили війська різних армій, які просувались у напрямку Ковеля або Бресту. Нажаль, українські землі у черговий раз були поділені між різними державами. У результаті Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. більша частина західноукраїнських земель відійшла до Польщі, а центрально-східні залишились у Радянському Союзі.

Гірники стають центром гміни Ковельського повіту Волинського воєводства. У соціально-економічному і культурному плані село перебувало далеко не в кращому стані. Про це розповідають спогади місцевого директора школи Антона Войцеховича Целюха. Він стверджує, що у 1920–1930-х рр. в Гірниках не вистачало коней, для обробітку землі місцеві селяни використовували переважно волів.

Муки до нового врожаю також не вистачало, хліб доводилось купувати. У хатах не було дерев'яної підлоги. У сінях стояли ручні жорна, на яких мололи зерно. Спали на дерев'яних лавах, які стояли біля стін і на печі. У хатах було одне – два вікна, та й ті складалися із невеликих частинок скла. Взимку до будинку часто забирали поросят, телят або ягнят. Через це у хатах стояв різкий запах, було чути часником і цибулею. До столу подавали багато капусти у різному вигляді, їли суп і картоплю в мундирі. Останню також додавали до борошна під час випікання хліба. Сірників не було, замість них використовували «вогнево» й «трут». Лише заможні господарі мали чоботи, більшість носила постоли з липового лика. Одягались в домотканий одяг із льону й вовни. Незважаючи на скрутне становище, жіночі спідниці й кофтинки були прикрашені вишитими візерунками. Проте за волоссям не стежили: у багатьох воно просто збивалось у ковтуни. Поряд із християнськими звичаями панували язичницькі традиції. Наприклад, виляглі і покручені покоси жита розплутував священик, який для цього приходив з процесією. Якщо від удару блискавки загорялась хата, її не гасили, замість цього роздягнена дівчина з іконою в руках бігала навколо хати, яка в кінці-кінців згорала дощенту. Лікаря не було, діти часто хворіли і помирали. Очевидно, за медичною допомогою звертались до знахарів, баб-повитух, лікувались народними методами або ж язичницькими обрядами [5, с. 239].

Подібним за своїм характером є й опис села 1937 р., зроблений протоієреєм Михайлом Тучемським. Останній супроводжував митрополита Олексія (Громадського) під час його подорожі Поліссям. Гірники він відвідав у вівторок 10 серпня. Для села це була визначна подія.

У колоритному описі Тучемського Гірники постають великим селом, яке приписане до парафії у Новому Ратні. Навколо села пісчуга, що займає широкі обшири. На них пустир. З дороги виднілися золотисті піскові горби, що навіяло їх ще перед віками. Тут ні рослини, ні якої зелені. Промінь сонця та сухість піску випивали соки з кожної рослини, яка засихала. Їхати було тяжко, бо колеса грузнули майже по осі. Коло села чотири озера – Радожич, Тісубуль, Мшано й Чисте. Окрім пісків, за словами Тучемського, була і друга біда: дві третини ґрунтів селян болотисті, в багнах. З них небагато користі. Саме село розкинулося по пісковому згір'ю, понад моклаковими ґрунтами, тому і називається «Горниками» (вочевидь звідси і походить назва села – авт.). Земля від цього у більшості ні до чого, маловрожайна. Тому людність жила бідно, мусила обходитися виключно здобутками від власних рук, бо купити не було за що. Одіж селян від сорочки до верхньої свитки була власного виробу. Сермяга чи свитка вироблялися з овечої вовни на своїх домашніх верстатах, також і матерія на спідниці та запаски. Тут же фарбувалася й шилася. Мінської тандити було вельми мало, і то для молоді. На ногах постоли з лозового лика, що вирізувалися в корчах на болоті. Цю саморобну одіж і взуття заготовляли зимовими вечорами та вдосвіта, за каганцем. Літом була своя робота: догляд за товаром, що пасеться на луках та серед мочарів, в болотах. Немало часу займали польові роботи та збір сіна поміж болотами. Від цієї бідності тут затримався стародавній устрій життя, про який згадується лише в книжках за давні часи. Тут селяни вставали удосвіта, після перших чи других півнів. Години взагалі вираховувалися за сонцем, чи по співу півнів. По них відгадували погоду. Збіжжя молотили тільки ціпами та віяли лопатами. Про молотилки тут не чули, бо не було чого молотити. Обличчя селян стародавнє, у чоловіків довге волосся, у жінок воно завжди підрізане з хусткою на голові. У дівчат коси. Вишивки різнорідні у моді. Вишивали сорочки, запаски, скатерки, рушники. То все дівочий скарб. Робота мистецька. У сімейному та громадянському житті безперечно дотримувалися давніх традицій. В церкві чоловіки займали праву сторону, а жінки ліву. На святий вечір у кожній хаті обов'язково ставився під образами житній сніп, який стояв до Водохреща. На столі під скатертиною сіно, яке після Водохреща давали з'їсти худобі, щоб вона не хворіла. Колядники ходили з колядою, а дівчата щедрували під Новий рік. Перші три дні Великодня селяни проводили на цвинтарі, коло церкви, де дзвонили, балакали, мінялися крашанками. На п'ятий день справляли поминки на могилках.

Митрополита зустрічало багато прихожан на чолі з настоятелем парафії – благочинним протоієреєм Павлом Лясковським. Окрім Гірник, до його парафії входили ще церкви в Ратні і Комарові. Через це священику було тяжко виконувати свої душпастирські обов'язки. Говорячи про складне становище пастиря, Тучемський зауважує, що від цього і церковний хор співав неважно, одними чоловічими голосами. Церковним старостою вже 18 років поспіль був Лука Аврамчук, який користувався авторитетом серед односельчан.

Варто зазначити, що з Гірник протоієрей Тучемський вирушив до Кортеліс дорогою, яке вела повз озеро Чисте. Там він помітив кладки через болото, викладені до малого поселення Малих Горничок, яке знаходилось в 5 верстах від Гірник. Як йому повідомили – це був єдиний шлях до хутору, розташованого на підвищенні між боліт. Доїхати до Малих Горничок можна було лише взимку, коли замерзало болото.

Це все дуже вразило священика. Він дивувався, що й досі є такі місцевості, де люди живуть по первісному, без сталого сполучення зі світом. За його словами, цей закуток Ковельщини – найменш знана частина Волинського Полісся. Тут немало несподіванок. Наприклад, про Кортеліси взагалі мало що знали навіть в урядових інституціях [18, с. 67–71].

Автори наведених описів передусім звертали увагу на те, чого раніше не зустрічали. Село дійсно перебувало далеко не в кращому стані, але воно не було аж настільки архаїчним та відірваним від світу. За свідченнями старожилів у Гірниках працювали два вітряки. Їхніми власниками були Корнило Арсенюк та мельник на прізвище Литвинець. Громада Гірниківської ґміни займалась вирішенням цілої низки соціально-економічних проблем. Так, 15 лютого 1936 р. ґмінна рада у Гірниках прийняла бюджет на наступний рік. Засідання відбувалось за участю повітового старости З. Кубіцького, урядового інспектора В. Барановського та війта Седлищанської гміни – М. Кушнірука. Бюджет ґміни склав 52 109 злотих, при цьому на шкільництво виділялось 17 057 злотих, розвиток рільництва – 2 994, українські культурні цілі – лише 100 злотих. Під час засідання були порушені питання комасації (виділення землі селянським господарствам – авт.), меліорації, зменшення податків, відносин з адміністрацією державних лісів. Як зауважив М. Кушнірук, останнє питання було дуже актуальним. Очевидно, для селян право користуватись лісовими ресурсами було обмеженим. Йому було прикро спостерігати за тим, що не лише місцеві селяни, але й радні не були поінформовані про можливість відроблення певних податків і про формальності, що були з цим пов'язані. Він стверджував, що Гірниківська ґміна є однією із найбідніших в Ковельському повіті, проте, завдяки раціональному веденню господарства Ф. Токарським і секретарем Ейнловичем, громада успішно завершила будівництво ґмінного будинку і змогла виділити на потреби освіти 30 % бюджетних коштів. На його думку це було вкрай необхідно, бо місцева людність потребувала освіти зараз і ще довго мала її потребувати у майбутньому. Цікавим є також той факт, що у цей день відбулось засідання міської ради і в Ратному, де порушували питання ліквідації статусу міста та приєднання його до Гірниківської ґміни. Головною причиною цього був катастрофічний дефіцит бюджету [14, с. 3].

1 вересня 1939 р. почалась Друга світова війна. Західноукраїнські землі були приєднані до Радянського Союзу. Село Гірники входить до складу новоутвореного Ратнівського району Волинської області. Традиційний уклад життя незабаром змінився знову – 22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський союз. Волинь була окупована вже у перші дні війни. Згідно свідчень місцевих жителів, орієнтовано 28 червня 1941 р., в районі мосту через Турський канал відбувся бій місцевого значення між загоном червоноармійців, які відступали із брестського напрямку та німецьким підрозділом. Надвечір цього ж самого дня село було окуповане. Радянські солдати відступили в напрямку лісу с. Конище.

В адміністративному відношенні Гірники залишаються у складі Ратнівського району, який увійшов до складу Ковельського гебітскомісаріату. Старостою села певний час працював Йосип Дмитрович Ващук 1900 року народження. Після його гибелі посаду обійняв Михайло Гринюк. Співробітниками української допоміжної поліції в селі були Адам Матвійович Данилюк 1904 року народження і Парфіл Пилипович Комаровець 1914 року народження. Вони обидва загинули. Також служив у поліції Лукаш Настасович Ващук 1912 року народження, якого мобілізували до лав Червоної армії [6, арк. 75].

Нацистський окупаційний режим із його расовою політикою приніс величезні страждання. Єврейський коваль із Гірник Герцель Каменецький з родиною змушений був переховуватися у сусідньому с. Броди. Не всім із його родини пощастило вижити [16, с. 2]. На примусові роботи до Німеччини було вивезено 58 жителів села Гірники, де їх позбавляли прав і використовували у якості безкоштовної робочої сили. У роки окупації загинуло 12 гірниківців. З них 8 осіб постраждало через боротьбу радянських партизан із загонами УПА. Ще 4 загинуло у 1944 р. під час артилерійського обстрілу. Радянські джерела повідомляють, що в результаті бомбардувань німецької авіації у Гірниках було спалено 47 будинків, німецькі війська забрали 125 коней, 65 свиней, 250 овець [7, арк. 6; 8, арк. 37].

Запеклі бойові дії на Ратнівщині точилися упродовж березня – липня 1944 р. За свідченням очевидців, у Гірниках навіть знаходився німецький військовий шпиталь, зенітна артилерія. Скоріш за все її вогнем були збиті два радянські літаки, які впали неподалік с. Броди. Одна із ліній німецької оборони простягалася в районі нинішньої вул. Вереснева (урочище «Князєво»), а інша розміщувалась поблизу оз. Радожич. Коли село опинилося у прифронтовій смузі, місцевих жителів примусово виселяли з власних домівок. Частина біженців перейшла до урочища «Вонєче», що знаходилось в лісі поблизу с. Сільця-Гірницькі. Сюди ж при можливості переводили худобу, нашвидкуруч будували примітивні землянки. Зрозуміло, що в таких умовах панувала антисанітарія, люди потерпали від хвороб та паразитів, не вистачало продуктів харчування [12, с. 351–353].

Село двічі переходило з рук в руки. Перший раз, ймовірно, воно було звільнене 20 березня 1944 р. в

результаті Поліської наступальної операції. Є відомості, що у Гірниках в цей час розташовувався 378-й окремий винищувально-протитанковий артилерійський полк, що перебував у складі 70-ї армії. Невдовзі червоноармійці залишають село, поховавши тут свого однополчанина Івана Федоровича Зибарєва. Відомі імена також 10 інших червоноармійців, які загинули в боях за село. Проаналізувавши дати смерті, можна припустити, коли відбувались найзапекліші сутички. Одним із таких днів було 22 березня, ймовірно тоді відбувався перший наступ Червоної армії. Того дня загинули: рядові Олексій Віссаріонович Бєлоцерковець (селище Кринички Дніпропетровська область) і Володимир Олексійович Сергєєв (Суми). Через декілька днів червоноармійці очевидно почали вести вже оборонні бої.

25 березня 1944 р. близько батальйону ворожої піхоти при підтримці танків повели контрнаступ на Гірники – Ратне з метою відрізати головні сили 38-ї стрілецької дивізії Червоної армії в Жиричах. Оборону на цьому відтинку тримали підрозділи 115-го полку 38-ї дивізії. Відомо, що 25 березня у Гірниках загинули рядові Олександр Васильович Доброродний (с. Павлівка Нікопольського району Дніпропетровської області), Іван Петрович Марков (Ярославська область РФ), Олексій Федорович Маскалець (Харківська область), Григорій Іванович Онучкін.

Вранці наступного дня, за наказом командира 38-ї дивізії, 115-й полк відійшов і зайняв позиції на правому березі Турського каналу. Бої продовжувались і 27 березня. У цей день загинули рядові Костянтин Іванович Захарченко (Чорнобаївський район Черкаської області), Іван Тимофійович Куфаєв (с. С. Малеве Йосипівського район Курської області РФ), Микола Григорович Холодняк (Харків). У Гірниках загинув і старшина Олексій Семенович Красовський 1 жовтня 1921 року народження (с. Бурково Тагарський район Новосибірська область РФ). Проте дата його гибелі – 6 березня 1944 р., ймовірно зазначена помилково.

Варто звернути увагу на те, що станом на 1948 р. поблизу дороги Ковель – Брест в Гірниках знаходились дві могили рядових червоноармійців, які загинули в боях за село у березні 1944 р. «Книга пам'яті України» також повідомляє, що 2 квітня 1946 р. загинув Адам Маркелович Якушевич, якого поховали в с. Гірники. Обставини гибелі не уточнюються. За свідченнями очевидців, неподалік автобусної зупинки в Гірниках були поховані й німецькі солдати. Питання бойових дій і втрат, як з боку місцевого населення, так і з боку військовослужбовців потребує окремого дослідження.

Німецький контрнаступ проходив доволі успішно. Так, 27 (28) березня 1944 р. один з батальйонів 56-го полку 5-ї єгерської дивізії вермахту захопив міст поблизу Гірник (найімовірніше через Турський канал – авт.), а з ним очевидно і саме село [10, с. 25–29]. Остаточно населений пункт був звільнений надвечір 19 липня 1944 р. силами 115-го полку 38-ї гвардійської стрілецької дивізії 70-ї армії в ході Люблінсько-Брестської наступальної операції Червоної армії [10, с. 56].

Після вигнання нацистських окупантів війна для жителів села не закінчилась. Почалась мобілізація до лав Червоної армії. За період 1941–1945 рр. на фронтах Другої світової війни загинуло 52 вихідці із села. Більшість із них зазначені, як такі, що пропали безвісти. Далеко не у всіх відоме й місце поховання, а якщо відоме, то воно знаходиться далеко за межами України: Польща, Словаччина, Австрія, Німеччина.

Виборюючи українську незалежність, уродженці Гірник воювали і в лавах УПА. Село згадується в документах визвольного руху. Так, 1943 р. командиру чоти УПА Михайлу Горніку («Орлик») вдалось переманити на свій бік загін російських козаків, який дислокувався в Гірниках і перебував на службі у німців. Спільними силами вони здійснили напад на німецький військовий склад у Ратному [2, с. 219].

У травні 1943 р. в районі мосту поблизу села (ймовірно через Турський канал – авт.) відбувся бій УПА з радянськими партизанами. Відомо, що в цій сутичці був поранений уродженець с. Забороди Ратнівського району Володимир Афанасійович Матвіюк («Вовк») 1923 року народження. В УПА він обіймав посаду ройового (прирівнюється до командира відділення – авт.). Після лікування у повстанському шпиталі став керівником майстерні УПА [2, с. 454].

У лавах українського визвольного руху воювали Іван Забродець – вбитий 2 серпня 1944 р. групою НКВС, Адам Тимофійович Ліщук («Горобець») 1925 року народження. Від 1949 р. він перебував у складі боївки «Галайди», вбитий 30 квітня 1950 р. опергрупою МДБ на одному із хуторів Кортеліської сільської ради. Членами українського підпілля були Андрій Боніфатійович Осіюк – вбитий 15 травня 1950 р. групою МДБ, Петро Боніфатійович Осіюк 1920 року народження. З 1949 р. він перебував у складі боївки «Галайди», вбитий 15 травня 1950 р. групою МДБ у с. Старостине. Очевидно, двоє останніх були братами і загинули в одному ж бою.

Уродженців села зустрічаємо серед керівників ОУН і УПА. Одним з таких був Федір Лук'янович Калинчук («Федло») 1929 року народження. Певний час він перебував у комсомолі, більше того був командиром військової групи радянської міліції. Однак, його погляди змінились, не виключено, що Федір

Калинчук працював в органах радянської влади, як агент повстанців. У 1947 р. він стає членом ОУН, очолює диверсію групу. Однак у червні 1948 р. його та ще чотирьох бійців військової групи МВС арештували в Гірниках співробітники радянської держбезпеки [2, с. 299]. З осені 1944 р. зв'язковим ОУН був виходець села –Михайло Якович Колядюк («Борода») 1906 року народження. Згодом він обійняв посаду господарчого у місцевій гілці ОУН. У січні 1946 р. Колядюка арештував підрозділ внутрішніх військ НКВС [2, с. 346].

Варто зазначити, що через патріотичну позицію, репресій зі сторони влади зазнав і Сергій Кузьмович Осіюк 1926 року народження. Вперше його арештували у 1941 р., але він зумів утекти. Вдруге Сергій Осіюк був арештований 10 березня 1951 р. і засуджений на 25 років позбавлення волі. Відбував покарання у Воркуті до 1 вересня 1956 р. Реабілітований 10 січня 1992 р., був членом Народного Руху України. Згідно свідчень очевидців з останнім спілкувався Максим Лукјянович Матвіюк близько 1927/28 року народження, що працював фінагентом у Ратному. Як переказують місцеві жителі, Максим Матвіюк пішов у підпілля, забравши з собою друкарську машинку. Незабаром в озері виявили тіло чоловіка, родина визнала його за Максима Матвіюка, хоча насправді це був не він. За деякими свідченнями, його бачили після так званої смерті. На користь участі Максима Матвіюка в українському визвольному русі свідчить факт вивезення його родини до Сибіру. Відомо також, що після бойових дій, за різних обставин упродовж 1944–1950 рр. загинуло 20 жителів села [11, с. 256–258].

Історія села Гірники вміщує багато цікавих сторінок. Кожний період минулого упевнено претендує на окреме дослідження. Тому головне завдання представленого нарису – привернути увагу істориків, краєзнавців до поглибленого вивчення минуло села. Варто сподіватися, що у майбутньому окремі факти із цього дослідження будуть уточнені або набагато детальніше викладені в окремій монографії.

1. Акты издаваемые Виленскою коммисіею для разбора древнихь актовь. Т. XXVII. Акты Холмскаго гродскаго суда. – Вильна: Типографія А. Г. Сыркина, 1900. – 410 с.

2. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). Серія «Літопис УПА» Бібліотека – Т. 13 / Я. Антонюк. – Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2014. – 1072 с.

3. Волинський краєзнавчий музей, ф. КДФ, інв. № 2078/1. Повідомлення про зниклого безвісти солдата під час бою 1914 р.

4. Грушевський М. С. Твори. В 50 Т. Т. 6. Серія «Історичні студії та розвідки 1895–1900»/ М. С. Грушевський / НАН України; Ін-т укр. Археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Гол. ред. П. Сохань. – Л.: Світ, 2004. – 676 с.

5. Денисюк В. Т. Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / І. О. Денисюк, В. Т. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452 с.

6. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. р–66. Архівний відділ МВС Волинської області, оп. 6, спр. 22. Список установ, організацій, підприємств і їх керівників діючих в період німецької окупації 1941–1944 рр. на території Волинської області. Почато: 1946 р. Закінчено: 1946 р., 185 арк.

7. ДАВО, ф. р–164. Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню, оп.2, спр. 13. Документи комісії Ратнівського району по встановленню населених пунктів знищених в роки Великої Вітчизняної війни. Почато: 1976 р. Закінчено: 1976 р., 40 арк.

8. ДАВО, ф. р–164. Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню, оп.2, спр. 17. Список населених пунктів знищених в роки Великої Вітчизняної війни. Почато: 1976 р. Закінчено: 1976 р., 62 арк.

9. Західне Полісся: історія та культура: монографія / [Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко та ін.]. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 784 с.

10. Зек Б. М. Визволення Ратнівщини: радянсько-німецькі бої в березні – липні 1944 р. / Б. М. Зек. – Вид. 2-е, виправл. і допов. – Луцьк: Вид-во «Волинські старожитності», 2012. – 200 с.

11. Зек Б. Повернути з небуття (Осіюк Сергій Кузьмич – репресований із с. Гірники)/ Б. Зек // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини. Науковий збірник. Випуск 39. Матеріали XXXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, смт. Іваничі. Упоряд. А. Силюк, Л. Куль. – Луцьк, 2011. – С. 256–265.

12. Зек Б. Свідок чотирьох влад на Ратнівщині (Ярошук Марія Герасимівна, жителька Ратнівського району) / Б. Зек // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк – Горохів, 14-15 травня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 351–354.

13. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Волинська область / [Клімаш І. С., Алексєєва Н. Л., Вербівська

А. І. та ін.]. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. – 746 с.

14. Кушнірук М. Бюджет тміни в Гірниках / Михайло Кушнірук // Українська нива (Луцьк). – 1936. – 8 березня. – С. 3.

15. Лесіцька К. К. Поклик рідної землі. Історія села Броди. – Вид. 2-ге, доповн. / К. К. Лесіцька. – Луцьк : ПВД "Твердиня", 2012. – 280 с.

16. Марков А. Місцями масових поховань євреїв / [А. Марков, І. Олексюк, Т. Дуда] // Ратнівщина. – 2015. – 13 січня. – С. 2.

17. Теодорович М. І. Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно-історичному, географічному, етнографічному, археологічному і ін. відношеннях. Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії. Т. 5. Ковельський повіт / М. І. Теодорович. – Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2008. – 580 с.

18. Тучемський М. По глухих закутках волинського Полісся: Проповіді. Дорожні нотатки / М. Тучемський. – Луцьк: Надстирja, 2007. – 162 с.

19. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. 1 / О. Цинкаловський. – Вінніпег: «Волинь», 1984. – 600 с.

20. Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник / Віктор Петрович Шульгач. – К.: «Кий», 2001. – 189 с.

Іван РУДЯНИН, Тетяна ЯЦЕЧКО-БЛАЖЕНКО ***(Луцьк)***

КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ КАМЕНЯ-КАШИРСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Культурне життя жителів містечка Каменя-Каширського у першій половині XIX століття відзначалося загальними тенденціями, які на той час прослідковуються в Волинській губернії. Культурне життя було в занепаді, це пояснюється тим, що в місті на середину XIX століття не було навчальних закладів, ото ж цілком очевидним є те, що переважна кількість населення були малограмотними.

В другій половині XIX – на поч. XX століть ситуація змінюється в кращу сторону. У жовтні 1882 року у Камені-Каширському, нарешті було відкрито однокласне народне училище. На його утримання держава щорічно асигнувала 226 крб., а більшу частину потрібних коштів – 330 крб. – збирали з населення. У 1892 році в училищі навчалося 48 хлопчиків [1, с. 249].

Іншою ситуація була в релігійному плані. В містечку на середину XIX століття було три церкви і один костьол [2, с. 206]. А тому вивчення духовно-релігійного розвитку населення міста є дуже важливе і цікаве, бо саме духовенство найбільше впливало на культурний, освітній і національний дух населення.

У містечку Камені-Каширському було дві парафіяльні самостійні православні церкви і одна приписна [2, с. 206]. Церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці була побудована в 1723 році на кошти графа Івана Красицького, надвірного хорунжого Литовського [3, с. 235]. Церква була дерев'яна, на кам'яному фундаменті, з металевим покриттям даху, спільною з такою ж дзвіницею, побудованою в 1880 р. Знаходиться на рівні, дещо підвищеній в порівнянні з околицею місцевості, у боковій вулиці, що називається Воля, в 20 саженях від будинків поселян і поблизу будинку священика. До 1880 р. була трикупольною, але у 1880 році кошти парафіян замість одного купола було надбудовано дзвіницю. «Церква має форму видовженого хреста, у висоту 48 аршин, у довжину 34 аршина, у ширину – 0,5 аршина. Дзвонів було 5 без написів. Навколо церкви була дерев'яна огорожа з воротами. Вхід у церкву розташований на південь. Іконостас був трьох'ярусний, обновлений у 1876 році, з північного боку – облаштовані хори.

Заслуговує уваги ікона святого Миколая. Це стародавня православна ікона, можливо, перенесена сюди з іншої, давнішої православної церкви, що існувала в цьому містечку» [2, с. 206].

Церква була повернута з унії у православ'я в 1839 році. Метричні книги зберігаються з 1782 року. Опис церковного майна є від 1846 і 1885 років. У 1835 році церкву цю відвідав діяч по возз'єднанню уніатів Йосип Семашко, архієпископ, потім митрополит Литовський. «Церкві належали землі: садиба з городом і десятина 1677 сажнів, орної малородючої – 27 дес. 1467 сажнів і угіддя – 11дес. 1799 сажнів. Деяка частина землі розташована була в суміжності з садибою священика, частина є її розміщалася на віддалі до 2 верст. Вся вона перебувала в 4-з ділянках. Грунт – піщаний. Врожаї – слабкі. На землю є проект, плану ж немає. Із парафіяльних зборів платили платню священикам. Належало: священику – 300 руб., псаломщику – 50 руб., паломнику – 38 руб. Для священика був будинок із трьох кімнат з кухнею і коморою, дуже старий і сирий. Для псаломщика була проста хата з однією кімнатою, без комори. Господарських будівель не було. При священиковому дворі був фруктовий сад. До складу парафії входили

Церква Різдва Пресвятої Богородиці (збудована у 1723 році).
Фото взяті із сайту: https://www.volynnews.com/news/society/istoriia-tserkvy-rizdva-presviatoyi-bohorodytsi-u-kameni-kashyrskomu/

Римо-католицький костелу у Камені-Каширському.
Фото взяті із сайту: http://kamin.rayon.in.ua/topics/534-z-istoriyi-rimo-katolitskogo-kostelu-v-kameni-kashirskomu

Світлини м.Камінь-Каширський та його мешканців (кін.XIX – поч. XX ст.)
Фото взяті із сайту http://www.volynpost.com/news/98269-rarytetni-foto-kamenia-kashyrskogo

Світлини м.Камінь-Каширський та його мешканців (кін.XIX – поч. XX ст.)
Фото взяті із сайту http://www.volynpost.com/news/98269-rarytetni-foto-kamenia-kashyrskogo

села Гута-Камінська в 6 верстах, Клітицьк – за 7 верстов і Підцир'я – за 3 версти. За даними на 1896 р. Дворів у всій парафії нараховувалося 189 парафіян – 1518 душ обох статей» [2, с. 206–207].

Священнослужителями в Різдво-Богородицькій парафії м. Каменя-Каширського були: 1) Йосип Созонтович з 1782 по 1810 р.; 2) священик , а потім протоієрей Осодор Міленкович з 1810 по 1867 р.; 3) Стефан Качковський з 1867 потім з 1 січня по 1 червня 1868 р. наглядав позаштатний протоієрей Осодор Міленкович; 4) Іліан Гуторевич з 1 червня по 3 вересня 1868 р.; 5)Симеон Михайлович з 3 вересня 1868 р. по 1 червня 1870 р., потім з 1 липня 1870 по 29 травня 1871 року наглядав той же протоієрей Осодор Міленкович; 6)Павло Осодорович Бухович з 3 березня 1871 р. по 5 квітня 1874 р., з 5 квітня по 27 червня наглядав священик Григорій Горбачовський; 7) Антон Кульчицький з 27 червня 1874 р. по 21 жовтня 1885 р.; 8) Павло Капустинський з 21 жовтня 1885р. по 12 травня 1889 р., потім наглядав до 29 жовтня 1889 р. той же Г.Горбачевський; 9) Осодор Левицький з 29 жовтня 1889 р. по день смерті – 27 вересня 1890 р., потім по 23 березня 1891 р. наглядав Йосип Фірлеєвич; 10) священик Дмитро Петрович Левицький по 1897 рік, коли перейшов до с. Любохини [3, с. 236].

В Камені-Каширському існувала також церква в ім'я Пресвятого Іллі. Побудована була 1700 р. на кошти парафіян [4]. Дерев'Яна на кам'яному фундаменті. Стояла в середині містечка. Зі сходу, півдня і південного-заходу була оточена єврейськими будинками, а з півночі – поміщицькою садибою. У 1840 р. церква була піднята на кам'яний фундамент на кошти поміщика графа Сигізмунда Красицького. Дзвонів в ній було 5, на великому було вилито рік-1803. Навколо церкви була дощова огорожа. В середині церква була хрестовиною, просторою. У церкві зберігалося старе рукописне Євангеліє, старий суботник. При церкві існував також церковний архів: план і опис церковних земель в 1857 р., метрична книга і шлюбні записи з 1790 року, книги парафіяльних витрат з 1829 року. Землі при цій церкві були такі: 9 десятин 716 сажнів, орної – 32 десятини 2332 сажні, сінокіс становив 5 десятин 1248 сажнів. Вони були розкидані на 8 ділянках, на віддалі від церкви в 1-7 верст. Грунт був піщаний. Земля ця в деяких частинах була замінена поміщиком по причині черезсмужжя. Із церковних доходів належала така оплата служителям: священику – 300 рублів, псаломщику – 50 рублів. Для них був будинок з господарськими будівлями.

Священнослужителями в цій парафії були: 1)Андрій Баланда у 1790 році; 2) Григорій Горбачовський з 1880 до 1820 р.; 3) Симеон Григорович Горбачовський з 1820 по 1864 рік [2, с. 207]. До складу Іллінської парафії входили частини сіл Подцир'я за 2 версти і Клітицьк за 7 верст. За даними на 1896 рік, дворів у всій парафії нараховувалося 158, парафіян – 1203 душі обох статей.

В Камені-Каширському є римо-католицький костел святого Миколая, збудований у 1858 році. Належав до Ковельського деканату. Була також приписна каплиця у селі Вороком лі. В самому містечку нараховувалося католиків-парафіян 1096 душ обох статей [2, с. 207].

Отже, як бачимо, духовно-релігійний розвиток і потреби населення містечка Каменя-Каширського забезпечували три православні церкви та одна католицька. Це свідчить про те, що до простих людей доносилося слово Боже, що культурний і національний дух населення не згасав.

Таким постає перед нами місто в другій половині XIX – на поч. XX століття – період, який визначав подальшу економічну основу розвитку містечка Каменя-Каширського. Зародження промисловості і скасування кріпосництва були досить позитивними, але незавершеними до кінця заходами.

Потрібно відзначити і те, що довгий час у Камінь-Каширському не було жодної школи. Станом на 1859 р. тут вміли читати й писати 17 чоловік. Проте тут було 3 церкви і костьол, які всіляко допомагали владі. Лише у жовтні 1882 р. в місті нарешті було відкрито однокласне народне училище, в якому у 1892 р. навчалося 48 хлопчиків [5, арк. 183]

Медичне обслуговування населення Камінь-Каширська було вкрай незадовільним. Тут налічувалося лише два фельдшери і працювала аптека. Побутові умови населення лишалися тяжкими. Про благоустрій містечка ніхто не дбав. Лише у 1914 р. коштом населення тут побудували першу артезіанську свердловину.

1. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 745 с.

2. Пась В., Гайдай Л. Різдвобогородицька, Іллінська, Свято миколаївська та Святомихайлівська церкви в Камені-Каширському у XXIII – XIX ст. // Минуле і сучасне Волині: О.Цинкаловський; Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк,1998.

3. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. I. Уезды Житомирський, Новоград-Волынский, Овручский. – Почаев, 1888. – 430 с.

4. Лоцман К. 808-й день народження Каменя-Каширського // Аверс-прес. – 2004 – 23 вересня.

5. Державний архів Волинської області. Ф. 363. оп. 1. спр. 420.

Наталія ПУШКАР ***(Луцьк)***

«ЗАБУТІ СЛОВА», АЛЕ ПАМ'ЯТЬ НЕМИНУЩА

Олена Антонівна Косач (в одруженні – Тесленко-Приходько), молодша сестра Петра Антоновича, батька Лесі Українки, четверта дитина в сім'ї Косачів, народилася 9 (21) січня 1845 року в Мглині Чернігівської губернії, (нині Брянської області Російської Федерації) в родовому маєтку. Одна зі славної письменницької когорти Косачівсько-Драгоманівського роду, друкувалась під псевдонімами Зовиця, Е. Ластівка, Олена Ластівка. Активна громадська діячка, брала участь у народницькому русі.

То вже давно було. Мені сім літ минало,
а їй, либонь, минуло двадцять літ.
Сиділи ми в саду, там саме зацвітало,
і сипався з каштанів білий цвіт.

...В її речах слова котились, наче хвилі,
мов сльози по її замучених братах,
в вінку, здавалось, блідли квіти білі,
і в'янули слова журливі на устах.

То знов зривалися слова палкі, ворожі,
мов грізні вироки всім тим, що кров лили,
в вінку палали кров'ю дикі рожі,
слова, мов квіти ярії, цвіли.

Шумів зелений лист, а голос той коханий
про волю золоту співав мені, –
в вінку мінявся злотом ряст весняний,
і золотим дощем лились пісні…

Це уривок з вірша «Забуті слова», якого Леся Українка 1900 року присвятила тітці Єлі, як лагідно і любовно називали в родині Олену Антонівну.

Вірш-спогад Лесі Українки стосується 1878 року (Лесі – 7, тітці 33 роки). Молоде подружжя Косачів з двома дітьми – Михайлом і Лесею – живуть у Звягелі. Того року Петро Антонович і Ольга Петрівна Косачі поїхали на Сьому всесвітню промислову виставку до Парижу. "Був придатний час для того, щоб побачитись із Михайлом (Драгомановим - Н.П.), бо на той час була якраз Паризька всесвітня виставка і думалось, що наша подорож під час неї не так-то кинеться в очі урядові. Брат жив тоді у Женеві, де друкував свої видання. Ми з ним з'їхались у Парижі», – згадувала Олена Пчілка. Під час закордонної подорожі батьків залишилися з дітьми бабуся, Є.І. Драгоманова, хрещена мати Лесі, та тітка Олена, Єля, – хрещена мати Михайла, енергійна, завзята і дуже справедлива та добра. "Леся з Мішею знали її з найменшого малечку і дуже любили та поважали за її хорошу, яскраву вдачу. Особливо вони вжилися з нею, як 1878 року під час подорожі наших батьків за кордон вона довго жила з ними у Звягелі. До того її пробування з малою Лесею стосується Лесин вірш "Забуті слова"... Крім мистецтва плести вінки [...] тьотя Єля навчила Лесю мистецтва українського народного вишивання. Сама-бо тітка справді по-мистецьки виконувала найрізноманітніші українські стародавні й сучасні вишиванки, а Леся була її гідною ученицею й послідовницею в цьому мистецтві", – згадувала пізніше Ольга Косач-Кривинюк.

Олена Антонівна Косач – активний діяч народницького руху 70-х років XIX століття. У Києві за її ініціативою було створено притулок для дітей, яким вона 1877 р. сама й завідувала. З 1878 року Олена Антонівна жила в Петербурзі, де вчилася на акушерських курсах і працювала в лікарні. 1879 року її було заарештовано нібито за участь у замаху на шефа жандармів Дрентельна. Розпорядженням міністра внутрішніх справ від 21 квітня 1879 року її вислано до м. Пудож Олонецької губернії, в травні 1881 переведено на 5 років на поселення до міста Ялуторовськ Тобольської губернії.

Ольга Косач-Кривинюк згадує: "Тітку Олену арештували у зв'язку з замахом 13 березня 1879 р. на Дрентельна. Сама тітка казала, що вона зовсім не причетна до того замаху; що вона скоро після нього розмовляла з товаришкою про якісь свої справи (десь у бібліотеці, і тому тихо), вони висловлювали жаль, що щось там таке не вдалося (іспити чи щось подібне). Шпиг підслухав цю розмову і зважив, що то вони жалують, що замах не вдався, доніс на них, і їх заарештували і заслали". Про тітчин арешт і наступне за ним заслання Леся довідалася значно пізніше, уже в Луцьку. Звістка ця засмутила і вразила її, під тим враженням в кінці 1879 або на початку 1880 р. вона написала свій перший вірш «Пісня заволоки», загальновідомий під назвою "Надія".

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Вкраїну,
Поглянути ще раз на рідну країну,
Поглянути ще раз на синій Дніпро, –
Там жити чи вмерти, мені все одно...

Зі спогадів Ольги: "Пам'ятаю, що в нас у родині завжди говорилося, і сама Леся це казала, що це перший її вірш. У своєму вірші "До натури" Леся пише (6-й рядок): "Надія, – їй же першу пісню я співала". Сама Леся казала, що написала його в Луцьку під впливом враження од тітчиного арешту і заслання; це враження було дуже сильне, бо Леся вельми любила і шанувала тітку Олену."

Інтелігентна, освічена, талановита, Олена Антонівна пробувала свої сили і в красному письменстві. 1881 року в Києві під псевдонімом "Ластівка" було надруковано її поему-билицю "Ганна". Сама ж авторка в той час відбувала кару за злочин, якого не скоїла. І коли 1882 року в Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора було заведено справу № 249 із заголовком "О сомнительной политической благонадежности Председателя съезда мировых посредников Луцкого уезда Петра Антоновича Косача", то в ній, між іншим, зверталась увага і на те, що його сестра Олена відбувала ув'язнення.

1884 року, восени, закінчився термін заслання Олени Антонівни Косач. На початку року вона вийшла заміж за Петра Васильовича Тесленка-Приходька, також політичного засланця.

Студент Московського університету, революційний діяч 1870-х рр., член партій "Земля і воля" та "Чорний переділ", за антидержавну діяльність 1880 р. був заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. 1881 р. його вислано у Тобольську губернію "без позбавлення прав і маєтностей" (мав земельну власність на Полтавщині). 1881 р. у м. Ялуторовськ Тобольської губернії з м. Пудож, що на річці Водла в Олонецькій губернії (Карелія), було переведено Олену Антонівну Косач. Петро Васильович і Олена Антонівна одружилися на початку 1884 р. 25 грудня 1884 р. у них народився син Юрій. Термін заслання Олени Антонівни закінчився ще восени 1884 р., але вона з власної волі залишилася в Сибіру з чоловіком.

У червні 1887 р. Олена Антонівна приїхала до Колодяжного, щоб відвідати родичів, з якими не бачилася від 1878 р. Петро Васильович, термін заслання якого ще не закінчився, із сином Юрком залишився в Сибіру. Після гостювання (до 15 серпня) Олена Антонівна повернулася до сім'ї.

Вдруге Олена Антонівна відвідала рідних у березні 1891 року, приїхавши з Томська з сином Юрієм, якому йшов сьомий рік. Косачі тоді проживали в Луцьку, а Леся Українка й Олена Пчілка саме повернулися з Відня, куди їздили на лікування і консультації з лікарями. Про це згадує Ольга Косач-Кривинюк у «Хронології»: «16 березня Леся вже в Луцьку. Там гостює в Косачів Лесина тітка, Єлена, з малим сином Юрієм (Петровичем Тесленком-Приходьком). Вона вже відбула своє заслання і приїхала з Сибіру побачитися з своїми». Після недовгої гостини знову повернулася до Сибіру, бо п'ятнадцятилітній термін заслання Петра Васильовича ще не закінчився. Лише 1896 року Петро Васильович повернувся з заслання; того року сім'я Тесленків-Приходьків гостювала в Колодяжному. Тоді ж, очевидно, придбали маєток в Запрудді.

Юрій Петрович Тесленко-Приходько пізніше повторить долю своїх батьків, але в страшнішому її варіанті. У 20-х роках він був директором Рентгенівського інституту в Києві. На початку 30-х років заарештований і висланий. Подальша доля його невідома. Сталінські табори поглинули його. Юрій Петрович Тесленко-Приходько є автором останніх фото Лесі Українки (Київ, квітень-травень 1913 року), а також етнографічних світлин з Запруддя, частину з яких було використано для ілюстрації першого видання «Лісової пісні» (1914 р.)

1897 року, в травні, Леся Українка пише "дорогій тіточці" листа, в якому йдеться про наступну спільну поїздку в Крим, де Леся повинна лікуватись: "Я дуже рада з того, що ми таки з Вами поїдемо в Крим, се іменно так буде, як я хотіла". На початку червня у товаристві Олени Антонівни Тесленко-Приходько Леся Українка виїхала з Києва до Одеси, 12 червня вони приїхали до Ялти, зупинилися в урочищі Чукурлар, трохи далеко від моря. На початку липня Олена Антонівна повернулася додому, до Риги, переконавшись, що Леся достатньо зміцніла і не страшно залишати її саму. "У нее уже и энергия к работе возвращается, и муза, кажется, начинает подкрадываться, но, видимо, встречает соперницу в виде моря, которое убаюкивает Лесю и укладывает в 10 часов в постель", – пише вона до Ольги Петрівни, Лесиної матері.

На початку березня 1900 року Леся Українка гостює в Ризі, у тітки Олени Антонівни, по дорозі з Петербурга до Києва. Відвідини були короткими, бо поспішала до Мінська, щоб побачитися з С. К. Мержинським. Тітка Єля менше як через рік приїде до того ж таки Мінська, щоб допомагати Лесі доглядати смертельно хворого Сергія Костянтиновича, хоч і писала Леся батькам: "...мені однаково нічого помагати. Що ж поможеш тому, для якого "чудо" потрібне?"

Ольга, сестра Лесі Українки, навчалася в Петербурзькому медичному інституті, тож гостює у тітки Олени в Ризі, їдучи на канікули в Україну, або повертаючись до Петербурга.

Завжди готова прийти на допомогу, підтримати в скрутні часи, тітка Олена супроводжує недужу племінницю до Італії восени 1901 року, опікується нею впродовж кількох місяців, повертається додому в січні 1902 року.

З 1902 по 1907 рік родина Тесленків-Приходьків проживала у власному маєтку в селі Запруддя Ковельського повіту (нині Камінь-Каширський район). Тут у неї часто гостює Оксана, сестра Лесі Українки, тут бувала Олена Пчілка, інші члени великої Косачівської родини.

Світлини початку XX ст. свідчать, що Запруддя відвідували Ольга, Микола, Ізидора, Григорій Антонович і Петро Антонович Косачі, Маріанна Лисенко. Брати Григорій і Петро Косачі приїздили до Запруддя на полювання. Олену Пчілку в Запрудді цікавили автентичні колядки. Перебування Лесі Українки в Запрудді документально не підтверджене.

1903 року вийшли друком зібрані Лесею Українкою "Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині". Як згадує Климент Квітка, "видання було здійснене ...на гроші, які дала в

кредит до реалізації видання сестра батька Лесі Українки Олена Антонівна Тесленко-Приходько". Треба думати, то були кошти Петра Васильовича, бо сестри Петра Антоновича ні своїх земель, ні власних коштів не мали.

Не лише родинні, але й щирі дружні взаємини поєднували їх усе життя. Олена Антонівна цікавилася творчістю Лесі Українки, однією з перших відгукувалася на прочитані її твори. Коли "Лісову пісню" ще в рукописі було прочитано вперше в присутності Олени Пчілки, Олени Антонівни і Петра Васильовича Тесленків-Приходьків, дядини, Л.М. Драгоманової, і драма мала серед рідних успіх, Лесі приємно було довідатися про це. У роки Першої світової війни Тесленки-Приходьки переїхали до Києва.

Олена Антонівна Косач (Тесленко-Приходько) померла 9 лютого 1927 року в Києві. Похована на Байковому цвинтарі поряд з могилою Л. М. Драгоманової. Могила не збереглася.

У вірші "Забуті слова" Леся Українка знайшла для тітки Єлі, Олени Антонівни Тесленко-Приходько з Косачів, три барви – білу, червону й золоту. Такою вона й була – чистою, як біла лілея, гарячою, як дика червона рожа, золотою, як щедре сонячне проміння.

* * *

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається фото Олени Антонівни Косач у її молоді роки, ймовірно, кінця 1860-х – початку 1870-х років, коли вона жила у Новограді – Волинському (Звягелі) в сім'ї старшого брата Петра Антоновича і в якого хрестила його першого сина Михайла (1869 р. н.).

Знімок розміром 5х8 см на паспарту без вихідних даних (віньєтки фотографа) 12х18,5 см.

Про його унікальність свідчить той факт, що в жодному з альбомів, присвячених Лесі Українці і роду Драгоманових – Косачів, воно опубліковане не було (М. Гуць, Н. Россошинська; Т. Скрипка). Крім того, на звороті паспарту є різночасові автографи Ольги Косач-Кривинюк, які підтверджують автентичність фото. Вгорі, простим олівцем: «О. А. Косач (Тесленко-Приходько по чоловіку)»; внизу, хімічним олівцем: «Єлена Антоновна Косач по чоловікові Тесленко-Приходько, Сестра батька Лесі Українки. Ольга Косач-Кривинюк. 12/III 1941.»

Це фото разом з іншими документальними матеріалами – зошитами з записами народних українських пісень з села Колодяжне, автографами листів Лесі Українки до В. Г. Крижанівської-Тучапської та деякими іншими надіслав до Волинського музею Хома Михайлович Коцюбинський у травні 1941 року. В «Описі документів, викладених в цінний лист…» (Інв. № ЛУ - 637), фото значиться у 5-ій позиції: «Фото О. А. Косач».

Свідчить Ольга Косач-Кривинюк (Хронологія…, с. 524): «Хома Михайлович Коцюбинський казав мені весною 1941 року, що знайшов цього листа [Писаного Лесею Українкою 29 січня 1901 року під диктовку С. Мержинського – Н. П.] і Лесині листи до В. Г. Крижанівської в купі паперового мотлоху на підлозі в Київському історичному музеєві і забрав до музею ім. Коцюбинського в Чернігові. Звідти він передав ті листи на щось в обмін до Луцького музею ім. Лесі Українки […]».

Дата під автографом Ольги Петрівни на фото, про яке йдеться (і, до речі, на Зошиті з записами народних пісень і груповому фото сім'ї Михайла Косача в Дерпті) – 12 березня 1941 року, дозволяє «реконструювати» події тієї весни. З дорогою, унікальною знахідкою, якій знав ціну, Хома Михайлович Коцюбинський звернувся до Ольги Косач-Кривинюк, яка у той час проживала в Києві і працювала над «Хронологією життя і творчості Лесі Українки», і вона письмово підтвердила автентичність безцінних реліквій. Наступним кроком Хоми Михайловича було відправлення їх до Луцька, де нібито мали створювати музей Лесі Українки.

Фото Олени Антонівни Тесленко-Приходько є одним з найдавніших у колекції фотознімків музею, адже вік його налічує понад 150 років.

---

1. Денисюк В. Родина Косачів у Запрудді: Нові подробиці з біографії Лесі Українки та її родини // Волинь. – 2001. – 21 квіт.

2. Денисюк І. Срипка Т. Дворянське гніздо Косачів. – Львів: Академ. експрес, 1999. – С. 209-220.

3. Косач-Кривинюк О.П. Леся Українка. Хронологія життя і творчости / Репринт. вид. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – 930 с.

4. Косач Олена // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1144.

5. Косач (Тесленко-Приходько) Олена Антонівна // Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – Т.3. – С 11.

6. Мороз М.О. Літопис життя та творчості Лесі Українки. – К: Наук. думка, 1992. – 632 с. Про П. В. Тесленка-Приходька – див. Покажчик імен.

7. Пушкар Н. 21 січня 160 років від дня народження О. А. Косач (Тесленко-Приходько) (1845-1927) – української письменниці та громадської діячки // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2005 рік. – С. 16-20.

8. Пушкар Н. Тесленко-Приходько Петро Васильович (1847 - 1930) – власник маєтку в Запрудді // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини: матеріали XXXVII Всеукр. Іст.-краєзн. Наук. конф. – Луцьк, 2010. – с. 60-61.

9. Пушкар Н. Юрій Петрович Тесленко-Приходько – один з піонерів рентгенології в Україні: Матеріали до біографії // Леся Українка і сучасність: Зб. наук. пр. – Т. 4. Кн. 2. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 489-495.

10. Пушкар Н. Світло зірок далеких // Вісті Ковельщини. – 1994. – 23 лют.

11. Спогади про Лесю Українку. – Вид. 2-е, доп. – К.: Дніпро, 1971. – 484 с.

12. Українка Леся. Зібр. тв.: У12 т. – Т. 10. Листи (1876-1897). – К.: Наук. думка, 1978. – С. 338.

13. Українка Леся. Зібр. тв: У 12 т. Листи (1903-1913). – К: Наук. думка, 1979. – С. 210.

14. Фонди ВКМ. Група зберігання «Фонд Лесі Українки».

Олександр ДЕМ'ЯНЮК ***(Луцьк)***

ПОВІДОМЛЕННЯ В АВСТРАЛІЙСЬКІЙ ПРЕСІ ПРО БОЙОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНІ ВЛІТКУ 1916 р.

Бойові дії на території Західної Волині в 1916 р. неодноразово ставали предметом дослідження. Збільшилася їхня кількість в рік сторіччя Брусиловського прориву, боїв на Червищанському плацдармі, боїв на Ковельському напрямку тощо. Тому є сенс звернути увагу на ті джерела, які до сьогодні не відомі широкому загалу дослідників. Мова піде про австралійські пресу, зокрема часописи «The Sydney Morning Herald» («Сіднейський ранковий вісник»), щоденна сіднейська газета та «The Argus» («Аргус»), щоденна мельбурнгська газета.

Влітку 1916 р. у цих часописах з'явилися повідомлення про бойові дії на Східному фронті, зокрема на території західних повітів Волинської губернії. Так, в одному із повідомлень «The Argus» з'явився сюжет про захоплення російським військом Луцька. Загальновідомо, що 22 травня 1916 р. з четвертої години ранку по всьому Південно-Західному фронту був проведений артобстріл позицій ворога. В зоні розташування окремих підрозділів 8-ї армії він тривав до 29 години і поруйнував окопи першої і частково другої ліній, що дозволило XL російському армійському корпусу з-під Жорнищ – Олики, успішно атакувати ворога і, розвиваючи успіх, 24 травня зайняти другу укріплену смугу, а наступного дня, переслідуючи 2-гу і 70-ту австрійські дивізії, захопили Луцьк [1, с. 75].

Щодо причин невдалих бойових дій австрійських частин поблизу Луцька читаємо у «The Argus» від 15 липня 1916 р., що «коли генерал Брусилов почав свій наступ 4-го червня, Верховний князь Фредерік Фердинанд, командуючий австрійськими арміями, був серед офіцерів напідпитку у Луцьку. Вони святкували його день народження. А ні генерал, а ні його підлеглі не були у належному стані для того, аби здійснювати успішні військові операції. Імператор Франц Йосиф відмовився зустрітися з Верховним князем, займаючи позицію, що він є основним винуватцем втрат під Луцьком» [2]. Помічаємо тут відразу кілька неточностей. По-перше, Верховний князь Фердинанд ніколи не командував австро-угорською армією на Східному фронті. Фердинанд І Кобург, князь і цар Болгарії, після вступу країни у жовтні 1915 р. в Першу світову війну на боці Німеччини став Верховним головнокомандувачем, у 1916 році – фельдмаршалом австро-угорської армії. Однак ні тоді, ні потім участі у бойових діях він не брав. Мова у повідомленні йде про ерцгерцога Йосифа Фердинанда, командувача 4-ї австро-угорської армії, яка протистояла 8-й російській армії генерала О. Каледіна. Дата його народження – 24 травня 1872 р., тобто день, коли російські війська вели активні бойові дії в районі Луцька та округи. Після поразки під Луцьком генерал-полковника Йосифа Фердинанда було усунуто з поста командувача армії з формулюванням «за станом здоров'я».

У зоні дії 8-ї армії вздовж залізниці в бік Ковеля вперше з'явилися свіжі німецькі дивізії – 11-та баварська і 108-ма піхотна. Услід за ними в район Киселина – Затурець передислокувався X німецький корпус, спішно переведений з Французького фронту. Головнокомандуючому Південно-Західним фронтом генералу О. Брусилову наказано «зібрати усі необхідні сили для негайного розвитку удару і оволодіння Ковельським районом тому, що тільки таким чином, будуть залучені для маневреної діяльності блоковані нині XXX, XLVI і IV кінний корпуси» [3, с. 53].

17 червня австро-німецькі війська, отримавши підкріплення, розпочали наступ на позиції 8-ї армії.

Підрозділи генерала Г. фон Марвіца прорвали фронт VIII армійського корпусу поблизу с. Ватін. 19 червня група генерала Ф. фон Бернгарда прорвала російський фронт, але контратакою 24-ї піхотної дивізії поблизу с. Линівка фронт було відновлено. Водночас XXXIX і XL армійські корпуси відбили шалену атаку 4-ї австро-угорської армії. 21 червня, отримавши підкріплення, генерал О. Каледін відкинув військо Г. фон Марвіца на попередні позиції [4, с. 110].

Австралійська періодика повідомляла, що «генерали фон Лізінген, фон Макенсен, фон Гінденбург і військова рада в Ковелі розробили плани нападу на генерала Каледіна з двох сторін – з півночі та з заходу. Потужні наступальні угруповання були зосереджені в кожній з п'яти дивізій. Сильна група сконцентрувалася біля Ковеля майже відкрито для того, щоб привернути увагу росіян під час підготовки атаки на Володимир-Волинський. Німці робили безупинні та демонстративні атаки між Стоходом і Стирем, які супроводжував жахливий вогонь з сотень гармат, тоді як на заході, у Володимирі-Волинському, було здійснено лише декілька пострілів» [5].

До 12 червня 1916 р. запеклі бої тривали в районі сіл Колки, Годомичі, Свидники, Затурці, містечка Рожище.

Про бої поблизу Затурець згадує «The Sydney Morning Herald»: «З метою подальшої концентрації на заході німці масово вивозили війська за Буг аж до вечора напередодні запланованого наступу, коли вони раптово перекинули їх до Затурців (на луцьку дорогу) за допомогою вузькоколійки й вантажівок. Посеред ночі розпочалася атака на Затурці. Перша лінія російських окопів згодом нагадувала зоране поле і її захисники були змушені шукати прихистку в вирвах від вибухів. Першими нападниками були австрійці. Росіяни обстрілювали все в радіусі доступу аж доки весь простір в районі окопів не був вкритий трупами. Австрійці хаотично втікали, а німці зустрічали тих, хто відступав, градом шрапнелі, котрий скосив сотню солдат. Багато з них відчайдушно кинулися між лініями вогню, а інші кинулися до російських окопів з піднятими руками, і таким чином 300 солдат були врятовані» [6].

Наслідки того бою коментує «The Argus»: «німецька піхота замінила австрійську. Вони проявили неймовірну впертість і в результаті послідовних нападів кинулися проти російських багнетів як під впливом релігійного вчення. Росіянам коштувало надлюдських зусиль аби відбити цей лютий натиск. У відновлених окопах росіяни розкопали безліч трупів своїх товаришів, у яких горлянки були розрізані німецькими багнетами. Коли вони несли тіла мертвих, вони поклялися більше не брати полонених. Полонені казали, що вони належать до 10-го армійського корпусу, якого німецький імператор називав сталевим дивізіоном, через їх битви на французькому фронті. Корпус втратив три чверті своєї техніки і більше ніж половину солдат. Чисельність деяких полків була скорочена до сотень людей. Незважаючи на підготовку генералів Лізінгена, фон Макенсена і фон Гінденбурга, росіяни повністю відбили обидва напади» [7]

15 липня 1916 р. було відновлено загальний наступ Південно-Західного фронту, розпочато так звану 1-шу Ковельську битву. Особовому складу 3-ї армії та армійській групі генерала В. Безобразова вдалося відтіснити ворога в районі населених пунктів Сільце і Тристень, 8-ма армія вела бої в районі с. Кашівка й у напрямку Володимира-Волинського [4, с. 112]. Один із найуспішних боїв відбувся 18–19 серпня 1916 р., коли три правофлангові армії Південно-Західного фронту одночасно розпочали наступ на позиції ворога.

Після могутнього артобстрілу вояки XXIV артилерійського і IV кавалерійського корпусів, що входили до складу 3-ї російської армії, в кількох місцях прорвали оборону військ генерала Хауера й переправилися на лівий берег р. Стохід біля сіл Старі Червища, Рудка, Тоболи (нині – Камінь-Каширського району Волинської області), де захопили плацдарм [8, с. 78]. Унаслідок наступу і прориву фронту поблизу залізниці Ковель – Сарни, 2-га зведена козача дивізія пройшлася рейдом по правому березі р. Стохід з півдня на північ.

З цього приводу австралійська «The Sydney Morning Herald» повідомляла своїх читачів, що «шалена боротьба по всій довжині Стохідського фронту і на обох берегах річки змінює характер позиційної війни. Німці використовують всі свої наявні резерви аби захистити Ковель, оскільки його падіння дасть росіянам ключ до Брест-Литовська, а потім і до Польщі» [9]. А «The Argus» передрукував коментар представника російського генерального штабу британському «The Daily Telegraph» щодо боїв на Стоході: «Фронт битви за Стохід розтягнений на 100 миль. Він у більшості випадків співпадає із долиною річки. Два береги Стоходу, поміж двох залізниць, які спрямовувалися на Ковель, є під контролем росіян. Далі на північ німці все ще контролювали східний берег. Є ознаки того, що німці ще перетягнули додаткові війська на Стохід (чисельністю 200 тисяч осіб). Три французькі дивізії створені із залишків інших частин, які воювали на Російському фронті» [10]. В офіційних новинах з російських джерел це ж видання зазначає, що «з початку російського наступу більше ніж 10 тисяч німців (не враховуючи австрійців) були захоплені в полон … В правій частині південного сектору здійснювалися артилерійські дії попід Стоходом. Ескадрони ворога

атакували наші бомбомети та кулемети» [11].

Утім зазначимо, що в результаті Ковельської битви армійська група генерала В. Безобразова досягла лише часткових успіхів. У цілому операція зазнала невдачі. Успішно провести наступальні операції в напрямку Ковеля наприкінці літа 1916 р. російському командуванню завадило зволікання з розробкою генерального плану наступу, що дозволило австро-угорському і німецькому війську перегрупуватися й посилити свої позиції, а також відсутність узгодженості в діях командування Південно-Західного та Західного фронтів.

Таким чином, аналіз повідомлень в австралійській пресі влітку 1916 р. свідчить про те, що події на Східному фронті, зокрема на території Західної Волині викликали інтерес у закордонних журналістів, а відтак і читачів. Для українських дослідників періоду Першої світової війни, військової історії Волинського краю ці публікації також мають певний інтерес, адже дозволяють ознайомитися з оцінками закордонних журналістів бойових дій на волинському терені влітку 1916 р., в період, коли тут тривала активна фаза боїв.

1. Дем'янюк О.Й. Волинська губернія під час Першої світової війни: вивчаючи історію рідного краю / О.Й. Дем'янюк // Педагогічний пошук. – 2016. – № 2. – С. 71–76.

2. Drunken Archduke. Russians Interrupt Orgy // The Argus. – 1916. – 15 July. – P. 19.

3. Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. : в 7 ч. / Сост. В.Н. Клембовский; под ред. А.А. Свечина, Д.П. Парского и др. – М., 1920. – Т. 5 : Период с октября 1915 г. по сентябрь 1916 г. – 124 с.

4. Дем'янюк О.Й. Бойові дії військ Південно-Західного фронту на Ковельському напрямку влітку 1916 р. / О.Й. Дем'янюк // Військово-науковий вісник. – 2014. – Випуск 22. – С. 105–116.

5. Enemy makes plans // «The Sydney Morning Herald». – 1916. – 15 July. – P. 13, Struggle for Kovel // The Argus. – 1916. – 15 July. – P. 19.

6. Desperate onslaughts // «The Sydney Morning Herald». – 1916. – 15 July. – P. 13.

7. Defence «To the last cast» // The Argus. – 1916. – 15 July. – P. 19.

8. Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках : монографія / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с.

9. Stokhod struggle // «The Sydney Morning Herald». – 1916. – 15 July. – P. 13.

10. The positions described: Stokhod and Baranovitchi. Essential to German Defences // The Argus. – 1916. – 15 July. – P. 19.

11. Official News. Petrograd, Thursday, 11 p.m. // The Argus. – 1916. – 15 July. – P. 19.

Геннадій ГУЛЬКО, Олександр ДЕМ'ЯНЮК ***(Луцьк)***

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ УТВОРЕННЯ МЕМОРІАЛУ «ПОЛІСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914 – 1918 рр.»

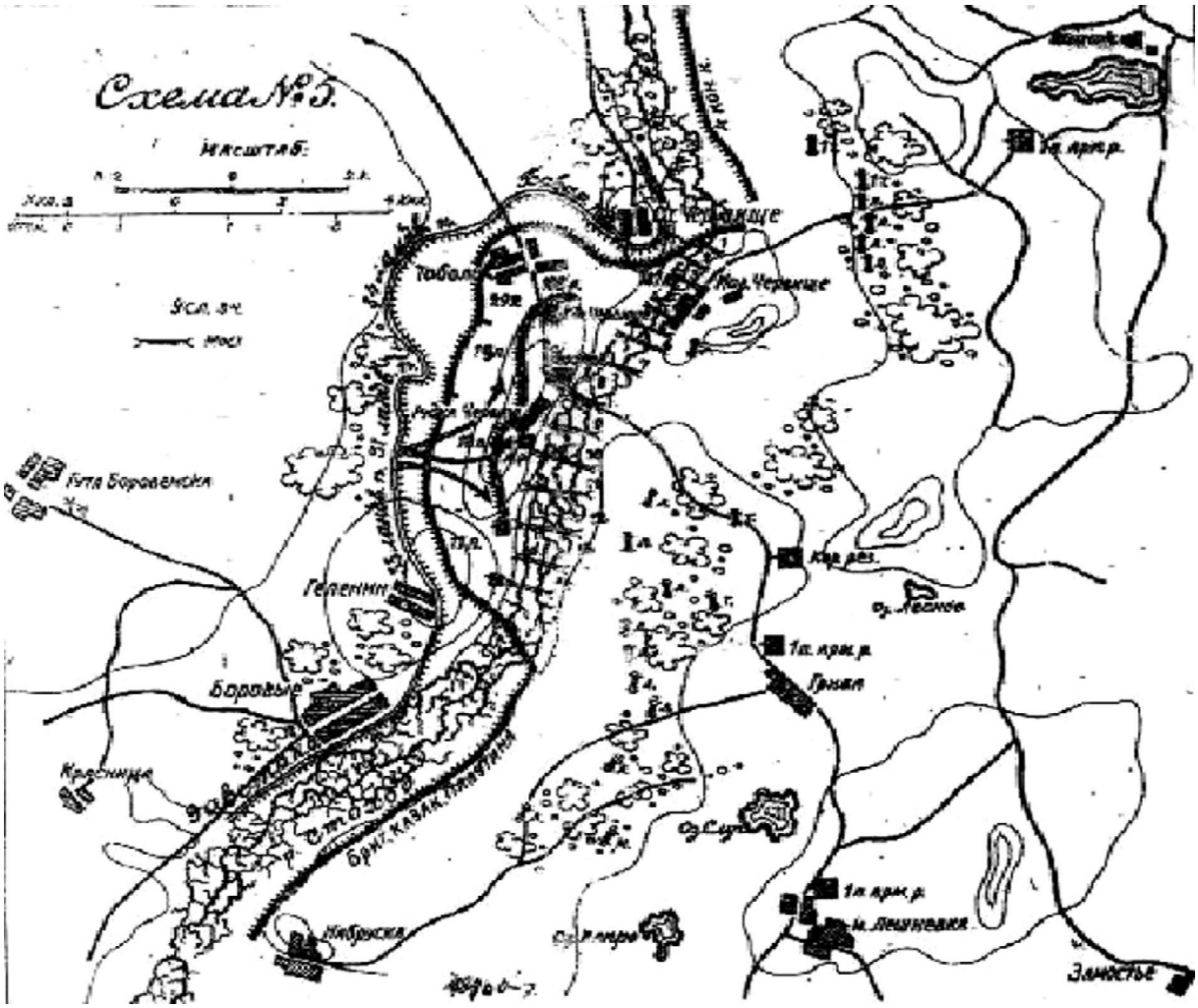
Триваюча вже четвертий рік Антитерористична операція на Сході України та втрати внаслідок неї серед наших військовослужбовців знову засвідчили про актуальність питання військових поховань як минулих, так і нинішніх часів. Адже від того, з якою увагою ставиться громадськість до вшанування пам'яті загиблих під час війн пройдешніх, буде залежати повага наступних поколінь до сучасних меморіальних місць загиблим та померлим під час АТО українським воякам. У цьому контексті варто згадати, що в наступному році виповнюється століття з часу завершення Першої світової війни, яку в європейській історіографії часто іменують «Великою». Ще з серпня 2014 року з нагоди століття від її початку та протягом останніх чотирьох років громадськість майже трьох десятків країн світу проводить низку заходів щодо вшанування пам'яті багатомільйонних жертв однієї з найбільш кровопролитних воєн в історії людства. Як відомо, Перша світова війна має безпосереднє відношення до нашого краю, вона перетворила Волинь майже на чотири роки в арену численних жорстоких битв із застосуванням найсучасніших для тієї доби типів озброєнь. Тут воювало понад два мільйони військових трьох європейських імперій, з яких, за різними оцінками, більше трьохсот п'ятдесяти тисяч загинули [7, 5]. Через століття ця війна продовжує нагадувати про себе кількома десятками військових кладовищ і великих братських могил, що ще збереглися, залишками траншей, окопів та бетонних капонірів. Варто пам'ятати також, що Україна була поділеною у тій війні між двома основними суперниками – Російською та Австро – Угорською імперіями ще й в контексті участі її населення у бойових діях. Так, за роки війни в російську

армію було мобілізовано біля 4-х мільйонів українців, а до складу австрійської армії – більше 300 тисяч [15,4]. Серед цих мобілізованих було 49,9 відсотків працездатного чоловічого населення Волині, з яких десятки тисяч загинули в боях, або ж померли в евакуації, і місця могил їх переважно не відомі. Тому справа упорядкування некрополів Першої світової війни – це вшанування пам'яті і наших земляків – волинян, могили яких розсіяні по багатьох країнах тодішньої воюючої Європи [7, 74].

Проте за минулі десятиліття політика держав, в склад яких входила Волинь, щодо військових кладовищ була неоднозначною. Це і є однією з причин, що на сьогодні в області нараховується (за підрахунками автора) лише до 50 кладовищ та окремих братських могил доби Першої світової війни, що мають ознаки військових некрополів. Вивчення різних джерел засвідчує, що у нашому сьогоденні на території Волині збереглося до 30 кладовищ та окремих братських могил вояків російської армії. Переважна більшість з них, що переважно в лісах, заросли чагарниками, тут нечасто зустрічаються плити з прізвищами загиблих. Крім цього, ще біля десятка кладовищ носять змішаний характер, які були облаштовані польською владою за кошти Ліги Націй впродовж 1920 – 1930 –х років шляхом перенесення останків воїнів з менших поховань на більш значні військові кладовища. На таких некрополях, як правило, поховані вояки австрійської, німецької та російської армій, тут встановлювалися бетонні пам'ятники або плити з піщаника з відповідними написами. Ще більше десяти некрополів належать до поховань військових німецької та австро - угорської армій, зокрема, і приналежного до останньої, польських легіонерів, Тут в минулому, як правило, також встановлювалися відповідні бетонні плити. З різних причин згадані меморіальні знаки до нашого часу переважно не збереглися. У цілому лише третина із згаданих вище відомих на цей час військових некрополів мають відносно впорядкований стан. При цьому на сьогоднішній день тільки дев'ять кладовищ та братських могил Першої світової війни взяті державою на облік, а отже, і під охорону, як пам'ятки історії. Десятки інших за минулі десятиліття з ідеологічних або ж господарських міркувань органами влади були нівельовані. Але фактично залишки таких військових поховань ще збереглися на окремих громадських кладовищах та місцевостях, непридатних для сільськогосподарської діяльності, зокрема на Поліссі. Їх ще можна відшукати і впорядкувати навіть за умов хронічної відсутності коштів для цієї мети у обласних, районних та місцевих органів влади. Немає сьогодні коштів також і в переважної більшості громадських організацій, які займаються проблемами увіковічнення пам'яті жертв війни. І все ж ця вкрай потрібна для сьогодення робота триває. Позитивним її прикладом може бути нещодавнє впорядкування зусиллями працівників Новочервищанського лісництва та громадських активістів одного з військових кладовищ - жертв Червищанського плацдарму. Як відомо, 100- річчя цієї трагічної події вшанувала історична спільнота Волині під час представницького науковцями «Круглого столу» 4 квітня цього року в с. Тоболи Камінь – Каширського району [28,6]. Саме про необхідність продовження багатопланової роботи щодо увіковічнення подій війни в окремих регіонах Волинського Полісся, особливо густо политих кров'ю сотень тисяч вояків трьох європейських імперій, йдеться в цьому матеріалі. Перш за все це стосується призабутих істориками, отруєних газами та потоплених в річці Стохід численних жертв Червищанського плацдарму.

Відомо, що поява цього плацдарму у документах Південно – Західного фронту генерала О. Брусилова датується початком липня 1916 року. У ці дні війська 3-ї російської армії генерала Л. Леша в кількох місцях прорвали оборону німецьких військ генерала Хауера. Внаслідок швидкого наступу вони переправилися на лівий берег р. Стохід і захопили між нинішніми селами Оленине, Нові Червища та Тоболи Камінь – Каширського району трикілометровий плацдарм, який пізніше був розширений до 8,3 км в довжину та 3,2 в глибину [8,78]. Показово, що основну роль у цьому відіграла донська козача бригада під командуванням генерала П. Краснова, відомого в пізніші часи непримиренного борця проти радянської влади [16,28]. Переважна територія плацдарму розміщувалась у болотистій поймі р. Стохід та не була придатна для ведення тут тривалих бойових дій. Водночас, внаслідок незгод серед російського командування щодо пререгатив наступальних операцій, то на цьому тимчасово перспективному напрямку фактор раптовості був втрачений. Лише 9 вересня російські війська все ж розпочали наступ з Червищанського плацдарму у напрямку м. Каменя – Каширського, але крім значних втрат серед особового складу 3-го та 26 – го корпусів це нічого не дало [8,80]. У лісах на південний захід від лінії оборони плацдарму досі збереглися два занедбані кладовища з похованнями кількох тисяч солдатів та офіцерів російської армії, серед яких, цілком можливо, спочивають вічним сном і сотні українців [14,98].

Оборона цієї ділянки берега Стоходу здійснювалася 3-м корпусом генерала Янушевського в складі частин 27-ї, 73- ї піхотних та 5 –ї стрілецької дивізій, а також 3- го мортирного, 32-го важкого артилерійських дивізіонів та 7-ї і 8-ї штурмових батарей. Безпосередньо на плацдармі розташовувалися частини 73-ї та 5-ї стрілецьких дивізій (17-й, 18-й, 19-й, 29-й, 107-й, 108-й та 292 полки) у складі 17 батальйонів [30,5].

1. Схема розташування російських військ на Червищанському плацдармі та остання фаза бойових дій тут 3 квітня 1917 року

2. Світлина відновленого в 2016 році військового кладовища біля с. Рудка Червинська, де поховані жертви газової атаки на Червищанському плацдармі.

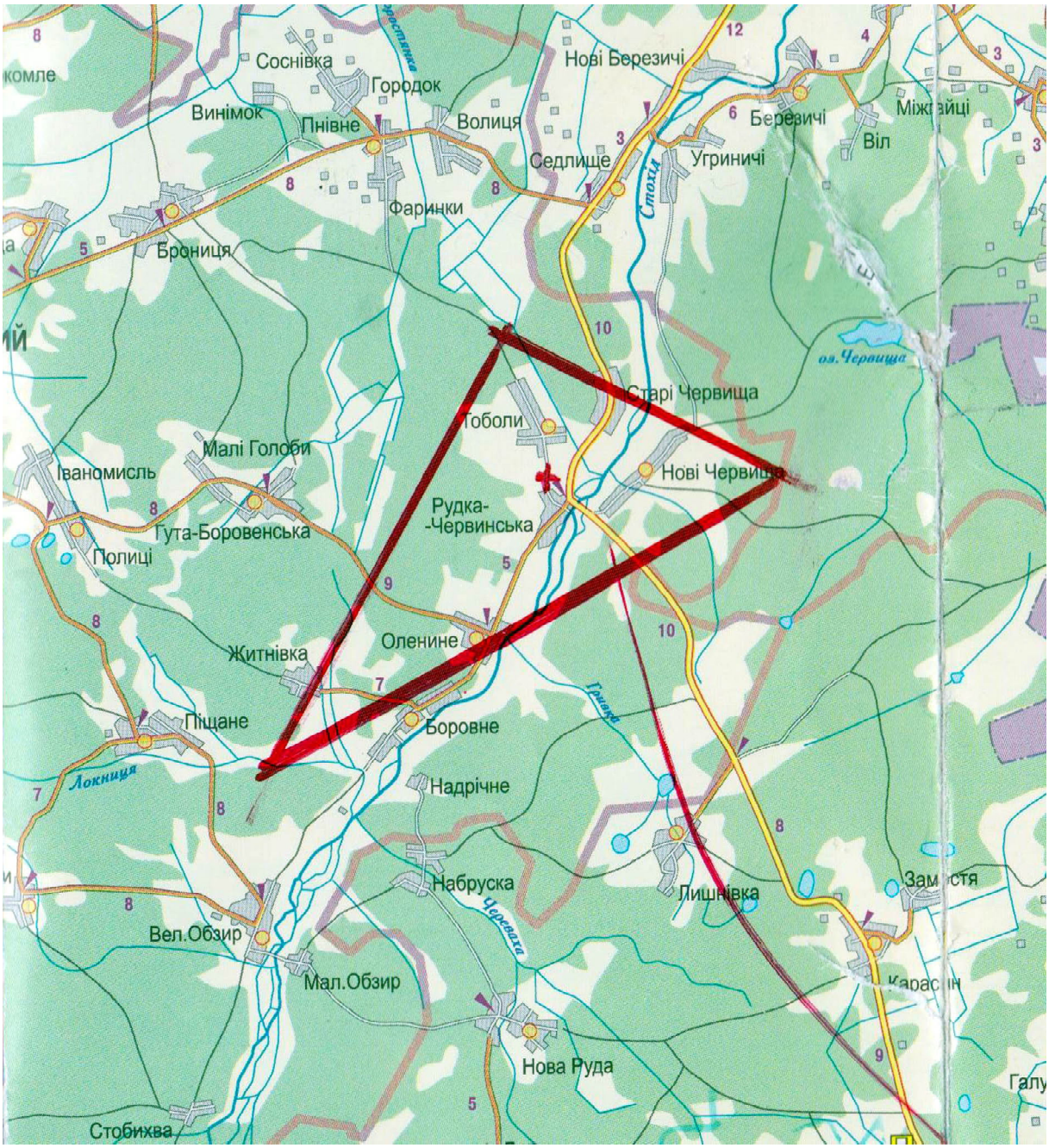
Отже там могли перебувати до 18 - 20 тисяч солдатів та офіцерів російських військ. Ще 13 батальйонів згаданого корпусу розміщувалися вздовж правого берега Стоходу. Вся корпусна та дивізійна артилерія (100 гармат), крім п'яти «траншейних» гармат, також перебувала на цьому ж березі. Щодо супротивної сторони, то фронт навпроти плацдарму на весну 1917 року займали підсилена 1-а німецька ландверна піхотна, Баварська кавалерійська дивізії та 9-а австро - угорська кавалерійська дивізія з армійської групи генерала Хауера. Тобто німецькі та австрійські війська нараховували тут до 30 тисяч чоловік і не мали значної переваги над російськими. Разом з тим, артилерійські частини цього військового угрупування нараховували в своєму складі близько 300 гармат та 100 мінометів, що було в чотири рази більше, ніж в 3-у російському корпусі. Якщо врахувати до цього згадані незручні в оборонному значенні позиції російських частин, що розміщувалися на плацдармі, і водночас, добре укріплені німецькі, що знаходилися на підвищенні, то тут вбачається однозначна тактична перевага німецької сторони. Крім цього, для впевненості в майбутній перемозі над розташованими на плацдармі російськими військами, німецьке командування вирішило використати ще один свій військовий козир - хімічні артилерійські снаряди [2,71].

Як відомо, трагічна розв'язка для російських військ на Червищанському плацдармі розпочалася в ніч з 2 на 3 квітня (по новому стилю), коли вода в Стоході різко піднялася, внаслідок чого були знесені та затоплені не лише більшість мостів, але й низинна частина окопів (див додаток 1). О 4-й годині ранку 3 квітня супротивник розпочав обстріл пунктів розташування штабів та резервів на правому березі, а через дві години переніс вогонь на переправи та резерви 5-ї стрілецької дивізії біля с. Рудка Червище, а також на всі російські батареї на правому березі Стоходу. О 7-й годині артилерійський обстріл поширився і на окопи 18-го, 19-го, та 292-го полків, а потім 107-го полку, при цьому противник стріляв і хімічними снарядами. Стінки окопів, викопані в торф'яному грунті, від вибухів розсипалися, і на ділянці 107- го полку в них ринула вода, зовсім відрізавши правофлангові роти від інших частин полку, які змушені були покинути свої позиції та відійти до переправи, яка ще збереглася [30,6]. Опів на 9-ту ранку телефонний зв'язок з штабом 73-ї дивізії з лівого берега припинився.

На фронті 5 –ї стрілецької дивізії сильний обстріл окопів противником розпочався о 9-й годині хімічними снарядами, з одночасним вогнем важкої та легкої артилерії. Найбільш значний вогонь був спрямований проти 18-го стрілецького полку, що займав центральну частину плацдарму. У цей же час на фронті 19-го полку німці створили димову завісу, яку росіяни спочатку сприйняли теж за газову атаку. Це спонукало сусідній 292 –й полк на відступ до другої лінії окопів. Водночас німці спрямували основний артилерійський удар по окопах, батареях, штабах та спостережливих пунктах 18 –го полку, які швидко були зруйновані ураганним вогнем. На вузькій ділянці фронту навпроти цього ж полку німецькі війська використали 20 - 25 бомбометів (мінометів), вогонь яких доруйнував окопи російської піхоти. Між 13 та 14 годинами німці здійснили рішучу атаку на позиції деморалізованого 17 –го полку, легко ними розбитого, а потім ввірвалися в зруйновані окопи 18-го та вийшли на тили 19-го та 17-го полків [30,6]. На середину дня 3 квітня зв'язок з штабами, батареями та батальйонами на плацдармі був перерваний і кожна російська частина вже діяла окремо. Наприкінці дня останні ділянки російської оборони на плацдармі припинили свій опір.

Сучасники цих трагічних подій вважають, що під час завершальних бойових дій на Червищанському плацдармі пропали переважно безвісти більше 12 тисяч російських військових [30,7]. Проте досі немає єдиної думки щодо остаточної цифри як загиблих, так і взятих в полон. Німецькі джерела називають 10 тисяч полонених, зокрема 150 офіцерів, що, вірогідно, є перебільшенням. Як зазначалося, загальна кількість осіб у полках, що перебували на плацдармі, могла нараховувати до 20 тис. чол. Якщо ж навіть 10 тис. були взяті в полон, а незначна кількість все ж відступила по дивом збережених на кінець боїв пішохідних містках, то все одно кількість загиблих 3 квітня 1917 року на Червищанському плацдармі може складати не менше 8 тисяч чоловік. Як повідомлялося, завдяки громадськості вдалося впорядкувати та попередньо дослідити лише одне місце поховання його жертв біля мосту неподалік від с. Рудка Червинська (див.додаток 2). За приблизними підрахунками там може бути поховано тільки 3 – 4 тисячі російських вояків. Вони, вірогідно, загинули від газової атаки та відступу з плацдарму по обстрілюваних артилерією місточках через р. Стохід. Ймовірно, їх тіла течією могли бути винесені до насипів вже в ті часи існуючого, але спаленого дерев'яного мосту, і поховані на пагорбі за 100 метрів від тодішнього русла ріки. Інших місць поховань російських солдат безпосередньо на території колишнього плацдарму, де розгорталася ця трагедія, ще не ідентифіковано. Ця обставина є основною підставою подальшого пошуку та впорядкування нових місць захоронень ще кількох тисяч жертв Червищанського плацдарму.

Тут варто наголосити, що значна кількість загиблих під час цих боїв стала можливою через газову атаку. Документальні свідчення стверджують лише про обстріл плацдарму німецькою артилерією

3. Запропонована схема розташування Меморіалу «Поліський Некрополь Великої війни 1914 – 1918 рр.» на території Камінь – Каширського району. Хрестиком на карті позначено місце відновленого військового кладовища.

хімічними снарядами [2,72]. У мемуарних джерелах зустрічаються і згадки про використання тут газової хмари, випущеної з балонів [10,330]. Вірогідно, що більш правильним є варіант обстрілу саме хімічними артилерійськими снарядами, так як в 1916 – 1917 роках він вважався більш ефективним. Тут показовим є той факт, що навіть якщо від наслідків газової атаки на Червищанському плацдармі загинули тільки 4 – 5 тисяч вояків царської армії, то це, зокрема, значно більше кількості загиблих англійців (до 3 тис.) під час першого застосування німецькими військами хімічної зброї у квітні 1915 року під Іпром (Бельгія) [25,8]. Дещо меншими, тобто до 1,5 тис. чоловік, були втрати й російських військ загиблими під Осівцем (нині Польща) під час аналогічної атаки німцями в серпні того ж року [23,6]. Але якщо німецькі атаки газоподібним хлором під Іпром та Осівцем у розпал війни відразу стали відомими світовій громадськості, то обстріл хімічними снарядами на Червищанському плацдармі на Волині з різних причин широкого оприлюднення не одержав. І головна причина цього, що ці події відбувалися в умовах наслідків Лютневої революції та поступового розвалу російської армії [8,82]. Розповідати за таких умов про трагічну загибель

та полонення протягом кількох годин 3 квітня 1917 року майже 20 тисяч військових тодішні засоби масової інформації не ризикнули. З відомих причин не популяризувала цю трагедію преса союзників.

Слід зазначити, що під час бойових дій у 1916 – 1917 роках на території Волині хімічні засоби обома воюючими сторонами в різних формах вже застосовувалися досить активно. Відомо, що крім згадуваної Червищанської трагедії в ряді публікацій є й інші факти щодо використання хімічних снарядів під час літніх боїв 1916 року в різних регіонах області. Зокрема, в одному з краєзнавчих матеріалів розповідається про перше застосування німецькими військами на Волині «з метою випробування» хімічних артилерійських снарядів біля села Чорниж Маневицького району, нібито ще восени 1915 року. Відомим тут є і місце поховання жертв цієї газової атаки [20,98]. Задокументованим є факт знахідки фрагменту хімічного снаряду біля села Угли Ковельського району, що знаходився у фондах Луцького філіалу музею українського війська. Місцевими краєзнавцями описаний також факт газової атаки біля села Тристень Рожищенського району. У мемуарній та художній літературі учасники тієї війни описуються випадки газових атак німецьких і російських військ біля сіл Зубильне – Затурці [16,73], села Шельвів Локачинського району [6,115] та в районі Вітоніжського плацдарму. Але відомо також, що наслідки використання хімічної зброї під час боїв біля цих населених пунктів все ж не мали таких трагічних наслідків, як біля сіл Оленине, Червище та Тоболи.

У зв'язку з цим виникає питання, наскільки ж були забезпечені військові російської армії у ті роки засобами захисту від смертоносних дії газових атак. Факти свідчать, що на колишніх бойових позиціях тієї доби знахідки фрагментів протигазів, зокрема, так званих протигазних пляшок, не є рідкістю. Хоча, водночас, розповіді очевидців стверджують про значну недосконалість цих засобів хімічного захисту. Так, російські протигази, створені академіком Н.Д. Зелінським, щільно не прилягали до обличчя, і тому солдати змушені були у випадку газової атаки терміново змочувати обличчя, а вже потім одягати протигаз [18,177]. Крім цього, є підстави вважати, що особовий склад російської армії на позиціях дещо провінційної ділянки фронту на глибокому Поліссі навряд чи був забезпечений навіть такими ненадійними протигазами. Звідси й випливають суперечливі дані щодо загальної кількості загиблих під час військової катастрофи на Червищанському плацдармі, які не бажало розголошувати у ці збурені лютневою революцією весняні дні причетне до цієї трагедії російське командування. Цікавим у цьому контексті є художній варіант опису газової атаки учасником тих подій відомим російським генералом П.І. Красновим, який навряд чи їх драматизує [10,330]. У загальному, є підстави стверджувати, що за час боїв за згаданий плацдарм та інші військові дії на Волинському Поліссі з серпня 1915 по лютий 1918 року могли загинути до 100 тисяч військових російської імператорської армії, серед яких, як зазначалося, було і багато тисяч українців.

Не менш проблемним питанням є і кількість жертв під час боїв за Червищанський плацдарм з боку німецьких та австро-угорських військ. Як вже згадувалося, на цій ділянці річки Стохід військові дії велися з серпня 1915 по лютий 1918 року. Враховуючи неодноразові контратаки російських військ з плацдарму на позиції союзників, звичайно ж, втрати серед їх особового складу теж були значними. У цьому дослідженні не ставилося завдання встановлення остаточних втрат на Волинському Поліссі вояків німецької та австро – угорської армії. Але про це, зокрема, свідчить значна кількість згадуваних вище бетонних меморіальних плит з іменами військовослужбовців союзників на унікальному військовому меморіалі доби Першої світової війни, розміщеному на правому фланзі Червищанського плацдарму – селі Тоболи. Там їх, лише збережених до сьогодення кількох військових кладовищах союзників, нараховується сотні. Проведені за останні роки дослідження громадськими пошуковцями засвідчують, що неподалік від цього ж села знаходиться військове кладовище Баварської кавалерійської дивізії німецьких військ, також позначене кількома сотнями меморіальних плит з піщаника. Є також дані, що неподалік будівлі нинішнього Новочервищанського лісництва ще в 1930 - х роках височіла масивна бетонна стела (нині вже зруйнована) з написом щодо пам'яті про тисячі загиблих «у битві на Стоході» вояків німецької та австрійської армій у 1916 – 1918 роках [20,97]. У загальному можна вважати, що в районі колишнього Червищанського плацдарму та в інших поліських регіонах Волині під час жорстоких боїв за ці роки загинуло не менше 50 тисяч військових цих армій, серед яких також були етнічні українці.

У цілому слід зазначити, що описані вище події на Волинському Поліссі, зокрема і на Червищанському плацдармі, варті того, щоб набути належної огласки серед української та й загальноєвропейської спільноти. У наш тривожний час, заповнений численними фактами тероризму з використанням всіх можливих негуманних методів, ці маловідомі факти газової атаки столітньої давності повинні мати широке оприлюднення, як яскравий приклад використання проти людства заборонених міжнародними конвенціями засобів ведення війни. При цьому, як зазначалося, навіть збережені меморіальні поховання жертв тієї «Великої» війни у цьому регіоні області практично не мають з боку держави жодних охоронних оформлень

і їх навіть задовільне збереження залежить виключно від місцевої громадськості. Вони, як і залишки військових укріплень у районі колишнього Червищанського плацдаму фактично зникають уже в нашому сьогоденні.

Тому висловлюємо пропозицію створити на основі військових кладовищ в межах колишнього Червищанського плацдарму (територія навколо сіл Оленине – Нове Червище – Тоболи) меморіальний комплекс пам'яті жертв Першої світової війни на Волині «Поліський Некрополь Великої війни 1914 – 1918 рр.» (див. додаток 3). За основу майбутнього меморіалу пропонується взяти наступні попередньо вже досліджені місцевими краєзнавцями та відносно збережені історичні об'єкти [14,122]. Зокрема, це військове кладовище №1 в с. Тоболи по вул. Довга,15 (територія сільського цвинтаря), де захоронені австрійські, німецькі та російські солдати та офіцери, які загинули а 1916 – 1917 роках; військове кладовище №2 в с. Тоболи по вул. Молодіжна, де захоронені німецькі солдати та офіцери, які загинули в серпні – вересні 1916 року; військове кладовище №3 біля с. Тоболи (територія урочища Сорока), де захоронені австрійські, німецькі та російські солдати та офіцери, які загинули а 1916 – 1917 роках; військове кладовище №4 біля с. Тоболи (територія урочища Дубинський бір), де захоронені австрійські, німецькі та російські солдати та офіцери, які загинули а 1916 – 1917 роках; військове кладовище №5 біля с. Тоболи (територія урочища Кип'їща), де, можливо, захоронені російські солдати та офіцери, які загинули в квітні 1917 року; військове кладовище №6 біля мосту, неподалік с. Нове Червище, де поховані російські солдати та офіцери, які загинули на Червищанському плацдармі в 1916 – 1917 роках; військове кладовище №7 на території Оленівської сільської ради, за 8 км від с. Рудка – Червинська в урочищі Радлина, де поховані російські солдати та офіцери, які загинули на Червищанському плацдармі в 1916 – 1917 роках. Необхідно також вивчити можливість включення до програми діяльності цього Меморіального комплексу, зокрема, в контексті співпраці та координації з органами влади сусідніх районів, щодо вже упорядкованих об'єктів - кладовища військові тієї доби біля с. Костюхнівка Маневицького та відносно збереженого некрополя німецьких військових у с. Деревок Любешівського районів. Крім цього, до сфер охорони та використання утворюваного меморіального комплексу в майбутньому можна включити ряд фортифікаційних споруд - бетонні капоніри та залишки земляних фортифікацій, розміщених на території Камінь – Каширського, Маневицького та Любешівського районів поряд з трасою Луцьк – Пінськ.

Вважаємо, що створення Меморіального комплексу «Поліський некрополь Великої війни 1914 – 1918 рр.» дозволить взяти під охорону держави досить важливі пам'ятки Першої світової війни на Волинському Поліссі, припинить їх нищення та посприяє утворенню тут важливого туристичного об'єкту, цікавого і для західноєвропейських туристичних компаній. У перспективі варто також створити ще один аналогічний Меморіал в іншому регіоні області, де відбувалися не менш жорстокі битви тієї доби на Волині – південніше м. Ковеля, від сіл Тристень, Квітневе, Свидники до Кисилина. Задекларована Україною орієнтація на європейський вибір вимагає від органів обласної та місцевої влади більш конкретного ставлення до цієї важливої для сьогодення та майбутнього справи. Це нарешті більш вагомо засвідчить про нашу дійсну зорієнтованість на загальноприйняті світові моральні принципи та повагу до пам'яті сотень тисяч жертв Першої світової війни на території Волині.

---

1. Брусилов О.О. Мои воспоминания. – Москва: Военное издательство НКО, 1943, 262 с.

2. Борбич К. Застосування хімічної зброї в роки Першої світової війни на території Камінь – Каширського району біля с. Тоболи. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь - Каширщини. Випуск 37. Матеріали Всеукраїнської історико - краєзнавчої конференції. м. Камінь – Каширський, - Луцьк, 2010.- 326 с. 14

3. Борбич К. Перша світова війна : бої на Стоході. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Край на межі століть. Випуск 10. Матеріали наукової історико - краєзнавчої конференції. - Луцьк, 2002.- С.154 – 155.

4. Волинь напередодні Першої світової війни. Науковий збірник. Матеріали науково - практичної конференції. –Луцьк, 2013. - 116 с.

5.Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищанський плацдарм. - Матеріали міжнародної наукової конференції «Перша світова війна на волині та Волинському Поліссі», смт Маневичі 4 – 6 червня 2016 р.

6. Гаврилюк В. З історії Волинських полків.- . Луцьк, 2000. С.114 – 115.

7. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині. Том 3: 1914 – 1923. - Луцьк, 2015.- С.92.

8. Дем'янюк О. Військово – політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 – 1921 роках. - Луцьк, 2011.- 318 с.

9. Данилюк В . Брусиловський прорив на Волині. !916 рік. – 2006. С.10.

10. Краснов П. От двоглавого орла к красному знамени. Роман в трьох книгах. Части IV – VI.- Екатеринобург,

1995. С. 330 - 335.

12.История Первой мировой войны (1914 – 1918)./ Под редакцией Ростунова И./ Т.1.-Москва, 1975.- 442 с.

13. П'ясецький В. Некрополі старожитнього Володимира: проблеми збереження. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир – Волинський в історії України і Волині. Випуск 32. Матеріали Міжнародної науково-практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2009.- 316 с.

14. Пась Н., Борбич К. Про стан об'єктів культурної спадщини на території Тоболівської сільської ради та її околиць. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь - Каширщини. Випуск 37. Матеріали Всеукраїнської історико - краєзнавчої конференції. м. Камінь – Каширський, - Луцьк, 2010.- С. 122-124.

15. Перша світова війна у військово – історичному вимірі. (До 100-річчя події). Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26 – 28 червня 2014 року. – м. Львів. С.4.

16. Пасюк І. Брусиловський прорив на Волині.- 2006, Луцьк.- 95 с.

17. Савич Р. Луцький (Брусиловський) прорив у документально художній прозі та спогадах. Матеріали та тези доповідей і повідомлень . Міжнародна науково- теоретична конференція. –Луцьк, 1994. С.115 – 117.

18. Середюк О. 46 –й армійський корпус. Сторінки воєнної історії Волині. Науковий збірник. Випуск 30. Матеріали Всеукраїнської науково – практичної історико – краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2009. - С.176 – 177.

19. Хоміч П. Район дій Південно - Західного фронту на Ковельському напрямку у Першу світову війну. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель та Ковельщина в історії України і Волині. Випуск 50. Матеріали Міжнародної науково- практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2013.- С. 99 -100 с.

20. Хоміч П . Сліди Першої світової війни на Волинському Поліссі: пам'ятки бойових дій. війну. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель та Ковельщина в історії України і Волині. Випуск 50. Матеріали Міжнародної науково- практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2013.- С. 96 - 98 с.

21. Цинкаловська – Грабарчук Н. Воскреслі із забуття. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир – Волинський в історії України і Волині. Випуск 32. Матеріали Міжнародної науково- практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2009.- 316 с.

22. Чемерис О., Мазурик Ю. Пам'ятки періоду 1-ї світової війни на території Волинської області. Камінь – Каширський в історії України і Волині. Випуск Матеріали Міжнародної науково- практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2006.- С. 200.

23. Сушанский А. В бой идут одни «мертвецы».//Тайны прошлого. №16,2013. С.6.

24. Ерофеев В. Человеческий материал» для химической войны».//Тайны прошлого. №15,2014. С.10.

25. Руднев К. Ипрская трагедія.//Тайны прошлого. №15,2015. С.8.

26. Косьміна М. Як Тоболи дві війни пережили. //Вісник + К. №47 від 25 листопада 2014 року.

27. Гулько Г., Якименко М. І почервонів Стохід від солдатської крові//.Голос України. №124 від 6 липня 2016 року.

28. Гулько Г., Якименко М. Бійня на Червищанському плацдармі//.Полісся. №24 від 1 квітня 2017 року.

29. Великий ілюстративний атлас. Усі війни XX сторіччя. Карти, зброя, техніка.- Київ, 2015. С.12.

30. Інтернет ресурс: Русская армия в Великой войне: Стратегический очерк войны 1914 – 1918г.г. Часть 7.Глава 2. file: // lokahost/C:Dokuments..

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ ***(Луцьк)***

ПОШУКОВО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БРАТСЬКІЙ МОГИЛІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У с. ВЕЛИКА ЯБЛУНЬКА

Перша світова війна залишила помітний слід на карті Волинського Полісся, мовчазними свідками якої залишаються збережені і понищені могили 1915-1917 років. Так звані «міжнародні» меморіали, на яких поховані останки солдатів усіх воюючих сторін, створені у 1920-х роках польським урядом, відомі у Тоболах, Рудці-Червищанській, Олениному Камінь-Каширського району. Окреме місце серед поховань того часу займають могили та кладовища польських легіонерів, які воювали у складі австро-угорської армії. До них була прикута увага польського уряду у міжвоєнний період XX ст. і нині. За джерелами відомі такі поховання у м. Ковелі, селищі Колки, селах Костюхнівка, Вовчецьк, Галузія, Карасин, Северинівка, Кукли, Велика Яблунька, Мала Яблунька Маневицького району, селі Стовбихва Камінь-Каширського району. Не всі збереглися до нашого часу, знищені бездуховною радянською владою і нинішніми українськими мародерами.

У 2015-2017 роках волинські археологи спільно з польськими колегами проводили пошуково-археологічні дослідження на могилах у селах Костюхнівка, Кукли та Велика Яблунька. Зокрема, в останньому пункті приблизне місце розташування могили легіонерів було визначено ще у 2016 р. Про це

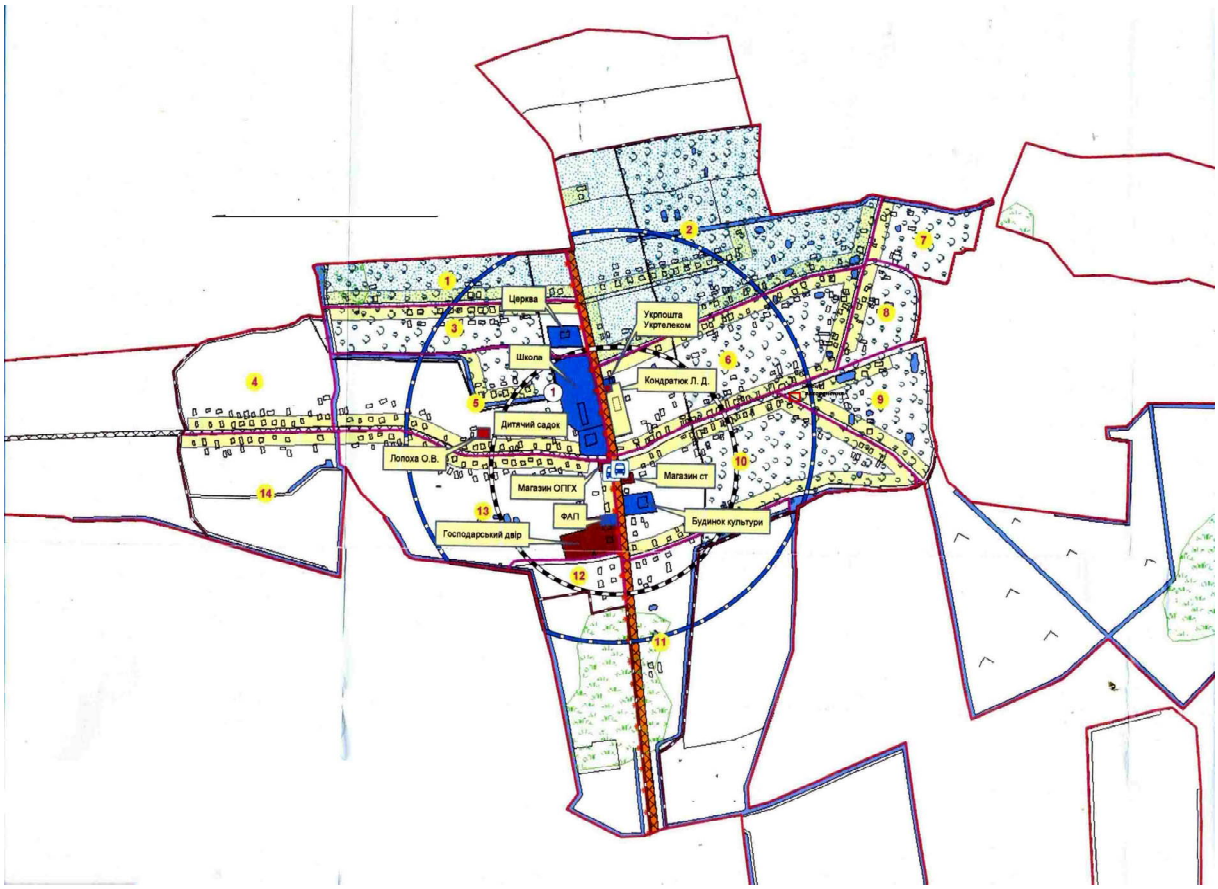

Рис.1. Велика Яблунька. Локалізація братської могили солдатів на схемі села.

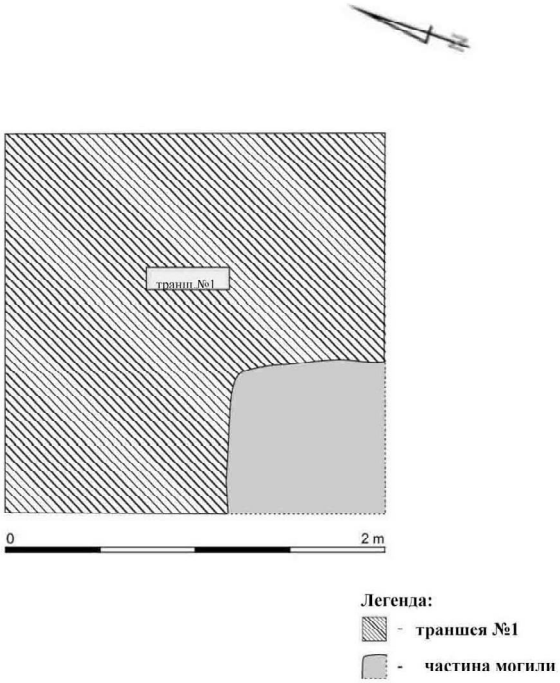

Рис.2. Велика Яблунька. Траншея №1 з північно-західною частиною могили. Вик.А.Кучинські.

записав у своєму щоденнику києвлянин Андрій Амонс: «Повернулися ми до села, де зустріли знайому місцеву жительку, яка розповіла, де є могили польських легіонерів. За її інформацією, могила знаходиться у центрів села, а місце їй вказали старожили. Приїхали з нею до центру села і вона показала на перехресті вулиць місце, де стояв високий дубовий хрест без таблички, і де за інформацією старожилів були поховані під час І світової війни польські легіонери. Хрест був огороджений невисоким дерев'яним забором, розміром 1,0х1,0 м, білого кольору, висотою до 0,60 м. Близько від забору проходить дорога. Перед хрестом, в землі, за інформацією старожилів, лежала бетонна плита. Поховання швидше за все було створено для однієї особи. Але це необхідно перевірити у майбутньому» [2, s.15].

Вже у 2017 р. спільно з директором «Центру діалогу «Костюхнівка» Ярославом Гурецкі ми записали свідчення Людмили Ткачук (Котович) – мешканки Великої Яблуньки, яка пригадала розповідь відомої колись у селі старожилки Олени Хом'як (відео розповіді розміщено у каналі «Ютуб»): «Тут була війна… Польські жовніри і ті, «рускі» козаки билися отут… Четверо загинуло цих «рускіх» козаків, а решта – поляки. Бо пришли вже ті наші люди, та викопали яму, та їх тут похоронили… Разом всіх тих…» [1].

Скупо згадує про події кінця жовтня 1915 р. у Яблуньці «літописець» польських легіонерів капелан Юзеф Панась: «22 жовтня. Наші війська займають Малу і Велику Яблуньку, Оконськ і Довжицю. Проте, російські війська ще перебувають в навколишніх лісах, а лінія фронту залишається не стабільною… 23 жовтня. Наші війська ведуть бої за Кукли, які є позиційним ключем, зайнятим останнім наступом росіян. В Яблуньці багато поранених, особливо в живіт і голову, багато смертельних випадків. На виїзді з села я заклав невеликий цвинтар для наших героїв» [3, s.114]

Зібрані дані дозволили нам розпочати у серпні 2017 р. спільну українсько-польську археологічну експедицію, в якій, окрім автора статті, приймали участь Василь Карпюк – заступник директора Волинського регіонального музею історії українського війська та військової техніки, представники польського Інституту національної пам'яті – археологи Адам Кучинські, Агата Вансевіч-Мадеєк, історик Леон Попек, польські дослідники Ярослав Гурецкі, Мечислав Гура, Катаржина Рогальська, Лукаш Суска, Павел Безак та інші.

На вказаному старожилами місці – перехресті доріг у Великій Яблуньці, на північній стороні згаданого вже дерев'яного забору, що огороджує так званий придорожній хрест (Рис.1), розбито розвідковий шурф (траншею) №1 вздовж осі північ-південь, розмірами 2,0х2,0 м. Заповнення траншеї до рівня 0,80 м від денної поверхні складало будівельне та побутове сміття. На цьому рівні, після зачистки у північно-західному куті виявлено прямокутний контур могили розмірами 0,90х0,80 м (Рис.2). У ній збереглися дубові фрагменти обгорілою балки довжиною біля 0,60 м, діаметром у перетині 0,15 м. Можливо, це була дерев'яна конструкція давнього хреста або огорожі могили.

Траншею №1 розширено у південно-західному напрямку, безпосередньо перед хрестом, розмірами 2,0х3,0 м і присвоєне їй №2. На глибині 0,80 м від денної поверхні виявлення продовження могили загальними розмірами 2,0х1,2 м. У ній виявлено декілька дрібних людських кісток, два черепи та два військових чобота польського зразку. Розташування людських останків свідчило про їх анатомічний уклад. Могила не закінчувалася у східній стінці. Траншею було розширено на схід вздовж існуючої огорожі хреста. Остаточно вона отримала розміри 3,0х12,0 м.

У траншеї №2 на глибині 0,80 м від денної поверхні виявлено контури трьох могил: №1 розмірами 2,9х2,8 м, №2 розмірами 3,1х2,8 м і №3 розмірами 2,9х0,5 м [Рис.3].

У могилі №1 виявлено розташовані в анатомічному порядку останки 6-х військових. Лежали вони на спині, головою на південний схід (Фото 2). Супровідний матеріал похованих складався з пошкоджених іржею металевих ґудзиків, дерев'яних та металевих застібок від плащ-палатки, фрагментів тканини.

У могилі №2 виявлено розташовані в анатомічному порядку останки 6-х військових. Лежали вони на спині, головою на південний схід. У першого скелета руки були покладені на груди. Серед супроводжуючого матеріалу виявлено металеві ґудзики австрійського зразка, полковий металевий ґудзик з цифрою «4», фрагменти тканини від мундира, фрагмент олівця, фрагменти чоток – кілька десятків скляних намистин бірюзового кольору із залишками мідного дроту (Фото 6) та металевий хрестик з мідного сплаву. У другого скелета руки були покладені по бокам вздовж тіла. Біля його останків виявлено 8 ґудзиків до мундира, металевий хрестик (Фото 5), фрагменти тканин.

У могилі №3 виявлено розташовані в анатомічному порядку останки одного військового. Лежав він на лівому боці, головою на південний схід, яку обіймала зверху ліва рука. Права рука була покладена вздовж тіла. Біля скелету виявлено цинкова деталь до шомпола від зброї російського зразку, 7 ґудзиків до мундира російського зразку (деякі із зображенням царської корони (Фото 7)), дві невеликі сталеві пряжки, пошкоджений іржею медальйон, фрагменти тканини.

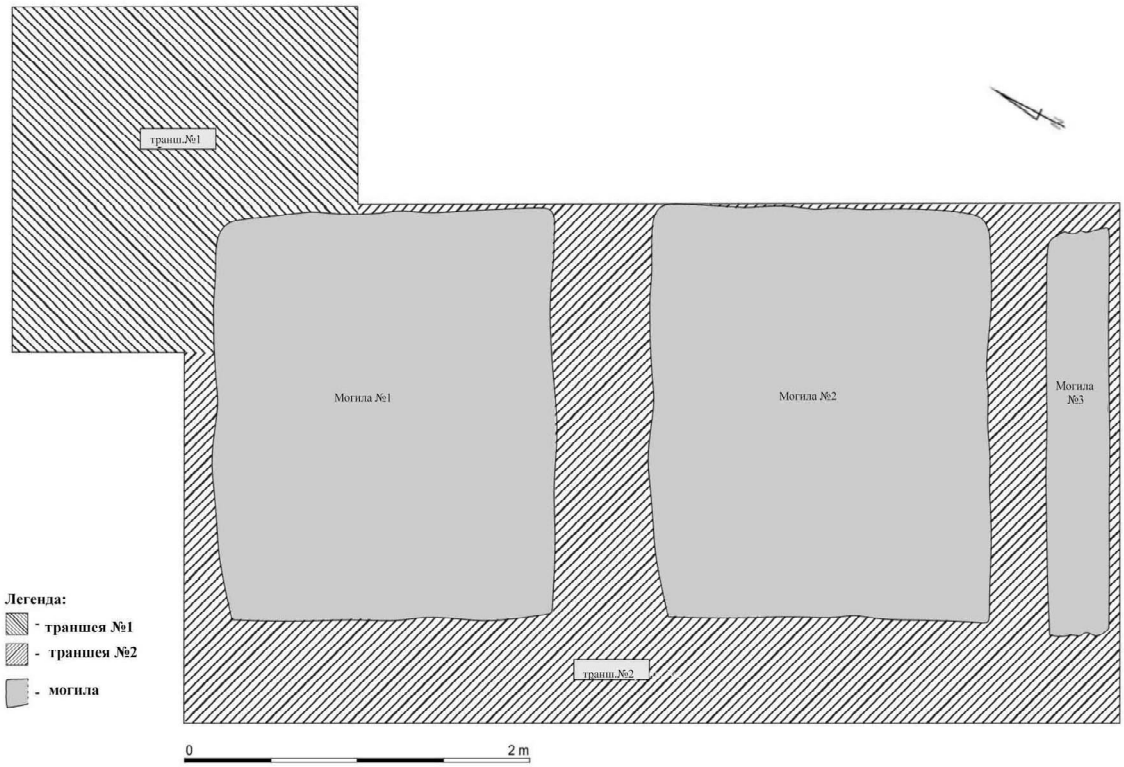

Рис.3. Велика Яблунька. Траншеї №№1-2 з могилами. Вик.А.Кучинські.

Фото 1-3. Дослідження братської могили.

Фото 4. Відновлена братська могила після досліджень.

Фото 5. Хрестик з могили №2, поховання №2.

Фото 6. Фрагменти чоток з могили №2, поховання №1.

Фото 7. Ґудзик російського зразка з могили №3, поховання №1.

Таким чином під час пошуково-археологічних досліджень спільної українсько-польської експедиції у с.Велика Яблунька виявлено і досліджено братську могилу військових, що загинули наприкінці жовтня 1915 року. Серед них були і 8 польських легіонерів (могила №1, скелети №1-6; могила №2; скелети №1-2) і один росіянин (могила №2 скелет №1). Про останнього, ймовірно згадує у своїх «Пам'ятниках» капелан Ю.Панась: «В пустій хаті [біля Яблуньки – Авт.] виявили ми двох важкопоранених росіян і одного небіжчика» [3, s.116]. Поховання були виконані швидкоруч, з огляду на тривалі близькі бої, можливо здійснювалися і місцевими мешканцями. Небіжчики були загорнуті у плащ-палатки.

Ексгумація та антропологічне вивчення останків не проводилися, оскільки надійшла заборона на продовження дослідження від українських політиків та чиновників. Місцевим маневицьким ксьондзем Анджею Квічалою над полеглими проведено молебен, останки засипано. Над ними спільними зусиллями змонтовано новий могильний насип та збудовано нову дерев'яну огорожу (Фото 4). Враховуючи тривалі затяжні і жорстокі бої за Кукли у жовтні 2015 р. та інформацію з джерел на території Великої Яблуньки повинні знаходитися ще могили польських легіонерів. Але дослідження їх залежить нині від політичного розуму та совісті українських чиновників.

1. Розповідь Людмили Ткачук (Котович) про братську могилу 1915 р. у центрі села Велика Яблунька Маневицького району Волинської області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=gjqBVImbZds&list=PLX5YejwkYlenNigrIf1t7Wv3EfEwG7Vdm&index=1&t=4s

2. Góra M. Dziennik badań ukraińsko-polskiej erspedycji poszukiwawczej w 2017 r. – 37 s. // Архів Спеціалізованої установи «Волинські старожитності»

3. Panaś J. Pamiętniki kapelana legionów polsckich. Cz.I. – Lwów, 1920. – 125 s.

Юрій МАЗУРИК ***(Луцьк)***

ЗАЛИШКИ ЗАЛІЗОБЕТОННИХ СПОРУД ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ, НА ТЕРИТОРІЇ ТОБОЛІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ

Підчас Першої світової війни Волинь стала ареною широкомасштабних боїв, передислокації великої маси військ і цивільного населення. Особливо великі людські втрати були в 1916 році внаслідок наступу російських військ 3-ої і 8-ої армій Південно-Західного фронту (Брусилівський прорив) [Пасюк 2006, 5, 11, 12]. Основні бойові дії розгорнулися на початку червня в межиріччі річок Стир і Стохід, проти австро-угорської армії. В кінці червня 3-я російська армія (командир генерал Лаш) вийшла до річки Стохід. В деяких місцях росіяни форсували річку і зайняла ряд плацдармів на лівому березі. Найбільший з них знаходився між селами Оленіно і Старі Червища (зараз ці села відносяться до Камінь-Каширського району), його розміри становили вздовж фронту 12-15 км і 4-8 км в глибину, у військовій літературі він отримав назву «Червіщанський плацдарм».

Наявність плацдармів на лівому березі Стохода відкривала можливість прямого наступу на Ковель, а тому австро-німецьке командування (командир А. Лізінген) робило все можливе, щоб їх ліквідовувати. Менші за розміром плацдарми росіяни вимушені були евакуювати, а за «Червищанський плацдарм» важкі бої продовжувалися з серпня по листопад 1916 року (двічі він був узятий назад австро-німецькими військами і двічі відбитий російськими – втрати з обох боків були дуже великі).

Однак, російське командування 3-го армійського корпусу (частини якого утримували оборону) ще з осені 1916 року наполягало на евакуації плацдарму, мотивуючи тим, що він дуже малий, щоб його ефективно обороняти, але вище командування відхилило ці пропозиції.

На початку 1917 р. німецьке командування підготувало атаку на плацдарм з врахуванням розливу у весняної повені річки Стохід, що на деякий час знищило мости на річці. Австро-угорський кавалерійський корпус (командир генерал Леопольд фон Хауер), який готувався завдати удару, був посилений Першою ландверною дивізією і угрупуванням німецької артилерії.

3 квітня 1917 року корпус Хауера, після потужної газової і артилерійської підготовки атакував плацдарм і в перебігу доби повністю їм оволодів. Було розгромлено 7 полків 3-го корпусу російської армії, що знаходилися на плацдармі, майже 10 тисяч солдатів і офіцерів попали в полон. За час боїв в районі «Червищанського плацдарму» загинули десятки тисяч воїнів з обох сторін.

Додаток 1

1. Залізобетонне сховище, в плані квадратної форми 5Х5м.
фасадна стіна з вхідним отвором має шестикутну трапецієвидну форму.
На внутрішній стіні є інвентаризаційний №180 зроблений в 1930х роках.

2. Залізобетонне сховище, форма зумовлена використанням в основі стандартних секцій металевих листів хвилястого профілю. Товщина стін:
передня-68см бічні-100см тильна-32 дах-60.

3. Залізобетонне сховище, в плані прямокутної форми 8Х5м, складалось з двох окремих кімнат в плані квадратної форми 3.2Х4м.
Товщина стін: бічні-150см тильна-100см

4. Залізобетонна вогнева споруда (спостережний пункт.) Умовно п'ятикутної форми Розміром 2.80Х2.95м

5. Залізобетонне сховище з використанням секцій металевих листів хвилястого профілю. В плані прямокутної форми 5Х5.8м, Товщина стін: передня-60см бічні-100см тильна-40 дах-100.

6. Залізобетонна споруда, витратний льох для боєприпасів. В плані прямокутної форми 2.6Х1.8м. представляє собою укріплену нішу для зберігання снарядів , з трьох боків та зверху ніша бетонована четверта закривалась дверцятами 1м шириною. Глибина 0.8м висота 1.6-1.7м Товщина стін: передня-100см бічні-80см дах-60-90 см.

7. -//-

8. -//-

9. -//-

10. Залізобетонне сховище, в плані прямокутної форми 7Х5м, Товщина стін: передня-100см бічні-80см тильна-0.3м дах-0.6-0.9м.

11. Залізобетонне сховище, габарити та планування встановити не можливо.

12. Залізобетонне сховище, габарити10Х6м, в плані прямокутної форми, було використано хвилясте залізо. Товщина стін 1-1.2м.

13. Залізобетонне сховище, в плані прямокутної форми 5Х6м,
Товщина стін: передня-100см бічні-100см тильна-80 см,було використано хвилясте залізо.

14. Залізобетонне сховище, в плані квадратної форми 5Х5м. використовується як льох.

15. Залізобетонне сховище, в плані прямокутної форми 5Х7м.
Товщина стін: передня-100см бічні-100см тильна-80 см.

У боях 1916-1917 років австрійськими і німецьким військам вдалося на довгий час закріпитися на рубежі річки Стохід завдяки тому, що тут була споруджена потужна оборонна лінія з добре розвиненими прифронтовими комунікаціями. По фронту тягнулося кілька укріплених смуг із окопів повного профілю, бліндажі, бійниці, гнізда для кулеметів тощо. Окрім цього для спорудження деяких польових фортифікаційних об'єктів був використаний новий матеріал –залізобетон.

У 2009 році колектив громадської організації «Футурус XXI» провів пошукові дослідження на території Тоболівської сільської ради Камінь-Каширського району [Звіт… 2009], візуально було виявлено залишки польової фортифікації серед якої ми виділяємо залізобетонні споруди (Додаток 1). Ціль нашій статті вести ці об'єкти у науковий обіг.

Ступінь збереження фортифікаційних залізобетонних споруд різна:

а) деякі збереглися добре, і навіть зараз використовуються селянами для господарських потреб;

б) відсутність даху;

в) відсутність даху та частини стін;

г) уламки стін зрушені з місця;

д) габарити та планування споруди встановити неможливо, тощо.

З проробленої роботи можна констатувати, щоб запобігти зникненню унікальних свідчень європейської історії необхідно вжиття термінових пам'яткоохоронних заходів. Колективом громадської організації «Футурус XXI» розпочата підготовча робота по виготовленню відповідної документації на об'єкти культурної спадщини часів Першої світової війни з подальшим внесенням їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, як пам'ятки історії. За умови мінімальної фінансової підтримки цю роботу можна завершити в короткі терміни.

Ця війна залишилась в пам'яті народів Європи і світу, втілена в багатьох монументах, споруджених на честь визначних подій війни, мільйонів полеглих солдатів [Денисенко 2001, 111; Писарев1993, 56]. Звернемо увагу, що на території Волинської області під охороною держави знаходиться 15 пам'яток часів Першої світової війни[Чемерис, Мазурик 2006, 168-170], однак на території Камінь-Каширського району де проходили запеклі бої на державному обліку немає жодного об'єкта цього періоду.

1. Денисенко 2001— Г. Г. Денисенко. Проблеми дослідження пам'яток воєнної історії XX ст.// Праці центру пам'яткознавства. Вип.3, Київ.

2. Звіт… 2009—Звіт роботи експедиції в рамках історико–краєзнавчого проекту «Фронт на Стоході». // Архів Європейського фонду сприяння рекреаційно-природознавчої, природоохоронної та гуманітарної діяльності "Футурус XXI", Луцьк

3. Пасюк 2006—І.Пасюк, Брусилівський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, фотографії, раритети, Луцьк.

4. Писарев 1993— А.Ю. Писарев, Новые подходы к изучению первой мировой войны // Новая и новейшая история.—№3.

5. Чемерис , Мазурик 2006 — Чемерис О, Мазурик Ю., Пам'ятки періоду Першоїсвітової війни на території Волинської області. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України: Наук.зб.: Випуск 20. Луцьк.

Володимир МАРЧУК ***(Острог)***

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД ТА ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО ПОВІТУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Вивчення етнічного складу населення на місцевому рівні є важливим чинником у розумінні політичних, соціально-економічних, культурних процесів сучасного суспільства. На етнічну структуру та розміщення населення повітів історичної Волині впливали загальнодержавні процеси тодішньої Речі Посполитої, а також локальні особливості регіону.

Українські та польські науковці, характеризуючи історичні події міжвоєнного періоду в Західній Україні, подають аналіз окремих етнічних груп населення. Проте вони не приділяли належної уваги проблемам етнічного складу населення на місцевому рівні загалом та у Камінь-Каширському повіті упродовж 1920-х рр. зокрема.

З метою ідентифікації населення Камінь-Каширського повіту використовувався поширений в

історіографії мовний критерій. Такий підхід ґрунтується на традиційному для жителів цього регіону зв'язку національної ідентичності з мовною приналежністю.

Помітний внесок у вивчення етнічної та територіальної структури населення Західної Волині в міжвоєнний період здійснили В. Бардась [1], С. Кічий [2], В. Колесник [3], В. Кубійович [4], М. Кучерепа [5], В.Литвинюк [6], С. Макарчук [7], А. Свинчук [8], С. Шульга [9] та інші автори. Натомість, Камінь-Каширщина залишилася поза увагою вітчизняних дослідників, оскільки протягом усього міжвоєнного періоду перебувала у складі Поліського воєводства з центром у Бресті над Бугом. Білоруські ж історики залишили цей регіон поза увагою через те, що тут не проживали білоруси і регіон штучно був віднесений до Поліського воєводства, а історично відносився до Волині.

Метою даної статті є аналіз чисельності та розселення етнічних груп населення (українців, поляків, євреїв та інших) в адміністративно-територіальних межах Камінь-Каширського повіту на 1921 р.

В період існування Другої Речі Посполитої було проведено два переписи населення – в 1921 та 1931 роках. Час проведення першого перепису був не надто зручним, оскільки кордони держави ще не були до кінця визначені, при цьому саме в цей період відбувалися масові повоєнні міграції населення головним чином з території Росії. На вибір часу проведення перепису вплинули, перш за все, потреби новоствореної держави. Крім того постанова Сейму від 13 травня 1921 р. також визначала термін проведення наступного перепису, який мав відбутися 30 грудня 1930 р., а далі кожних 10 років. При прийнятті даного рішення було враховано побажання Міжнародного Статистичного конгресу, що відбувся у Брюсселі в 1853 р., який рекомендував проводити переписи з інтервалом в 10 років.

Тематично питання анкети перепису були доволі широкими і відображали демографічну специфіку держави, яка приступила до інтеграції суспільства в державу без даних про населення і його специфіку. Питання анкети, окрім обов'язкових демографічних (стать, дата народження, цивільний стан), містила також пункти про місце народження, етнічні риси (віровизнання, громадянство, рідна мова, національність), вміння читати і рівень освіти, сирітство дітей до 16 років та фізичні вади (глухота, німота, сліпота, брак кінцівок). Частина питань стосувалась засобів існування та матеріальному стану опитуваних (наявність в господарстві худоби, площа господарства і структура землекористування). Окремий формуляр анкети був присвячений житловим приміщенням.

Результати перепису були опубліковані в серії Статистика Польщі в 29 томах, з яких останній том побачив світ у 1932 р. крім того результати цього перепису лягли в основу іншого видання «Покажчика місцевостей Речі Посполитої» («Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej») в 15 томах, які побачили світ в період з 1923 по 1926 рр. Покажчик включає інформацію про усі без винятку населені пункти та їх характер, кількість житлових і нежитлових приміщень поселення, кількість жителів відповідно до статі, віровизнання і національності.

Камінь-Каширський повіт – адміністративно-територіальна одиниця, утворена розпорядженням Уряду прифронтових та етапових територій 12 грудня 1920 р. з частини Ковельського повіту Волинської губернії (гміни Хотешів, Велика Глуша, Леликів, Сошичне, Боровне та Камінь-Каширський). 19 лютого 1921 р. Каширський повіт увійшов до складу новоствореного Поліського воєводства Другої Речі Посполитої [12, 216-217]. Центром повіту було м-ко Камінь-Каширський.

Каширський повіт розташовувався в південній частині Поліського воєводства і межував на північному-заході з Кобринським повітом, на півночі з Дрогичинським повітом і на північному-сході з Пінським повітом Поліського воєводства, на сході з Сарненським повітом Поліського (з 1930 р. Волинського) воєводства, на півдні з Ковельським повітом Волинського воєводства. Площа Камінь-Каширського повіту становила 3 294 км^2 .

Станом на вересень 1921 р. на території Камінь-Каширського повіту розташовувалося 212 населених пунктів, в тому числі: 1 повітове містечко (Камінь-Каширський); 1 містечко (Велика Глуша); 74 села; 8 колоній; 102 хутори; 2 хутори при селах; 1 лісничівка; 12 фільварків; 11 фільварків при селах. В яких мешкало 58 603 особи, в тому числі 28 496 чоловіків та 30 107 жінок [15, VIII].

Чисельність населення окремих етнічних груп у Камінь-Каширському повіті простежимо за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1. Етнічний та релігійний склад населення Камінь-Каширського повіту згідно з даними перепису населення 1921 р.

Все населення к-ть. / %	Етнічні групи					
	Українці / тутейші / православні / греко-кат. к-ть. / %	Поляки / римо-католики к-ть. / %	Євреї / Іудеї к-ть. / %	Німці / протестанти к-ть. / %	Росіяни к-ть. / %	Інші к-ть. / %
58 603 / **100%**	41 522 (**70,85 %)** / 9 183 **(15,66%) /** 54 474 **(92,95 %) /** 5 **(0,0085%)**	6 101 **(10,41%)** / 1 903 **(3,24%)**	1 590 **(2,71%)** / 2 002 **(3,41%)**	143 **(0,24%)**/ 219 **(0,35%)**	31 **(0,052%)**	33 (6 білорусів, 1 чех, 25 циган, 1 латиш) **(0,056%)**

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Đoleskie. – Warszawa, 1923. – T. VIII. – S. VIII.

Згідно з даних таблиці 1, чисельність представників українського та польського етносів, при врахуванні різних критеріїв суттєво відрізняється. Якщо за основу обрахунків взяти критерій рідної мови, частка осіб, які назвали рідною українську становила 70,85% (41 522 особи) та 15,66% (9 183 особи) т.зв. «тутейших», тобто місцевого населення, а частка осіб, які назвали рідну мову польською – 10,41%. Застосування ж, додаткового критерію – віросповідання, зменшила частку польськомовного населення до 3,24% та збільшила частку українців до 92,95% та євреїв з 2,71% до 3,41%.

У складі повіту нараховувалося 2 містечка – Камінь-Каширський в якому проживало 1 265 осіб, в тому числі 659 чоловіків і 606 жінок та Велика Глуша, в якому проживало 334 особи, в тому числі 150 чоловіків та 184 жінки [15, 18-21].

Етнічний склад міського населення відображають дані таблиці 2. Особливістю містечок була їх етнічна однорідність. Зокрема, більше 99% населення містечок становили представники трьох основних народностей – українці 110 осіб (3,575%), поляки –58 (1,742%) та євреї – 3 141 (94,381%). Також, перепис 1921 р. зафіксував на території м. Камінь-Каширський, росіян – 10 осіб (0,3%). При вирахуванні чисельності враховувався як критерій рідної мови, так і критерій віросповідання. Що в свою чергу дало можливість більш точно охарактеризувати етнічний склад містечка (див. Табл. 2).

Таблиця 2.

Етнічний склад міського населення Камінь-Каширського повіту за переписом 1921 р.

Містечка	Загальна кількість мешканців / %	Етнічні групи / віросповідання			
		Українці/ православні (%)	Поляки/ римо-католики (%)	Євреї/ Іудеї (%)	інші / %
Камінь-Каширський	**1 265** / 100%	**425** (33,59%) / **457** (36,12%)	**316** (24,98%) / **188** (14,86%)	**517** (40,86%)/ **617** (48,77%)	**7** (білоруси **4**, росіяни **3** / 0,55%
Велика Глуша	**334** / 100%	**42** (12,57%) / **42** (12,57%)	**62** (18,56%) / **57** (17,06%)	**219** (65,56%) / **224** (67,06%)	**1** Латиш (0,29%)
ВСЬОГО	**1 599** / 100%	**467** (29,2%) / **499** (31,2%)	**378** (23,63%) / **245** (15,32%)	**736** (46,02%) / **841** (52,59%)	**8** (0,5%)

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej... S. 19, 21.

Етнічну структуру сільського населення Камінь-Каширського повіту відображає таблиця 3.

Таблиця 3. Етнічна та релігійна структура сільського населення Камінь-Каширського повіту за переписом 1921 р.

Сільські гміни	Загальна кількість мешканців. / %	Етнічні групи / віросповідання				
		Українці / тутейші / православні к-ть. / %	Поляки / римо-католики к-ть. / %	Євреї / Іудеїк-ть. / %	Протестанти / інші віросповідання к-ть / %	Іншік-ть. / %
Боровне	4 914 /100 %	3 973 **(80,85%)** / 843 **(17,15%)** / 4 823 **(98,14%)**	40 **(0,81%)** / 34 **(0,69%)**	56 **(1,13%)** / 56 **(1,13%)**	1 євангеліст	2 (1 чех, 1 росіянин) / **(0,04 %)**
Хотешів	12 922 / 100 %	7 850 **(60,74%)** / 4 726 **(36,57%)** / 12 613 **(97,6%)**	121 **(0,93%)** / 94**(0,72%)**	203 **(1,57%)** / 208 **(1,6%)**	7 (6 євангелістів, 1 греко-католик)	22 (16 циган, 4 росіян, 2 білоруса) / **(0,17%)**
Камінь-Каширський	10 971 / 100 %	7 454 **(67,94%)** / 1 120 **(10,2%)** / 9 571 **(87,23%)**	1 791 **(16,32%)** / 632 **(5,76%)**	597 **(5,44%)** / 762**(6,94%)**	6 (2 євангелісти, 4 греко-католики)	9 (5 росіян, 4 білоруси) / **(0,08%)**
Леликів	8 568 / 100 %	4 588 **(35,54%)** / 1 410 **(16,45%)** / 8 023**(93,63 %)**	2 428 **(28,33%)** / 195**(2,27%)**	132 **(1,54%)** / 338**(3,94%)**	12 баптистів	10 росіян /**(0,011%)**
Сошичне	9 817 / 100 %	7 807 **(79,5%)** / 1 084 **(11,04%)** / 9 499 **(96,76%)**	838 **(8,53%)** / 223 **(2,27%)**	74 **(0,75%)** / 94 **(0,95%)**	1 євангеліст	13 (9 циган, 4 росіян) / **(0,13%)**
Велика Глуша	11 411 /100 %	9 850 **(86,32%)** / - / 9 945 **(87,15%)**	883 **(7,73%)** / 725 **(6,35%)**	528 **(4,62%)** / 544 **(4,76%)**	197 євангелістів / **(1,72%)**	150 (142 німці, 7 росіян, 1 латиш) / **(1,31%)**
Всього	**58 603 / 100 %**	41 522 (**70,85 %)** / 9 183 **(15,66%)** /54 474 **(92,95 %)**	6 101 **(10,41%)** / 1 903 **(3,24%)**	1 590 **(2,71%)** / 2 002 **(3,41%)**	**219 протестантів (207 євангелістів, 12 баптистів) (0,37%) / 5 греко-католики (0,008%)**	**206 (142 німці, 31 росіян, 25 циган, 6 білорусів, 1 чех, 1 латиш)/ (0,132%)**

Джерело Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej...S. 18 – 21.

Етнічна структура сільського населення Камінь-Каширського повіту суттєво відрізнялася від аналогічної в межах Поліського воєводства, і була подібною до етнічної структури Волинського воєводства. У 6 сільських гмінах українці – корінні жителі регіону – домінували над іншими етнічними групами. При цьому у 5 з них, поряд з українцями були зафіксовані т.зв. «тутейші», найбільша частка яких була в гміні Хотешів – 36,57%, Боровне – 17,15% та Леликів – 16,45%. Загальна чисельність осіб, які назвалися українцями у Камінь-Каширському повіті становила 41 522 осіб (70,85%). Найбільша частка українців була зафіксована у Велико Глушанській (86,3 %) та Сошичненській (79,5%) гмінах. Найнижча чисельність українців була зафіксована у Леликівській гміні (35,54%) гміні [15, s.18-21].

Поляки перебували на другому місці в етнічній структурі Каширського повіту, загальна їх кількість становила 6 101 (10,41%) особа. Найбільша кількість поляків проживала у Леликівській – 2 428 осіб (28,3%) та Камінь-Каширській – 1 791 особа (16,32%) гмінах. Найменше поляків проживало в гмінах Боровне – 40 осіб (0,81%) та Хотешів – 121 особа (0,93%) [15, s. 18-21]. Найбільшими польськими поселеннями в повіті були Малі Голоби, Майдан, Велика та Мала Глуші.

Третє місце в етнічній структурі сільського населення Камінь-Каширського повіту займали євреї. На території сільських гмін повіту проживало 1 590 осіб (2,71%). Більша їх частина 1 125 осіб (70,75%) з них проживала у двох гмінах – Камінь-Каширській та Велико Глушанській гмінах [15, s. 18-21].

Упродовж 1920-х рр. територія Камінь-Каширського повіту зазнала змін: 15 грудня 1926 р. до неї було включено гміну Угриничі та Любешів, які належали до Пінського повіту, натомість зі складу повіту виключено гміну Леликів, яку було приєднано до Кобринського повіту [13]. 12 квітня 1928 р.частину гміни Леликів було включено до гміни Велика Глуша [14].

В урядових колах існував проект нової адміністративно-територіальної реформи, згідно з якою у 1930 р. території двох повітів Поліського воєводства (Сарненський та Камінь-Каширський) мали увійти до складу Волинського воєводства. В літературі відсутня інформація, чому цей проект вдалося реалізувати лише частково, оскільки до складу Волинського воєводства увійшов лише Сарненський повіт.

Етнічний (національний) склад населення Камінь-Каширщини був строкатим і фактично був подібним до етнічної структури Волинського воєводства. Єдиною відмінністю була наявність в етнічній структурі категорії т.зв. «тутейших». Ще однією особливістю краю була відсутність тут міст та велика кількість хуторів.

Застосування додаткового критерію – віросповідання, при визначенні етнічної приналежності, дозволила встановити ще одну специфічну рису етнічної структури краю – перевага чисельності євреїв над поляками. Частка євреїв відповідно збільшувалася з 2,71% до 3,41%, натомість частка поляків зменшувалася з 10,41% до 3,24%. Таким чином етнічна структура Камінь-Каширського повіту, згідно даних перепису 1921 р. мала такий вигляд: українці – євреї – поляки.

У сільській місцевості повіту більшість становили українці (70,85 %), а при застосуванні додаткового критерію віросповідання, їх частка збільшувалася до 92,95%.

Перепис 1921 р. зафіксував на теренах повіту і представників інших національностей – німців, росіян, циган, білорусів та ін.

---

1. Бардась В. Німецькі колоністи на Волині у міжвоєнний період : (1921–1939 рр.) / В. Бардась, О. Карліна // Матеріали XLI наук. конф. проф.-викл. складу і студ. / ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1995. – Ч. 2. – С. 55.

2. Кічий С. І. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років / С. І. Кічий // Матеріали XL наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1994. – Ч. 2. – С. 78–80.

3. Колесник В. Народонаселення Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) : за матеріалами переписів в сучасних українських і польських дослідженнях / В. Колесник, А. Супрунюк // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомл. II регіон. і VI обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1992. – С. 119–120.

4. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 / В. Кубійович // Наукові праці. – Париж; Львів: Фенікс, 1996. – С. 246–265; Його ж. *Етнічні меншини в Україні // Там само. – С. 374–397.*

5. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. / М. Кучерепа // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939) : матеріали міжнар. наук. конф. – Дрогобич, 2005. – С. 19–33.

6. Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період : (1921–1939 рр.) / В. Литвинюк // Наук. вісн. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997. – № 2 : Історія. – С. 42–44.

7. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период

империализма. / С. Макарчук/. – Львов: Выща школа, 1983. – 255 с.

8. Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921–1939 рр. / А. Свинчук // Наук. вісн. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – № 1 : Іст. науки. – С. 63–67.

9. Шульга С. Чеська община Волині в національній політиці польських урядів 1920–1930-х років / С. Шульга // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2007. – С. 358–368.

10. Dziennik Urzędowy Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. – Warszawa, 1919. – № 17. – poz. 153

11. Dziennik Urzędowy Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. – Warszawa, 1920. – № 42. – poz. 1058.

12. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. - № 16. – poz. 93.

13. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. - № 66. – poz. 391.

14. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1928. - № 45. – poz. 427.

15. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. – Warszawa, 1924. – T. VIII. – 84 s.

Олег РАЗИГРАЄВ ***(Луцьк)***

КАМІНЬ-КАШИРЩИНА 1921–1939 рр. У СТУДІЯХ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ПЙОТРА ЦІХОРАЦЬКОГО

Минувшина Полісся між двома світовими війнами віддавна є об'єктом наукового зацікавлення вітчизняних та зарубіжних істориків. Варто зазначити, що серед останніх переважають здебільшого напрацювання білоруських та польських дослідників. Ці публікації торкаються різних суспільно-політичних, соціально-економічних та релігійно-культурних аспектів регіону.

До історії Каширського повіту Поліського воєводства у 1921–1939 рр. звертається у своїх книгах й польський історик, професор Вроцлавського університету Пйотр Ціхорацький, який водночас є членом польсько-білоруської групи істориків, створеної під патронатом МЗС Польщі. До наукових інтересів вченого належить історія Польщі першої половини XX століття, а особливо її політична складова та минувшина північно-східних воєводств.

П. Ціхорацький є автором численних публікацій з історії Другої Речі Посполитої, зокрема семи монографій,[1] кількох редакцій джерел[2] та багатьох статей.

Окремі сюжети історії міжвоєнної Камінь-Каширщини висвітлюються у кількох книгах вченого. Зокрема, в праці *«Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych»* (Łomianki, 2014) П. Ціхорацький торкається суспільно-політичного життя Каширського повіту в загальновоєводському контексті. Водночас, на сторінках цієї книги ми зустрічаємо відомості про дерев'яну забудову Каменя-Каширського на початку 1920-х рр., статистику репатріаційних процесів у Каширському повіті в 1921–1924 рр., кількісні дані щодо римо-католицьких та православних сакральних об'єктів станом на 1924 р., відомості про будівництво шкіл у 1930-х рр.

У вищевказаній праці польського вченого вказується, що між двома світовими війнами Каширський повіт входив до 59 виборчого округу польської держави. П. Ціхорацький подає детальну інформацію щодо результатів волевиявлення місцевих мешканців під час виборчих кампаній до сейму та сенату 1922, 1928, 1930 рр. В книзі знаходимо також відомості про підсумки голосування під час виборів до сільських гмінних рад Каширського повіту (1927–1928 рр.).

У 2007 р. побачила світ монографія П. Ціхорацького «*Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w.*» (Łomianki, 2007). Це дослідження присвячене трьом найважливішим епізодам порушення суспільної безпеки та громадського порядку на теренах Поліського воєводства міжвоєнної Польщі в 30-х рр. XX ст., а саме: збройному виступі селян на порубіжжі Волинського та Поліського воєводств влітку 1932 р.; нападу на поліцейську дільницю (постерунок) в с. Новосілки Кобринського повіту 1933 р. (нині – Кобринський район Брестської області Республіки Білорусь); антиєврейським інцидентам у Бресті в травні 1937 р.

Історії міжвоєнної Камінь-Каширщини торкаються другий та четвертий розділи книги. Так, другий розділ «Камінь-Каширський 1932» присвячений, інспірованому комуністами, збройному виступу селян, який мав місце на пограниччі Поліського та Волинського воєводств у липні-вересні 1932 р. Автор вдало зображує терен, на якому відбувалися досліджувані події, описує сам виступ, контракцію влади та репресії правоохоронних органів, аналізує роль комуністичних структур, простежує регіональний, загальнодержавний та міжнародний відголос цієї акції та її наслідки.

На думку П. Ціхорацького, це була найбільша подія зазначеного характеру в Польщі упродовж 30-

х років XX століття, а серед її причин дослідник виокремлює наслідки економічної кризи та підтримку місцевим населенням комуністичних гасел. Для органів безпеки масштаби зазначеного виступу, очолюваного Т. Півнем (С. Чайковським) та Й. Потарським, стали справжньою несподіванкою. Так, під час однієї з липневих сутичок з повстанцями поліцейські залишили частину спорядження, обмундирування, а також автоматичний кулемет. Непорозуміння між волинською та поліською поліцією стало причиною загибелі 6 серпня 1932 р. двох правоохоронців у місцевості Малий Обзир Поліського воєводства (тепер – Камінь-Каширський район Волинської області). Після цих подій сили поліції в регіоні були зміцнені військовими підрозділами, що в підсумку допомогло придушити зазначений виступ наприкінці вересня – на початку жовтня того ж року.

За підрахунками П. Ціхорацького, упродовж другої половини серпня – кінця вересня 1932 р. лише у Ковельському повіті Волинського воєводства було арештовано 200 осіб. 15 вересня рішенням термінового суду в Ковелі, трьох найбільш активних учасників масового заворушення було засуджено на смертну кару, яка була виконана вже наступного дня. Окрім того, за твердженням Автора, учасники вищевказаного виступу опинилися на лаві підсудних на, щонайменше, трьох «звичайних» судових процесах.

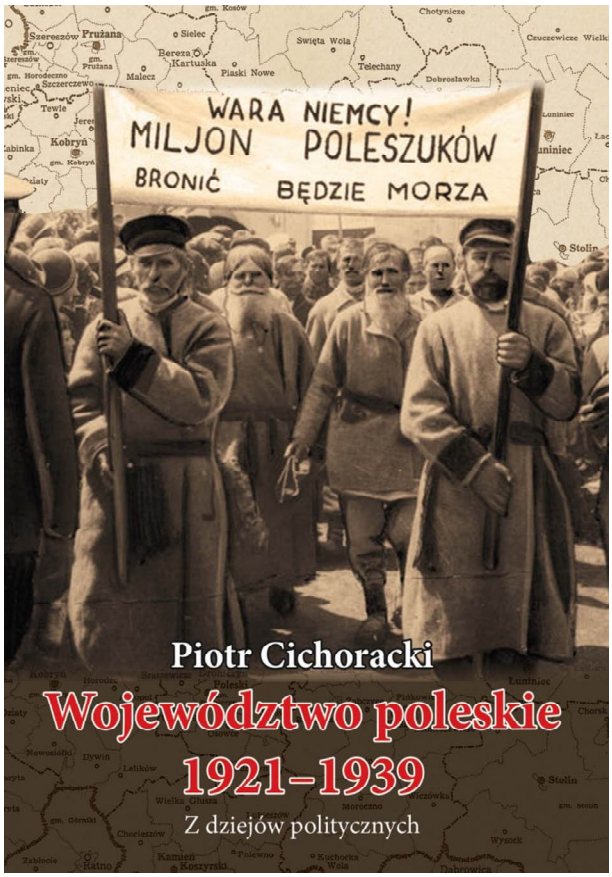
Згадки про Камінь-Каширщину, знаходимо й в останньому, четвертому, розділі «Брест над Бугом 1937», який присвячений єврейським погромам, котрі мали місце в адміністративному центрі Поліського воєводства 13 травня того ж року. Приводом до цих подій стало вбивство особою єврейської національності поліцейського С. Кендзіори під час виконання правоохоронцем службових обов'язків, які полягали у вилученні м'яса з нелегального забою. Як зазначає Автор книги, інформація про смерть поліцейського упродовж години поширилась Брестом, а вже о 10 годині ранку відбулися перші ексцеси, ближче до полудня почалися погроми магазинів у центі міста, а ввечері були зафіксовані грабунки приватних помешкань та закладів торгівлі, що змусило частину єврейської громади залишити місто.

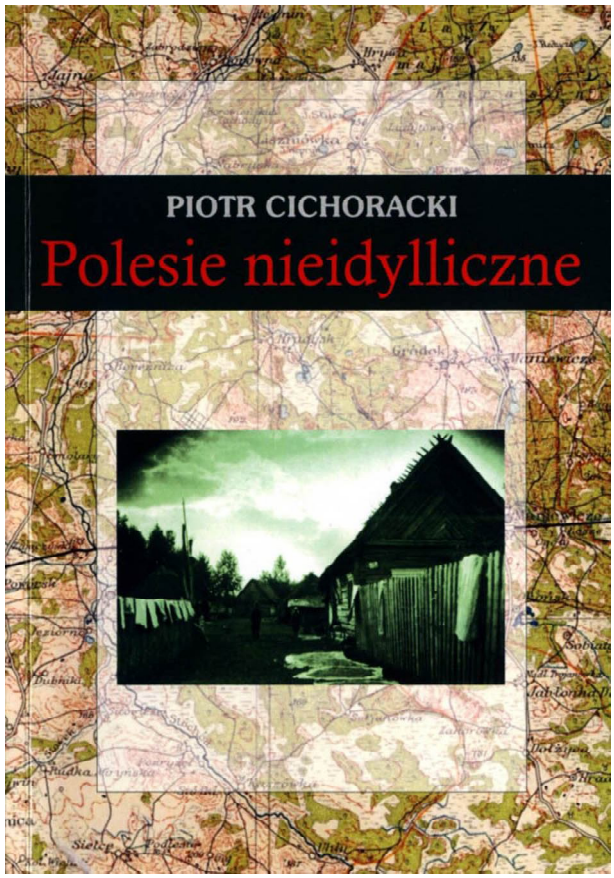
У дослідженні П. Ціхорацький порушує також питання розмірів втрат, яких зазнала потерпіла сторона в Бресті, де євреї становили близько 50 % населення. Так, згідно відомостей місцевої поліції, упродовж перших двох тижнів з часу погромів за матеріальною допомогою звернулося близько 300 родин. Автор зазначає, що єврейська громадськість майже одразу після вище описаних подій розпочала активні заходи щодо організації допомоги постраждалим.

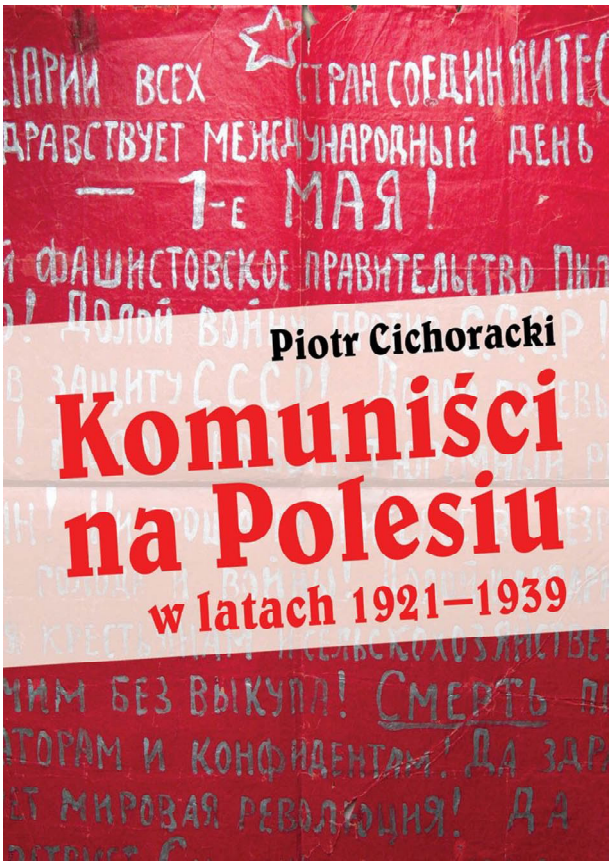
На сторінках праці польського історика аналізується також ставлення адміністративної влади та правоохоронних органів до цих заворушень. Цікаво, що невдовзі після єврейських погромів вищезгадуваного начальника Слідчого управління в Бресті комісара Є. Будзінського, який працював на Поліссі з початку 20-х рр. XX ст., було переведено на аналогічну посаду до м. Луцька. Автор книги простежує також правову відповідальність вбивці поліцейського та учасників погромів, реакцію єврейських парламентарів та широкої громадськості на події 13 травня 1937 р. у Бресті. У монографії зазначається, що вказані виступи сприяли зростанню антиєврейських настроїв у регіоні, а особливо – на терені Камінь-Каширського повіту Поліського воєводства. П. Ціхорацький стверджує, що окрім Каменя-Каширського, протиєврейські ексцеси (вибиття віконних рам, нищення майна) мали місце в п'яти селах повіту. Загалом, досліджувані «Брестські погроми» 1937 р. можна вважати одним із найбільших конфліктів такого роду в міжвоєнній Польщі.

Продовження вивчення комуністичного руху П. Ціхорацьким знайшло своє відображення у праці *«Komuniści na Polesiu w latach 1921–1939»* (Łomianki, 2014). Зазначена книга становить комплексний аналіз організації та діяльності комуністичного руху на теренах Поліського воєводства між двома світовими війнами. Тут ми знаходимо відомості також про окремі аспекти розвитку ліворадикального руху на теренах Каширського повіту. Автор зазначає, що північ повіту була охоплена впливом Окружного комітету Комуністичної партії Західної Білорусі (КПЗБ) з центром в Пінську, натомість на півдні краю панував Ковельський окружний комітет Комуністичної партії Західної України. У книзі подано статистичні дані щодо кількості організаційних підрозділів та чисельності особового складу КПЗБ на теренах Каширського повіту, тощо.

Усі три вищезгадані книги П. Ціхорацького постали на солідній джерельній базі. Автор використав документи, що зберігаються у багатьох архівних установах, зокрема Архіві нових актів та Центральному військовому архіві у м. Варшава; Державному архіві м. Варшава; архівах Інституту Польщі й музею імені В. Сікорського у Лондоні та Інституті національної пам'яті Польщі, Національному архіві Республіки Білорусь у Мінську, Державному архіві Брестської та Гродненської областей (Білорусь), Центральному державному історичному архіві України у м. Львові та Державному архіві Волинської області (Україна) та ін. До досліджень залучено також широкий діапазон друкованих джерел. Насамперед, це опубліковані архівні матеріали, урядові обіжники, статистичні відомості, міжвоєнна преса, спогади сучасників.

WARA NIEMCY!
MILJON POLESZUKÓW
BRONIĆ BĘDZIE MORZA
Piotr Cichoracki
Województwo poleskie
1921–1939
Z dziejów politycznych

PIOTR CICHORACKI
Polesie nieidylliczne

ПРАВСТВУЕТ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ДЕНЬ
— 1-Е МАЯ!
Piotr Cichoracki
Komuniści
na Polesiu
w latach 1921–1939

Наприкінці кожної книги автор сформулював виважені, логічні та науково обґрунтовані висновки. Загалом монографії П. Ціхорацького є ґрунтовними та оригінальними дослідженнями, які присвячені минувшині Поліського воєводства міжвоєнної Польщі. Впевнений, що згадані праці обов'язково зацікавлять й дослідників Камінь-Каширщини.

_____

1. Cichoracki P. Z nami jest On. Kult Marszałka Piłsudskiego w wojsku w latach 1926–1939. – Wrocław, 2001. – 151 s.; Cichoracki P. Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku Marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939. – Kraków, 2005. – 411 s.; Cichoracki P. Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX w. – Łomianki, 2007. – 276 s.; Cichoracki P. Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Biernacki (1884–1957). – Warszawa, 2009. – 496 s.; Cichoracki P. Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych województwach północno-wschodnich. – Łomianki, 2012. – 338 s.; Cichoracki P. Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych. – Łomianki, 2014. – 488 s.; Cichoracki P. Komuniści na Polesiu w latach 1921–1939. – Łomianki, 2014. – 272 s.

2. Furgalski T. „Wyrwa". Dziennik 1913–1916. – Kraków, 2011. – 187 s.; Wrzos K. O Piłsudskim i piłsudczykach. – Łomianki, 2013. – 328 s.; Moraczewski J. Dziennik wydarzeń: 1939–1944 / wstęp i opracowanie J. Dufrat, P. Cichoracki. – Łomianki, 2016. – 1032 s.

Наталія ПАСЬ ***(Камінь-Каширський)***

РОДИНА БУДНІЧУКІВ: ЗВ'ЯЗКИ З ІГОРЕМ СІКОРСЬКИМ І ВИПРОБУВАННЯ РЕПРЕСІЯМИ

Коли Ольга Буднічук закінчила сім класів, їй украй закортіло побачити батьківську землю. Вона зібрала невеликий наплічник і подалася на потяг. Спочатку приїхала в Здолбунів, а далі добралась у Великі Михалківці (нині – село Михалківці Острозького району), що на Рівненщині. В 1883 р. у Великих Михалківцях, що на лівому березі річки Горинь, народився Ольжин батько. Двоюрідні сестри показали дівчині місце, де був батьківський хутір, але на колишньому обійсті залишились тільки пеньки від фруктових дерев…

Буднічук Никонор Тихонович народився в дворянській сім'ї. Після отримання базової освіти батьки скерували юнака на навчання в офіцерську повітроплавальну школу в Гатчині, недалеко від Петербургу. У 1910 році там була відкрита перша в Росії повітроплавальна (пізніше – авіаційна) школа і споруджено військове летовище. В ній готували військових і цивільних пілотів, пізніше – льотчиків морської авіації. Майбутні офіцери вчились за доволі складною програмою, що охоплювала серйозні теоретичні дисципліни й не менш складну практичну частину, і здобували фах мотористів, механіків, льотчиків-інструкторів, спеціалістів аерозв'язку, радіотелеграфії, метеорології тощо.

Никонор Буднічук отримав хорошу освіту, звання офіцера, добре вивчив англійську мову.

Загалом, його біографія викликає інтерес, бо, поза сумнівом, пов'язана із відомим українським авіаконструктором Ігорем Сікорським. Про це поміж іншим згадує в розмові його донька Ольга Никонорівна Монець (у дівоцтві – Буднічук), жителька Каменя-Каширського, але беззаперечної впевненості в цьому надають фотознімки з старого сімейного альбому.

У 1912 р. молодий винахідник І. Сікорський отримав запрошення на посаду головного конструктора аеробудівельного відділу на щойно створеному в Петербурзі Російсько-Балтійському вагонному заводі [3]; згодом випробування сконструйованих там літальних апаратів проходило в Гатчині, де той час студіював Буднічук.

До слова, студенти авіашколи вивчали й фотографічну справу; мабуть, завдяки таким студіям Никонор добре володів фотоапаратом. Знімав він повсюди: скажімо, збереглося ряд світлин біпланів Сікорського різних модифікацій на землі і в повітрі, авіапарк апаратів, розбитих при випробуваннях, різні майстерні, групи авіаторів, пейзажі Франції і США тощо. Поміж них – знімки, датовані 1913-1915 роками з підписами: «Гатчина. Петроградская губ. Военная авиашкола, 3-а команда 3-го взвода», на котрих Никонор сфотографований серед авіаторів біля літальних апаратів Сікорського, до створення, технічного обслуговування й випробування яких, без сумніву, він був причетний.

Відомо, що в березні 1913 р. був збудований перший у світі чотиримоторний літак, сконструйований І. Сікорським і названий спочатку «Гранд», пізніше – «Ілля Муромець». Улітку цього ж року Сікорський встановив на ньому новий рекорд на тривалість польоту, за який отримав ряд нагород [3]. Світлину літака-гіганта легко знайти в інтернеті, але така ж світлина, зроблена Никонором, є в альбомі Буднічуків.

Після революції 1917 р., коли влада в Росії перейшла до Тимчасового уряду, а більшовики ігнорували розвиток авіапромисловості, багато кваліфікованих кадрів залишили авіацію, когось було репресовано, хтось виїхав за кордон. Серед емігрантів був і Сікорський. Спочатку він відпливає із Мурманська на маленькому англійському пароплаві до Великобританії, трохи згодом – до Парижу. Однак Франція, розорена Першою світовою війною, не має можливості фінансувати нові авіаційні проекти і роботи для Сікорського не знайшлося. Тому він вирушив до Сполучених Штатів Америки [3], де залишився до кінця свого життя.

Простежуючи дорожню карту Сікорського і Буднічука, виявляється, що в певний період місця їх перебування співпадають і це дає привід думати (чи пак – стверджувати), що вони були знайомі, мали спільні інтереси і, ймовірно, – плани на майбутнє. Буднічук Н. так само був в Англії і навіть надіслав рідним поштівку з міста Гастінгса, що на південному узбережжі Великобританії; інші ж фото теж потверджують його перебування в Франції, зокрема – в Парижі та в американських містах Бостоні і Роксбері.

Очевидно, Буднічук прийняв рішення емігрувати, позаяк після революції він міг потрапити в списки потенційних репресованих осіб, адже сам факт приналежності йому звання офіцера царської армії вже звучало для більшовиків як вирок.

Ольга Никонорівна однозначно не може сказати, що спонукало її батька їхати за кордон, але впевнена, що там «він не був чорноробочим» [4].

Повернувшись додому з першої еміграції, він згодом знову відбуває в США. Якщо й надалі проводити паралелі в житті двох героїв оповіді, то, як відомо, в 1923 р. у США Сікорський заснував компанію «Сікорскі аероінженірінг корпорейшн» [3], робітниками якої були переважно, як і він, емігрантами з Російської імперії. З часом справи в компанії пішли настільки успішно, що співвласники змогли побудувати сучасний авіабудівний завод, а відтак виникла нагальна потреба в кваліфікованих кадрах. Очевидно, Никонор був затребуваний друзями й колегами саме для роботи на авівазаводі, з якими він вже одного разу долав далекий морський шлях до США.

Однак, щось не задалось у юнака за океаном і він повернувся додому, вже на Волинське Полісся: ще раніше батьки обмінялися маєтностями із господарями, які жили на хуторі між Гутою-Камінською і Дубецьком (попередні хазяї виїхали у Великі Михалківці на Рівненщину). На новому місці в Буднічуків був гарний будинок на два входи, велика клуня, багато землі. Із Михалківців пригнали дві пари коней, дужий табун худоби.

У Гуті-Камінській те місце й дотепер називають «дворок» або «двір».

На поліській землі Никонор знайшов собі ряд справ для душі: пасіка, столярка, рибне господарство, зрештою – фотографія. «За Польщі батько купив дуже якісні срібні валки для вироблення вощини, тому мав її вдосталь і міг продавати іншим пасічникам. А ще він з охотою столярував: робив меблі, віялки, все, що було потрібне в господарстві, – розповідає Никонорова донька Ольга. – Дві сім'ї – наша й дядька Саші – жили в одній хаті; кожна мала свою половину. У дядьковій половині жила й бабуся Анна Павлівна. Вдень було багато роботи по господарству, тому кожен займався своїми справами, а вечори, надто зимові, проводили разом. Збирались у великій кімнаті, спілкувались, мама ткала чи вишивала, розпалювали грубку, пекли в ній картоплю… Було затишно і люб'язно» [4].

Никонор із братом Олександром зорганізували гутинських селян для копання ставків, а вже потому розводили в них рибу. До речі, в період війни, коли молодь відправляли на роботу в Німеччину, Буднічук записував юнаків і дівчат із Гути-Камінської штатними працівниками, котрі обслуговували ставки, і це рятувало їх від небезпеки стати остарбайтерами.

У 1939 р. радянська влада націоналізувала водойми і передала їх у новостворений держрибгосп; директором був Буднічук Н. Він (і його колега-єврей по імені Айзек, прізвище не відоме) представляли Камінь-Каширський район на І-й виробничо-технічній нараді Волинського рибтресту в січні 1940 р. у Рівному. Ставки, щоправда, вже розширені і поглиблені, є й донині.

«До батька частенько приходили селяни за порадою, бо він лікував травами. Був такий випадок у війну: після бою німців з повстанцями (це міг бути серпень 1943 р. – авт.) до нас навідалося два поранених чоловіки, десь із Червищ. Батько обстежив їх і зробив ліки для ран», – згадує Ольга Никонорівна [4].

У роки німецької окупації Буднічуки переховували поляків, які до війни жили по-сусідству. «Бабуня дружила з полячкою Конюшевською з Дубецька, вони були з осадників. Жінки обмінювалися рецептами варення з яблук, малини, завжди ділилися чимось смачним»[4].

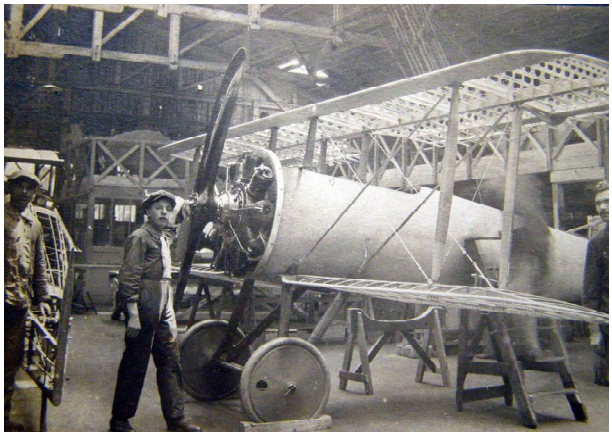
У 1947 р. Ольга Буднічук почала навчатися в Камінь-Каширському педагогічному училищі, зорганізованому два роки тому. Щодня добиратися до хутора було важко, тому дівчина проживала в Мислінських: тітка була заміжня за поляком, вони мали господу на хуторі Копилуха між Гутою і Полицями, але у війну перебралися в Камінь. Коли родина переїхала в Польщу, Ольга з подругою квартирувала

1. Н.Буднічук із сестрами біля замку в Острозі. Поч.1900-х рр.

2. Н.Буднічук (третій справа) серед учнів Гатчинської повітроплавальної школи. 1910-11 рр.

3. Біплан Сікорського в авіабудівельному ангарі, м. Гатчина, 1913-14 рр.

4. Біплан Сікорського, м. Гатчина. 17.03.1915 р.

5. Н.Буднічук (перший зліва) на пароплаві. 1918 р.

6. Н.Буднічук (перший зліва) в Парижі.

недалеко від училища. (До речі, будинок Мислінських ще стоїть на вулиці Ковельській між санстанцією і магазином «Малятко». Вгрузлий майже по вікна в землю, він ще «дихає» минувшиною…)

… Весна 1951 року стала тією межею, що розділила життя Буднічуків «до» і «після»: батька запідозрили в пособницьких діях повстанцям, отож сім'я підлягала виселенню на спецпоселення з конфіскацією майна [1]. Ольга якраз готувалася складати державні екзамени, вона вчилась «на відмінно» і дуже хотіла стати вчителькою, але це не вплинуло на рішення спецорганів. «То було 29 травня 1951 року. Вже все було посаджено, поля засіяні… Батьків забрали рано, в 5-й годині, а я встигла прихопити тільки наручний годинник – татовий подарунок. Свою гітару і томик «Тихого Дону», який тато привіз мені з Луцька, – покинула. Усіх звозили в КГБ (будинок на куті вулиць 1-е Травня і Матросова). Там стояло машин з п'ятнадцять із арештованими. До осені нас тримали в Ковелі, жили в бараках, що охоронялися вартовими із собаками, – розповідає Ольга Никонорівна. – Пригадую: одного дня приїхав до нас однокурсник Михайло й привіз мені батон і згорточок, то була авторучка й записка «Пиши нею на щастя». Він збирав підписи серед друзів, щоб мене звільнили. Однак нічого не допомогло…»[4].

В актах оцінки і опису конфіскованого майна Буднічуків, як з'ясувалося пізніше, було записано далеко не повний перелік вилучених пожитків. Лише в 1992 р. комісією з питань поновлення прав реабілітованих було виявлено, що під час конфіскації майна не було включено наступні предмети: 17 вуликів із бджолами, павільйон для зберігання пасічного інвентарю, коптильня, веранда, комора, погріб, кабан вагою 80 кг, кури 15 шт., віялка для очищення зерна, млинок для перемелювання зерна, верстат столярний, верстат токарний, електричний звукопідсилювач, шафа для книг, шафа канцелярська, шафа кухонна, шафа для інструментів, ліжка залізні 3 шт., стільці 6 шт., картопля в погребі 1 тонна, зерно (жито, овес, ячмінь) 5 ц, борошно 2 ц, сало 50 кг, сільськогосподарський реманент. Тут же зазначено, що лише конфіскований дім із усіма прибудовами і пасіка були передані колгоспу «Шлях до Перемоги» [2].

...Із Ковеля арештованих етапували до Москви, далі – за Урал, в Омськ, а звідти пливли пароплавом (із символічно-трагічною назвою «Лєнін») річкою Об ще два тижні. Людей, котрі помирали в дорозі, просто викидали назовні. «Нас привезли в поселок Рибацький, а далі погнали тайгою пішки. Холод проймав наскрізь. Тато здихався, збирав сніг і їв, замість води. Ми йшли цілий день до місця проживання – поселення Пальяново, це Тюменська область», – розповідає Ольга Буднічук.

Дванадцять років прожила сім'я в сибірській неволі. Працювали, як і більшість репресованих, на лісоповалі: заготовляли ліс, обрубували сучки, гілля, а ще робили і щоденно розчищали від снігу так звану льодянку – дорогу, якою цю деревину вивозили. Батькові згодом пригодились здобуті в Гатчинській школі вміння працювати на токарному верстаті, але робота в холодному залізному вагончику була згубною для здоров'я вже не молодого чоловіка.

Уже пізніше, коли в Пальяново приїхав з Гути-Камінської майбутній Ольжин чоловік Степан Монець і в сім'ї народились дітки, вона влаштувалася на роботу в дитячий садок.

Тоді, весною 51-го, була вивезена на спецпоселення велика кількість наших краян, звинувачених у співпраці з повстанцями. Разом із Буднічуками в поселенні жили Литвини з Гути-Камінської (Ольга Буднічук і Тетяна, Галина і Віра Литвини були хорошими подругами), родина Степана Солов'я, яка до виселення проживала на Дубецьку та ряд інших, котрі в далекому краї ставали рідними і близькими.

У 1963 р. Буднічуки-Монці повернулися на батьківщину, побудувалися в Камені; не дочекався цієї пори їх батько, помер за рік до закінчення терміну виселення.

Розповідаючи історію життя родини, Ольга Никонорівна і тішиться, і тужить водночас, бо спогади про наймиліші серцю молоді літа лягають радістю на вуста, а про поломані долі близьких людей – зривають сльозу. От вже б нічого, якось змирилася з усім, сама дає собі раду у 87 років та нова біда навідалася до дому – не стало її Лєни, середньої доньки. Сина Олександра поховали ще раніше. Тепер її розрадою є Тамара, народжена на Сибірі, найстарша з дітей, і Лариса, котра з сім'єю мешкає в Білорусі, а ще внуки й правнуки.

Усе життя родини Буднічуків-Монців відбито в старому домашньому альбомі. Коли їх виселяли, батько передав його на збереження котромусь знайомому із Поричан. А коли й тих вивозили з хутора, то, до честі того чоловіка, він забрав альбом із собою на чужину. Тільки тоді, як усі повернулися до рідного краю, альбом «знайшов» своїх власників.

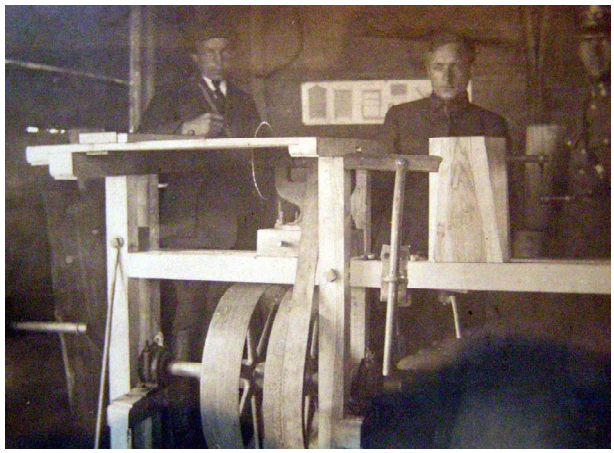
_____

1. Архівна довідка Управління внутрішніх справ виконкому Волинської обласної ради народних депутатів № 13/804-М від 30.10.1991 р.

2. Довідка виконкому Камінь-Каширської районної ради народних депутатів Волинської

7. Будинок Буднічуків на хуторі поблизу Гути-Камінської. 30-і рр. XX ст.

8. Н.Буднічук (посередині).за столярним верстатом. 30-і рр. XX ст.

9. Никонор, Софія і Ольга Буднічуки на спецпоселенні в п. Пальяново Тюменської області. 1950-і рр.

10. Сім'я Буднічуків-Монців на спец поселенні в п. Пальяново Тюменської області. 1950-і рр.

11. Ольга Никонорівна Монець-Буднічук (у центрі) з родиною: перша зліва донька Лариса, перша справа донька Олена.

області № 102 від 18.02.1992 р.

3. Електронний ресурс: https://www.5.ua/kultura/sikorskyi-129432.html

4. Записано Пась Н.О. від Монець Ольги Никонорівни, 1930 року народження, жительки міста Каменя-Каширського у вересні 2016 р. – листопаді 2017 р.

Наталія ПАСЬ ***(Камінь-Каширський)***

ОЛЕКСАНДР БІЛЕЦЬКИЙ І ГРИГОРІЙ ЖУКОВИЧ - БОРЦІ ЗА ВІЛЬНУ УКРАЇНУ

На кладовищі в селі Хотешів Камінь-Каширського району знаходиться могила колишнього настоятеля Свято-Михайлівської церкви отця Олександра Білецького. Він служив Хотешівським парафіяльним священиком з 1935 по 1943 роки. Окрім повинностей духовного пастиря, він виявляв себе як національно налаштований мирянин.

Олександр Білецький народився в 1903 (за деякими джерелами – в 1900) році на Житомирщині в родині священика.

Під час визвольної боротьби українського народу юнак воював у складі Армії УНР у рангу старшини. [3, 32]

У 1924 році, після остаточного розформування Армії УНР, незначна частина старшин уклала контракти на службу у Війську Польському, а інші змушені були перекваліфіковуватися на цивільні професії. Тоді чимало військових прийняло сан священиків. Серед них – Степан Скрипник, хорунжий, майбутній патріарх Київський і Всієї України УАПЦ Мстислав. У той час висвятився в священика й старшина Армії УНР Олександр Білецький. [7, 159] Згодом отець Олександр оселився на Волині.

У Камінь-Каширському краєзнавчому музеї зберігається доволі пізнавальний знімок, зроблений у жовтні 1924 року в Рівному, на якому зображені молоді особи: Олександр Білецький, Григорій Жукович і три сестри Буйницькі, теж із родини священика, – Марфа, Ольга й Неоніла. Як стало відомо згодом, двоє друзів, Олександр і Григорій, разом навчалися в духовній семінарії, а після закінчення одружилися з сестрами Буйницькими: Олександр – з Неонілою, а Григорій – з Марфою. Вінчались молодята разом в один день. А фото було зроблене наступного дня після вінчання. Зі слів Миколи Буйницького, жителя Млинівського району, що на Рівненщині, і родича Білецьких, – Григорій Жукович – теж був вояком Армії УНР.

У 1925 році в молодого подружжя Білецьких народилась донька Ліда, а через два роки – Ольга. Тоді вони проживали в селі Більська Воля на Рівненщині.

На початку 30-х років отець Олександр служив настоятелем церкви Різдва Пресвятої Богородиці в с. Тинне Сарненського повіту Волинського воєводства. [6, 8] Деякий час, зокрема з вересня 1932 р. по липнь 1933 р., він викладав Закон Божий у Сарнах. Можливо, на той час сім'я потребувала покращення матеріального становища, бо цією посадою йому поступився колега, теж священик Мартин Волков, колишній старшина УНР. [3, 64]

Мартин Волков з 1935 по 1938 рр. був послом до Сейму Речі Посполитої і неодноразово наголошував на необхідності відкриття на Волині православного ліцею та викладання українським дітям Закону Божого рідною мовою. Священики, без сумніву, спілкувались між собою, обговорювали насущні проблеми захисту православної віри, займали доволі патріотичні позиції і в такий спосіб українські душпастирі перешкоджали польському режиму здійснювати асимілятивну політику. Така життєва позиція отців була не до вподоби місцевій польській владі і, запідозривши отця Олександра у членстві ОУН, волинський воєвода Генрік Юзефський звернувся до архієпископа Пінського й Поліського Олександра (Іноземцева) з вимогою виселити священика Білецького за межі воєводства. [3, 33]

Таким чином, отець Олександр потрапив у віддалене село Хотешів, яке тоді належало до Поліського воєводства, і став настоятелем Свято-Михайлівського храму. Згодом в сім'ї народилося ще двоє дітей: сини Микола й Мстислав.

Матінки Неоніла Білецька і Марфа Жукович мали велику втіху від того, що жили недалеко одна від одної, бо ж отець Олександр віднині служив у Хотешові, а отець Григорій мав парафію у Велимчі (пізніше –у Річиці). У Жуковичів росло двоє дітей: син Анатолій і донька Алла. Сестри постійно спілкувались, збирались сім'ями, допомагали і підтримували одна одну на чужині, разом підростали їх діти.

Поряд із обов'язками парафіяльного священика Олександр Білецький виконував плідну просвітницьку діяльність серед населення, а передусім – серед молоді. Він проголошував проповіді і викладав Закон

Фото 1. Стоять: Григорій Жукович і Олександр Білецький, сидять: Марфа, Ольга, Неоніла Буйницькі. Рівне, 1924 р.

Фото 2. Отець Олександр Білецький з хотешівськими парафіянами в Почаєві. 1937 р.

Фото 3. Сидять зліва направо: Лідія Білецька, посередині - Ольга Білецька; стоять: посередині – Микола Білецький, поруч справа – Мстислав Білецький. 50-і роки, Кемеровська область.

Фото 4. Григорій Жукович, 20-і роки XX ст.

Фото 5. Отець Олександр Білецький (другий справа) з парафіянами. Село Тинне Сарненського району Волинської губернії. 30-і роки XX ст.

Фото 6. Другий зліва: Микола Білецький, далі – Анатолій Жукович і Мстислав Білецький. 50-і роки, Кемеровська область.

Фото 7. Алла Жукович (Гамай). На засланні. 50-і роки XX ст. Кемеровська область.

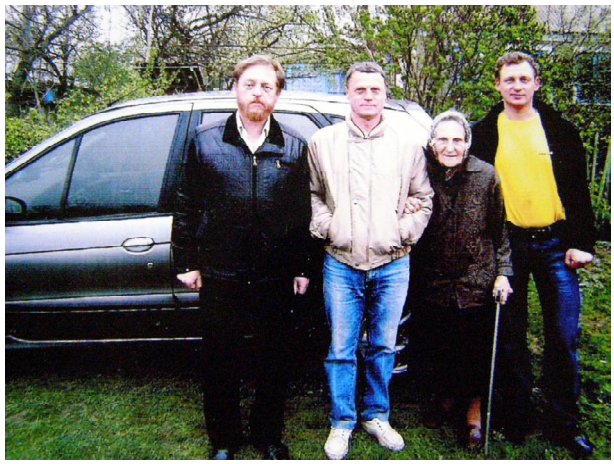

Фото 8. Ольга Білецька (Мичло) з синами. Селище Широке Дніпропетровської області. 2015 р.

Фото 9. Могила Олександра Білецького на хотешівському кладовищі. Фото 2017 р.

Фото 10. Свято-Михайлівська церква с. Хотешів. Фото 30-х років XX ст.

Божий у місцевій школі українською мовою, розповсюджував українську історичну та художню літературу, збуджував серед населення національну свідомість і в такий спосіб готував поповнення для збройних формувань УПА.

Микола Буйницький ділиться спогадами свого батька про те, що отець Олександр, будучи кадровим офіцером, «знав до дрібниць тактику боїв і навчав цьому повстанців».

З 1942 року протоієрей Олександр Білецький був благочинним Ратнівської округи, до якої належала й Хотешівська парафія.

Радянські партизани мали свідчення про зв'язки священика з повстанцями, які угруповувались і проходили вишкіл у хотешівських лісах, переслідували його і мали за мету знищити. Логічним є припущення, що він міг бути залучений до відправ серед вояків і звершування релігійних потреб.

У березні 1943 року вони вчинили напад на будинок отця Олександра, але тоді ніхто з родини не постраждав. Залишатися вдома було занадто ризиковано, тому Білецькі переховувалися в сусідів і знайомих. Проте хижацькі плани були реалізовані через місяць після цього: на другий день Великодня, 26 квітня, коли в церкві звершувалася святкова Літургія, партизани розстріляли отця Олександра. Один із них, уродженець сусіднього села Василь Наумік (на прізвисько Чухрій) зухвало в'їхав на коні в церкву і вистрілив у священика. Олександрові Білецькому в той день виповнилося сорок років. Цинізму і брутальності партизанів не було меж, бо опісля вбивства вони ще ввірвалися до матінки Неоніли в хату і «виголосили»: «Ну, матушка, можешь выходить замуж второй раз, мы убили твоего мужа». [5]

Про цю подію майже детально згадує дев'яносторічна Катерина Свиридюк, жителька села Хотешів. Вона дружила з доньками Білецьких, а передусім – із Ольгою, бо дівчатка були однолітками. «Ми тоді збиралися йти до церкви, аж раптом бачимо, що кругом такий галас здійнявся, рух. Ми з матір'ю думали, що то німці оточили село і будуть палити, як було минулої осені в Кортелісах і втікали за село, в сторону Черча, геть за міст. А коли побачили, що все стихло, – повернулися додому і почули від людей, що вбили батюшку. Згубник в'їхав конем у церкву і скомандував людям лягати на підлогу, а сам вистрілив у священика. Отець Олександр ще забіг у ризницю і намагався зняти одяг, але вже не зміг. Скільки здужав –хрестився». [4]

Партизани не залишили родину в спокої навіть в такий скорботний час. «Вночі, коли ми сиділи біля покійника, партизани знову прийшли до хати і погрожували вбити всіх, хто там був. Тьотя Неоніла обняла своїх дітей і сказала: «Вбили мого чоловіка – вбивайте і нас, а чужих людей не зачіпайте». Мій батько і мамин брат отець Василь Буйницький були в інших людей, тому залишились живими. Партизани ще понишпорили по хаті, дещо забрали й пішли геть», – розповідає Алла Жукович. [5]

Після похорону отця Олександра сім'я Жуковичів перебралася жити в Хотешів до Білецьких. Отець Григорій Жукович служив на парафії у Велимчі Ратнівського благочиння, а згодом був переведений настоятелем Свято-Михайлівської церкви у Хотешів і теж потрапив у поле зору репресивних органів. «Батько мій кожного дня мусив іти на співбесіду до енкаведиста, який квартирував у сусіда», – пише в листі донька Алла. [5] Він і його син Анатолій так само спілкувались із повстанцями. Інакше в родинах Білецьких-Жуковичів бути й не могло, бо всі вони проймалися національною ідеєю і в такому ж настрої ростили дітей.

Одразу після війни двоюрідні сестри Ольга Білецька і Алла Жукович вчителювали у Видричівській школі. Запідозривши їх у зв'язках із повстанцями, працівники радянських спецслужб арештували дівчат, допитували, але за тиждень відпустили

«Нас із братом Анатолієм батьки виховували в націоналістичному дусі. Якось, у неділю після служби, батько відкликав мене і сказав: «Після сьогоднішньої проповіді мене можуть арештувати. Бережи маму», – ділиться спогадами Алла Жукович. [5] Це був січень 1946 року. І справді, невдовзі отець Григорій був заарештований енкаведистами. Його засудили на 10 років каторги і відправили за тисячі кілометрів від рідного дому – у далекий і чужий Магадан. «А в червні 1947 року батько помер. Ми навіть не знаємо, де його могила», – продовжує спогади донька Алла. [5]

Анатолій Жукович, син священика, після закінчення війни перебував у повстанцях і під час однієї з чергових облав винищувальних загонів був поранений у руку та потрапив до енкаведистів. Був засуджений до розстрілу, однак, зважившись, що юнаку було лише 18 років, –вирок змінили на 25 років тюремного ув'язнення. Відбував покарання в концтаборах Норильська. Відсидівши 14 років, попав під амністію і працював у шахті в Кемеровській області. Втративши здоров'я через нелюдські умови життя, повернувся додому калікою і через деякий час помер.

У 1947 році була репресована й родина Білецьких. Про арешт родичів згадує Алла Жукович: «Микола тоді вчився в Камінь-Каширському педучилищі, то його долучили до сім'ї, а Ольга якраз вчителювала у Ворокомлі, тому її забрали з уроків, без харчів і запасного одягу і поселили в товарний вагон до зовсім чужих людей. Лише через рік її відправили до родини». [5]

«По Постанові Ратнівського РВ МДБ від 11 червня 1947 року і висновку УМДБ по Волинській області від 13 вересня 1947 року, затвердженого Міністром Державної Безпеки УРСР і санкціонованого 27 вересня 1947 року Прокурором Волинської області, із села Хотешів Ратнівського району Волинської області, як члени сім'ї активного учасника ОУН, підлягали виселенню у віддалені місцевості Радянського Союзу, з конфіскацією майна:

– Білецька Леоніла Климівна, 1908 року народженння,

– Білецька Лідія Олександрівна, 1926 року народженння, *

– Білецька Ольга Олександрівна, 1929 року народженння,**

– Білецький Микола Олександрович, 1930 року народженння,

– Білецький Мстислав Олександрович, 1934 року народженння», – написано в архівній довідці Уравління внутрішніх справ Волинської обласної держадміністрації від 23.02.1994 року. [1] Далі йдеться: «4 березня 1948 року на зміну Постанови Особливої Наради при МДБ СРСР від 16 січня 1948 року, особлива Нарада при МДБ СРСР замінила Білецьким 10 років заслання виселенням на спецпоселення». [2] Ольга Білецька була виселена в Прокоп'євськ Кемеровської області, всі інші – в місто Ленінськ-Кузнецький Кемеровської області.

Звільнившись із спецпоселення, Микола емігрував до Німеччини, інші – оселились на Дніпропетровщині. Внучка Миколи Білецького Тетяна нині мешкає в Києві. Вона – видатна балерина Національної опери України імені Тараса Шевченка, народна артистка України.

Усі члени родини Білецьких були реабілітовані згідно ст. 3 Закону України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». [1]

** – рік народження зазначено не вірно; правильно: 1925 р.;*

*** – рік народження зазначено не вірно;правильно: 1927 р.*

Донедавна разом проживали сестри Ольга і Лідія Білецькі та Алла Жукович. Лідія Білецька відійшла два роки тому. Як і колись, у молоді роки, нині спільно мешкають дев'яносторічна пані Ольга і пані Алла, якій нині вісімдесят дев'ять. Вони прожили нелегко, але їхній оптимізм і радість до життя, бадьоре і світле сприйняття дійсності у доволі поважному віці варті неабиякого захоплення. Вочевидь, ті, кому смерть дивилася у вічі, – понад усе цінують кожну хвилю життя.

... В Україні відомо зовсім небагато поховань воїнів Армії УНР. Відтепер до цієї мізерної кількості відомих поховань борців за незалежну Україну в роки національно-визвольних рухів 1917-1921 років долучена ще одна – могила старшини Армії УНР Олександра Білецького.

«Не був я якимсь «героєм», чи «патентованим» патріотом. Був я звичайним українцем з тисячі подібних мені, що ставши на тернистий шлях боротьби за самобутність українського народу, вперто, непокірливо обставинам, скорше інтуїтивно, ніж свідомо, йшли все вперед, зневірялись, падали і знову, піднесшись продовжували свій путь, бо так було визначено їм їхньою долею…», – так написав про свій життєвий шлях підполковник Армії УНР Василь Прохода. Ці його слова можна адресувати й багатьом іншим палким борцям за Україну, а з-поміж них – Олександру Білецькому та Григорію Жуковичу.

_____

1. 2. Архівна довідка №13/13-Б від 23.02.1994 р. Управління внутрішніх справ Волинської облдерж-адміністрації.

3. Борщевич В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004. – 408 с.

4. Записано від жительки с. Хотешів Камінь-Каширського району Катерини Протасівни Свиридюк, 1927 р.н. 15. 07.2017 р

5. Лист жительки смт. Широке Дніпровської області Алли Григорівни Гамай (в дівоцтві – Жукович) до Пась Н. від 26.07.2017

6. Ольховський І. Як виникла УПА. Електронний ресурс: file:///C:/Users/admin/Downloads/Yak_vinikla_YPA_Ivan_Olhovskii_Yak_vynykla_UPA.pdf

7. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): Наукове видання. Книга ІІ. – Київ: Темпора, 2011.

Іван СИДОРУК ***(Ковель)***

РОДИНА БІЛЕЦЬКИХ І УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

26.04.1943 у с. Хотешів Камінь-Каширського району Волинської області під час вранішньої Великодньої служби у церкві святого Михаїла вбито настоятеля храму отця Олександра Білецького. Тоді ж застрелено паламаря церкви на прізвисько «Ляшок».

Вбивство священика скоїв мародер на прізвисько «Чухрій» (Наумук Василь Ілліч 1917 р.н. сільський голова с. Видерти Камінь-Каширського району). Під час ІІ-ї світової війни «Чухрій» під підкриттям польських червоних партизанів загону ім. Ванди Василевської, що базувалася у смт. Любешові на Волині, тероризували і грабували навколишні села: Мала Глуша, Підборочче, Щетинь, Хотешів, Самари. «Чухрій» був одружений у Видерті із Даркою, але у Хотешові на вул. Тиха він мав молоду дружину яку прозивали «шістнадцятка». Її до співжиття «Чухрій» силоміць відібрав від законного чоловіка. Згодом жінка народила доньку. Після вбивства священика «Чухрій» з бандою мародерів грабував село Хотешів. На вул. Любомирка у Козака Івана відібрали одяг. В інших людей забрали кошики з їжею, які несли на освячення до церкви.

Настоятель храму св. Михаїла Архістратига у с. Хотешів отець Олександр Білецький був активним учасником національного життя Волинського Полісся у роки польської окупації нашого краю. Богослужіння та проповіді у церкві відбувалися рідною українською мовою.

Церква утримувала недільну школу для дітей та великий церковний хор для молоді. Священик підтримував патріотичні потреби односельчан. 1942 р. у селі на перехресті доріг була насипана символічна «Тарасова Могила».

На день вбивства священникові виповнилось 40 років. Була у нього дружина, двоє синів: Микола і Ярослав та дві дочки: Людмила та Лідія. Сім'я Білецьких проживала у с. Хотешів в одному будинку із сім'єю священика Жуковича.

В 1947 сімя священика О. Білецького зазнала репресій. Усіх членів сімї було депортовано у

м. Кемерово, що у Росії.

Старший син Микола Білецький 1930 р.н. до арешту навчався у Камінь-Каширському педучилищі. УХотешові у нього були друзі Адам Королік 1922 р.н., Іван Королік 1924 р.н. на прізвисько «Шулько». Миколу Білецького заарештували у кабінеті директора Камінь-Каширського педучилища. У Супроводі двох солдатів з автоматами та офіцера, студента привезли на станцію Ковель де у товарному вагоні перебували: мама, молодший брат Славко та сестри Людмила і Лідія.

Працюючи на шахті у м. Кемерово Микола Білецький запросив із Каменя-Каширського підтвердження про навчання в педучилищі. За цими документами він вступив до гірничого технікуму на вечірню форму навчання.

Здобувши фах гірничого майстра М. Білецький довідався про заснування Львівсько-Волинського гірничого басейну. У кінці 50-х років XX ст. переїхав із Росії на Волинь до м. Нововолинська.

На той час Микола Білецький був уже одружений. Дружина Флегель Лідія Пилипівна 1929 р.н. із репресованих німців Повожжя. У сім'ї зростала донька Ірма 1952 р.н. (нині проживає у Німеччині).

Подружжя Білецьких працювали на шахті №1 «Нововолинська». Микола Олександрович очолював відділ гірничого видобутку, Лідія Пилипівна у відділі охорони праці медичною сестрою.

Проживала сім'я Білецьких у м. Нововолинську по вул. Кірова буд. 3 кв. 7. 14 лютого 1963 р. у подружжя Миколи та Лідії народилася донька Тетяна. У вересні 1970 р. Тетяна стала ученицею Нововолинської СШ №1. На той час місто шахтарів Волині славилось спортивними здобутками. У місті, що розбудовувалось за генеральним планом був сучасний стадіон, дитяча спортивна школа. Де функціонували спортивні секції та гуртки з різних видів спорту. Особливе місце займала спортивна гімнастика. А саме сюди батьки привели дівчинку школярку Таню Білецьку.

Першим спортивним тренером Тані Білецької була Криніна Валентина Дмитрівна. За три роки тренувань школярка Таня сягнула великих результатів у спорті і стала приймати участь на виїзних змаганнях.

У Львові талановиту спортсменку оцінив тренер Каменєв і запросив до спортивної школи-інтернату. На що батьки Тані дали згоду.

Саме у Львові із юної перспективної спортсменки – гімнастки народжується талановита балерина. Спортивні тренери оцінивши пластику рухів Тетяни біленької порадили віддати свою наполегливість балету.

Для повного переконання своїх слів та намірів мудрі педагоги тренери із Львівської спортивної школи-інтернату повели Таню Білецьку вперше у житті на балет. Дівчинка із м. Нововолинська з захопленням передивилась казку-балет «Копелія» композитора Деліба і зрозуміла, що її справжнє життя у балетних танцях. Ця подія повернула духовний світ юної волинянки до служіння високому мистецтву класичного балету.

Постало питання навчитися балетного танцю у Києві чи Ленінграді. Батьки Микола Олександрович та Лідія Пилипівна репресовані у молоді роки більшовицькою Росією, наполягали: «Навчатися тільки в Україні».

Влітку 1974 школярка з Нововолинська Таня Білецька на першому екзамені здала весь необхідний норматив до вступу у Київське Державне хореографічне училище. Першим педагогом Тетяни і добрим порадником стала Кальченко Альвіна Георгіївна із родини відомих в Україні державних та культурних діячів, зокрема скульптора Галини Кальченко, авторки пам'ятника Лесі українці у Києві. 1982 р. Тетяна Миколаївна Білецька успішно закінчила Київське державне хореографічне училище в класі педагога Г.М. Кирилової. Щоб бути поруч з дитиною, батьки Микола Олександрович та Лідія Пилипівна залишили у Нововолинську 4-х кімнатну квартиру, роботу і переїхали до Києва.

Талановиту волинян очку з Нововолинська зарахували до творчого колективу Національної опери України ім. Тараса Шевченка, як балерину лірико-романтичного плану.

У 2000 р. закінчила українську академію танцю, як балетмейстер-репетитор (у класі Е.М. Стебляк).

За роки творчої натхненної праці Тетяна Миколаївна Білецька відвідала, як артистка балету усі європейські та передові країни Азії та Африки, зокрема: Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина, Швеція, Швейцарія, Норвегія, США, Аргентина, Бразилія, Мексика, Японія, Корея, Китай, Сінгапур.

Виконувала виключно головні ролі у всесвітньовідомих балетних творах, зокрема: ролі Аврори та Маші у балетах «Спляча красуня», «Лускунчик» П. І. Чайковського, роль Шехеризади у балеті Римського-Корсакова «Казки Шехеризади».

По закінченню танцювальної кар'єри народна артистка України Тетяна Миколаївна Білецька працює у Київському національному театрі опери і балету ім. Тараса Шевченка педагогом-хореографом. Виховує сучасну еліту українського балету.

Чоловік Тетяни Білецької Віктор Авраменко, народний артист України. У подружжя зростає дочка Катерина.

Розповіді Зінаїди Бублей (Козак) 1932 р.н.
Розповіді Ганни Нечипорук (Королік) 1934 р.н.
Розповіді Тетяни Білецької 1963 р.н. м. Київ.

Петро ХОМИЧ ***(Маневичі)***

МАНЕВИЦЬКА ТРАГЕДІЯ – МАСОВА ТРАГЕДІЯ ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ

Вперше євреї оселились у Маневичах на початку 20 століття, коли царський уряд збудував залізницю від Ковеля до Сарн через Маневичі, але більшість євреїв приїхали після того як Польща отримала незалежність у 1918 році, коли євреїв запросили оселитись на східних територіях. Це були переважно купці, шевці, чоботарі, перукарі, пекарі і ті що працювали з металом. Вони також володіли дрібним товаром, крамницями з товарами із заліза, бакалійними, продавали пиломатеріали. Наприклад Махрук возив речі з Ковеля яких не було в Маневичах. Аарон отримував газети «Момент» та «Радіо» на індиші, які привозили поїздом з Варшави та розподіляв між читачами.Євреї в той період були у добрих стосунках з українцями, тому що їх обох переслідували поляки.[1].

У вересні 1939 року Гітлер напав на Польщу. Гітлер і Сталін поділили Польщу між собою - Німеччина забрала західну частину, Радянський Союз – східну, так Маневичі стали частиною України. В 1941 році Гітлер напав на Радянський Союз, а на четвертий день війни німці прийшли в Маневичі.

Майже усе єврейське населення Маневич було знищено під час ІІ світової війни. 29 серпня 1942 року почалось зосередження євреїв із сіл у район Повурська. Їх ліквідували 4 вересня, а однією із найтрагічніших сторінок історичного розвитку Маневич стали вересневі події 1942 року. Маневицька управа, починаючи з січня 1942 року, бере на особистий контроль єврейське населення селища та навколишніх сіл. За кілька тижнів до 2 вересня 1942 року першого акту знищення чоловічого населення, місцева поліція звозила із навколишніх сіл і зганяла корінних євреїв – мужчин. Всіх їх розміщували у чоловічому гетто, що знаходилося в районі перехрестя теперішніх вулиць Шевченка і Слупачика. При цьому поліцаї наголошували про вивезення всіх стражденних на добро оплачувані роботи, але 2 вересня на околиці Маневич поліційні загони розстріляли частину євреїв, так в перший етап розстрілу було вбито 1840 осіб [2], а через два дні – 5 вересня відбулася повторна акція знищення.

В дуже теплий і сонячний день5 вересня 1942 року, вересневу тишу знову прорізали дошкульні постріли,була здійснена повторна акція знищення мирного населення у Маневичах. Очевидці розповідали про жахливу картину цього видовища. Оскільки жіноче гетто знаходилося по теперішній вулиці Пушкіна, а чоловіче де колишня стара лікарня. Колона формувалася в частині нинішньої вулиці 100-річчя Маневич, де розміщений магазин «Орбіта». В безкінечній смертній колоні знаходились немічні старики, жінки, діти. Мовчазна, покірна і засмучена маса людей рухалася повільно, попереду йшов єврейський духовний лідер Маневичравин Раббі Гордон.[3]. Розігрівшись, тепло одягнені мученики прямо під ноги кидали верхній одяг. Чувся легкий плач дітей. Ці люди з Маневич, Городка, Лишнівки, Троянівки та інших поселень вже знали, що відраховують останні кроки по землі. [4].

В цей же визначений день, на автомашинах із супроводом поліції і німецького підрозділу «СС», їх вивели з Маневич у напрямку села Череваха. Незабаром почулася стрілянина, що дала уявити чітку картину кінцевого результату. Там, в цей день при дорозі на Череваху, колону було розстріляно (нині там меморіальний знак загиблим під час Голокосту маневицьким євреям, який знаходиться на західній околиці містечка у напрямку села Череваха). В цілому було знищено більше трьох тисяч чоловік. Серед приречених чоловіків-євреїв, було багато лікарів, вчителів, осіб що займали керівні посади.

Уникнути в цей день розстрілу вдалося небагатьом, серед тих хто втік і врятувався як правило підлітки – Ілля Ліберман із братом, Ієгуда Мерін, Ілля Гордон, Давид Каноніч. Ці люди складають не повний перелік врятованих.[5].Близько 200 євреїв під час розстрілів втекли і приєднались до радянських партизанських загонів Миколи Копіщука «Крука». Між іншим, при партизанському загоні Коніщука активно діяв цивільний табір, де також убезпечилися немало єврейських родин. Керівництвом табору здійснював

Ф.Є.Гнатюк.

Саме в цих цивільних таборах вдалося спастися батькові Джойла, Шеппе Сюзелю, котрий воював у партизанах. Також в своїх спогадах директор Волинської общини прогресивного іудаїзму Сергій Швардовський підтвердив, що мати зятя президента США Дональда Трампа Джареда Кушнера–Серіл в 1991 році приїжджала із Нью-Йорка на Волинське Полісся, адже його баба, дід і прадід вижили під час Голокосту і примкнули до партизан в урочище Кухів Груд, що знаходиться в лісах Волинського Полісся.

Трагедія цього періоду ще і в тому, що окремі українці пішли на співпрацю з німцями. В селищі Маневичі був німецький гарнізон, що нараховував 6-7 чоловік, а українських поліцаїв було більше 20. Ці люди конвоювали на страту своїх сусідів, друзів і знайомих. Але були й такі, що рятували євреїв. Так, житель станції Маневичі Шелудько Олександр Якимович допоміг переправити у партизанський загін Коніщука 73 особи. В селі Комарово на хуторі до кінця війни переховувався єврейський хлопчик, нині громадянин Ізраїлю. Колабораціонізм, тобто співробітництво з окупантами, не був масовим явищем, а носив індивідуальний характер.[6].

Всі опустілі після євреїв помешкання були пограбовані. За даними підсумкового акту, складеного після визволення обласною комісією по обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, в селищі Маневичі розстріляно 1064 жителі, в цілому ж по районі – п’ять тисяч мирних громадян різних національностей. [7].

Всі ці події були обговорені під час проведення в Маневицькому краєзнавчому музеї 22-24 серпня 2013 року Міжнародної науково історико – краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії євреїв Волині».

Для учасників конференції в Маневичах відбулася презентація спеціальної виставки про євреїв та Голокост в Україні, сфокусованої на Волині, яка висвітлює історію Голокосту. Також відбулося вручення американською делегацією експонатів для музеїв Волині та університетів, видрукуваних видань, деякі з яких перекладено спеціально на українську мову, та вручення музеям віддрукованих банерів виставки, які безкоштовно передані для експозиційної роботи в музеях Волині.

Особливістю події стала участь у заході американської делегації, яку очолив житель США Джойл Сузел із Денвера, у складі дослідників і науковців по Голокосту та представників трьох поколінь євреїв українських нащадків, серед яких 88-річний Гаррі Кемел, який проживав у Маневичах в довоєнний період.

Про життя тогочасного єврейського населення у Маневичах розповів уродженець м. Рожище Гаррі Кемел, який прибув на Україну після 72 років перебування в США. Він також в деталях повідав власну біографію життя в Маневичах до 26 червня 1941 року. Саме тоді він востаннє бачив свою родину. …«Рабі Гордону, єврейському духовному лідерові Маневич, дали всього 5 хвилин, щоб поговорити із засудженими євреями 5 вересня 1942 року перед розстрілом. Серед них була моя сім’я і Джойла. Ми відвідаємо масову могилу, щоб засвідчити повагу до цих невинних людей і дітей також. Вони не вчинили жодного злочину. Їх життя були обірвані тільки тому, що вони були євреями… Я гордий, що служив у Червоній Армії і радий, що мав привілей і можливість воювати з нацистами і звільнити район Рожища. Мені підстрелили ногу і я кульгаю до сьогодні», - розповів Гаррі Кемел.[8].

Зі сторони Волинян в урочистому пленарному засіданні взяли участь голова Маневицької райради Петро Зінчук, перший заступник голови райдержадміністрації Анатолій Артишук, заступник начальника управління культури Волинської облдержадміністрації Валерій Дмитрук, голова комісії Волинської обласної ради з питань міжнародного співробітництва, зовнішньоекономічних зв’язків та інвестицій Микола Давидюк, професор кафедри археології давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Геннадій Бондаренко, директор Волинського краєзнавчого музею, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Анатолій Силюк, виконавчий директор Волинської релігійної громади прогресивного іудаїзму Сергій Швардовський, представники ЗМІ Волині та інші.

Протягом двох днів історики та науковці, спілкуючись між собою, намагались дізнатись більше правдивої інформації про події минувшини та вивчали питання Голокосту Другої світової війни в історії України, історії єврейського населення Волині, історичних постатей та дослідників Голокосту на Волині, увічнення пам’яті жертв Голокосту на Волині, Волині та Волинського Полісся в роки Другої світової війни, загальні проблеми історичного краєзнавства та Волинезнавства.

Згідно із програмою перебування американської делегації на Маневиччині було презентовано пішохідний туристично-екскурсійний маршрут по Маневичам з відвідуванням об’єктів культурної спадщини, відвідані пам’яток історії та місць масових розстрілів євреїв і мирних жителів на Маневиччині,

ЖИЛИ
МАНЕВИЧІ
MANIEVICHI

ЗАГУБЛЕНЕ МІСТО

проведено тематичний вечір в Маневицькому краєзнавчому музеї «Євреї Волині: як вони жили, як вони вмирали, як вони виживали».

Було проведено мітинг-реквієм по вшануванню жертв «Маневицької трагедії 1942 року», організовано зустріч трьох єврейських поколінь з жителями Маневиччини, презентовано виставку американської делегації та з фондів Маневицького краєзнавчого музею «Злочин без строку… Це не повинно ніколи повторитись!..», «Ісаак Гнатюк – Праведник народів світу», презентовано видання «Холокост в Україні» автора ВендіЛовера та «Холокост, Релігія, Філософія і наслідки» Джона Рота та Майкла Беренбаума, спеціально переведених на українську мову. Також учасники делегації взяли участь у відзначенні 22-ї річниці Незалежності України в Маневичах.

Час невпинно йде, віддаляючи людство від подій Другої світової війни, поступово стираючи зі сторінок історії її криваві діяння. Але з пам'яті людської не можна вирвати спогади про втрачений свій край, загиблих в страшних муках рідних і близьких.

_____

1. Спогади ХаймКемелмехер – Гарі Кемел «Маневицький поїзд» МКМ КВ 4738/КДФ 2800 - 1.

2. Державний архів Волинської області. Ф. Р-164, стр.403 (1944-1945 рр.).

3. СпогадиХаймКемелмехер – Гарі Кемел «Маневицький поїзд» МКМ КВ 4738/КДФ 2800 - 2.

4. БорбичМ.. Маневицька трагедія 1942 року. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. М.Луцьк. 2003р.. – С. 298.

5. ШопулкоО., КотикН. «Маневиччина 1941-1944 років: ГОЛОКОСТ». Газета «Нова доба» 1 травня 2010 року.

6. ХомичП.. Маневиччина – крізь віки.Науково-краєзнавчий нарис. –Луцьк : МПП Медіа, 2005р. – 400с. іл.. - С. 44.

7. Державний архів Волинської області. Ф. Р-164, стр.403 (1944-1945 рр.).

8. СпогадиХаймКемелмехер – Гарі Кемел «Маневицький поїзд» МКМ КВ 4738/КДФ 2800 - 3.

Степан ВОЙЧИК ***(Ківерці)***

МІСЦЯ ТРАГЕДІЙ І ПАМ'ЯТІ ЄВРЕЇВ КІВЕРЦІВЩИНИ

75 років тому, в роки Другої світової війни, на волинській землі густо пролилася кров євреїв. Цьогоріч до нашого краю приїздить багато їх з усіх куточків світу, щоб відвідати місця, які були колись для них життєвим простором, де залишилися могили рідних і близьких. Їде в переважній більшості вже друге-третє покоління.

Проживав цей багаточисельний етнос на Волині з давніх часів. У Галицько-Волинському літописі вперше він згадується 1288 року, "місяця грудня в одинадцятий день", коли в Успенському соборі міста Володимира прощалися з померлим волинським князем Володимиром-Іваном Васильковичем: "І плакало тоді над ним усе множество володимирців – мужі, і жони, і діти; німці, і сурожці, і новгородці; і жиди плакали…" [13, с. 445].

В середні віки формуються єврейські громади у Володимирі, Луцьку, Ковелі, Камені-Каширському, Любомлі, Горохові, Ратному, Турійську, Рожищах, Торчині, а в містечках Несухоїжі, Софіївка *(Трохимбрід – **С.В.**)*, Дружкополі (Журавники), Мельниці вони нараховують 80-90 % від їх жителів [17, с.11].

На початку XX ст. євреї складали 10% від загальної кількості населення Волинської губернії царської Росії, а пізніше і Волинського воєводства довоєнної Польщі [17, с.11]. У 1933 р. налічувалось 35 єврейських гмін, у 1939 р. було 3 приватні єврейські гімназії, 11 учительських курсів, 48 шкіл з навчанням на ідиш, мережа хедерів *(хедер – початкова школа, в якій навчалися тільки хлопчики – **С.В.**)* при синагогах [17, с.12], яких, до речі, тільки в Трохимброді (Софіївці) на Ківерцівщині було 7 [3]. Єврейська община Волинської області перед початком Другої світової налічувала понад 100 тисяч чоловік (10% населення), коли українці становили 69,9 %, поляки 15 % [17, с.13].

Архівіст Владислав Наконечний в книзі "По местам трагедий и памяти евреев Волыни (1941-1944 гг.)" наводить таку статистику кількості єврейського населення:

1. Берестечеко – **2625** (грудень 1937 р.).
2. Володимир-Волинський – **20000** (1942 р.).
3. Дружкополь – **925** (червень 1941 р.).
4. Горохів – **3800** (1942 р.).
5. Ігнатівка (Лозішт (Ложишт), село-побратим Софіївки) – **685** (червень 1941 р.).

Місця масового знищення євреїв в роки Другої світової війни.

6. Камінь-Каширський – **3399** (червень 1941 р.).
7. Колки – **860** (грудень 1937 р.).
8. Ковель – **15000** (1942 р.).
9. Локачі – **1350** (1942 р.).
10. Любомль – **8000** (1942 р.).
11. Луцьк – **20000** (1942 р.).
12. Маневичі – **1000** (1942 р.).
13. Луків (Мацеїв) – **2621** (червень 1941 р.).
14. Мельниця – **1200** (1942 р.).
15. Несухоїжі – **517** (червень 1941 р.).
16. Олика – **3500** (1942 р.).
17. Опалин – **582** (1942 р.).
18. Озютичі – **879** (червень 1941 р.).
19. Порицьк – **1432** (червень 1941 р.).
20. Ратне – **2500** (1942 р.).
21. Рожище – **3100** (червень 1941 р.).
22. Софіївка – **3000** (1942 р.).
23. Торчин – **3000** (1942 р.).
24. Турійськ – **1500** (1942 р.).
25. Устилуг – **3000** (1942 р.) [17, с.13-14].

Незважаючи на репресії радянської влади, вивезення багатьох євреїв на Схід, з початком Другої світової війни на Волинь прибувають біженці з Польщі, після її окупації нацистами, а також євреї – спеціалісти із східних областей України.

Потерпаючи від антисемістських дій властей, іншомовного православного і католицького населення, євреї завжди займали своє помітне місце в суспільстві. Вони займалися різними видами ремесел і виробництва, підприємництвом, торгівлею, посередництвом і, навіть, сільським господарством (в Софіївці), були власниками підприємств, заводів, лісопилок, друкарень, домогосподарств. Серед них багато було людей інтелектуальної праці: лікарів, аптекарів, вчителів, інженерів…

Євреї мирно співіснували, дружно жили з усіма сусідами. Нічого не передвіщало лиха. Але з приходом нацистів прийшла й біда…

На окупованій території України нацистські адміністратори з перших днів розгорнули масові вбивства мирного населення. В першу чергу їх жертвами стали комуністи, комсомольці, радянсько-партійні працівники, червоноармійці-оточенці і євреї. За планами загарбників євреї підлягали тотальній ліквідації як нація. Це мало б вирішити "єврейське питання".

Уже з липня 1941 року проведено розстріли 380 єврейських сімей в складі 1847 чоловік в Устилузі, в селищі Рожище – 400 чоловік, в Ратному – 30, на хуторі Підзамче поблизу – ще 415, в м. Камені-Каширському, в селищі Маневичі – кілька сотень, в Колках – 40. Наприкінці липня в м. Луцьку були вивезені і пропали безслідно близько 3 тисяч молодих людей [17, с. 58].

Життєдіяльність євреїв регламентувалася жорстокими спеціальними директивами, наказами окупаційних властей.

З осені 1941 року територія Волині вкривається загородженими колючим дротом резерваціями – гетто:

Жовтень 1941 р.- Берестечко, Горохів, Локачі.

Грудень 1941 р.- Луцьк (11-12 грудня), Любомль.

Лютий 1942 р.- Рожище, Мацеїв (Луків).

Березень 1942 р. - Олика, Ратне, Торчин, Турійськ, Устилуг.

Травень 1942 р.- Володимир-Волинський (1 травня), Ковель (21 травня), Любешів, Маневичі (2 травня).

1 червня 1942 р. - Камінь-Каширський.

Створюються гетто в Несухоїжах, Мельниці, Дружкополі [17, с.62-63].

На нинішній Ківерцівщині місцями трагедій стають селища Ківерці, Олика, Цумань, село Тростянець, містечко-штетл Софіївка (Трохимбрід).

В Олиці (тоді селище було центром однойменного району) вже в липні 1941 року нацисти вбили 11 євреїв, 1 серпня – близько 700 [15]. Наприкінці березня 1942-го в гетто зігнали і в липні-серпні розстріляли понад 4000 євреїв, в тому числі з навколишніх населених пунктів [17, с.37]. Гетто ліквідували. Залишили

Олика. Місце розстрілу євреїв.

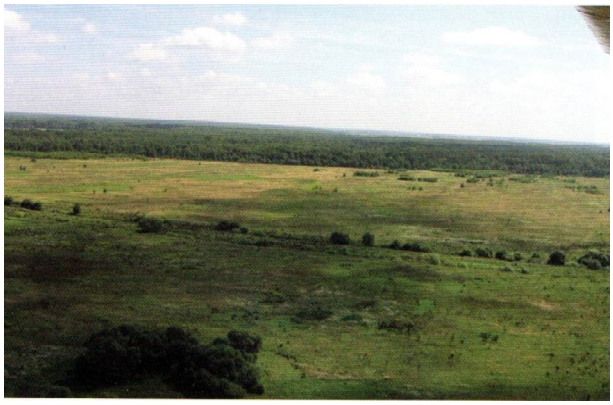
Тростянець. Плита розстріляним євреям.

Пам'ятник у Цумані.

Місце розстрілу євреїв у жовтні 1942 року.

Тут був Трохимбрід…

130 євреїв-ремісників, яких розстріляли пізніше – на початку 1944 року, коли розпочалося вигнання загарбників з олицької землі [15].

В селі Тростянець, розташованому понад автотрасою Луцьк – Маневичі, у 2003 встановлено плиту з написом "На цьому місці влітку 1942 р. німецько-фашистськими окупантами та їх пособниками були розстріляні євреї – жителі села Тростянець". Розстріляні всі, просто за будинками в рідколіссі. А ось кількість жертв не відома. Немає свідків тих подій.

В озерному селищі Цумань (тоді теж райцентр) було знищено 50 євреїв, а також багато українців, поляків. Нині на місці розстрілу встановлений у 2005 році спільний пам'ятник загиблим.

Найтрагічнішою була доля жителів Трохимброда (Софіївки) – унікального містечка-штетла, розташованого поза єврейською територією, побудованого, заселеного і керованого повністю євреями, яке існувало на Ківерцівщині поблизу сіл Журавичі, Домашів, Тростянець, Лопатень, Яромель, Клубочин, Пшебраже, Озеро, Сильне, Городище, колонії Юзефін.

1810 року, можливо й раніше, в ізольованому трикутнику тоді волинських міст Луцька, Рівного та Колок на заболоченій поляні, оточеній густим лісом, тихенько поселилось кілька єврейських сімей. Земля належала місцевому власникові Трохиму, який, зрозуміло, був радий віддати її переселенцям. Через те, що галявиною протікав невеликий струмочок із мілиною, яка дозволяла перейти його вбрід, за поселенням закріпилася назва Трохимів Брід – Трохимбрід [2, с.5-6].

У 1813 році тут народжується перша дитина [7; 27]. 1820-го до трохимбрідівців підселяється ще кілька родин з навколишніх містечок.

Єврейське поселення розросталося повільно. Зміни настали 1827 року, відколи Микола I видав указ про їх призов до царської армії. Уряд розглядав це як практичний та гуманний метод розв'язання єврейської проблеми, оскільки після 25 років військової служби ізольовані від родин євреї переставали бути євреями. Цим же указом сім'ї, які переселилися як землероби на неосвоєні землі, звільнялися від військової повинності. Результат не забарився - населення Трохимброду стало швидко зростати [2, с.198].

І хоч земля Трохима була непридатна для обробітку, це було місце, віддалене від царя і його людей, місце, де євреї могли належати самі собі. Вони рили глибокі дренажні рови за будинками, обіч своїх полів аж до самого лісу.

Грошовиті й працьовиті поселенці звели невдовзі гарні будинки, синагогу, школу, промислові будівлі – 2 млини, олійницю, маслозавод, фабрику гребінців, кольорового скла, бійню. Мешканці навколишніх хуторів і сіл їхали сюди в крамниці за взуттям, одягом, випічкою. Урочище Трохимів брід стало містечком.

У всі ці роки єврейські поселенці суворо дотримувалися своїх звичаїв, особливо шабатту – дня відпочинку в суботу. У п'ятницю вони рано закінчували роботу, а після обіду старі й малі стрімголов бігли купатися, потім йшли в синагогу. Суботнього ранку читалися псалми, Тора. В цей день не можна було працювати, Заборонено також запалювати вогонь. За традицією євреї просили це зробити представників інших національностей, тому в містечко приходило багато людей з навколишніх сіл, пропонували свої інші послуги. На шаббат пекли запашний хліб – халу. Жили всі дружно. У будь-якій події брало участь все населення. Весілля – допомагають куховарити. Похорон – усе місто йшло за труною, інколи навіть не знали, хто помер, а все одно плакали [9].

Приблизно 1825 року поблизу Трохимброду релігійно-протестантська громада менонітів з Пруссії, яка складалася з 21 сім'ї, заснувала села Жозефін (Юзефін) і Софіївку.

1835 року цар Микола I своїм новим указом зобов'язав євреїв мати паспорти і дозволи на усілякі переміщення. Трохимбрід офіційно визнається сільськогосподарською колонією, якій необхідна російська назва. Ніхто не знає, як сталося, але після того, як меноніти того року залишили свої маленькі села і переселилися до родичів у більші поселення в південноукраїнських землях, так звану Новоросію, Трохимброду було присвоєно ім'я менонітського сусіда Софіївки. З того часу село, а пізніше містечко-штетл, існувало з двома назвами: Трохимбрід і Софіївка [2, с.198]. Поляки називали його Зофіювкою [21, 22, 23].

Існує версія, що назву поселення отримало від імені російської цариці Софії, яка дозволила євреям тут поселитися [11; 20; 21; 22].

Можливо, назва успадкована від імені дочки Трохима – власника цієї землі [19, с.210].

1837 року вже трохимбродівці засновують недалеко єврейське село-побратим Ложишт (Ложище), відоме також як Ігнатівка [2, 198], де оселилися ювеліри, ковалі, муляри, шевці, кравці, бляхарі… [4, с.111-113].

1865 року Софіївка одержала статус містечка. Ігнатівка залишилася колонією [2, с.198-199].

В сучасних польських джерелах, зокрема, в "Кресовій Атлантиді" історика Станіслава Славоміра Ніцея є припущення, що у 1876-1978-х роках в Софіївці, в родині багатого єврейського підприємця Єлімелеха

Пам'ятники на місці розстрілів в Софіївці (Трохимброді).

Лоєва, працював як приватний вчитель Шолом-Алейхем (справжнє ім'я Соломон Наумович (Шолом Нохумович) Рабинович – майбутній єврейський письменний і драматург, один із основопожників сучасної художньої літератури мовою ідиш, в тому числі дитячої [3; 19, с. 211; 26].

У 1889 році в Трохимброді проживало понад 1200 осіб (235 сімей) [2], в 1897-му – 1580 [7; 20]. Олександр Цинкаловський вказує, що на початку XX століття в слободі Софіївка Силенської волості Луцького повіту - 2317 жителів (186 домів), міщанська управа, пошта, 16 крамниць, фабрика скла [25, с.390].

В роки Першої світової війни через терени штетлу проходила лінія фронту. Частина мешканців покинула селище ще до серпня 1915 року, коли сюди ввійшли австрійські вояки. В наступному році австрійці збудували в Софіївці католицьку каплицю і військовий цвинтар [7].

1925 року, коли Волинь ввійшла до складу Польщі, тут князем Радзивіллом зводиться великий дерев'яний костел [2, с.200], засновується парафія Святої Софії і Матері Божої Доброї Поради, підпорядкована Колківському деканату Луцької римсько-католицької дієцезії, до якої належали 49 сіл [7].

В 1929 році в містечку налічувалося 1549 осіб, в переважній більшості євреїв [7]. Жили тут і поляки, але їх було кілька родин.

В адресній книзі цього року перелічується близько 90 діючих фірм різних галузей, з перевагою гарбарень і молочарень, господарями яких були Блітцзайн, Фішфадер, Гельман, Поташ, Ройтенберг, Шафран, Шпєльман і Вайнер [19, с.212].

У 1938 році парафія налічувала 3890 вірних. В самому містечку вже діяло сім синагог [4, с.113].

Навчання у семирічній школі було доступне дітям з українських та польських родин, заняття відвідувала єврейська та німецька молодь. Вчительський колектив в основному складався з євреїв, але працювали педагоги українського й польського походження

Ізраїльський письменник Яков Банаї в своїй книзі "Анонімні солдати", що вийшла у світ 1978 року, писав, що євреї проживали своє життя в Софіївці, ніби у власному королівстві. "Тут вперше я зустрів євреїв, що працювали в сільському господарстві, … ходили за плугом, гнали корів на пасовищею. Коли приходив час молитви, вони зупинялися в полі і молилися так, ніби знаходяться в синагозі. Якою чарівною була ця Софіївка!" [4, с.113].

Наприкінці 30-х проводиться електрифікація, діють телеграфна та телефонна станції, продаються газети з Варшави, велосипеди, з'являється автотранспорт. Протягом 1938-1939 років єдину вулицю містечка вкривають бруківкою.

Софіївка стала "класичним кресовим штетлом", оточеним райськими лісами князя Януша Францішека Радзивілла (1880-1967) – останнього ордината Олики.

В рекламному буклеті санаторію в Журавичах у 30-х роках XX століття була подана схема доїзду відпочиваючих до оздоровниці з Варшави та інших міст. Для осіб, які прибували сюди, подавалася й конкретна адреса:

"Majątek Żurawiecze, poczta Zofiówka, pow. Łucki, woj. Wolyńskie.

Telegr.: Zofiówka? Kąpielisko Żurawiecze.

Telefon nr.3 ..." [8].

З початком Другої світової війни населення швидко зростало за рахунок біженців з Польщі і досягло понад 6 тисяч чоловік.

Прихід у вересні 1939 року на Західну України "визволителів" приніс смуту і неспокій.

- Комуністи не любили євреїв, - розповідала у 2012 році 85-річна жителька села Городище Марія Радіон. – зверхнє ставлення до них як до нації другого типу було помітним. Та головною причиною знущань комуни і над ними, і над селянами була жага заволодіти їхніми статками: жида – в Сибір, а майно – розкрасти [14].

Окупація краю нацистами посилила переслідування і грабежі. Їх "новий порядок" на загарбаних територіях був страшним. На початку липня 1941 року окупанти з допомогою шуцманів зібрали 150 чоловіків містечка, на вантажівках відвезли їх на станцію Ківерці і розстріляли в дворі місцевої тюрми [2]. Влітку 1941-го в центрі Софіївки створили гетто, куди звозили євреїв з сусідніх сіл і міст.

Суботнього ранку 9 серпня 1942 року для цього господарського і інтелектуального осередку настав судний день. Тоді до Софіївки в'їхали на мотоциклах 20 німецьких солдатів винищувального спецпідрозділу Айнзатцгруппе, а за ними 11 військових вантажівок приблизно зі 100 шуцманами.

Бетті Гоулд з американського Юнівесіті Хайтс біля Кливленда, тоді Бася Рухель Поташ, 12-літня дівчинка, яка вижила в тому пеклі, розповідала, що неспокійно їхня родина стала почуватися з того часу, коли почався приплив біженців, котрі приносили страхітливі оповіді про те, що діялося на полишених рідних територіях на Заході. Вже тоді батько з двоюрідним братом вирішили побудувати схованку на задньому дворі у великому, довгому та вузькому дерев'яному хліві, де зберігали дерево, інструменти та інший реманент. Ночами тихцем будували фальшиву стіну, зашиту вертикальними дошками. І коли почалася ця вереснева облава, дві сім'ї із 16 чоловік, серед яких було й діти, скориставшись дозволом повернутися до домівки "за речами на вихід", затаїлися в потаємному місці. Через щілини бачили одну з машин, повну дітей. Під дикі крики матерів двоє солдат забирали від батьків малюків і, тримаючи їх за ногу чи за руку, як мішки з м'ясом закидали в кузов. Так вчинили нелюди з її маленьким двоюрідним братиком. Не зрозуміти того, що діялося. Серце рвалося, хотілося кричати, а тут не можна було навіть дихати голосно, бо поруч фашисти. Заплакала маленька дитина двоюрідного брата. Мати задушила її…, щоб врятувати двох старших своїх діток і її, Басю… [2; 22]. Тоді врятувалася й двоюрідна сестра Басі – Еня Гітл Поташ, яка стала партизанкою-ковпаківкою, пройшла фронтовими дорогами до Дрездена, по війні проживала в Луцьку, часто приїздила на місце колишнього Трохимброда. Знали її як Євгенію Швардовську. Померла 2013 року.

Настало 11 серпня. В оточених євреїв шуцмани забирали коштовності: гроші, прикраси, пакували у вантажівки по 100 осіб і відвозили за 3 кілометри до яромельського лісу, де вже були викопані глибокі ями, на краю яких ставили роздягнутих догола людей і розстрілювали. Наступним групам смертників перед стратою наказували лягати поверх мертвих… Так тривало три дні [19, с.213; 27].

Каральна операція закінчилася другим розстрілом 21 вересня – в Йом-Кіппур – "Судний день", день посту, покаяння і відпущення гріхів. У день найважливішого які під час облави зуміли втекти в

найближчі ліси, але згодом були схоплені і знищені як лісова звірина. Всього в яромельських масових могилах закопано понад 4,5 тисячі мешканців Трохимброда і Ложищ [16, с.46; 19, с.213].

Залишилася лише группа з двох десятків євреїв, які обробляли для німців шкіру. Вони були переведені в найбільшу синагогу в північній частині містечка. В грудні місяці, коли скінчилися запаси сировини, німці розстріляли і їх [2].

Синагогу спалили. Мешканців навколишніх сіл і хуторів примусили розбирати житлові будинки, інші приміщення на будівельні матеріали. Награбоване майно вивозили на станцію Ківерці, в Цумань [14] для відправки в Німеччину, розібрали навіть вуличну кам'яну бруківку [27], територію, на якій розміщувалося містечко – розорали [16]. Пізніше партизанам вдавалося спалювати будівлі, щоб останні не попали до рук ворога [27]. Українські націоналісти спалили костел [7]. В серпні місяці 1943 року територія Софіївки перетворилася в пустку, відколи були знищені останні її мешканці, правда, вже польської національності [23, 128].

З багатотисячного єврейського населення Трохимброду залишилися в живих, за різними джерелами, 30-40 чоловік [12; 16, 45; 20; 21]. Це були ті, хто мав фальшиві документи, були сховані українськими та польськими сім'ями, зуміли вислизнути під час облав та з гетто.

Ті, що подалися в ліси, створили партизанську группу на чолі з Гадом (Григорієм) Розенблатом [16, с.45], яка пізніше стала окремою ротою з'єднання Сидора Ковпака. В спогадах Розенблата, надрукованих в Ізраїлі після війни, наводяться імена 64-х євреїв-партизан [18]є

Практично всі трохимбродівці, що вижили, розсіялися по всьому світові. Містечку не судилося відродитися. Не стало єврейського штетла на Волині.

На його місці лише два пам'ятники із лабрадориту, встановлені в 1990 році за сприяння членів софіївських євреїв в Ізраїлі. Один – на місці колишнього в'їзду в містечко з боку с.Яромель, другий – в лісі на місці другого розстрілу. Поруч збережено пам'ятник з мармурової крихти.

Час невблинно йде, віддаляючи людство від подій Другої світової війни, поступово стираючи зі сторінок історії її криваві діяння. Але з пам'яті людської не зникають спогади про втрачений свій край, загиблих в страшних муках рідних і близьких. Усе частіше єврейська спільнота повертається й до історії своїх предків. Початок активному відродженню її літопису поклало перше міжнародне зібрання вихідців з Трохимброду на території знищеного містечка в серпні 2009 року. В 2013 році в Маневичах проходила Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція "Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії єврейської громади на Волині [12]. В жовтні та листопаді 2017 року в Луцьку, Маневичах, Ківерцях, Видерті та в багатьох інших населених пунктах області були великі делегації нащадків волинських євреїв з Німеччини, Ізраїля, Канади, США.

Історії забутого Трохимброда присвятив свою книгу "Порожні небеса" Авром Бендавід-Вал, американський письменник, економіст, дослідник єврейського минулого Волині Матеріал базується на підставі спогадів вихідців із містечка та сусідніх сіл Шоїла Бурака, Михайла Демчука, Тувія Дрорі, Бетті Голд, Бетті Хельман, Іди Лісс, Рішарда Любінські, Панаса Мудрака, Віри Шуляк, Шмуліка Поташа, Шоеля Ройтенберга, Євгенії Швардовської, Ганни Ціпорен та ін.[10]. Пізніше на основі твору був знятий документальний фільм "Загублене місто" (режиссер Джеремі Гоулдшейдер, 2013) [9].

Молодий американський письменник, емігрант в третьому поколінні Джонатан Сафран Фоєр у свої 25 років написав, можна вважати, автобіографічний роман "Повна ілюмінація". Автор шукає своє коріння на батьківщині діда-одесита, якого в далекому 1942-му в Трохимброді врятувала дівчина по імені Августина, і хоче зрозуміти: Хто він? Який багаж несе його історична пам'ять? Твір опублікований у 2002 році, перекладений п'ятнадцятьма мовами світу, в тому числі й українською, розійшовся тиражем понад півтора мільйона примірників. Досить актуальний, з твердженням, що антисемітизм і неонацизм можуть породити новее чудовище Голокосту [1; 6; 18]. За мотивами цього твору знято фільм "И все освітилось" або "Світло навкруги" (режисер Лів Шрайбер) [11; 24].

І таких Книг Пам'яті – десятки. Доля єврейського містечка, зниклого в минулому столітті, і нині не залишає байдужим нікого.

"Страшні події минулого жахають своєю жорстокістю, але ми маємо їх пам'ятати, пам'ятати, щоб не допустити цього знову, пам'ятати заради тих, хто помер". Це слова Назара Мазилюка [14], з якими не можна не погодитися.

---

1. Бежан Елена. Страшная память Трохимброда (о романе Джонатана Фоера "Полная иллюминация") [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://izvestiya.odessa.ua/ru/2013/05/25/strashnaya-pamyat-trohimbroda-o-romane- dzhonatana-foera-polnaya-illyuminaciya.

2. Bendavid-Val Avrom. The Heavens are Empty. Discovering the Lost of Trochenbrod. – New Eork: Pegasus Books, 2010. – 222 s.

3. Войчик С. Загублене місто // Вільним шляхом. – 2017. – 8, 15 липня.

4. Гаврилюк М. Квітка серед гаю /Гаврилюк М.Г.–Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2017.–155 с.

5. Делегация (Трохимброд) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jewishvolyn.com/ru/events/delegaciya-trohimbrid.

6. Дидковский Сергей. Свой среди чужих: иностранные писатели с украинским следом // Культура. – 2014. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://xxl.ua/zhizn/kultura/svoj-sredi-chuzhix-inostrannye-pisateli-s-ukrainskim-sledom.html.

7. Zofiywka (powiat iucki) [Електронний ресурс].– Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/Zofi%C3%B3wka_(powiat_%C5%82ucki).

8. Zurawicze. Pierwsze kapielisko na Wolyniu [Електронний ресурс].– Режим доступу: https://www.facebook.com/npptsuman/posts/2089843464573415 .

9. Загублене місто: Історія Трохенброду // Фільм. – USA: Goldstreet Films, 2013.

10. И все осветилось, Бендавид-Вал Авром //Юнионпедия Трохимброд [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://ru.unionpedia.org.

11. Ивушка Наталья, Иванова-Стопко Лена. Трохимброд [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.liveinternet.ru/community/puteshestvuya_ukrainoy/post388936358.

12. Історія євреїв Волині. Конференція, організована у Маневичах, серпень 2013. –20 с.

13. Літопис руський / Пер.з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XYI+591 с.

14. Мазилюк Назар. Забута історія // Вільним шляхом. – 2015. – 12 грудня.

15. Мой штетл. Еврейские местечки Украины [Електронний ресурс].– Режим доступу: http//myshtetl.org/volyn/olika.html.

16. Наконечный В.А. На еврейской волне: статьи. На укр. и рус. Языках. – Луцк: Надстырье, 2006. – 180 с.

17. Наконечный В.А. По местам трагедий и памяти евреев Волыни (1941-1944 гг.): Статьи. На укр. и рус. Язиках. – Луцк: Надстырье, 2008. – 188 с.

18. Неділський В. Трохимбрід прийшов з небуття // Вільним шляхом. – 2017. – 21 жовтня.

19. Niciea Stanisiaw Siawomir. Kresowa Atlantyda. Historia I mitologia miast kresowych. Tom YIII. – Opole: Opolgraf, 2016. – 288 st.

20. ODZER. Трохимброд - втрачене місто... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://board.lutsk.ua/topic/137882-trohimbrod-vtrachene-misto.

21. Трохимбрід. Матеріал з Вікіпедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org.na

22. Трохимброд. Материалы из Википедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki.

23. Turowski Jyzef, Siemaszko Wiadysiaw. Zbrodnie nacjonalistyw ukrainskich dokonane na ludnoњci polskiej na Wolyniu 1939-1945. – Warszawa, 1990. – 180 st.

24. Фильм "И все осветилось" – мнение [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://loyso.ru.

25. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т.2. – Вінніпег, Канада, 1986. – 580 с.

26. Шолом-Алейхем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BC-%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D1%85%D0%B5%D0%BC.

27. Шульгач Валентина. Історія не може бути забута… // Вільним шляхом. – 2016. – 16 квітня.

Валентина ЄГОРОВА-САСОВСЬКА ***(Луцьк)***

ВОЛИНЬ – ТВЕРДИНЯ УКРАЇНСЬКОГО ДУХУ

> «...Український народ матиме змогу свобідно жити й розвиватися тільки тоді, коли визволиться з гніту й визиску російсько-большевицького імперіялізму, коли позбудеться всякого поневолення і стане сам господарем на своїй землі, в Самостійній Соборній Українській Державі...»
>
> (Степан Бандера)

На початку ХХ століття українські патріоти обрали символом національно-визвольної боротьби червоно – чорне поєднання кольорів. Сьогодні ці барви мають стати символом пам'яті про Героїв-вояків Української Повстанської Армії, які віддали своє життя, здобуваючи нашу незалежність.

На літо 1942 року склалося надзвичайно важке становище. Нацисти встановили та зміцнили свої органи влади, почали грабувати Україну, вивозити сировину, робочу силу в Німеччину, розстрілювати мирне населення, палити села [19, с. 94]. Друга велика небезпека, що нависла над Україною із зими 1942 р.

, - це наступ радянських партизанів, які сунули з білоруських лісів [6, с. 67]. На 1942 р. з'являється ще й третя небезпека - це польські колоністи, які встигли вже об'єднатися і організуватись у загони Армії Крайової [8, с.202.]

На захист народу встає Українська Повстанська Армія. Головними завданнями якої є: оборона українського населення від загарбників та боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу [2,с .17].

І вже на самому початку опору окупантові, Волинь – вирізнилась: перша виступила проти нового загарбника, першою почала організовувати на терені Волині загони самооборони, на основі яких була утворена УПА [20].

Об'єднання та структурування українського повстанського руху припало саме на 1943 р. Рішення про зміну пріоритетних напрямків повстанського руху на українських землях було прийняте ще в лютому 1943 р., під час роботи ІІІ конференції Проводу ОУН(б). Було вирішено перейти від політичних до збройних методів боротьби з окупаційною владою та залучити українські повстанські сили [10, с.249].

Пізніше ці формування виступили попередниками створення військових округ УПА - «Північ»: «Заграва», «Богун»,«Турів»,«Тютюнник» [21, с. 220]. У зверненні командування ВО «Турів» до українського населення у серпні 1943 р. вказувалося, що «УПА бореться за Самостійну Соборну Українську Державу, а в спілці з іншими поневоленими народами — за самостійні національні держави. УПА б'є і буде бити всіх тих, хто хоче так чи інакше поневолити Україну» [7], [22].

Щодо Волині, то більша частина її території структурно входила до складу Воєнної округи «Турів». Окрім Волинської області, до ВО «Турів» восени 1943 р. належали землі Берестейської області теперішньої Білорусії [3].

На кінець літа - початок осені 1943 року припадають вдалі військові операції підрозділів УПА на Волині. Однією із таких операцій стало захоплення м. Камінь-Каширський [15,с.25] підрозділами загону «Озеро під командуванням Юрія Стельмащука «Рудий» і шефа військового штабу Олексія Шума «Вовчак»в ніч з 19 на 20 серпня.

Коротка історична довідка.

Юрій Стельмащук «Рудий» народився у1920 році в селі Коршів Луцького району Волинської області.З 1939 року член Луцької юнацької ланки ОУН.

З 1942 року військовий референт, заступник провідника Ковельського окружного проводу ОУН. Організатор перших відділів УПА на Волині.

Командир загону УПА «Озеро».Командир ВО «Турів» (1943–1944).

Командир ЗГ«Завихост» № 33 (1944–1945).Оперативно-військовою групою Камінь-Каширського РВ НКДу селі Рудка-Червинська схоплений і засуджений військовим трибуналом НКВС до розстрілу. Вирок виконано у 1945 році в Лук'янівській в'язниці міста Київ [1,с.630].

Коротка історична довідка.

Олексій Шум «Вовчак»народився у 1919 році в селі Шайно (тепер село Журавлине) Старовижівського району на Волині.Служив у польській армії.

З 1938 року член ОУН, провідник юнацької ланки ОУН. Політв'язень польських тюрем.Командир Української допоміжної поліціїу селі Деревок Любешівського району. Референт Ковельського окружного проводу ОУН (1941–1943). Командир сотні куреня УПА «Стохід».Командир загону «Помста Полісся». Заступник командира і начальник штабу ВО «Турів»(1943).Керівник військової операції з ліквідації генерала Вермахту Віктора Лютце. Загинув у 1944 році в бою з німецьким відділом розвідки поблизу села Луковичі Іваничівського району [1,с.721].

З цього районного центру німці здійснювали часті каральні й господарчі операції в навколишніх українських селах, в тому числі спалення Кортелісів. Поряд з містечком була німецька авіаційна база, тому райцентр мав солідний гарнізон - роту вермахту і роту поліції (польського шуцманшафту), всього близько 350 чоловік [5, с.41].

Командир загону УПА «Озеро» Юрій Стельмащук «Рудий» залучив до спецоперації курінь Павла Климука «Назар, Крига», сотню УПА під керівництвом Івана Климчака «Лисий» і сотню Тихона Зінчука «Кубік» куреня Олексія Громадюка «Голобенка» - до 800 вояків, яким було надано важкі міномети і 75-міліметрову гармату.

19 серпня повстанці підійшли у ліс за 12 км від міста. В ніч на 20 серпня спеціально відібрані добре загартовані у боях 30 вояків УПА з куреня Павла Климука «Назар» під керівництвом командира розвідки Дмитра Казвана «Черник» напали на укріплення німців на Гірці [26].

Згідно з донесенням хорунжого «Мрії» «Черник» мав свого агента в штабі червоного генерала Федорова. Таким чином повстанці знали про плани червоних захопити Камінь-Каширський і вирішили

випередити їх. «Черник» два дні перебував у місті і розвідав розташування сил ворога [25]. За півгодини укріплення було захоплене, а нацисти стягували допоміжні сили з околиць міста. Тоді в наступ пішли основні частини УПА.

Два важкі вибухи з повстанської зброї сколихнули Камінь-Каширський, «заклекотали» кулемети. Оточення німців із підніжжя Гірки відступило, а ті, які відстрілювалися з будинків – здалися. На світанку бій стих. Повстанці перемогли і здобули цінні трофеї: понад 20 тис. набоїв, 5 кулеметів, 4 машини, понад сотню пістолетів, 16 друкованих машинок, 4 радіоприймачі, 11 коней з сідлами, 7 мотоциклів, 1 легкову машину, 15 полонених і багато продуктів [26]. Майже тиждень сотня підвід возила на склади Хотешова майно, зброю, продовольство, де знаходилося господарча база УПА-Північ[23]

Втрати ворога: 120 вбитих (польські поліцаї та солдати вермахту). Втрати УПА: 2 ранених. Здобуто багато зброї і військової амуніції [28].

Мешканці міста радо вітали повстанців, повідомляли їм про розташування нацистів у районі. Полонені нацисти на допитах зізналися, що спалили 2500 тисячі мешканців українського села Кортеліси [26]. На території міста та його околиць було поширено українську владу, яку очолював Устим Кузьменко «Ярослав». Лише наприкінці вересня 1943 р. Камінь-Каширський було відбито у повстанців партизанським з'єднанням Олексія Федорова, проте ненадовго, бо місто захопили німецькі війська, що надійшли з Ковеля [10, с.255]

Коротка історична довідка.

Павло Климук «Назар, Крига» народився у 1904 році в селі Скулин Ковельського району Волинської області. Працював учителем у с. Кортеліси Ратнівського району. Вчителював у м. Ковель (1939–1941). У 1941 році інструктор шуцманшафту в смт. Луків Турійського району). Командир шуцманшафту в селі Піски Березівського району Брестської області. В 1943 році перейшов в УПА.

Командир куреня загону УПА «Озеро». Очолив успішний напад на німецький гарнізон м. Камінь-Каширський (20.08.1943). З 1944 року командир бригади УПА «Пам'ять Базару» ЗГ № 33. Загинув в 1944 році у бою з підрозділом військ НКВС поблизу села Велика Глуша Любешівського району Волині [1, с. 328].

Коротка історична довідка.

Іван Климчак «Лисий» народився в 1912році у селі Тартаків Сокальського району на Львівщині.

Член Організації Українських Націоналістів. Чотовий вишкільного куреня імені Євгена Коновальця в місті Луцьк (1941).Заступник командира Мацеївського шуцманшафту,що базувався в смт. Луків Турійського району Волині (1942).

У1943 році перейшов в УПА і призначений командиром сотні. Командир куреня УПА «Буг», командир бригади УПА «Пилявці» ЗГ № 33. Помер у 1944 році від поранення оперативно- військової групи НКВД в урочищі Олочно Шацького району на Волині.Його уже мертве тіло було виставлено на шибениці в Шацьку.У 1941 році у місті Львові органи НКВС арештували сім'ю і розстріляли батьків [1, с.328].

Коротка історична довідка.

Дмитро Казван «Черник»народився у 1915 році в селі Охматків на Рівненщині. Член Організації Українських Націоналістів.Служив у польському війську, отримав звання капрала. Працював директором школи с. Копачівка Рожищенського району. Командир вартівничої сотні Української допоміжної поліції в місті Дубно. Військовий референт Дубенського окружного проводу (1942–1943). Командир розвідки куреня УПА Павла Климука «Назар» загону «Озеро». Шеф військового штабу ВО «Богун»(1943 –1944). Провідник Дубенського надрайонного проводу ОУН (1945-1946). Загинув у 1946 році в селі Глибока Долина Дубенського району.Посмертно отримав військове звання майор УПА. Лицар Золотого Хреста Бойової Заслуги 2-го класу [13,с. 97].

Коротка історична довідка.

Тихон Зінчук «Кубік» народився у 1909 році в селі Несухоїжі (тепер село Тойкут) Ковельського району Волині. Служив у ПА (1936–1937). Постерунковий Української допоміжної поліції села Несухоїжі (1942–1943).З 1943 року ройовий в сотні УПА Федора Шабатури «Щука». Командир сотні, а згодом куреня загону УПА «Озеро» (1943 -1944), базувався в Скулинському лісі Ковельщини. Учасник бою з німцями поблизу села Радовичі Турійського району (7–9.09.1943). Командир бригади УПА «Соборна Україна» імені Вовчака ЗГ«Завихост» №33. З 1945 року шеф зв'язку Північно-західного краю.З 1946 року провідник Ковельського надрайонного проводу ОУН.Загинув у 1946 році в бою з ОВГ МДБ неподалік села Волосівка Турійського району. Посмертно присвоєно звання сотенного УПА. Лицар Срібного Хреста Бойової Заслуги 1-го класу[1, с.236].

Упродовж весни-літа 1943 р. сотня УПА «Кубіка» щодо оперативності підлягала командирові куреня

Схема ВО УПА-Північ.

Адам Антонюк- Дубинський.

Андрій Михалевич- Шугай.

Денис Марчук, фото Магадан, 1954 рік.

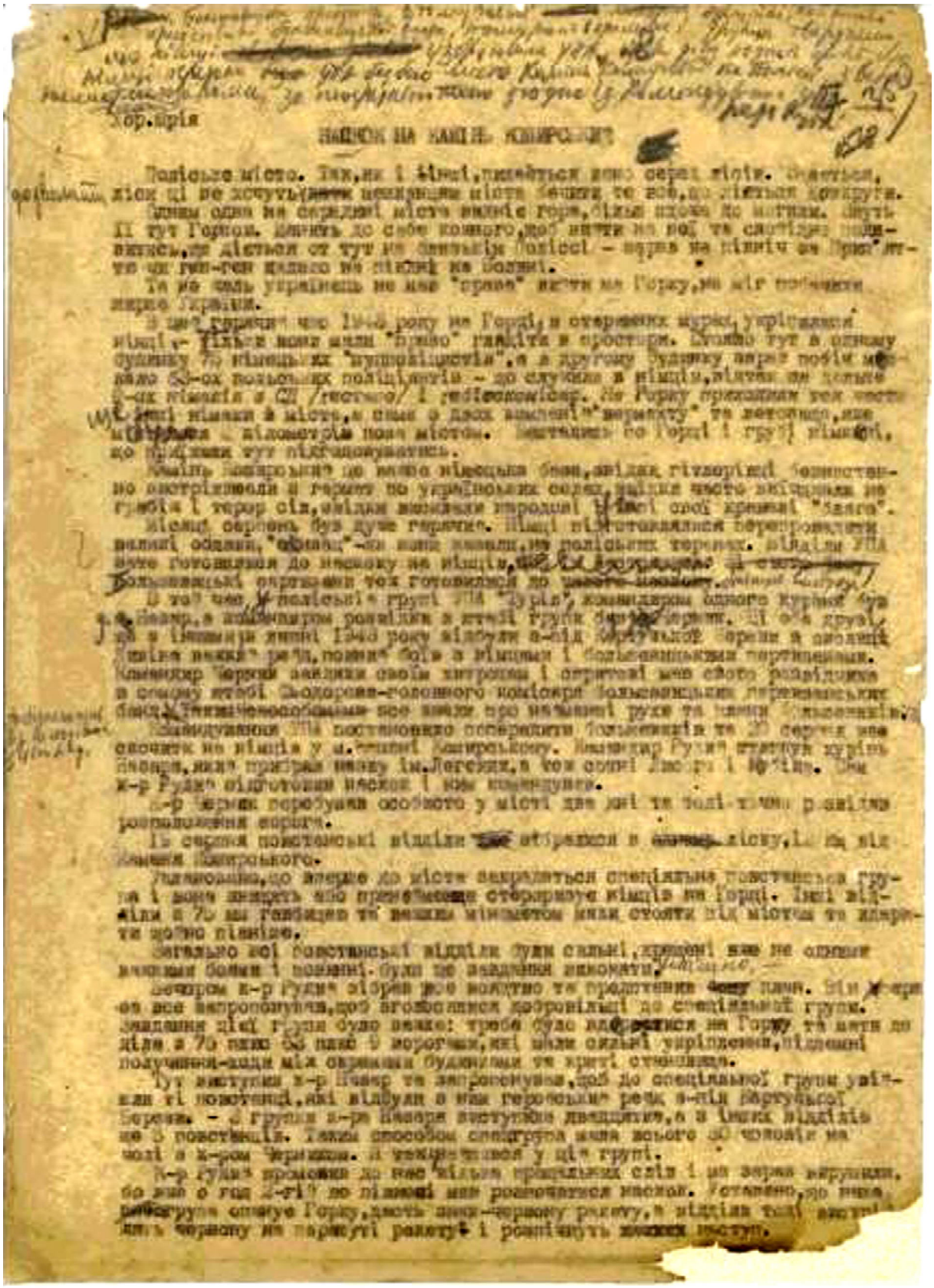
Дереворит Громадюка Олекси-Голобенко.

Дмитро Казван- Черник.

Іван Климчак–Лисий.

Звіт про захоплення м. Камінь-Каширський.

Любов Гнатюк – Русалка.

Михайло Маковецький- Джумко фото у в'язниці м. Луцька 1952р.

Ніна Березюк- Волошина з чоловіком Ростиславом Волошином. Фото 1938 р.

Олекса Шум-Вовчак.

Справа на фото Василь Сементух- Ярий.

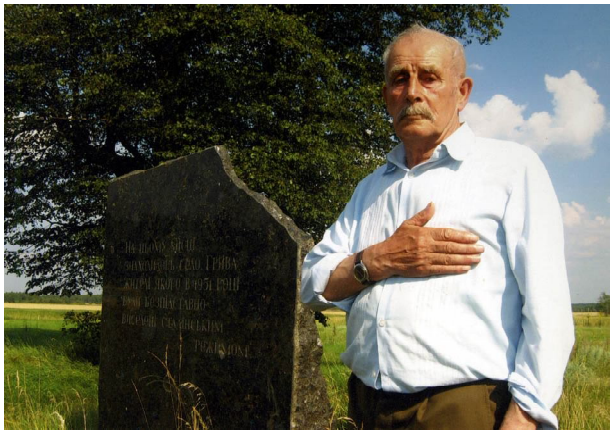
Справа на фото Пелагея Герасимчук – Оля.

Юрій Стельмащук- Рудий.

Микола Супрунович, вояк УПА сотні Кубіка.

Олександр Бабінчук - ветеран УПА біля знаку на місці де було село Грива.

Памятник воякам УПА в с. Скулин.

Олексію Громадюку «Голобенко» , який маючи у своєму підпорядкуванню, окрім загону Тихона Зінчука, сотні «Гонти», «Князя», «Крилатого» і «Розважного» (вишкільна сотня артилерії), вдало оперував на північній Волині проти численних груп радянських партизанів та каральних відділів німецької поліції та польської Армії крайової, які грабували місцеве населення та знищували учасників національного руху Опору. Цей повстанський командир ще діяв під псевдом «Ромб», «Архип» [18, с.69].

Через брак джерел, відомо лише про деякі бої, зведені сотнею «Кубіка» у складі куреня «Голобенка» проти ворогів української державності впродовж весни – літа 1943 р. Так, колишній вояк сотні «Кубіка» Микола Супрунович [16] згадує, що в серпні сотня разом із куренем «Назара Криги» й відділом «Лисого» бере участь у нападі на волинське містечко Камінь- Каширськ, де захоплює чималі трофеї [4, с. 294; 12, с. 218–219]. Полонених окупантів було передано СБ. За твердженням Миколи Супруновича, вивозом трофеїв із містечка до повстанського табору займалася безпосередньо чота «Залізного» із сотні «Кубіка»; вона ж узяла й активну участь у бою за оволодіння Каменем-Каширським [18, с.72].

За невідомих обставин відбулася зустріч «Голобенка», з художником із бункерів УПА Нілом Хасевичем. Наслідком зустрічі є його дереворит – портрет Олексія Громадюка. Колишній вояк УПА Микола Супрунович розповідав, що зустрічав Ніла Хасевича у вересні місяці 1943 року в м. Камінь – Каширський, коли місто було звільнено від німецьких карателів [16]. Найбільш вірогідним є те, що Ніл Хасевич задумав створити дереворит командира УПА «Голобенка», саме в м. Камінь-Каширську після названих подій.

Коротка історична довідка.

Олексій Громадюк «Голобенко», «Острізький» народився у 1912 році в селищі Голоби Ковельського району Волинської області.

З 1930-х років в Організації Українських Націоналістів. Служив у ПА, отримав звання поручника. Командир куреня загону «Озеро» ВО «Турів» (1943).

Командир загону ім. Богуна ВО «Турів». Начальник штабу ВО «Турів»(1944).

Начальник штабу з'єднання груп «Завихост» №33. Загинув у 1944 році під час нападу військ НКВС

на нараду керівництва УПА біля хутора Ями Рафалівського району на Рівненщині [1, с.228].

Коротка історична довідка.

Ніл Хасевич «Бей», «Зот» народився у 1905 році в селі Дюксин на Рівненщині. Український художник, графік, активний громадський і політичний діяч. Співробітник референтури пропаганди крайового проводу ОУН на ПЗУЗ. Автор агітаційних матеріалів, дереворитів, бофонів, ескізів нагород. Працював у редакції журналу «До зброї», сатиричних журналів «Український перець», «Хрін». Застрілив себе у 1952 році, будучи оточеними ОВМД в криївці села Сухівці Рівненської області. Лицар Срібного Хреста Заслуги та медалі «За боротьбу в особливо важких умовах» [1, с.931].

Зв'язковою у Ніла Хасевича була Ніна Березюк-Волошина «Домаха». Народилась вона у 1913 році в селі Підріжжя, нині Ковельського району Волині. Член Організації Українських Націоналістів. З1941 року працювала секретарем у «Жіночій Службі України». З 1942 році в УПА. У 1946 року засуджена органами УНКДБ на 10 років таборів ГУЛАГу. Відбувала покарання в Мордовській АРСР, поселення Явас. Проживала у місті Нововолинськ, померла у 1971 році [1, с.206].

Село Хотешів Камінь-Каширського району називають на Волині другою столицею УПА. Тут розташовувалась база з'єднань та загонів УПА — «Північ», оточена з одного боку непрохідним болотом, а з іншого — лісом. Основні повстанські сили, які свою діяльність поширювали на Камінь-Каширщину, зародилися в межах сіл Хотешів та Котуш.Перші групи повстанців сформували місцевий священик Олександр Білецький та Петро Маковецький «Вовчок» [25].

Вони згуртовували навколо себе місцеву молодь,проводячи велику пропагандистську роботу. Наприкінці 1942-го було сформовано першу боївку. Її основу склали добровольці Української допоміжної поліції, які перейшли в ліс із зброєю в руках. Першим був Петро Маковецький (1910 р.н.), член ОУН, комендант Української допоміжної поліції в селі Хотешів [23].

З весни 1943 року командир першого підрозділу, що діяв на на території Камінь-Каширського району. З кінця 1943 року- референт ЮЛ Брестського надрайонного проводу ОУН. Був вбитий у 1944 році червоними партизанами в рідному селі Хотешів. Допомагав йому в боротьбі рідний брат Олексій «Тихий», господарчий референт Ратнівського районного проводу ОУН.

З часом бажаючих вступити в УПА стає тут більше, ніж зброї. У селі Котуш було влаштовано військовий комісаріат. Новобранці УПА дали клятву на символічній могилі Тараса Шевченка, яка була насипана в Хотешеві навесні 1943 року і провели військовий парад. На черзі було зміцнення матеріально-технічної бази в урочищі Зарічки, Точища та біля села Підгір'я. Саме в Підгір'ї формуються склади зброї, пекарня, млин, ремонтні майстерні, кухня, м'ясний, ковбасний цех та аптечний склад.

У Хотешеві діяла старшинська школа, яка до весни 1944 року випустила два старшинських і три підстаршинських курси [24].Сам Хотешів та прилеглі поселення повстанці називали територією «вільної України» [23].У лісах довкола Хотешова активно діяв курінь Павла Климука «Назар, Крига» загону УПА «Озеро». Курінь переважно був укомплектований жителями довколишніх сіл [3, с.100].

Сотня Івана Кобця «Мазепи», яка входила в курінь «Назара» з літа 1943 року, мала найкращий вишкіл у всій групі. Крім того, Кобець зі своєю сотнею здійснював рейди на територію Брестської області. І були ці рейди небезуспішними. Іван Кобець народився у 1912 році в селі Річиця Ратнівського району Волинської області. Служив в Українській допоміжній поліції смт. Ратне (07.1941–1943). Базувався в селі Зарудчі Любешівського району. Загинув в 1945 році у бою з ОВГ НКВС в с. Грива Камінь-Каширського району Волині.А ще були сотні «Поділля», «Хмари», окремий відділ «Голуба»[25].

В селі Великий Обзир дислокувався деякий час штаб УПА "Північ". Сотні УПА також стояли у Пнівному, Фаринках та інших селах.

У лісовому масиві між селами Верхи та Стобихва, захищений із одного боку непрохідним болотом, знаходився військовий шпиталь УПА, який організували Лікар Євген Каранович з медсестрою Марією [14], [24].

В одному із боїв в селі Тоболи поблизу Каменя-Каширського потрапила в засідку військ НКВД і загинула 25.07.1945 року Гнатюк Любов «Русалка» (1921 р. н.) родом з села Гаразджа Луцького району. Член ОУН. З 1941 року провідник жіночої ланки Ковельського окружного проводу ОУН, а з 1943 року провідник ЖЛ Волинського обласного проводу ОУН. Згодом шеф відділу Уряйського Червоного Хреста ВО «Турів», ЗГ «Завихост» № 33. Лицар Срібного Хреста Заслуги УПА [1,с.272], [11, с.69].

Загинув на Камінь-Каширщині біля села Нові Черевища у 1951 році, оточений агентурно-бойовою групою МДБ Андрій Михалевич «Шугай», знаменитий командир куреня УПА, провідник Ковельського та Любомльського надрайонних проводів ОУН, родом з села Замшани Ратнівського району.З ним загинули: Тимошик Клим «Роман», провідник Камінь-Каширського проводу ОУН та Герасимчук Пелагея (Оля),

референт технічної ланки. Андрій Михалевич «Шугай» – лицар Срібного Хреста Заслуги[1, с.470].

Ще один славетний командир, повязаний з Камінь Каширським районом - Василь Сементух «Ярий», провідник Камінь-Каширського надрайонного проводу ОУН в 1946-1947 роках. Він з 1920 року народження, родом з хутора Печище, що поблизу села Облапи Ковельського району. Член Організації Українських Націоналістів з 1939 року. Командир відділу військової розвідки ВО «Турів» (1943-1944). Референт і провідник СБ Ковельського окружного проводу ОУН (1949-1954) у 1954 році був оточений оперативно-військовою групою МДБ в криївці села Буцин Старовижівського району, застрілив себе, щоб не потрапити в полон. Лицар Срібного Хреста Заслуги[1, с.608], [17, с.256].

Зафіксовані факти що останнього вояка УПА у Хотешові спіймали у 1952 році. Це був Михайло Маковецький «Джумко». Родом Михайло з села Хотешів. Народився у 1921 році. Був членом Організації Українських Націоналістів з 1942 року. Пройшов військовий вишкіл УПА. У 1945 році був ад'ютантом Брестського надрайонного проводу ОУН. З 1946 року господарчий референт місцевої боївки Адама Антонюка «Дубинський». Пізніше діяв, як провідник Ратнівського районного проводу ОУН. Військовим трибуналом Прикарпатського ВО у 1952 році засуджений до розстрілу[1, с.436].Як засвідчують архівні дані, розстріляний у Луцькій тюрмі 2 липня 1952 року [24].

Адам Антонюк «Дубинський» теж був уродженцем села Хотешів, 1918 року народження. З1941 року служив в Українській допоміжній поліції рідного села.Чотовий УПА, діяв в селах Видричі, Хотешів, Борки, Черче Камінь-Каширського району. З 1944 року заступник провідника, референт СБ Брестського окружного проводу ОУН. Загинув в 1951 році у бою з оперативно- військовою групою МВС в селі Великий Обзир Камінь-Каширського району [1, с.100].

Діяли в його боївці місцеві брати -Калапуц Адам 1921 р. н. кущовий юнацької ланки ОУН і Калапуц Кирило «Зарічний»1916 р. н. З 1944 року провідник Камінь-Каширського надрайонного проводу ОУН. Загинув 1946 році в бою з ОВГ Ратнівського РВ НКВС.

Уродженці села Хотешова брати Адам Королік «Горжненко»(станичний ОУН,засуджений до 15 років каторжних робіт) та Іван Королік «Токар» (провідник Ратнівського районного проводу ОУН, загинув в бою з підрозділом НКВС) уславили своєю звитягою рідну землю [1, с.358].

Відважним вояком УПА був Денис Марчук «Смілий» - місцевий герой. У 1945 році засуджений на 25 років таборів ГУЛАГу. Покарання відбував у Магадані. «Буду боротися до загину за Україну і за вашу волю, дітки», – такі слова залишив Денис Марчук нащадкам.

Для нас вояки Української Повстанської армії – це легенди. Вони – легенди, тому що передали нашому поколінню віру у незалежну Україну. Їхня слава, їхня боротьба – це наша можливість утвердити в 21 столітті українську державу, утвердити сьогодні і назавжди, підняти синьо-жовтий прапор над Луганськом і Донецьком, пройтись маршем переможців в Сімферополі та Севастополі. І ми це зробимо українці 21 століття! І ми це зробимо заради легенди УПА, заради майбутнього нашої держави! Ми пам'ятаємо слова з якими вони йшли у бій, які сьогодні є в наших серцях: «Велику правду для усіх єдину, наш гордий клич народові несе, Вітчизні ти будь вірний до загину, нам Україна вища понад все».

1.Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955) - Торонто - Львів, 2014 - С.1071

2. Літопис УПА т.5.Торонто.1984.с.17, с.109, с.134.

3. Денисюк В. Т. Літопис Камінь-Каширщини: Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк: Надстир'я, 2001. — С. 99.

4. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій : у 2-х т. Т. 1 / О. Денищук. – Рівне : [б. в.], 2008.– 448 с.

5.Дзьобак В. 1943-й - рік посилення, оновлення і активізації боротьби//ОУН і УПА в 1943 році. Документи. - Київ, 2008. – С.41

6.В.Г.Дмитрук. Вони боролися за волю України.Луцьк.2006.с.9,с.67, с.73,с.74,с.75,с.115,с.116,с.263,с.306-307.

7.С.Мазурець. Повстанськими стежками. Луцьк. Надстир'я. 2002.с.144-145,с.148-153,с.178,с.199-203.

8.В.Косик.Україна і Німеччина у Другій світовій війні.Львів.1993.с.202.

9..Островецька А. Островецький Р. Волинь. Земля нескорена. Краєзнавчий нарис.Луцьк.2006.с.48.10.

10. Український визвольний рух.— Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2012. — Збірник 17. - с.249

11. Я.Антонюк. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк. Волинська книга.2007.- 176 с.

12. Романюк Ф. Так визрівала воля / Ф. Романюк. – Луцьк : [б. в.], 2010. – 384 с.

13.Вавренчук М.Вірні присязі. Учасники національно- визвольного руху. Рожищенський район.- Луцьк, 2017.

–С. 301

14. Газета «Волинь- нова». Стаття «Тут була столиця УПА на Поліссі». 23.10.2017. с. 1

15.Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. Документи і матеріали… — С. 25.

16.Спогади Миколи Супруновича, псевдо «Щупак» чотового УПА сотні «Кубіка» куреня «Голобенка», 1926р.н., який проживає в м. Ковелі. Записані автором роботи в листопаді 2007 р.

17. ОУН і УПА на Горохівщині: історико-краєзнавче дослідження. Андрій Криштальський. Терен, 2014.- С.347

18. Лавренко Я. Боротьба за незалежність української нації на Ковельщині. Спогади учасників визвольних змагань / Л. Лавренко. – Луцьк : [б. в.], 2007. – 132 с.

19. В.Філяр. Розвиток українського самостійного руху на Волині у 1943-

944рр. Виникнення УПА. Україна-Польща: важкі питання.Матеріали II

Міжнародного семінару істориків. «Українсько-польські відносини в

1918-1947рр».Варшава.22-24 травня1997.

20.Газета «Нація і Держава». Стаття «Волинь–повстанський край».10.10.2006.с.4.

21.Вовк О.Організаційне оформлення УПА в контексті політичної ситуації. Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько–українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. Львів.2003.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 25—25 зв.23. ratpresa.com.ua

24. polissia.ne

25. volyn.com.ua

26. kamin.rayon.in.ua

27. https://uk.wikipedia.org/wiki/УПА-Північ

28. https://censor.net.ua/f493104

Віталій КУШНІР ***(Затурці)***

ЗВИТЯЖНИЙ ШЛЯХ З ОСТРОВА ДО ХОТЕШОВА ЛИЦАРЯ ОУН ТА УПА

Період визвольної боротьби 1940-1950-х років ще досі залишається мало вивченим. В сутінках історії загубилися події і дати, назви населених пунктів та прізвища учасників. Краєзнавчі дослідження з використанням різноманітних джерел допомагають відкривати невідомі імена, які залишили більш чи менш помітний слід в історії краю. Багато незафіксованого фактичного матеріалу відходить у небуття разом з учасниками національно-визвольної боротьби та очевидцями тих подій. В умовах підпілля справжні прізвища та імена приховувались за псевдонімами, які нерідко належали різним людям. Це вносить сум'яття і складає немало труднощів щодо ідентифікації певних осіб. Псевдо "Сушко" теж могло мати декількох носіїв. Та, співставляючи інформацію, добуту з різних джерел, вдалось встановити, що полеглий у бою з червоними партизанами біля гирла Турії на межі Ратнівського і Камінь-Каширського районів під псевдонімом "Сушко" був наш земляк з с.Острів на Локачинщині Григорій Сало.

З карти Волинської області за період від 1939 зникло декілька сотень сіл, більших і менших хуторів, колоній та присілків. Назви окремих з них збереглись як назви урочищ. Багато ойконімів загубилося і стерлося в людській пам'яті. Разом з тим в особистих документах, звітах, донесеннях зустрічаються забуті назви вже неіснуючих населених пунктів, кожен з яких мав свою історію заснування і зникнення. Деякі проіснували тривалий час; окремі стерто з лиця землі у ХХ ст. ще на початку їхнього існування. Доля багатьох трагічна. Гинули населені пункти в результаті проведення прямих воєнних дій, горіли від рук німецьких карателів, падали жертвою українсько-польського протистояння, донищувались насильною колективізацією. У післявоєнний період 1945-1960 рр. в межах теперішнього Локачинського району припинило своє існування більше трьох десятків населених пунктів. Це подає один із довідників адміністративно-територіального поділу. І коли б не людські долі, про окремі топонімічні назви сучасне покоління, можливо, і не довідалось би.

Нинішнє урочище "Острів", що розташоване за 3 км на захід від Локач, нагадує, що тут було село Острів. (Чого прибрало воно таку назву? Адже довкруг нього близько і води нема?!). Тут активно вирувало людське життя. Родюча земля видавала щедрі врожаї. Місцеві селяни дбали не лише про свої земельні наділи, а й про те, щоб їхні діти зростали справжніми господарями своєї зенмлі. Тому багато тих, хто закінчив початкову школу в сусідньому селі Бобичі, продовжували здобувати середню освіту, активно вливались в просвітянські структури, пов'язували свою долю з національно-визвольним рухом. У цьому селі в 1921 році народився майбутній Лицар ОУН-УПА Григорій (Гриць) Сало. Він був у сім'ї найстаршим

з-поміж трьох дітей. Сестра Ніна 1925 р.н. (в заміжжі Бернадська) пізніше жила в Локачах, померла у 2009 році. Брат Іван 1929 р.н. виїхав у Ростов-на-Дону. Там же і похований.

Батько Олексій Сало мав 20 десятин землі. Він був заможним та дбайливим господарем. Проте господарські клопоти не заважали приділяти багато уваги навчаню та вихованню дітей. Діти зростали свідомими українцями. В їхній хаті часто збиралась молодь. Григорій мав неабиякий авторитет серед ровесників. У 1939 р. 18-річним юнаком він вступив до Організації Українських Націоналістів. У селі свідома молодь об'єдналася в підпільний гурток, організаторами якого були Григорій Сало та Іван Лобур. Сюди зі Львова надходила заборонена література, газети, журнали (Додаток 3, 4 — фото 1, 2).

З приходом радянської влади запрацювала репресивна машина. Трагічна доля не оминула і сім'ю Григорія. 22 травня 1941 р. Олексія Сала разом з дружиною Марією та молодшими дітьми вивезли на Сибір. Місця їх перебування на засланні: Красноярськ, Дудинка, Усть-Порт.

Григорій на той час вже перебував у підпіллі, прибравши псевдо "Сушко". З початком створення Української Повстанської Армії він вступив у її лави. Пізніше Григорій Сало проходив вишкіл у підстаршинській школі, яка діяла на Вовчаку. Відомо, що у цей набір потрапили Володимир Лизун з Локач, Петро Мартинюк з Рогович та Байда (ім'я не відоме) з с.Гранатів [5].

Мартинюк Петро Пилипович, 1922 р.н., уродженець с.Роговичі теперішнього Локачинського району, який мешкає у Володимирі-Волинському, характеризував побратима Григорія так: "Це був бойовий хлопець. Любив коней. Завжди верхи на коні. А коли ходив пішки, то кінь ходив за ним слідом, як прив'язаний. Він ще з 1939 року був крайовим провідником" [5].

У спогадах Петра Мартинюка, записаних Олексієм Івашиним, зазначено:"В члени ОУН мене прийняли в день мого народження — 23 серпня 1941 року. Приймав мене Григорій Сало, у нього було псевдо "Сушко", він був районний референт пропаганди. В Івана Лобура було псевдо "Охрім". Я взяв собі псевдо "Дуб" і потім його не змінював... Навесні 1943 року Григорій Сало прийшов до мене і сказав: "Треба тебе відправити на підготовку. Ти грамотний, а ми зараз оргнізовуємо вишкіл". Та підготовка проводилась в Турійському районі. Там біля села Мачулки була колишня німецька колонія Мирослава. А в самих Мачулках формувалася сотня УПА, її командиром був Поліщук із села Линів Локачинського району, у нього було псевдо "Чайковський"... В Турійському районі, в урочищі Вовчак був штаб і сформувались перші сотні УПА на Волині. На Вовчаку була підстаршинська школа, а в Мачулках проводилась підготовка старшин, вона була глибоко законспірована — мене направили туди. Ми дислокувалися в школі, займалися в різних місцях в колонії. Комендантом підготовки був Андрій Левчук ("Морозенко") - це був мій хороший знайомий, він був теж з Локачинського району, село Орище" [3]. (До речі, села з назвою "Орище" тепер теж нема).

Зіставляючи свідчення кількох учасників визвольної боротьби, маємо підстави стверджувати, що набір на вишкіл відбувався кількаразово. Напевно, Григорій Сало був у числі перших випускників школи. Грамотніші та успішніші випускники залишалися на "Січі" допомагати в підготовці чергових наборів курсантів. Підтвердженням цьому є свідчення Володимира Заведнюка родом із Свинюх (тепер с.Привітне Локачинського району), направленого на вишкіл в кінці серпня 1943 року. Він пише: "Зустрів там свого шкільного товариша родом із с.Коритниця П.Ляховича, який раніше закінчив підстаршинську школу, і його залишили в ній викладачем" [2, 133]. Хоча основними викладачами, за його твердженням, були "досвідчені військові старшини УНР, ЗУНР, колишні старшини-українці польської армії, старшини Українського Легіону, які відмовилися служити в німецькій армії, а також офіцери Червоної армії, які втекли з німецького полону" [2, 135].

У своїй книзі В.Заведнюк описує порядок формування їхньої групи для навчання, який, напевно, вже був відпрацьований раніше: "...Командир нашого повстанського загону "Віктор" викликав мене і запропонував поїхати на навчання в підстаршинську школу на "Січ", яка розташовувалась в лісах Володимир-Волинського повіту. Я погодився... У цей час усі сотні куренів і самостійні загони Горохівщини посилали на навчання по кілька повстанців. Збір майбутніх курсантів проводився в штабі куреня "Славка" в селі Завидів... Після кількаденного перебуваннія в селі Завидів, рано-вранці в суботу нас вишикували і повідомили, що завтра, тобто в неділю, ми вирушаємо на "Січ", в підстаршинську школу. Цілий день ми готувалися до від'їзду, чистили зброю, запасалися амуніцією, бо їхати треба було далеко і по дорозі могла бути сутичка з ворогом" [2, 128-129]

Автор спогадів фіксує маршрут, яким рухалась валка возів з повстанцями: "Із Завидова ми їхали через села Топилищі, Риковичі, Волицю Володимир-Волинського повіту. Далі прямували без перешкод через села Горохівського повіту — Бермешів, Вікторівку, Замличі і переїхали знову на терен Володимир-Волинського повіту через села Яковичі, Микуличі. Проїжджаючи через села по терену, зайнятому УПА,

КООРДИНАЦІЙНА РАДА З ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ НАГОРОДЖЕНИХ
ЛИЦАРІВ ОУН і УПА

Вих. № 141
від 21.08.2017 р.

Голові Локачинської
районної держадміністрації
п. Дудечкові В.Ф.

Шановний Вікторе Федоровичу!

З метою втілення у життя системи нагород УПА, встановлення Лицарів ОУН і УПА, їхніх рідних та родичів, виготовлення нагород та проведення церемонії вручення в рамках роботи **Світового ювілейного оргкомітету з відзначення 75-ої річниці створення УПА** (голова Провідник ОУН Стефан Романів) створена «*Координаційна рада з вшанування пам'яті нагороджених Лицарів ОУН і УПА*».

Спільно з органами місцевого самоврядування та державними адміністраціями *Координаційна рада* займається пошуком та ідентифікацією нагороджених і їхніх родичів, виготовленням відзнак, супровідних документів і підготовкою урочистих заходів з вручення нагород.

Просимо Вас долучитися до цього проекту, допомогти в його реалізації та повідомити особи найближчих родичів (їхні контакти), яким буде передана відзнака. У додатку надсилаємо *Список Лицарів ОУН і УПА*, що народилися у Вашому районі (див. на звороті).

Для кращого ознайомлення з метою нашої діяльності долучаємо буклет.

Просимо надати письмову відповідь на наше звернення.

З повагою,
Голова Координаційної ради
з вшанування пам'яті нагороджених
Лицарів ОУН і УПА
Микола ПОСІВНИЧ

м. Львів, 79005, вул. Туган-Барановського, 24
БФ ім. Н. Гудзоватого «Соловей» р/р 26002300583678 в АТ "Ощадбанк" МФО 325796
Контакти: nahorodyupa@gmail.com, Нагороди УПА www.facebook.com/profile.php?id=100015600783777
Тел.: +38 (097) 97-39-783 (Микола Посівнич) +38(073)08-29-721 (Михайло Романюк)

1. Лист голови Координаційної ради з вшанування пам'яті нагороджених Лицарів ОУН і УПА голові Локачинської РДА.

вдень з піснями нас радо зустрічало і вітало населення цих сіл. Ми були горді, що можемо вільно мандрувати через села, котрі звільнила УПА від окупантів"[2,132]

Найбільш небезпечною ділянкою був перехід через шосе Володимир-Луцьк. Там німці часто робили засідки. Хоча й повстанці з метою захоплення зброї робили у таких місцях засідки на ворожі автомашини з німецькими солдатами чи жандармами. Для вияснення ситуації наперед валки з повстанцями було вислано розвідку. Отримавши сигнал про відсутність засідки, вервечка з десятків возів рушила через шосе. І все ж таки, повстанці переходили шлях у повній бойовій готовності. "Проїхвши ще 15 км, доїхали до річки Турії біля села Домінополя. Греблю через болото і міст на річці охороняла сильна застава УПА. Після ретельної перевірки на заставі ми прибули до села Домінополь", - свідчить В.Заведнюк [2, 132].

На схід, північ і захід від цього села простяглися більше як на 25 км Свинаринські ліси. Ці ліси простяглися вздовж річки Турії від сіл Озютичі та Свинарин на схід аж до залізничної колії Володимир-Ковель на захід. Територію цих лісів, разом з прилеглими селами, називали "Січ".

Володимир Заведнюк в деталях описує організаційну структуру "Січі" з її вишкільними, санітарними і господарськими осередками, віднесеними до Північної військової округи "Турів": " До "Січі" належали курені "Остапа", "Славка", "Бескида" та самостійно діючі сотні й загони в Горохівському й Володимир-Волинському повітах. Командиром її був "Сосенко" (Порфирій Антонюк з с. Бискубичі Порицького району), начальником штабу - "Коршун". "Січ", у свою чергу, підлягала головному командиру УПА-Північ "Климу Савуру" (Дмитро Клячківський). "Січ" охороняли кілька сотень УПА, що квартирували в підлісних селах, таких як: Домінопіль, Ревушки, Мочулки та ін. До всіх загонів, що охороняли її, були проведені телефони з штабу "Січі".

Село Вовчок справило на нас велике враження. Ми спостерігали за рухом озброєних людей-повстанців, які були зайняті своїми справами. До штабу "Січі" заходили й виходили старшини, командири, зв'язкові з різних військових гарнізонів"[2,133].

Розпорядок дня у підстаршинській школі розпочинався, за свідченням В.Заведнюка, "з руханки". Після вмивання та сніданку курсантів, розподілених по роях та чотах "старшини в одностроях і мазепинках" розводили на заняття. Військовий порядок і міцна дисципліна мобілізували юнаків на серйозне ставлення до занять. Фізичний гарт, набуті в школі теоретичні знання та практичне оволодіння воєнним мистецтвом ведення партизанської війни закладали добру основу для подальшої боротьби.

Окремі джерела подають скупі відомості про діяльність і долю "Сушка". На жаль, нема документальної фіксації про це протягом літа-осені 1943 року. Відомо лише, що він досяг високого рангу в структурі Організації Українських Націоналістів, обіймаючи посаду "**провідника ОУН Берестейської округи Західного краю ПЗУЗ**". В "Літописі УПА" зафіксовано: "Сушко"—окружний провідник Берестейщини, родом з Горохівщини, згинув в бою з большевиками біля с. Речиця Ратнівського району" [4,795]. (Тут зроблено посилання на адміністративний поділ до 1939 р., коли територія Локачинського району відносилась до Горохівського повіту).

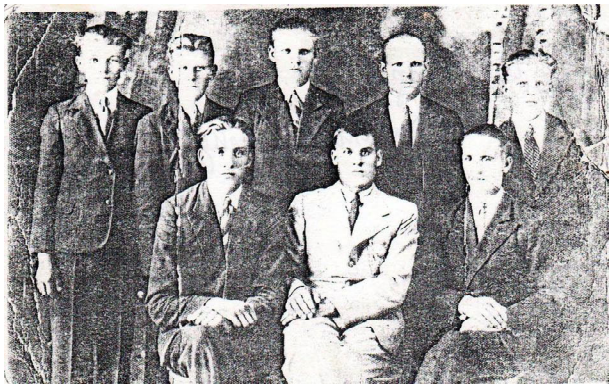
Передумови та обставини загибелі героя описав у своїх спогадах учасник тих подій Павло Митюк: "У ті далекі вогняні роки я був зв'язковим поміж різними ланками і відділами УПА, а тому багатьох старшин і вояків, що перебували на теренах Волині, я знав особисто. У хаті Шума-Цимбалюка в Озютичах проходила нарада проводу. Серед присутніх були Клим Савур, Чорноморець, Голуб і я. За наказом Клима Савура мене направили у поліські райони для налагодження зв'зку. Це було вкрай потрібно, щоб успішно задіяв новостворений провід під командуванням "Сушка"—Гриця Сала. Через деякий час разом із "Сушком" на Полісся прибули "Хвиля", "Богдан", "Тирса", "Борис" і жіноча сітка "Одарка". Діяльність зв'язкового—це постійна небезпека. Вона чатувала на сміливця з усіх боків. Не один раз доводилось братись за зброю, разом із відділами, до яких приходив у справах зв'язку, боронитись від ворожих нальотів. Пригадується такий епізод. До одного загону прийшло повідомлення про загибель лікаря (ім'я не відоме, він був родом із Львівщини) і медсестри (уродженки Горохова, ім'я якої також залишилось невідомим). Працюючи в аптеці Річиці, вони постійно надавали допомогу пораненим повстанцям, що перебували у шпиталі куреня Назара Криги, який знаходився у Хотешівському лісі. Їх розстріляли червоні партизани. Розстріляли, бо дізналися, що вони допомагають воякам УПА. Коли загін прийшов до Річиці, щоб поховати своїх медиків, то зміг це зробити лише після тригодинного бою, під час якого загинув "Сушко"—Гриць Сало з Лукаччини. Усіх трьох так і поховали у Хотешові біля церкви".[1, 94-95]

Про це поховання згадується і в нарисі Володимира Шуйчика. Хоча тут має місце деяка неузгодженість щодо обставин загибелі "Сушка". У вказаному дослідженні написано, що він був убитий "із засідки в районі с. Мельники-Річицькі" і, що "Разом з ним загинули лікар Євген Каранович та медсестра

Лицарі ОУН УПА, народжені в Локачинському р-ні Волинської обл.

ПІБ нагородженого	Псевдо	посада	Дата народження	місце народження	дата смерті (загибелі)	місце смерті (загибелі)	нагорода	наказ про нагородження ВШ, ГВШ УПА
Мельничук Іван Григорович	"Галайда"	хорунжий УПА, чотовий сотні ім. Богуна куреня "Гайдамаки" ТВ-21 "Гуцульщина"	1915	с. Береськ	1951	??? Загинув у сутичці з опергрупою відділу 2-Н УМДБ	Бронзовий хрест бойової заслуги	23.02.1946
Сало Григорій Тимофійович	Сушко	провідник ОУН Берестейської округи Західного краю ПЗУЗ	1904	с. Острів (теп. смт. Локачі)	25.01.1944	с. Піски-Річицькі Ратнівського р-ну	Срібний Хрест заслуги	

2. Додаток до листа голови Координаційної ради з вшанування пам'яті нагороджених Лицарів ОУН і УПА голові Локачинської РДА.

Група юнаків с.Острів. У центрі сидить Григорій Сало. По ліву руку від нього – Степан Карабін.

Гурток свідомої молоді с.Острів. У центрі з газетою в руках сидить Григорій Сало. Перший зліва – Іван Лобур, крайній справа – Степан Сало.

Марія" [6]. Цьому автору вдалося встановити прізвище лікаря, його ім'я та ім'я медсестри.

Діяльність Григорія Сала ("Сушка") гідно оцінено Головним Командиром УПА. Наказом IV організаційно-персонального відділу ГВШ лицаря ОУН-УПА посмертно удостоєно високої нагороди: **Срібного Хреста Заслуги**.

Нагороди за ескізами, розробленими у 1950 році відомим українським графіком-повстанцем Нілом Хасевичем, у ті буремні роки не було виготовлено, хоча вони затверджені Українською Головною Визвольною Радою. У 2017 році Координаційна рада з вшанування пам'яті нагороджених Лицарів ОУН і УПА, створена в рамках роботи Світового ювілейного оргкомітету з відзначення 75-ої річниці УПА, прийняла рішення про відновлення системи нагород, їх виготовлення з наступним врученням відзнак героям або їх найближчим родичам.

Про вручення такої нагороди, присвоєної Григорію Салу ("Сушку"), повідомлено листом, скерованим на ім'я голови Локачинської районної державної адміністрації в кінці серпня 2017 року [Додаток 1]. Правда, в додатку до листа вкралися неточності щодо особи нагородженого. Помилково вказано рік народження (1904 замість 1921) та по-батькові записано "Тимофійович", коли насправді його батька звали Олексій. Проте всі інші дані сходяться. Суттєвим доповненням до зібраної раніше інформації є вказана в листі дата загибелі окружного провідника: 25 січня 1944 року. [Додаток 2]Отже, бій з червоними партизанами відбувся саме цього дня.

Через великий часовий проміжок розпорошена і не доступна в минулі роки інформація про величний

чин, звитягу і посвяту життя героїв повертається до нащадків та їхніх земляків. Ця сторінка зі штрихами до біографії Лицаря Срібного Хреста Заслуги Григорія Сала (“Сушка”) стане черговою сходинкою до самоусвідомлення молоддю свого місця в житті у нелегкий час випробувань для української нації.

1. Бондарук-Митюк Л. Спогади зв’язкової УПА.— Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004.— 104с.

2. Заведнюк В.Ф. Дорога до отчого дому довжиною в 50 років. Спогади учасника повстанської боротьби (1941-1944). — Тернопіль: “Воля”, 2004. — 212с.

3. Ивашин А., Василенко А. Я дрался за Украину. —2017 (https://books.google.com.ua/books?isbn=5040720955-Translate this page).

4. Літопис УПА. Нова серія, том 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944-1946. Документи і матеріали./ Упорядники: О.Вовк, С.Косін. —К.—Торонто, 2006. — 1446с.

5. Польові записи Кушніра В.Г. 1992-2010 рр.

6. Шуйчик В. Короткий нарис історії с.Хотешів, 2008р.

Микола МИХАЛЕВИЧ ***(с. Кортеліси)***

СТАВ ПОВСТАНЦЕМ У 16 РОКІВ

Савчук Федір Йосипович народився і проживає в селі Повіть Кобринського району Республіки Білорусь, за кілька кілометрів на північний схід від українських Самарів. Але, як відомо, у минулі часи Берестейщина була переважно українською етнічною територією. У роки війни тут великого поширення набувають структури ОУН та УПА. Як пише професор Володимир Сергійчук у книзі «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність»: «Наприкінці 1944 року в Брестській області діяло 120, а в Пінській 114 загонів, сформованих українськими націоналістами. Їх чисельність коливалася від 25 до 500 осіб. В окремих районах Білорусі бандерівський рух домінував повністю. Скажімо, в Дивинському, до 1944 року в УПА вже нараховувалося майже 3 тисячі осіб… Як свідчать спогади жителів села Повіть теперішнього Кобринського району до них навесні 1943 року приїхали кілька хлопців із сусідніх Самарів, що на Ратнівщині, скликали коло церкви схід, а ще по хатах пішли, переконуючи місцеву молодь: «Годи ховатися по печах, бо німець виловить усіх, як котенят, вивезе на примусову роботу до свого дойчлянду – треба гуртуватися, боронитися від усіх зайд». [2; 386]

Як згадує Федір Йосипович, із Повіті в повстанцях воювало приблизно 140 чоловік. Із його сім’ї в УПА спочатку пішов батько, а потім старший брат Леонтій. Брат був вивезений на примусові роботи в Німеччину, але разом із товаришем зуміли втекти і повернутися додому. Про це дізналися червоні партизани, які звинуватили хлопців у тому, що вони німецькі шпигуни. Партизани застрілили товариша прямо в ліжку, а брат встиг втекти і приєднався до бандерівців. Сам Федір вирішив піти до повстанців разом із двоюрідним братом влітку 1943 року, коли йому було лише 16 років. У сотні, яка знаходилася в Хабовичах, хлопцям відразу ж дали зброю, але, переночувавши під дубом, вже наступної ночі вони покинули гвинтівки і вирішили повернутися додому. Довго йшли навпростець через болото, а під ранок зупинилися відпочити на острівці в якомусь хліві. Проснулися від ударів прикладом. Це їх наздогнав командир чоти Федір Савчук на псевдо «Липа», який наказав повертатися назад. Командир був не лише тезкою, але й односельчанином нашого героя. Після повернення хлопців відправили на вишкіл до села Велика Глуша на Любешівщині. Жили на хуторі. На протязі двох місяців новобранців навчали воювати досвідчені командири. Була також стройова підготовка, співали повстанські пісні. Хлопцям розповідали, що треба боротися за вільну, самостійну Україну. Під час вишколу Федір Йосипович навчився швидко та влучно стріляти і тому йому дали ручний кулемет Дегтярьова. Після закінчення учебки прийняли присягу і розписалися. Отримав псевдо «Федоренко». Прапор у сотні був синьо-жовтий. Одяг носили переважно свій власний, але на шапці у кожного був тризуб.

Перший бій був із партизанами в лісі під Пінськом. Партизани перші напали, коли повстанці стояли на хуторі. Напад вдалося відбити, хоча і з втратами. Незважаючи на свій поважний вік, дідусь ще й зараз пам’ятає багато бойових епізодів з далекого минулого: «Часто їздив у розвідку на коні. Кінь був дуже розумний, коли відчував засаду, то зупинявся, хрипів і піднімав голову. Одного разу біля Дивина партизани зробили засідку і кінь відмовився йти. Зі мною було ще два хлопці із Самарів. Став їх просити, щоб не їхали далі, а повернулися назад. Але вони не повірили, що кінь може відчувати небезпеку. Вони рушили вперед, а я залишився на місці. Через кілька хвилин почулися постріли і обидва самарівці загинули, а я

повернувся назад і доповів командирові про те, що сталося.» Командиром сотні, а пізніше куреня, був «Яр». Він був високого зросту, грамотний, до хлопців ставився дуже добре. Як пише Ярослав Антонюк у книзі «Український визвольний рух у постатях керівників»: « Псевдо «Яр» мав Хацевич Пантелеймон Омелькович, уродженець села Забороди, з 1943 року - командир сотні УПА. Пізніше командиром сотні був призначений «Хмара». Знав також таких відомих діячів ОУН - УПА як «Тигр», «Верховинець» і «Дубовий». [1;681]

Сотня найчастіше стояла на хуторах біля Дивина або біля с. Залухів. Продукти просили в людей, але забирати їх примусово суворо заборонялося. Командири попереджали, що за це буде смертна кара. Взагалі дисципліна в УПА була дуже сувора, на відміну від партизанів. Але, за висловом Федора Йосиповича, були такі «зарази», які під виглядом повстанців грабували і навіть вбивали невинних людей. В сотні була своя кухня та медсестри. Коли стояли в Залухово, то почув, що батька важко поранили, в нього були прострілені обидві руки. Його заховали наші люди в селі Воля Щитинська, де часто бували партизани. Коли вже віз батька із Вільки саньми, партизани почали погоню, але після кількох черг із кулемета вони відстали. В Залухово батька вилікували. Одного разу стояв на посту біля Білого озера в лісі. Ніч була місячна і дуже морозна. Побачив табун диких свиней. Підійшов ближче, як сто метрів – свині не втікали, дав чергу з кулемета, хоча стріляти суворо заборонялося. Сотня піднялася по тривозі, але хлопці були дуже раді , коли побачили двох забитих свиней, а перед командиром виправдався ніби подумав, що наближається ворог. Взимку 1944 року вранці напали на німців у Камені - Каширському, розбили їх, в магазинах набрали багато різних продуктів, наїлися печива. Якось везли підводами продукти і заїхали на хутір. Постукав у вікно крайньої хати, а жінка мовчки похитала головою - здогадався, що в хаті були партизани. Кинулися втікати, але партизани стали переслідувати. Хлопці двома підводами втікали на Хабарище, але їх наздогнали і вбили. Федір ще раніше звернув на сторону в ліс, заховав там ящики з тушонкою, а коня вивів на дорогу і відпустив. Прийшов до повітської боївки і пішли на Березу Картузьку. Коли повернувся, то його вже шукали, як дезертира. В сотні зв'язали руки і «Хмара» повідомив, що будуть судити та розстріляють, але в цей час прийшов брат Леонтій із товаришем і Федора звільнили. Брат навіть приставив автомата до грудей «Хмари» і погрожував, що його застрілить. Жаль, що цього не зробив, бо пізніше виявилося, що «Хмара» був провокатором і працював на чекістів. Через нього загинуло багато наших людей.

Постійно ходили в походи на територію від Пінська до Ковеля. Часто, навіть взимку, спали просто на землі, підклавши гілляки з дерев. Більше воювали з німцями. Одного разу біля Ковеля, на залізниці, встановили дві великих німецьких міни, а самі заховалися в лісі десь за 200 метрів. Незабаром показався німецький ешелон. Паровоз і два перші вагони проскочили, а решта пішли під укіс. Особливо детально Федір Йосипович розповідає про бій біля свого рідного села Повіть. «Коли втрьох пішли в розвідку до села, то один дядько повідомив, що німці забирають людей в Німеччину. Це було десь у червні 1944 року, коли фронт уже був недалеко. Зробили засідку в житі, яке було ще невисоким, при виїзді із села. Незабаром побачили три підводи, на яких їхали 9 німців. Вони конвоювали приблизно 40 хлопців і дівчат. Коли обоз наблизився до засідки, крикнули, щоб всі падали на землю, але німці, звичайно, не зрозуміли сигналу і їх вдалося швидко перестріляти, лише два фашисти встигли відкрити вогонь у відповідь, але теж були вбиті. Так вдалося врятувати повітську молодь від німецької каторги». [3]

Коли проходив фронт, то до УПА часто переходили солдати і офіцери радянської армії, причому не тільки українці, але й інших національностей. Пізніше багато з них стали зрадниками. Весною 1945 року пішли в далекий похід у Карпати, дійшли аж до кордону із Словаччиною. Але потім сотню чомусь повернули назад. Під час того походу багато хлопців загинуло, в сотні залишилося 60 чоловік. На початку літа, якраз було свято Трійці, повстанці були оточені в Заприп'яті, біля Залухова. Підрозділ військ НКВС підкрався непомітно і, вбивши вартового, розпочав атаку на світанку. Федір побачив, що його другий номер кулемета, покинувши гвинтівку, почав втікати. Він підібрав цю гвинтівку і, залишивши кулемет, кинувся до болота. По ньому стріляли, але не влучили. Коли вже вибрався на сухе, збоку із жита пролунала кулеметна черга і одна куля роздробила п'яту. З рани хлинула кров, а молодий повстанець лежав на землі, стискаючи в руках кріса. Кулемет більше не стріляв. З жита піднявся офіцер і рушив до нього. Федір прицілився, але рука заніміла так, що не зміг, навіть, натиснути на спусковий курок. Офіцер підійшов ближче і забрав гвинтівку. Вийняв з неї патрони і повернув назад, щоб мав на що спиратися. Полоненого відвезли в Щедрогорще, там перев'язали рану і нагодували.

Під час слідства сидів у Брестській тюрмі. Слідчий дуже сильно бив і знущався, вимагав признатися, що вбивав людей. Щоб не забили до смерті, мусив підписати протокол. Рана на нозі почала гноїтися і в ній завелися черви. Льотчик, який сидів з ним в одній камері, вимагав, щоб Федору надали медичну

допомогу. Охоронець приніс відро, хлопці в нього помочилися, поставив туди ногу і черви повилазили. Потім лікар-грузинка зробила перев'язку і рана почала заживати. Незабаром військовий трибунал засудив молодого повстанця до вищої міри покарання. Півтора місяці сидів у камері смертників, але потім, як неповнолітньому, вирок замінили на 25 років ув'язнення. Покарання відбував біля Воркути, де на шахті видобували вугілля. Працювали дуже важко, а їсти давали лише 100 грамів хліба, миску баланди та деколи гнилу рибу. Багато в'язнів помирало від голоду. Їхні трупи ховали під нари, щоб декілька днів отримувати за них пайок. З політичних в'язнів дуже знущалися «блатні» - кримінальні злочинці, забирали їх кращі речі. Тому одного разу політичні оточили барак, де сиділи « блатні», і підпалили його. Коли хтось намагався вилізти через вікно, то їх палицями і кілками заганяли назад. Після смерті Сталіна вирок було переглянуто і, відсидівши 10 років , вийшов на волю. Так само 10 років відсидів у таборах батько. Про брата Леонтія розповідали, що він попав у полон пораненим біля Берези Картузької і був розстріляний. До 10 років ув'язнення була також засуджена разом з іншими дівчатами рідна сестра Христина за те, що співали на вечорницях українську пісню.

Після звільнення Федір Йосипович був на поселенні в Казахстані, а потім повернувся в рідне село. Не раз йому дорікали, що він був бандерівцем. Але він і сьогодні залишається справжнім українським патріотом. Кілька разів цікавився чи є в нас організація вояків УПА, щоб можна було зустрітися з побратимами.

1. Антонюк Ярослав Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930-1955).- Торонто-Львів.-2014.-1069с.

2. Сергійчук Володимир Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.

3. Спогади Савчука Федора Йосиповича.

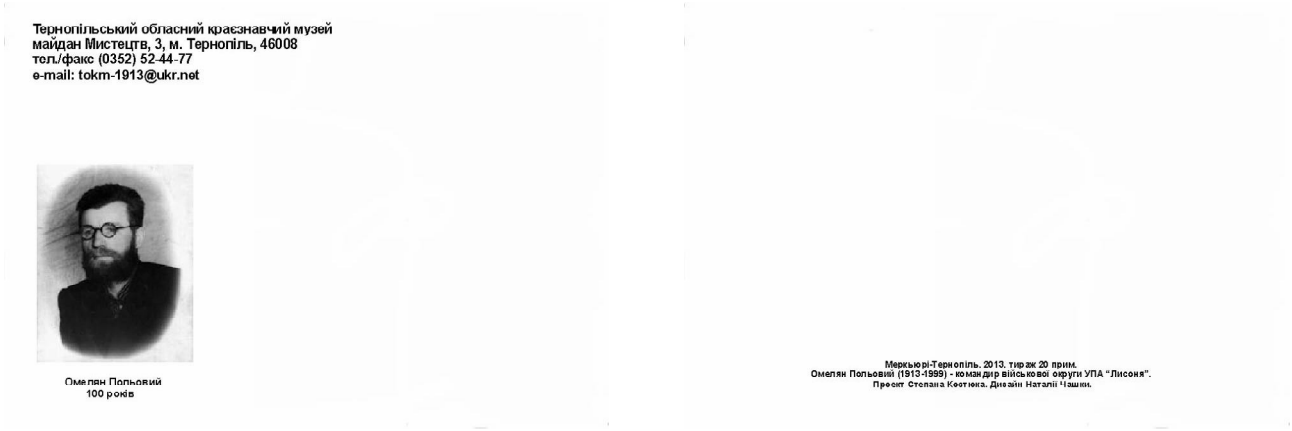
Степан КОСТЮК ***(Тернопіль)***

ФОНД ОМЕЛЯНА ПОЛЬОВОГО («ОСТАПА») У ТЕРНОПІЛЬСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Серед провідних діячів українського національно-визвольного руху XX століття належне місце історією відведено Омеляну Польовому.

Біографічна довідка. Польовий Омелян Гіллярович («Данило», «Очерет», «Остап») народився 03 січня 1913 року (с. Ярчівці теперішнього Зборівського району Тернопільщини). Навчався у Тернопільській гімназії (1925 – 1930). За політичну діяльність ув'язнений тричі (1929, 1937, 1939). Член ОУН (1932). Екстерном закінчив Львівську гімназію (1938). Провідник ОУН у Зборові (1939). Емігрував у Німеччину (1939). Очільник канцелярії ОУН у справах політичних в'язнів (Польща, Краків, 1941). Вояк бойового підрозділу «Нахтігаль», командир чоти 201-го батальйону (Білорусь, 1941 – 1942), командир ви шкільних сотень УНС (Карпати, літо 1943), командир Тернопільської військової округи – 3 УПА-Захід групи «Лисоня» (1943 – 1944). Командувач двох куренів: здійснено понад 20 успішних боїв проти відділів НКДБ та Червоної Армії. Побіля хутора Антонівка (Зборівщина) – важко поранений (27 вересня 1944). Старшина (ранг поручника) для особливих доручень КВШ УПА-Захід (1945 – 1946). Виконуючи спеціальне завдання з налагодження зв'язків із закордоном, захоплений (Львів, квітень 1946) підрозділом НКДБ: присуд – смертну кару замінили на 25 років ув'язнення (Колима, Мордовія; тепер – Російська Федерація). Відбув повен термін. Публічно покаятися – відмовився. Звільнений 1971 року. Проживав у родинному селі. Від 1975 – мешканець Тернополя (санітар, слюсар, кочегар, ліфтер). Відійшов у вічність 12 червня 1999 року (Тернопіль). Вулицю Олександра Невського обласного центру названо іменем Омеляна Польового: встановлено меморіальну таблицю (2000). Над могилою звишується бронзовий пам'ятник (Тернопіль, Микулинецький цвинтар, 2003). Книгу «Тернистими стежками» (2003) – пам'яті Омеляна Польового написав та видав Богдан Андрушків [1, с. 113].

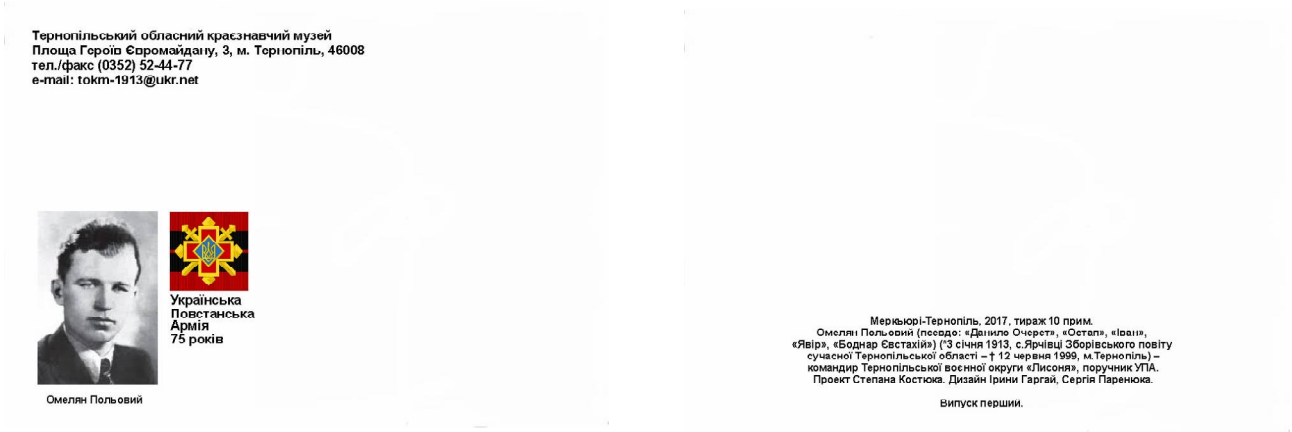
Станом на серпень 2017 року тематична фондова збірка Тернопільського обласного краєзнавчого музею налічує, зокрема: «Рідкісні документи» – 6, «Фотографії» – 4, «Рідкісні книги» – 6, «Негативи» – 2, «Нумізматика» – 1, «Науково-допоміжні матеріали» – 14, «Філателія» – 1. Загалом – 34 одиниці зберігання (каталожна шухлядка – «Зборівський район – II: іменна», роздільник – «Польовий Омелян Гиляревич

Конверт поштовий стандартний «Омелян Польовий».

Штемпель клубного спецпогашення.

Конверт поштовий стандартний «Омелян Польовий».

(1913 – 1999)», каталожна шухлядка – «ОУН-УПА: персоналії…», роздільник – «Омелян Польовий – «Остап» (1913 – 1999)» – С.К.) [2].

Рідкісним документом видається «Автобіографія» Омеляна Польового, написана 1994 року (ТКМНД – 14717). Важливим артефактом постає «Довідка про закінчення строку заслання…» (1971; ТКМНД – 14718). Розпізнати візуально стан душі О. Польового допоможуть негативи його погрудного сфотографування (1950 – 1960-ті рр.; ТКМНег – 5590, 5591).

Частину нових надбань започатковує листівка «Пам'яті побратима. Командира 3-ої ВО «Лисоня» УПА-Захід, полковника Омеляна Польового – «Остапа» (1913 – 1999)» (Тернопіль, червень 1999 р.; ТКМНД – 18200).

Фотоматеріали 2000-го року задокументували увічнення життєвого «кроку» О. Польового: пам'ятна таблиця (ТКМФ – 14928), могила героя (ТКМНД – 22462), вулиця (ТКМНД – 22463), ін.

Знаковість постаті О. Польового засвідчують інформаційні подачі упорядниками кількох томів серії «Літопис Української Повстанської Армії» (ТКМРК – 10027, 10029, 10030).

Колекційною рідкістю вважається почесна ювілейна відзнака «100-річчя Головнокомандуючого Української Повстанської Армії, Провідника ОУН генерал-хорунжого Романа Шухевича. №0602», якою посмертно нагороджено Омеляна Польового (ТКМНум – 3569).

На пошанування 100-річчя від народження Омеляна Польового Тернопільським обласним краєзнавчим музеєм було випущено тематичний конверт, проведено клубне спецпогашення та здійснено поштові відправлення (ТКМФіл – 22439).

Конверт поштовий стандартний «Омелян Польовий» (11,3х16,2 см).

Лицева сторона. Вгорі зліва (чорна фарба) – адреса відправника: «Тернопільський обласний краєзнавчий музей (перший рядок) майдан Мистецтв, 3, м. Тернопіль, 46008 (другий рядок) тел./факс (0352) 52-44-77 (третій рядок) e-mail: tokm-1913@ukr.net (четвертий рядок)».

Внизу зліва – чорно-біла погрудна світлина (Інтернет-версія, 5,2х4 см): чоловік середніх літ (пишне темне волосся, зачесане направо; високе чоло; вдумливий погляд крізь окуляри; вуса переходять у темну бороду; темна сорочка, темний піджак; лівим плечем – ближче до глядача); фотокадр художньо обрамлено. Нижче – підпис (чорна фарба): «Омелян Польовий (перший рядок) 100 років (другий рядок)».

Зворот. Унизу посередині (чорна фарба) – «реквізити» (вихідні дані): «Меркьюрі-Тернопіль, 2013, тираж 20 прим. (перший рядок) Омелян Польовий (1913 – 1999) – командир військової округи УПА «Лисоня». (другий рядок) Проект Степана Костюка. Дизайн Наталії Чашки. (третій рядок)».

Штемпель клубного спецпогашення: форма кругла (діаметр – 40 мм, відбиток – синє чорнило). Вгорі (сферично) – абревіатура Тернопільського обласного краєзнавчого музею: «ТОКМ». Посередині – стилізований тризуб. Нижче – текст: «Омелян Польовий (перший рядок) 100 років (другий рядок)». Внизу (півкругом) – текст: «Тернопіль, 3 січня 2013 року». Довкола – суцільна лінія.

3 січня 2013 року проведено науково-краєзнавчу конференцію «Омелян Польовий – легенда національно-визвольного руху України ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження)».

Цьогоріч започатковано тематичні музейні конверти «Українська Повстанська Армія. 75 років». Відповідно, «Випуск перший» присвячено Омеляну Польовому.

Конверт поштовий стандартний «Омелян Польовий» (11,3х16,2 см).

Лицева сторона. Вгорі зліва (чорна фарба) – адреса відправника: «Тернопільський обласний краєзнавчий музей (перший рядок) Площа Героїв Євромайдану, 3, м. Тернопіль, 46008 (другий рядок) тел./факс (0352) 52-44-77 (третій рядок) e-mail: tokm-1913@ukr.net (четвертий рядок)».

Внизу зліва – чорно-біла погрудна світлина (Інтернет-версія, 4,6х3,2 см): чоловік середніх літ (пишне темне волосся, зачесане направо; високе чоло; вдумливий примружений погляд; світла сорочка, темна краватка, темний піджак; правим плечем – ближче до глядача). Нижче – підпис (чорна фарба): «Омелян Польовий» (один рядок). Справа вгорі – емблема УПА (2х2 см): на червоно-чорній стрічці – червоний хрест (на перехрещених мечах), середину якого «доповнює» на голубому ромбі «золотий» тризуб. Нижче – текст (чорна фарба): «Українська (перший рядок) Повстанська (другий рядок) Армія (третій рядок) 75 років (четвертий рядок)».

Зворот. Унизу посередині (чорна фарба) – коротка біографічна довідка, «реквізити» (вихідні дані): «Меркьюрі-Тернопіль, 2017, тираж 10 прим. (перший рядок) Омелян Польовий (псевдо: «Данило Очерет», «Остап», «Іван», (другий рядок) «Явір», «Боднар Євстахій») (*3 січня 1913, с. Ярчівці Зборівського повіту (третій рядок) сучасної Тернопільської області – † 12 червня 1999, м. Тернопіль) – (четвертий рядок) командир Тернопільської воєнної округи «Лисоня», поручник УПА. (п'ятий рядок) Проект Степана Костюка. Дизайн Ірини Гаргай, Сергія Паренюка. (шостий рядок) Випуск перший. (сьомий рядок)».

Висновки. Наявні матеріали систематично доповнюють тематичні виставки музею.

1. Дем'янова І., Олещук І. Польовий Омелян Гіллярович //Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 3. П – Я.

2. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Ігор ПАСЮК ***(Луцьк)***

ПОЛІСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ У БЕРЕЗНІ – КВІТНІ 1944 РОКУ

У зв'язку з утворенням нового напряму на південь від р. Прип'ять Ставка ВГК 17 лютого 1944 р. вирішила створити між Білоруським і 1-м Українським фронтами 2-й Білоруський фронт у складі 61-ї, 70-ї, 47-ї армій. Операцію планувалося розпочати не пізніше 15 березня, не очікуючи повного зосередження всіх сил фронту (директива Ставки ВГК № 220044 від 4.03.1944 р.).

4 березня 1944 року Ставка ВГК поставила 2-му Білоруському фронту завдання підготувати і провести наступальну операцію з метою виходу основними силами на Західний Буг на ділянці Брест, Городло, а правим крилом - на Прип'ять на ділянці Туров, Давид-Городок, Столиць. Напрямок головного удару призначався на Ковель - важливий вузол залізничних і шосейних доріг. Заволодіння ним забезпечувало свободу маневру на брестському, холмському і володимир-волинському напрямках. Вже у повоєнний час ця операція отримала найменування «Поліська наступальна операція». Командуванням новоствореного фронту план операції було розроблено за дві доби і вже 7 березня план її проведення було затверджено.

Район бойових дій – Полісся (басейн Прип'яті) - рівнинна лісиста низовина з численними озерами і болотами, пересічена густою мережею річок і каналів. Притоки Прип'яті – Стохід, Турія, Вижівка та сама Прип'ять в її верхній течії утворюють ряд природних рубежів, важкопрохідних в умовах весняного розливу. Дорожня мережа розвинена слабо, а просування військ поза дорогами через велику кількість боліт значно ускладнено. Цей район традиційно вважався непридатним для ведення бойових дій великою кількістю війська.

Командиром дивізії призначено генерал-майора Зарако-Зараковського, начальником штабу – полковника Компанцева.

1-4 березня дивізія зосередилася в районі Зульні, Казимирівки, Колонії, ст. Немовичі. Штаб дивізії – в Казимирівці.

4 березня 1944 року 160 стрілецька дивізія увійшла до складу 77 стрілецького корпусу. Командир корпусу генерал-майор Іванов, начальник штабу гвардії полковник Поляков. Дивізія здійснила марш і до кінця дня 5 березня зосередилася в районі сіл Ромейка, Вербче, Сваринь, Веліхово. Штаб дивізії – Ромейка.

Надалі дивізія повинна зайняти у другому ешелоні 77 стр. корпусу оборону по східному березі р. Стир на ділянці Сопачів – Млинок.

В місцях дислокації дивізії і армії діяли ворожі формування. 16 лютого в районі Любані ворожа група в кількості 60 бойовиків напала на групу солдатів 1105 стрілецького полку, які заготовляли м'ясо, і вбили сержанта і червоноармійця. 25 лютого в 15 км на південь від Немович убитий офіцер, 27 лютого в районі с. Степань вороги напали на команду продвідділу і вбили 10 червоноармійців.

З 8 березня за наказом командувача 2 Білоруського фронту дивізія увійшла до складу 70 армії – командир 70 армії генерал-полковник Ніколаєв, член військової ради генерал-майор Сєвков, начальник штабу генерал-майор Лапін.

9 березня дивізія здійснила марш до місця нової дислокації, маючи завдання змінити частини 143 стрілецької дивізії в районі Любешів – Седлище. Маршрут дивізії: Ромейка – ст. Рафалівка, район Рафалівка – Бєльска Воля – Тараж – Борове – Куховська Воля – Желізниця.

До 12 березня частини дивізії зосередилися:

- 1293 стр. полк зайняв двома посиленими батальйонами район Седлища і одним посиленим батальйоном вузол Вулька – Пнівно (8 км західніше Седлища);

- 1295 стр. полк одним посиленим батальйоном зайняв район Любешова, інші два батальйони зосередивши в районі Желізниці (командний пункт полку – Желізниця);

- 1297 стр. полк зосереджений в Кухецкій Волі.

Дороги важко прохідні для кінного транспорту, для автомашин – зовсім непрохідні, з великими труднощами проходять машини "студебекер". Постачання продовольством і боєприпасами погане, особовий склад до 30% у валянках.

12 березня о 13:00 1295 стр. полк (р-н Седлища) був змінений підрозділом 1293 стр. полку і виступив у напрямку Любешова і до кінця дня зайняв оборону правіше 3 стр. батальйону в Любешові. 4 і 5 роти зайняли оборону в районі Зарудче, а 6 рота – в районі Вульки Любешівської. Бойову охорону 1295 стр. полку виставлено на дорозі Хоцунь – Любешів, Люб'язь – Любешів, Деревок – Любешів.

1297 стр. полк: 1 стр. батальйон зайняв оборону в районі Скупово – Двур, висунувши одну роту для прикриття переправи через р. Стохід в с. Березичі, 3 стр. батальйон зайняв оборону в Седлище, 2 стр. батальйон зайняв оборону: 1 рота – Вулька, 2 рота – Пнівне, 3 рота – район Березняк, Форинка. Командний пункт полку – Седлище.

1 стр. рота 1197 стр. полку посилена відділенням ПТР (протитанкових рушниць), станковим кулеметом і одією 45-мм гарматою 12 березня, змінивши підрозділ 800 стр. полку 143 стр. дивізії, зайняла оборону в районі Кухче.

12 березня о 18:00 ворожа група в складі 150-200 чол. намагалася вздовж дороги Люб'язь – Любешів наступати, але, зустрівши кулеметний вогонь 1295 стр. полку в 4-х км на північний захід від Любешова, відійшла на вихідні позиції.

3 батальйон 1297 стр. полку в розпорядженні начальника тилу дивізії виставлений на охорону складів. Тили дивізії – авторота, хлібопекарня, ШБ, ветлазарет – знаходяться в районі ст. Млинськ і Рафалівка, командний пункт дивізії з 12 березня розміщувався у Кухецькій Волі.

8 і 12 березня в районі Любешова сержант Колокутін Дмитро Степанович збив 2 літаки "Хейнкель К-126".

14 березня 1295 стр. полк вийшов головними силами на східний берег Коростеня, при підтримці 3 стр. батальйону в районі сіл Проходи, Конотопи, передові загони якого були у складі посиленої роти в районі Цира. Полк вів розвідку на лінії Цир – Бірки. Командний пункт полку знаходився в Любешові.

В районі 1293 стр. полку встановлено зв'язок з партизанським загоном ім. Щорса. Загін дислокований у Воєгощі, Брониці, Кримному Камінь-Каширського району.

1293 стр. полк о 6:00 14 березня зустрів у районі села Проходи заставу противника. В 7:00 під кулеметним вогнем противник відійшов у північному напрямку, залишивши Проходи. 8 і 9 стр. роти, розвиваючи наступ в напрямку Конотопа, зустрів в цьому районі загін ворога до 2-х взводів. Наші підрозділи, вступивши у бій, відкинули противника до роз'їзду Любешів.

Після 1,5-годинного бою до 15:00 14 березня противник був вибитий з Любешова і відкинутий на північний берег р. Коростенька. Було поставлено завдання 15 березня зайняти Люб'язь, відкинувши противника за р. Прип'ять, та забезпечити прохід правого флангу дивізії.

2 стр. батальйон 1295 стр. полку до 15:00 зайняв Цир, Лахвичі, Подолісся, знищуючи численні дрібні ворожі групи.

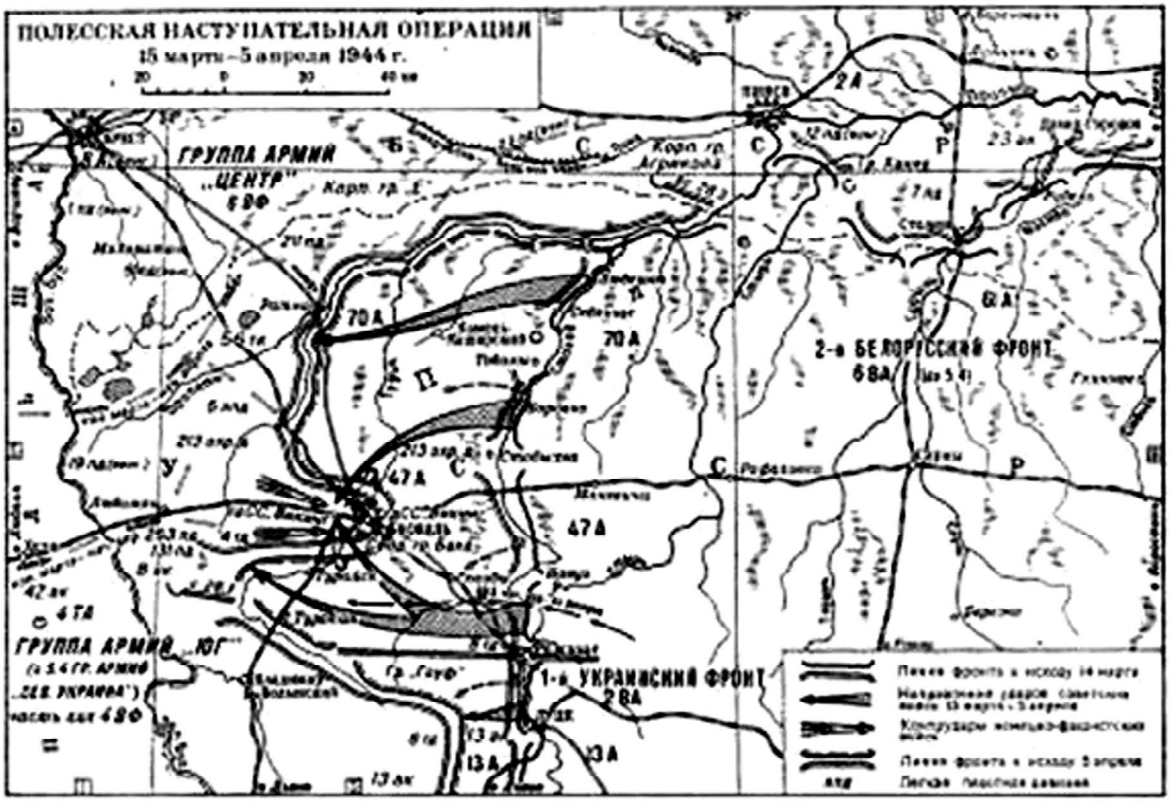
Спроби 1295 стр. полку 16-17 березня миттєво оволодіти плацдармом в районі ст. Люб'язь не увінчалися успіхом. Противник зустрів наступаючі частини полку, коли вони досягли висоти 146,7, що в 1 км на південний захід від Люб'язя, сильним кулеметним вогнем та артилерією, що змусило призупинити подальше просування і закріпитися на досягнутих рубежах.

Враховуючи запеклий опір ворога, командир 1295 стр. полку майор Торгало вирішив 18 березня ретельно підготуватися і зранку 19 березня за підтримки 973 стр. полку і 290 ІНТАД атакувати противника в районі Люб'язя і вийти до річки Прип'ять.

В інженерному відношенні Люб'язь був підготовлений до оборони як опорний пункт, з півдня та заходу підступи до нього прикривали важкопрохідні болота, зі сходу – озеро Люб'язь.

Висота 146,7 і безіменна висота в районі Люб'язя домінували над навколишньою місцевістю і контролювали її на велику відстань. По південних схилах висоти 146,7 і південної околиці хутора Люб'язь проходила траншея повного профілю. Командний пункт полку з Любешова о 21:00 15 березня перейшов у Проходи. У першій половині дня 16 березня командиром 1295 стрілецького полку були прийняті заходи для зосередження в районі Люб'язя більшої частини сил полку.

З Цира в напрямку Люб'язя через Лахвичі були переміщені 4 і 5 стрілецькі роти (6 стрілецька рота залишилася в с. Цир). До кінця дня вони досягли західного краю болотистого місця на північний захід від Люб'язя. В ніч з 17 березня 2 стрілецька рота резерву командира полку була висунута в бойові порядки на лівий фланг 3 стрілецького батальйону. 1 стрілецька рота продовжувала прикривати правий фланг

ПОЛЕССКАЯ НАСТУПАТЕЛЬНАЯ ОПЕРАЦИЯ
15 марта – 5 апреля 1944 г.
ГРУППА АРМИЙ „ЦЕНТР"
ГРУППА АРМИЙ „ЮГ"
2-й БЕЛОРУССКИЙ ФРОНТ
1-й УКРАИНСКИЙ ФРОНТ
70 А
47 А
2 ВА
13 А
6 ВА
4 ТА

полку в районі Болотиці.

Перегрупування і стягування сил полку на вихідне положення для наступу закінчилося о1:30 17 березня 1944 р. О 2:40 полк почав наступ на позиції противника на Люб'язь з півдня і заходу. Противник виявив наступальні сили полку і відкрив сильний кулеметний та гарматний вогонь, одночасно освітлюючи ракетами.

Долаючи вогневий опір противника 7 і 9 стор. роти атакували ворога на висоті 146,7 і відтіснили його до залізничної лінії. У результаті наступу до 7:00 підрозділи полку досягли кордону.

8 стрілецька рота зайняла залізничну лінію в районі між рукавами від гирла р. Коростенька, 7 і 9 стор. роти перебували на східній і південно-східній стороні схилів висоти 146,7, 2 і 3 стор. роти – на східній околиці чагарників в 1 км на південний захід від Люб'язя, і 5 стрілецька рота – північно-західніше Люб'язя в 0,8 км від залізниці фронтом на північний схід.

Вранці ворог стягнув сили до 130 чол., і два рази (7:00 та 9:00) після короткої артпідготовки атакував 7 і 9 роти за напрямом стежок, що йдуть по південному та північному схилах висоти 146,7. В результаті 9 стрілецька рота зазнала великих втрат і разом з 7 ротою змушена були відійти на вихідні позиції.

Висновок: бій за Люб'язь за заявою командира 3 стрілецького батальйону проходив недостатньо організовано – атака позицій противника силами 1 стрілецького батальйону (2 і 3 стор. роти) запізнилася і була нерішуча. Виняткова складність у подоланні водних перешкод, відсутність централізованого управління призвело до невиконання завдання по оволодінню Люб'язем.

17 березня 1293 стр. полк продовжує рух у західному напрямку і до кінця дня досягає району Щитинь та Черче, де передовий загін приступив до спорудження переправи через р. Турія. Переправившись через річку, він просувався в напрямку Речиці.

1295 стр. полк до 10:00 вів бойові дії за Люб'язь і в другій половині дня закріпився на досягнутих рубежах, де й готувався до бойових дій з оволодіння Люб'язем.

18 березня 1293 стр. полк передовими загонами досяг гаїв біля позначки 154,0 західніше від озера Лука. 1 стрілецький батальйон, зайнявши Речицю, пішов на Залісце, 2 і 3 стр. батальйони, захопивши Щитинь, повернув уздовж східного берега каналу Вижевський на північ. В цей день були звільнені Щедрогор, Підреччя, Крупін, Дощаниця, Окачово, Почапи.

19 березня в районі Люб'язя о 17:00 після 30-хвилинної пристрілки відразу ж почалася артпідготовка, яка тривала 20 хв. До початку артпідготовки прямим попаданням снаряда вибухнув артсклад ворога. Артпідготовка, що вилилася в потужний артналіт, порівняно на невеликій ділянці оборони ворога, причому, як це пізніше з'ясувалося зі свідчень полонених, зовсім несподівано для них, викликала паніку. Після артпідготовки роти 1295 полку пішли вперед, ведучи вогонь з усієї стрілецької зброї.

Ворог, отямившись, відкрив по наступаючій піхоті інтенсивний рушнично-кулеметний вогонь і вогонь вцілілої артилерії.

Низинна заболочена місцевість, відкрита перед фронтом ворога, ускладнювала рух вперед.

Вирвавшись вперед, 1 і 8 стр. роти рухалися на ворога. В 17:35 увірвалися в траншеї, захопивши висоту 146,7, о 17:50 вийшли на вузькоколійку, а потім швидким кидком впритул підійшли до західного берега озера Люб'язь. Таким чином, фашисти були розрізані на дві групи. Південній групі був вихід тільки через озеро Люб'язь. Оточених добивали 3 і 7 стр. роти. Німці чинили сильний опір з метою протриматися до темряви і вибратися через озеро. Але опір було зламано. 8 осіб було взято в полон, інші намагалися переплисти озеро, а незначна кількість роззосередилась по болоту і кущах, але протягом дня вони були взяті в полон або вбиті.

З північного боку на район Люб'язя йшов 2 стр. 6атальйон з 2 стр. ротою 1 стр. 6атальйону і однією ротою 3 стр. 6атальйону. О 18:25 2 стр. 6атальйон, долаючи опір противника, дійшов до кладовища, що на північно-західній околиці Люб'язя. Майже одночасно 1 стр. 6атальйон з 8 стр. ротою 3 стр. 6атальйон, повернувши вздовж вузькоколійки, вийшли на околицю Люб'язя.

О 18:30 противник почав безладно відходити за Прип'ять. Наша артилерія вела вогонь по переправі через річку. 19 березня о 19:30 с. Люб'язь було звільнено. Переслідуючи ворога, 5 і 8 стр. роти переправилися через Прип'ять, досягли с. Шлапань, але були повернуті на південний берег Прип'яті. Командир дивізії Заряко-Зарановський видав такий наказ.

19 березня 1293 стр. полк досяг озер Біле, Волянское, каналу Турський-Язовня, полкова розвідка досягла району Дивин. Командний пункт полку перебував на хуторі Біла Вода.

1297 стр. полк 1 стр. 6атальйону - Кухче - прикриває правий фланг дивізії, 2 батальйон - спецпідрозділ і командний пункт полку в районі Городок - Соснівка - Пнівне.

2 стр. 6атальйон з ротою автоматників і розвідвзводом в ніч на 20 березня виступив у район Бихів

- Бірки - Залізня для прочісування лісу і ліквідації залишків ворога.

973 стр. полк і 290 ІПТАД зосередилися в районі Проходи - Болітце.

20 березня 1295 стрілецький полк 2 стр. батальйону знаходиться в Люб'язі, прикриває переправу через р. Прип'ять. 1 стр. батальйон обороняє південну частину Люб'язя, 3 стр. батальон - х. Люб'язь. Противник веде рушнично-кулеметний вогонь з боку північного берега Прип'яті.

1298 стр. полк просувається в західному напрямку. Любешівський та Дивинский райони майже повністю були зачищені від загарбників за допомогою підрозділів партизанських загонів ім. Щорса та ім. Котовського, які розгорнули тут енергійну діяльність ще з осені 1943 року.

До кінця дня 20 березня 1 стр. батальон досяг с. Заученица, 3 стр. батальон - Замостя, передовий загін досяг с. Повить, 2 стр. батальйон - Невір, Михалино, Вулька Щитинська, передовий загін досяг с. Радостове.

1297 стр. полк (командир полку – Залевський) продовжував зачищати територію в районі Бихів, Бірки, Заліззя.

21 березня дивізія продовжувала тримати оборону по південному березі р. Прип'ять на рубежі Кухче – Люб'язь – Лахвичи – Цир – Невір – Михалино – Вулька Щитинська окремими гарнізонами, одночасно просуваючись на захід у напрямку Дивина.

До кінця дня 21 березня 1 стрілецький батальйон 1298 стрілецького полку зайняв Дивин, передовий загін 1 стрілецького батальйону підійшов до Красновки, 2 стрілецький батальйон однієї стрілецькою ротою зайняв Околицю, відмітку 149, Бірки, інша рота - Лешків. 3 стрілецький батальйон зайняв Оссу, командний пункт полку - Замостя.

1297 стр. полк виступив у Хулянку, Вольську Хлущу, Яковку і однієї посиленою ротою продовжив операцію з ліквідації ворожих диверсантів, розташованої в лісах району Бихів - Бірки. Основні сили їх були ліквідовані, частина пішли в болото, 18 диверсантів взято в полон.

973 стр. полк і 290 ІПТАД вийшли в новий район - Вулька Щитинська. Командний пункт дивізії перебував у с. Мостець (південний схід) в 3 км від с. Деревок. Дороги в районі, де дислокувалась дивізія, важко прохідні для автотранспорту.

22 березня 1944 року.

1295 стр. полк стояв в обороні на колишніх позиціях. Він готувався до виконання завдання з захоплення плацдарму на північному березі Прип'яті з захоплення сіл Хоцунь і Шлапань.

Одна рота 3 стрілецького батальйону 1295 стрілецького полку змінила 1 стрілецький батальйону 1297 стрілецького полку в районі Кухче - Шпикатовщизно.

1293 стр. полк підтягував тили, проводив перегрупування, закріплювався на досягнутих рубежах і готувався до подальших операцій.

Перед фронтом 1293 стрілецького полку дивізійна розвідка встановила скупчення ворога в с. Плоске (8 км південніше р. Кобрин) на автомашинах з танкетками і артилерією. Фашисти рухалися на Руховичі.

За даними партизан ворожі гарнізони є в Кобрині - 2500 чол., Черняни - 3000 чол., Мокрани - 1300 чол. У Кобрині мобілізовано все населення для спорудження оборонних укріплень, окопів, дротяних загороджень.

1297 стр. полк зосередився в районі Вулька Щитинська. Командний пункт дивізії - Вулька - район Глуші.

До 23 березня 1295 стр. полк залишався на колишніх позиціях.

1293 стр. полк укріплювався на досягнутих рубежах. Командний пункт полку перейшов у Дивин.

2 стрілецький батальйон 1297 стрілецького полку, йдучи на з'єднання з полком, прибув у Бірки і 1 стрілецький батальйон після здачі району оборони Кухче – Шпикатовщизна слідує на з'єднання з полком.

24 березня 1944 року.

Командир дивізії генерал-майор Зарако-Зараковський, начальник штабу полковник Компанцев. 160 стрілецька дивізія прикривала частиною сил правий фланг 70 армії (командир – генерал-лейтенант Ніколаєв, начальник штабу армії – генерал-майор Ляпін). Дивізія головними силами організувала міцну оборону на фронті Циганки - Лизинка - Дивин - Осса - Кортеліси, не допускаючи виходу противника на переправу через канал Турський.

1297 стрілецький полк - командир полку полковник Залевський - змінював на лівому фланзі дивізії 1298 стр. полк у районі Осса - Рокита - Борисівка - оз. Любоваль - Кортеліси.

Супротивник по всьому фронту 160 стр. дивізії підтягував сили.

973 стр. полк і 290 ІПТАД через відсутність пального не мали можливості рухатися в район дії полків, боєприпаси полкам доставлялися на волах.

25 березня 1944 року дивізія оборонялася на колишніх рубежах.

2 стрілецький батальйон 1295 стрілецького полку за розпорядженням командира дивізії вийшов у Велику Глушу для забезпечення переправи артилерії у с. Михалино.

1293 стр. полк споруджував оборонний рубіж , командний пункт полку перейшов у с. Леліково.

1297 стр. полк також приступив до оборонних робіт, командний пункт полку знаходився на х. Вижично. Перед фронтом 1293 і 1297 полків противник до кінця дня вступив в безпосереднє зіткнення з підрозділами полків.

В 22:00 загін ворога силою до батальйону повів з району Буки наступ на Оссу, досягнувши кордону Калитовка - Дуб (2,5 км південно-західніше Осси), але був зустрінутий рушнично-пулеметнним вогнем та при підтримці 1 стрілецького батальйону 1293 стрілецького полку були відкинуті. У ніч на 26 березня противник вів сильний артилерійський і мінометний вогонь.

26 березня 1944 року.

Дивізія на правому фланзі забезпечила оборону гарнізонами в колишніх районах, на лівому фланзі сильними боями стримувала наступ противника.

1293 стр. полк утримував наступаючого противника: 1 стрілецький батальйон - в районі Дивин, передовий загін у районі Яглинівка - Липово; 3 стрілецький батальйон - р. Циганка - Лизинка - Подлиново; 3 стрілецький батальйон - Леліково.

В 3:00 противник силою до батальйона намагався прорвати оборону з району Більськ на Ор (8 км північно-західніше Дивина), але був відкинутий.

1297 стр. полк утримував наступаючого противника: 2 стрілецький батальйон в районі Осси - Рокита - Черна Гура; 3 стрілецький батальйон - Кортеліси; 1 стрілецький батальйон, що йшов на з'єднання з полком, в 13:00 пройшов Велику Глушу, маючи завдання зайняти оборону в районі Казавата - Занівка - Вересце - Самари. Командний пункт полку - Залісся.

Під натиском переважаючих сил противника і в зв'язку з розтягнутістю частин дивізії, недостатньою кількістю боєприпасів, майже повною відсутністю артилерійської підтримки (через відсутність пального і поганого стану доріг), ми змушені були відходити.

27 березня 1944 року.

1295 стр. полк оборонявся на колишніх кордонах. 2 стрілецький батальйон дислокувався у Великій Глуші однією стрілецькою ротою і взводом прикривав дорогу через р. Прип'ять в с. Невір, Михалино. В районі полку противник вів артилерійський вогонь, особливо по селу Люб'язь.

На ділянці 1293 стрілецького полку в ніч з 26 на 27 березня противник силою до полку просочився в ліс, що в 2 км на південний захід від Ор, де оборонявся партизанський загін і почав наступ в напрямку Смолянки, захопивши дві безіменні висоти, що в 500 м південніше Козиці.

1 стрілецький батальйон 1293 стрілецького полку, перебуваючи в обороні у цьому районі, вступив у бій на обох напрямках, перейшовши в контратаку на південну групу ворога. Її вдалося вибити з безіменних висот і відтіснити в ліс на східному березі водної перешкоди в районі Козиці.

Північна група противника, зустрінута вогнем з усіх видів стрілецької зброї і мінометів, залягла в чагарниках південніше Ор. Для посилення 1 стрілецького батальйону і відновлення колишнього положення в район Ор - Козиці о 10:00 27 березня були підтягнуті 7 і 9 стр. роти 1293 стрілецького полку, о 12:00 у район Смолярки прибула 4 стрілецька рота 1297 стрілецького полку.

З настанням темряви наші підрозділи пішли в наступ з завданням відкинути супротивника на колишні рубежі, але були виявлені та зустрінуті сильним вогнем з усіх видів зброї, в результаті ми були змушені відійти на вихідне положення.

27 березня о 23:00 під прикриттям сильного вогню противник знову перейшов у наступ. Після запеклого бою наші підрозділи були відтіснені в район доріг Яглинівка - Клетише. В результаті цих боїв о 5:00 28 березня ворог зайняв Липово, Ор, Смолярку.

1297 стр. полк частиною сил (4 стрілецька рота) надавав підтримку 1293 стр. полку і проводив перегрупування у відповідності з вказівкою командира корпусу для підтримки 38 гвардійської стрілецької дивізії, яка під сильними ударами супротивника змушена відступити в район Ратно.

973 стр. полк (командир полку – полковник Тотмянін): 2 артдивізіон знаходився в районі Конотопи (південніше Люб'язя); 1 і 2 батареї 1 артдивізіону до 18:00 прибули до Замостя і вийшли на опорний пункт в район Лизинки - Павлинка, 7 батарея 3 артдивізіону пройшла Вульку Щитинську, 3 і 8 батареї (гаубичні) - Велику Глушу.

Партизанами встановлено, що перед фронтом 160 стр дивізії і її лівим сусідом 38 гв. стрілецькою дивізією знаходяться: Черняни - 1 піхотна дивізія угорців, Мохра - Люб'язь - 55 піхотний дивізіон німців,

Мокрани - 427 артдивізія, в районі Заболоття - Ляховичі - частини 5 ІПД і 31 піхотний полк 3 піхотної дивізії угорців, Турське - 75 піхотний полк.

Через погані дороги та відсутність пального, боєприпасів і продовольства наступ припинено. Постачання здійснюється тільки на конях і волах місцевим населенням, але цього замало, так як місцевий транспорт і тяглова сила раніше були мобілізовані партизанами.

28 березня 1944 року.

1295 стр. полк (без 2 стрілецького батальйону) оборонявся на колишніх кордонах. Противник перед фронтом полку і лівіше в районі Ветли за свідченнями партизанів висувається в напрямку Шлапань силою 8 піхотної дивізії угорців і кавалерійською группою Мітте. Противник займає всі населені пункти уздовж дороги Янів - Шпаків.

За даними розвідки 1295 стрілецького полку, в ніч з 27 на 28 березня противник захопив Сваринь і витісняє партизан по дорозі Сваринь - Ветли.

1293 стр. полк протягом 28 березня вів запеклі бої. 2 стрілецький батальйон при підтримці 4 стр. роти 1297 стрілецького полку протягом всієї ночі відбивав натиск супротивника до батальйону, який вів наступ вздовж дороги Хабовичі – Яглинівка, і в 5:00 28 березня, у відповідності до наказу комдива, наші залишили свої позиції і організували оборону.

1 стрілецький батальйон зосередився в районі Дивин, 3 стрілецький батальйон - Лизинка - Колода - Павлинка, 2 стрілецький батальйон (без 5 стрілецької роти) в районі перехрестя доріг Ратно - Дивин - Леліково. 5 стрілецька рота в 17:00 зайняла оборону в районі Невір, зайнявши дорогу Ветли - Невір в районі переправи через водну перешкоду північніше Невира.

Ворог, наступаючи вздовж дороги з боку Ор, силою до батальйону, в 18:00 пішов у наступ на західну околицю Дивина. Після тривалого затяжного бою противнику вдалося увірватися на околицю Дивина, але о 22:00 1 стрілецький батальйон контратакував ворога і, зайнявши західну околицю Дивина, відкинув ворога в ліс на 2 км західніше Дивина.

Протягом ночі з 28 на 29 березня противник підтягнув свіжі сили і в 5:00 29 березня пішов у наступ із заходу і півночі на Дивин. Після запеклого бою йому знову вдалося захопити Дивин до перехрестя доріг в районі церкви. Протягом 4-годинного бою з 5:30 до 10:00 центр Дивина тричі переходив з рук у руки. Полкова артилерія перебувала в бойових порядках піхоти і прямою наводкою з відстані 200- 400 м била по наступаючому ворогу, завдаючи йому великих втрат.

Спостережний пункт батареї 973 артполку на чолі з командиром батареї капітаном Лисенко, будучи на дзвіниці церкви, виявився оточеним, але група червоноармійців рішучою атакою відбила німців і звільнила їх від неминучої загибелі.

В боях за Дивин бійці і офіцери проявили хоробрість і героїзм.

Противник, маючи значну перевагу в людях і вогневих засобах, незважаючи на великі втрати, прагнув захопити Дивин. У боях за утримання Дивина брав участь і штаб полку на чолі з заступником командира дивізії полковником Горичевим.

У запеклих боях протягом усього дня 29 березня утримувався Дивин в наших руках і тільки з настанням темряви був залишений нами і ми відійшли в напрямку Невира. При наявності артпідтримки і достатньої кількості боєприпасів можна було зупинити ворога і утримати Дивин.

На ділянці 1297 стрілецького полку противник, наступаючи по дорозі Борко - Осса після сильного артналету пішов на Оссу з двох напрямків, намагаючись оточити і знищити 6 стр. роту, але вона двома групами відійшла на Клітище і Броди. В 6:.00 противник зайняв Оссу. 2 стрілецький батальйон після здачі Осси зосередився в районі Самари і прийняв район оборони від 1 стрілецького батальйону 1297 стрілецького полку.

Командний пункт полку перейшов до Біла Вода. 1 стрілецький батальйон 1297 стрілецького полку в 11:00 зайняв оборону в районі доріг Лесна – Кшижа.

28 березня о 14:00 по дорозі Ратно – Лесна – Крижа – Ляски – Речиця пройшли два батальйони 115 стрілецького полку 38 гв. стр. дивізії з залишками артилерії на автомашинах.

Слідом за ними наступав противник силою до 2-х батальйонів при підтримці самохідних гармат “Фердинанд”. Підійшовши до Кшижі, висота з відміткою 154,0, вони ланцюгами під прикриттям “Фердинандів” в результаті 2-годинного запеклого бою відтіснили наш батальйон в район Гуски.

В ніч на 29 березня 1 стрілецький батальйон отримав наказ відновити становище. З настанням темряви, батальйон в 1:00 контратакував ворога і після короткого бою німці були вибиті з Гуски, після чого супротивник активності не проявляв. Резерв командира дивізії 2 стрілецького батальйону 1295 стрілецького полку в 1:00 28 березня вийшов у Велику Глушу за напрямом Замостя.

Штаб дивізії встановив зв'язок зі штабом партизанських загонів Брестської області. Силами партизанських загонів виконуються окремі завдання з розвідки позицій противника і оборони на другорядних ділянках.

Штаб дивізії перейшов до Замостя.

29 березня 1944 року.

Дивізія на правому фланзі продовжувала оборонятися на колишніх кордонах.

За даними партизан противник зайняв с. Ветли, яке перебувало в руках партизанів, і продовжує витісняти їх на Невір; одночасно наступають вздовж каналу Біловірський в напрямку на Невір.

5 рота 1293 стрілецького полку закріплюється на колишніх позиціях, одночасно проводячи розвідку в напрямку Ветли і по дорозі, що йде уздовж східного берега озера Біле, зіткнення з ворогом не мали.

1 стрілецький батальйон 1293 стрілецького полку, як уже відомо, з запеклими боями залишив Дивин. В ніч на 29 березня противник, ведучи наступ з Кортеліс на Козовату – Грибенюки зустрів сильний опір 2 стрілецького батальйону і змушений був відійти на вихідні позиції. До 5:00 до складу 2 стрілецького батальйону прибула 6 стрілецька рота, яка здала район оборони в районі Леліково.

До кінця дня 29 березня 2 стрілецький батальйон 1295 стрілецького полку залишив Леліково і зосередився в Замості.

1297 стр. полк до настання темряви утримував позиції, зайняті на кінець дня 28 березня. Противник веде наступ на фронті ур. Плащецха - Замученица - Вільхово і одночасно намагається йти в напрямку шосе Брест - Ковель, прагнучи розколоти 160 стр. дивізію і 38 гв. стр. дивізію.

160 стрілецька дивізія в ніч на 30 березня відірвалася від противника і до ранку вийшла на східний берег каналу Вижухвин і південний берег р. Прип'ять на фронті озер Біле - Річиця.

До кінця дня за наказом командира армії полки зайняли оборону: 2 стрілецький батальйон - в районі Щитинь; 1 і 3 стр. батальйони зосередився в Малій Глуші як резерв командира полку.

3 стр. батальйону була поставлена задача створити два передових загони: 1 - в районі Межисить і 2 - в районі Річиці.

Перед фронтом 1297 стрілецького полку противник зайняв кордон північніше узлісся гаю в районі Кшиже, передовий загін його в районі Висока, висота з відміткою 138,8 підтягнув танки і "Фердинанди", які курсували по дорозі вздовж каналу Турський. Через канал Турський противник будує міст. По цих місцях батарея 76-мм гармат вела вогонь.

30 березня 1944 року.

1295 стр. полк продовжував оборонятись на колишніх рубежах.

1293 стр. полк відходив на нові рубежі і зосередився в районі Янів. Забезпечувати переправу підрозділів через Прип'ять і оборону в районі Невір було доручено начальнику штабу 1293 стрілецького полку ст. лейтенанту Ільїну силами 5 стрілецької роти 1293 стрілецького полку і 6 стр. роти 1295 стрілецького полку.

5 стрілецька рота займала оборону на північно-східній околиці с. Невір маючи завдання перешкодити форсуванню Прип'яті вздовж дороги з напряму Ветли, розпорядженням начальника штабу була знята з цих позицій і направлена в район Глиниця.

Партизани не витримали вогневого впливу і почали безладно відходити в бік Невира, а за ними змушена була відійти і 5 стрілецька рота.

Привівши в порядок 5 стрілецьку роту і підтягнувши до Невиру 6 стр. роту 1295 стрілецького полку, одночасно викликавши підкріплення – 3 стрілецький батальйон, начальнику штабу вдалося зупинити противника на північний схід від Невира. Противник, підтягнувши сили до полку, після сильного артналету повів наступ на Невір.

До цього часу переправа людей і обозу дивізії була закінчена. Сильним вогнем противник був зупинений. Але в цей час на лівому фланзі просочилася група противника до роти і відкрила безладний рушнично-кулеметний вогонь, одночасно німці зробили артналет на Невір і переправу, створюючи загрозу відрізати шляхи відходу.

Партизани 5 і 6 стр. рот стали відходити, як тільки наші переправилися, за наказом начальника штабу Ільїна міст через Прип'ять був підірваний.

О 17:00 противник зайняв Невір.

Після здачі Невира 1293 стр. полк та 2 стрілецький батальйон 1295 стрілецького полку зайняли наступне положення: 9 стрілецька рота – район Гаті (в районі вис. 151,5) в 4 км на південь Невира, виставивши бойову охорону у складі взводу на 1 км північніше Гаті.

8 стрілецька рота зосередилася в районі позначки 1485, 7 стрілецька рота - в районі Шлюзу на

східному березі Прип'яті проти х. Почапи Залуховські, 1 стрілецький батальйон 1298 стрілецького полку - в хуторах північніше Янівки, 2 стрілецький батальйон 1295 стрілецького полку - с. Велика Глуша. 2 стрілецький батальйон 1293 стрілецького полку, який здійснив марш з Замостя до переправи через Прип'ять в районі Невір, розпорядженням командира полку був відправлений назад в Вульку Щетинську.

1297 стр. полк відійшов на нові рубежі, форсувавши р. Прип'ять біля с. Щедрогор і через Турію у с. Щитинь.

1 стрілецький батальйон зосередився в с. Щитинь, 2 стрілецький батальйон, здійснивши марш по шляху 1293 стрілецького полку, до кінця дня також прибув у Щитинь. 3 стрілецький батальйон частиною сил забезпечував охорону переправи біля с. Щедрогор і одна стрілецька рота висунулася як передовий загін у район Річиці, командний пункт полку у - Заглушші.

31 березня 1944 року бійці закріплювались на зайнятих рубежах.

1 квітня 1944 року.

Частини дивізії перегрупувалися, противник в районі Щедрогора намагався форсувати Прип'ять, але був відкинутий. 2 стрілецький батальйон 1293 стрілецького полку зайняв оборону відм. 148,5 , змінивши в районі Почапи Залуховські 7 стр. роту.

2 стрілецький батальйон 1295 стрілецького полку зайняв оборону в районі Щитинь, виставивши передовий загін в ур. Глинище.

1297 стр. полк зосередив основні сили в районі с. Речиця, яке напередодні було взято німцями.

В районі оборони 1295 стрілецького полку противник силою до роти переправився через Прип'ять в районі Бували на ділянці І стрілецького батальйону, але з великими втратами відкинутий. В 6:00 3 стрілецький батальйон 1297 стрілецького полку перейшов у наступ на північно-східну околицю Речиці, але був зупинений сильним вогнем противника. Долаючи його опір, батальйон кидком вибив противника з висоти перед Речицею і, понісши великі втрати, змушений був залягти.

Розпорядженням командира корпусу, керівництво по захопленню Речиці було доручено командирові 38 гв. стрілецької дивізії, таким чином, 2 і 3 стр. батальйони 1297 стрілецького полку перейшли в підпорядкування дивізії і 1 квітня о 23.00 почали наступ.

1 і 2 стр. роти, пройшовши через болото праворуч, знищивши бойову охорону на північній околиці Речиці, увірвалися в центр села. Противник, опинившись перед фактом оточення, безладно почав відходити до переправи. До 4:00 Річиця повністю була звільнена.

У ніч на 7 квітня протягом усього дня два взводи 1297 стрілецького полку проводили прочісування районів Хутунь, Острів, Дубровський з метою ліквідації ворожих груп "Мочепи" і "Поделець". Було вбито 3 та захоплено живими 9 чол.

13 квітня в районі Деревок, Лахвичи, Цир була ліквідована ворожа група.

26 квітня противник намагався захопити плацдарм в районі Невира, але був відкинутий, понісши великі втрати.

24 червня в 4 км на південний схід від с. Гірки наші проводили розвідку, але були виявлені противником. Довелося з боєм прориватися назад до берега і під прикриттям артилерії 973 арт. полку переправлятися через р. Прип'ять, втративши убитими 4 чол.

Розвідники 1295 стрілецького полку 10 липня, переправившись через Прип'ять, вдень влаштували засідку на дорозі Гречище - Гірки і напали на групу противника з 10 осіб - 8 вбито, 2 взято в полон. Праворуч обороняється 12 гв. стрілецька дивізія. Командир дивізії генерал-майор Тимофєєв Микола Сергійович за наказом командира 114 корпусу 14, 15 та 16 липня зосередив свої частини в районі озера Стрибуж - Речиця. 1295 стр. полк зосередився в ур. Чиста Хвоя. Прип'ять форсували вночі, без шуму, не замочивши автоматів. Крізь прибережний чагарник, проходи в мінному полі непомітно підібралися до ворожих траншей. Артпідготовка почалася в 4.00 17 липня і тривала недовго. Наші снаряди рвалися так близько від нас, що ми майже оглухли.

Як тільки наша артилерія перенесла вогонь в глибину оборони ворога, піхота піднялась з криком "Ура!" в атаку і увірвався в траншеї. Живих у траншеї нікого не залишилося, а ті, що вціліли після артобстрілу, втекли.

Другу лінію оборони довелося брати з боєм. Заговорили всі ворожі дзоти. Артилерією прямої наводки і гранатами під с. Береза ми змусили замовкнути майже всі ворожі точки, але один з правого флангу продовжував стріляти. З гармат прямою наводкою його неможливо було знищити. Він був розташований так, що поклав майже весь батальйон. Ближче всіх до нього був рядовий Газін. Виходу не було: помирати одному, зберігши життя десяткам солдатів і просуватися вперед. З ланцюга піднявся простий російський солдат Василь Газін. Автомат його не міг "заткнути пельку" кулемету "Шкода", гранати він витратив

раніше при атаці. Він кинувся на кулемет, закрив амбразуру своїм тілом, прокричавши: “Давай, хлопці, вперед!”. Батальйон з криком “Ура!” увірвався в другу траншею. Санітари підбігли до Газіна. “Серце горить”, - встиг ще сказати він і втратив свідомість.

Батальйон Скрипника 1297 стрілецького полку зайняв с. Добродзувка, 76 стрілецька дивізія - Піски Речицькі. До 14:00 17 липня 1297 стр. полк з боєм вийшов до Турського каналу. 1297 стр. полк, ведучи бій за Гуску і Замученицю, до 15:00 теж вийшов на південний берег Турського каналу.

У другій половині дня супротивник двічі контратакував фланг 1293 стрілецького полку. Всі контратаки були відбиті. До 19:00 форсували канал Турський і оволоділи с. Ольхове. Полонені показали, що був повністю знищений 48 піхотний полк угорців.

1295 стр. полк просувався до с. Самари. 19 липня він вів бій на схід від с. Бірки, якими оволодів о 21:00.

1293 стр. полк, переслідуючи противника в районах Кортеліси - Млиново -Мокрани, вів бій на захід від с. Вепри.

1297 стр. полк з боями рухався за маршрутом Родзинка - Березі - Кортеліси, далі слідував маршрутом 1893 стрілецького полку і до кінця дня зосередився в районі Острів - Броди.

Переслідуючи противника, дивізія 20 липня зустріла опір на рубежі Кобрин - Малорита.

1295 стр. полк відтіснив противника з вис. 151,7 і до 12:00 перерізав дорогу Кобрин - Малорита, 1 стрілецький батальйон - північно-західніше Грушки, 2 стрілецький батальйон - хутір Черняни – 300 м на захід від Козелець.

1293 стр. полк до 14:00 зайняв Кшижувку, с. Крижиця і вийшов за Буг у Кодень.

21 липня дивізія переслідувала відступаючого противника, який чинив сильний опір.

1293 стр. полк вийшов у район Страдич. Перша атака на Страдичі була відбита. У Страдичах було до 1000 солдатів - угорців.

1297 стр. полк зустрів сильний опір у лісі на схід від Медни. Перша атака полку була відбита. Противник займав рубіж відм. 150,5 на східній околиці Медни до р. Прирва.

До кінця дня 21 липня 1293 стр. полк, зламавши опір противника, повністю зайняв населений пункт Страдичи, переслідуючи фашистів вздовж дороги на Кодень, о 4:00 22 липня передовими загонами увірвався на міст через Західний Буг. З моменту виходу бійців на міст він був підірваний і всі, хто був на ньому, загинули.

1297 стр. полк у жорстоких боях зайняв південну частину Кодень. О 22:00 21 липня після десятихвилинної артпідготовки вторинною атакою оволоділи Медною і, переслідуючи ворога у західному напрямку, до 7:00 22 липня перерізали дорогу в 1,5 км на південний захід від с. Дуричи. В 11:00 1 стрілецький батальйон Скрипника вийшов на Західний Буг південно - західніше Дурич і атакував його серед білого дня на очах у приголомшеного цим сміливим кроком ворога. Форсування річки минуло майже без втрат. Однак бої за Кодень відрізнялися винятковим завзяттям і запеклістю. Район церкви і частина населеного пункту до наступного дня залишався в руках ворога.

Оволодівши Коденем, частини дивізії, виконуючи наказ командира 114 корпусу в 18:00 23 липня перейшла в наступ, змінивши напрямок руху фронтом на північ – на Брест.

1295 стр. полк наступав по східному березі Запхідного Бугу в напрямку Прилук.

1893 і 1297 стрілецький полки наступали по західному березі. Долаючи сильний опір, до кінця дня 23 липня наші війська оволоділи с. Гори, Заказанка, Окчин, Загаття.

24 липня вранці наступаючі частини зустріли сильний опір, підтримуваний танками. 1293 стр. полк до 12 години 24 липня відбив три контратаки з танками. 1297 стр. полк відбив дві контратаки чисельністю 200-300 чол., підтримувані 10 танками, і заволодів південною околицею с. Копитце.

1295 стр. полк протягом ночі на 25 липня атакував Прилуки, але успіху не мав.

У ніч на 28 липня 1295 стр. полк форсував Мухавець і вийшов до Бресту з південно-західної частини міста. До 7:40 ранку зайняв передмістя Граєвського, просувався по західній частині міста і до 16:00 вийшов до залізниці, зайнявши залізничну станцію Бреста.

1293 стр. полк вибив противника з Міхалкова і просувався уздовж шосе. До 12 год. зайняв Блотків, просувався на Любачув та до 16 год. повністю очистив від противника Тирасполь.

1297 стр. полк о 13 год. захопив ст. Блотків і до кінця дня вийшов на рубіж праворуч Кужеська. 1293 стрілецький полк - зліва в 2,5 км на північний захід від Корошина.

1295 стр. полк розгромив ворога в Бресті і слідував в південно-західному напрямку. Перейшовши Західний Буг по мосту, зосередився в Тирасполі. До 6:00 29 липня 1944 року частини дивізії вийшли до річки Кши і захопили переправу північно-західніше хутора Непле.

1297 стр. полк захопив Малу Гуру і переправився через річку. Передовим загоном наскочив на "хвіст" противника, який відходив, захопив трофеї і пішов по маршруту Мала Гура (відм. 135,1) - Корощин - Непле.

У результаті Поліської наступальної операції, яка тривала з 15 березня по 5 квітня 1944 року, 2-Білоруський фронт було розформовано, а війська передано 1-му Білоруському фронту, який очолював К. К. Рокоссовський. Подальші бойові дії військ фронту відбувались у контексті Люблінсько – Брестської наступальної операції. Ця кампанія тривала з 18 липня по 2 серпня 1944 року й була частиною Білоруської операції (кодова назва «Багратіон»).

1. *Архив МО СССР, ф. 132-А, оп. 2842, д. 36, л. 55.*
2. *Василевский А. М. Дело всей жизни. – М.: Политиздат, 1978.*
3. *ДАВО. – Ф. Р-66. – Оп. 4. – Спр. 156. – Арк. 73-74.*
4. *ІМіС УРСР: Волинська область. – К., 1970.*

Дмитро ХИТРИК ***(Луцьк)***

ПОРІВНЯЛЬНО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЖЕРТВ ПОВОЄННИХ РОКІВ, ЯКІ ІНКРИМІНУЮТЬ ОУН-УПА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В дослідженні періоду визвольних змагань ОУН-УПА є питання, які на мій погляд потребують більш активного вивчення.. Це зокрема, проблема аналізу втрат серед прибічників радянської влади в 40-50 роках від рук учасників збройного спротиву комуністичному режиму. Якщо в радянський період, на карб ОУН-УПА клали всіх загиблих в нашій місцевості у воєнні та повоєнні роки, то останнім часом намітилась інша тенденція. Частина дослідників більшість фактів загибелі населення списують на провокативну діяльність органів НКВС-НКДБ, «лжебоївок УПА», винищувальних загонів.

Боротьба ОУН-УПА проти радянської влади та її апологетів була жорстокою та безкомпромісною. Дослідження причин та обставин загибелі працівників партійних і радянських органів, вчителів, працівників охорони здоров'я, завідувачів клубами виходить за рамки розвідки. Я спробую відповісти на запитання – чи носив терор зі сторони ОУН-УПА стосовно прибічників нового ладу системний характер, які категорії працівників найчастіше попадали під репресії повстанців і чи була приналежність до владних структур однозначним приводом до фізичного знищення?.

Відповіді спробую дати, проаналізувавши доступний статистичний матеріал про жертви серед прихильників радянської влади на теренах Камінь-Каширщини, які інкримінують ОУН-УПА.

При зборі даних використовувались місцеві краєзнавчі дослідження, публікації в пресі, дані отримані від працівників сільських рад району, вчителів історії місцевих шкіл. Найбільш повно і систематизовано матеріал викладений в довідковому історико-меморіальному виданні: «Книга скорботи України. Волинська область. (у трьох томах)», яке побачило світ у видавництві «Надстир'я» у 2006 році [3]. Перший том видання містить матеріал, що стосується Камінь-Каширського району. Матеріали зібрані робочою групою скомпоновані в три томи та містять документально зафіксовані факти загибелі жителів Волинської області під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки.

Упорядники детально перераховують джерела отримання інформації, яка лягла в основу книги:

- списки підготовлені і завірені сільськими, селищними та міськими радами;
- документи Волинського обласного державного архіву;
- документи Державного архіву Російської Федерації (матеріали державної Надзвичайної комісії з розслідування збитків, яких завдали німецько-фашистські окупанти);
- документи органів державної безпеки;
- документи органів внутрішніх справ;
- документи відділів реєстрації актів громадянського стану;
- списки замордованих в гетто, надані меморіальним центром Яд Вашем в Єрусалимі (Ізраїль);
- публікації в обласних та районних газетах за 1944-2004 роки;
- відомості про загиблих, імена яких викарбувані на пам'ятниках та обелісках в містах, селах та селищах області.[5, 6-7]

Крім того, редакційна комісія в якості джерел називає книги реєстрації церковних обрядів,мемуарну літературу, збірники документів, задокументовані спогади свідків.

Перед початком кілька загальних зауважень. При підрахунку кількості жертв, розподіл проводився за такими групами:

- вчителі, медичні працівники, працівники закладів культури (до даної групи включені і піонервожаті в школах);
- партійно-радянський актив (працівники райкому партії та райвиконкому, голови, секретарі та інші працівники сільських рад, секретарі партійних організацій, секретарі комсомольських організацій);
- працівники органів НКВС, НКДБ, бійці винищувальних батальйонів,
- представники радянського партизанського руху, в тому числі й ті хто в 1942-1944 роках перебував в партизанських загонах і з'єднаннях і загинув на території району в 1945-1956 роках;
- працівники галузі сільського господарства, промисловості, лісового господарства, транспорту та зв'язку, фінагенти, заготувачі і т.п.

Представників першої групи загинуло в 1944 р.- 3, 1945 р.- 6, 1946 р.-1, 1947 р.- 1, 1948 р.- 1, 1949 р.- 2, 1950 р.- жодного, 1951 р.- 1. В наступних роках представники даної групи не гинули[4].

Тепер проведемо аналіз першої групи загиблих за професійною приналежністю. В 1944 році загинуло: 2 вчителі та один завідувач клубом, в 1945 році загинуло 4 вчителі. [5, 488,514,525,440] В 1946 р. загинув один вчитель, [5, 487] в 1947 р. загинув завідувач клубом [5, 470] в 1948 р. загинув завідувач клубом, [5, 511 в 1949 р. загинув один вчитель [5, 489] та один кіномеханік.[5, 466] В 1951 р. в с. Великий Обзир загинула піонервожата. [5, 464] Таким чином, можна зробити висновок, що масовий терор проти першої групи не проводився.

Найбільшу кількість загиблих за даними джерел можна віднести до другої групи. В 1943 р. загинуло 3 представники партійно-радянського активу, в 1944 р. – 25, 1945 р. – 27, 1946 р. – 13, 1947 р. –6, 1948 р. – 12, 1949 р. – 6, 1950 р. – 3, 1951 р.– 1, 1956 р. – 1. [5, 478]

В процентному відношенні найбільшу кількість загиблих в цій групі становлять працівники сільських рад. В 1943 році, як уже зазначалось, їх загинуло троє. [5, 469] В 1944 р. працівників сільських рад загинуло 23 чоловіки. В 1945 р. жертвами збройної боротьби в нашому краї знову стали 23 працівники сільських рад. Напруга боротьби дещо спала в 1946 році - тоді в Камінь-Каширському районі загинуло 12 працівників сільрад. На протязі 1947 р. загинули 4 працівники сільрад. Ескалація конфлікту зростає в 1948 році - всього загинуло 10 чоловік. В 1949 році загинули 4 сільські голови. В 1950 році був вбитий один секретар сільської ради, та один голова сільради. В 1951 р. загинув лише один голова сільради. [1]

Аналізуючи статистику зазначених вище втрат хочемо зробити кілька загальних зауважень. Насамперед, велика кількість загиблих серед працівників сільрад є наслідком того, що ці люди перебували на «передовій лінії» боротьби за утвердження радянської влади. Ставши, часто під примусом, головою чи секретарем сільради, вони опинялись один на один з антикомуністичним підпіллям. На цих людях лежала опосередкована, а деколи й пряма вина за всі непопулярні дії нової влади. Опинившись між двох вогнів, вони були найбільш незахищеною частиною партійно-радянських функціонерів повоєнної доби на західноукраїнських землях.

Хочемо також зазначити, що в восьми сільських радах на протязі 1944-1951 років не загинув жоден працівник. Можна зробити припущення про певну вибірковість терору зі сторони ОУН-УПА, врахування ними якихось невідомих нам у теперішній час обставин.

Статистика вбитих учасниками підпільних структур працівників органів НКВС-НКДБ виглядає наступним чином: 1941 р. – 1 чоловік, 1944 р. – 3, 1945 р. – 2, 1947 р. –2, 1949 р. – 5, 1950 р. – 5, 1951 р. – 1.

Найбільші втрати у зіткненнях з вояками УПА понесли бійці винищувальних загонів. Якщо в 1943 р. загинув 1 боєць винищувальної, то в 1944 р. загинуло 9 чоловік. В 1945 р. втрати серед стрибків склали 9 чоловік. В 1946 р. загинуло 8 чоловік. В 1947 р. загинув лише один боєць винищувального загону. В 1948 р. в бойових зіткненнях загинуло 3 бійці.

Сумарні втрати силовиків у Камінь-Каширському районі за 1941-1951 рр. склали 55 чоловік.

На завершення проаналізуємо втрати серед працівників фінансових та господарських органів, виробничої сфери району. За період 1944-1951 рр. втрати вищезазначеної категорії склали 28 чоловік Найбільш чисельною серед цих загиблих є група працівників фіскальних та фінансових органів –19. Таким чином, 68 % загиблих цієї групи належали до тих, хто обкладав селян в повоєнний час непосильними податками, позиками. Саме вони уособлювали для мирних мешканців поліських сіл, кого обминув маховик репресій, всю жорстокість нового ладу. Для ОУН-УПА ці люди, які утверджували і закріплювали вплив радянської влади, були ворогами фізичне знищення яких було оправданим і неминучим.

В повоєнні роки на теренах Камінь-Каширщини загинуло лише кілька партійних та радянських функціонерів районного рівня. 29 серпня 1947 р. в с. Качин загинули Баранов Арсен Єрмолайович, 1917 р.н., інструктор райкому КП(б)У та Мащенко Іван Онисимович, 1914 р.н., заступник завідуючого райвно. 25 вересня 1948 р. між селами Сошичне і Личини був вбитий Куницький Анатолій Йосипович, 1920 р.н., завідуючий райвно. 27 вересня того ж року в селі Грива був вбитий Коніщук Микола Парамонович, 1914 р.н., колишній командир партизанського загону, завідуючий районним відділом соціального забезпечення[2].

Можна зробити висновок, що безкомпромісність боротьби ОУН-УПА з радянською владою, не вилилась в масовий терор проти мирного населення, як стверджують окремі дослідники повоєнної історії. Розмах боротьби призводив до чисельних жертв, частина з яких була випадковою і неоправданою. Жорстокі умови смертельної боротьби часто не залишали часу для роздумів та виважених рішень.

1. *Денисюк В.Т. Камінь-Каширський. Історія і сучасність// Луцьк,1996. – 175 с.*
2. *Денисюк В.Т. Літопис Камінь-Каширщини. Історико-краєзнавчий нарис// Луцьк, 2001. – 521 с.*
3. *Реабілітовані історією. Волинська область. Книга перша// Луцьк,2010. – 974 с.*
4. *Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах. Т.1// Луцьк,1996. – 348 с.*
5. *Книга скорботи України. Волинська область. Т.1// Луцьк,2001. – 535 с.*

Володимир МАКОВЕЦЬКИЙ ***(с. Хотешів)***

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ХОТЕШОВА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Євреї почали селитись на території сучасної України ще в дохристиянські часи. В IX-X ст. невеликі групи євреїв з Хазарського каганату почали з'являтися у Києві. Перші відомості про них на Волині датуються кінцем XIII ст. Найдавніша згадка про євреїв Володимира-Волинського відноситься до 1288 р.; під 1410 р. вони вперше згадуються у Луцьку. Відомості про них у Ковелі стосуються 1547 р. Найбільш масове переселення євреїв в Україну почалося після Люблінської унії (1569 р.). З Польщі вони вирушили на українські землі, які увійшли до складу Речі Посполитої. На початку XVII ст. тут жило близько 150 тисяч євреїв, у тому числі в селах Хотешів, Добре, місті Камені-Каширському і прилеглих селах проживала значна їх кількість. Вони займалися торгівлею, фінансовими операціями, орендою магнатських маєтків, збиранням податків. Посередництво, оренда панських маєтків і навіть православних церков, збирання податків робили євреїв в очах корінного населення приспішниками польських магнатів. Навіть "ваади" (центральний орган автономного єврейського общинного самоуправління у XVI-XVIII ст.) застерігали євреїв, щоб вони були поміркованими в засобах визиску місцевого населення. Тому гнів закріпачених селян був спрямований як проти польських магнатів, так і проти євреїв-орендарів. Особливо він проявлявся в ряді селянсько-козацьких повстань початку середини і середини XVII ст., у ході визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. проти панської Польщі. Повсталі народні маси винищували не лише польську адміністрацію, панів, католицьке духовенство, а й тих, хто допомагав їм експлуатувати українське населення. У зв'язку з цим у середині XVII ст. чисельність євреїв в Україні дещо зменшилась. Частина їх загинула в ході Визвольної війни українського народу. Єврейські дослідники вважають, що жертвами повстань і війни стало від 100 до 180 тисяч чоловік. Інші дослідники, зокрема М. Попович називає цифру 40 тисяч чоловік.

Збільшення кількості єврейського етносу призвело до того, що російське самодержавство обмежувало територію розселення їх в імперії, в тому числі й в Україні. У 1796 р. воно ввело так звану "смугу осілості", згідно з якою євреям не дозволяли селитися за її межами. Сюди належала Правобережна Україна (Волинська, Подільська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернія. Введення смуги осілості, а також "Тимчасових правил" (1882 р.) позначилося на розселенні євреїв. Згідно з "Правилами", вони не мали права селитися у сільській місцевості. Тому основна частина єврейського населення була зосереджена у містах (37,6%) і невеликих містечках (39,8%) смуги осілості. У селах вони становили лише 2,8% до основної маси населення. Найвищий відсоток євреїв (51%) був у містах Волинської губернії. У першій половині XIX ст. єврейське населення в Україні, в тому числі й на Волині продовжувало зростати. Це пояснюється не тільки міграційними процесами, а й високим природним приростом і меншою

смертністю, ніж у корінного населення.

У кінці 80-х років XIX ст. чисельність єврейського населення в Україні продовжує збільшуватись. У губернських і повітових містах їх налічувалося 613 тис., у містечках – до 60, у селах – близько 294 тисяч. У містах губернії на 100 християн припадало 149 іудеїв, у селах – лише 5. За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії проживало 1644488 євреїв, що становило 8% загальної кількості населення. Україна була одним із регіонів найвищої концентрації єврейського населення у Європі. Зокрема, у Волинській губернії мешкало 394774 євреї, або 13,2% до всього населення, яке складало 2969482 чол. Євреї у Волинській губернії посідали перше місце серед інших національних меншин (поляки – 184161, німці – 171331, росіяни – 104889, чехи – 27670 тис.). Вони майже рівномірно були розселені в усіх повітах губернії:

Володимир-Волинський – 28934 або 10,42%;

Ковельський – 25241 або 11,93%;

Луцький – 35742 або 14,14% .

Так, у Любомлі проживало 4470 чоловік, з яких 3297 – євреїв. Найбільше їх було у Луцьку – 11383 (із 13608 жителів). Якщо в містах проживало 50,57% євреїв, в містечках – 49, то в повітах лише 10,02% до загальної кількості населення. Євреї відрізнялися від інших етносів своєю соціальною структурою. Вона була обумовлена низкою обмежень щодо їхнього розселення у сільській місцевості і основними напрямами економічної діяльності. Вони переважно займалися ремеслами, дрібною торгівлею, опанували банківську сферу. На початку XIX ст. у Володимир-Волинському повіті купців-християн не було зовсім, а євреїв налічувалася 34; у Луцькому купців-християн – 5; євреїв – 28; у Ковельському купців-християн теж не було, євреїв – 11.

У середині 60-х рр. XIX ст. із 2262 купців євреї становили 2055 чоловік, із 56 великих купців – 48 були євреї. Євреї-купці контролювали всі основні сфери торгівельної діяльності на Правобережній Україні. У 70-х рр. XIX ст. їм належало 15,2 тисячі магазинів і лавок, а також близько 20 тисяч питних закладів по всій території Правобережжя. В кінці XIX ст. на півдні України, Київщині, Поділлі і Волині в торговій сфері було зайнято понад 80% євреїв. За переписом 1897 р. по зайнятості єврейське населення Волинської губернії розподілялось таким чином: прибутками від торгівлі жили 3937 чол. (на кожні 10000 євреїв), промисловості – 3550, приватної діяльності і служби (прислуга) – 679, транспорту – 371, сільського господарства – 229, невизначених занять – 578. Самостійним заробітком жили 88239 чол., несамостійним –103369. Отже, на 88239 чоловік, що жили самостійним заробітком, приходилось 285328 непрацюючих членів сімей. Із чоловіків лише 40% мали свій заробіток, серед жінок лише 1/10 частина. Жінки в основному були зайняті приватною службою (прислуга, модистки, білошвейки). Досить високим серед єврейського населення був відсоток людей, які не мали певних занять, або перебивалися випадковими заробітками і жили в злиднях. За даними Єврейського колонізаційного товариства лише в 1898 р. на Пасху отримали допомогу 17,5% таких сімей. Для допомоги бідним в губернії були створені благодійні заклади, зокрема, 9 кас взаємодопомоги, 7 дешевих їдалень, 7 нічліжних будинків, 26 будинків притулку, 2 товариства постачання бідних одягом, 18 лікарень і 17 товариств допомоги хворим. Значна частина єврейського населення губернії була зайнята різними видами ремесел. Найбільший відсоток – 35,2% серед ремісників становили кравці, за ними йшли шевці – 17,1%; обробкою дерева займались 13,8%; будівництвом і керамікою – 8,3%; обробкою металів – 10,3%. Досить розвинутим було меблеве і столярне ремесло. Зате низькою була участь євреїв у розвитку фабричної промисловості. Фабрики і заводи, що їм належали, були дрібними, слабо механізованими, в основному тут застосовувалася ручна праця. За переписом 1897 р. євреям належало 59 мукомольних заводів (із загального числа 251), 13 (із 40) пивоварень, 50 смолокурних, 40 лісопильних, 15 миловарених, 73 шкіряних (із 161), 4 деревообробних, 6 меблевих, 4 фарфорових, 2 сірникових фабрики. Були серед євреїв і орендатори. Так, в 1872 р. лише в Київській, Подільській і Волинській губерніях 914 євреїв орендували у поміщицьких маєтках 516958 десятин землі. За оренду платили поміщикам 1509 тисяч рублів, а прибуток мали – 3600 тисяч рублів. Значний інтерес становить історія єврейського землеробства та землеволодіння. Російське самодержавство видало цілий ряд законодавчих актів, які обмежували сферу діяльності нехристиян у землеробстві, зокрема вони не мали права мати кріпаків християн. У 1804 р. було прийнято "Положення", за яким євреї мали право купувати і продавати незаселені землі, використовувати найману працю і на 10 років звільнялись від податків. Ці заходи були спрямовані на те, щоб залучити єврейське населення до землеробської праці, сприяти їх переселенню в степові райони України. Перші єврейські землеробські колонії з'явилися на початку XIX ст. на півдні України, де було зайнято до 12 тисяч євреїв. У 70-х рр. XIX ст. на Поділлі, Київщині і Волині нараховувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА
ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**
вул.Ветеранів, 21 м. Луцьк, 43024
Тел./ факс (0332) 715 376
E-mail: info@davo.voladm.gov.ua
Web: http://volyn.archives.gov.ua
Код ЄДРПОУ 03494250

05.09.2016 № 912/01-22
На № 114 від 08.07.2016

Архівна довідка

У документах державного архіву Волинської області виявлено відомості щодо розстрілу громадян єврейської національності на території Камінь-Каширського, Любешівського та Ратнівського районів:

- станом на 1946 рік - по смт Ратно убито і замучено 789 чол., , 28 червня було розстріляно 29 євреїв, 14 липня 1942 року - 115 євреїв, з 22 липня по жовтень 1942 року проводились масові розстріли єврейського населення – всього 1612 чол.; по Ратнівському району знищено 5138 чол., 10 грудня 1942 року було розстріляно 150 євреїв с. Хотешово, 22 вересня 1942 року було розстріляно все населення с. Кортеліси – всього 2800 чоловік; на території м. Любешів у 1941 році було створено гетто, де перебувало населення Любешівського, Марочанського (так у документі) та частково Камінь-Каширського районів, у липні, серпні, жовтні 1942 року були масові розстріли євреїв, всього розстріляно 1760 чоловік євреїв та росіян (росіян – 25-30 чоловік).

- станом на 1963 рік є довідка про окупаційний режим, запроваджений на Волині німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації (22 червня 1941-20 липня 1944 рр.) у якій зазначено: по Заболоттівському району забито і розстріляно – 525 чоловік, по Камінь-Каширському району – розстріляно – 5095 чол.; по Любешівському району – у місті Любешові було утворено гетто, де було знищено 2495євреїв, 15 серпня 1942 року розстріляно все населення с. Судче і с. Люб'язь, а також зігнаних з околиць євреїв, всього 2230 чоловік; по Ратнівському району розстріляно 5960 чол., влітку 1942 року в с. Кортеліси розстріляно 2800 чоловік, на хуторі Подзамче – 415 чол.

У документах виконкому Волинської обласної Ради за 1991 рік є список місць масових розстрілів та поховань громадян єврейської та інших національностей на території області (національність не вказана):

Камінь-Каширський район:
1. с. Хотишово – 150 чол.;
2. м. Камінь-Каширський – серпень 1941 р. – 80 чол.
   серпень 1942 р. – 1700 чол.
   листопад 1942 р. – 815 чол.

Любешівський район:
1. смт. Любешів – 7-9 липня 1941 р.
2. с. Люб'язь - 7-9 липня 1941 р.
3. с. Судче - 24-25 липня 1941 р.
4. смт. Любешів, біля сіл с. Люб'язь, Судче – 15 серпня 1942 р.
5. смт. Любешів 25 листопада 1942 р.

Ратнівський район:
1. смт. Ратне, 3 км на схід від міста біля вітряка.

Підстава: Р-67, оп. 6, спр.104, арк. 16-19;
Р-6, оп. 16, спр. 5414, арк. 7-9.
Р-66, оп.4, спр. 13а, арк.70; спр. 14, арк.73; спр. 15, арк. 118, 152-153.

Директор архіву С.В. Карасюк

Начальник відділу Л.І. Коць

Архівна довідка.

Пам'ятний знак на місці розстрілів єврейського населення в ур. Цегельня і 1942 р., с. Хотешів.

Відкриття пам'ятного знака на місці розстрілів єврейського населення в ур. Підчерітне 10 грудня 1942 р., с. Хотешів. 2009 р.

проживало 14 тисяч чоловік. У степових районах України 156 єврейських сімей були землевласниками. На кінець XIX ст. в Україні було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося 29612 чоловік. На Волині – 9 колоній, у них 1595 чоловік, яким належало 3853 десятини землі. Єврейські землеробські колонії на Волині: Ігнатівка, Олізарівка, Софіївка Луцького; Озеряни – Дубенського; Антонівка, Малі села і Мочулки Рівненського повітів. Євреї-землероби становили лише 0,5 % від загальної кількості єврейського населення у губернії. Як бачимо, спроби російського уряду залучити єврейське населення до хліборобської праці не увінчались успіхом. Земля цікавила євреїв як нерухомість, і вони намагалися вкласти в неї свої капітали.

Єврейські громади в Україні значну увагу приділяли розвитку освіти і вихованню підростаючого покоління. Живучи замкнуто від основної частини населення, вони створили власну систему освіти, в якій велика увага приділялась релігійному вихованню дітей, формуванню національної свідомості. Спочатку це були приватні початкові школи-хедери, талмуд-тори і вища талмудська школа-єшива. Однією з перших на Волині на початку XVI ст. була відкрита єшива в Острозі, на чолі якої стали відомі єврейські рабини К. Габеркастен, С. Лур'є, І. Горович, С. Едельс. Пізніше виникають загальноосвітні єврейські школи. Така школа виникла в Умані в 1822 р. (засновник Гірш Бер Гурвіч), Одеська школа в 1826 р., на чолі якої стояв Базиліус Штерн. В 1841 р. у приватних єврейських школах навчалося 495 хлопчиків і 170 дівчаток. У кінці XIX ст. виникають початкові, середні, суботні єврейські училища, з'являються і приватні навчальні заклади з курсами гімназій і реальних училищ. Так, у 1884-1893 рр. було відкрито 232 єврейські приватні школи. В 1899 р. у всій імперії, включаючи і Царство Польське, було 820 єврейських шкіл, в смузі осілості – 644; із них 399 (60,9%) приватних, 189 (21,6%) громадських і 113 державних (17,6%). Навчалось у всіх єврейських школах смуги осілості 34227 хлопчиків і 16546 дівчаток. У державних школах навчалось 13336 дітей (біля 25%), громадських – 1983 (49%), приватних – 1764 (біля 30%). Біля 60% дівчаток вчилось у приватних школах, більшість хлопчиків у громадських. На Волині, зокрема Житомирі з 1847 по 1873 рік діяло єврейське рабинське училище, в якому за 26 років його існування здобули освіту понад 5576 вихованців. Багато із них пізніше стали відомими вченими, діячами науки і культури. Серед них – М. І. Бакст – відомий фізіолог, письменник, громадський діяч, А. Гольфаден – поет, музикант, засновник єврейського театру, М.П. Кулішер – відомий історик, етнограф, юрист і інші. В 1873 р. у зв'язку з реформою казенних єврейських училищ, Житомирське рабинське училище було переформоване у Європейський учительський інститут, який проіснував до 1866 р. і готував учителів для єврейських початкових училищ.

Єврейське населення задовольняло і свої релігійні потреби. В кінці XIX ст. у Волинській губернії налічувалося 133 синагоги (в тому числі 57 кам'яних) і 500 єврейських молитовних будинків. Так, лише в одному Новограді-Волинському діяло 11 кам'яних і 12 дерев'яних синагог. У Житомирі функціонувало три синагоги і до 50 молитовних будинків. Велика кам'яна синагога і 7 хасидських молитовних будинків було у Ковелі, 13 молитовних будинків у Корці, 1 синагога в Любомлі, 2 синагоги – одна рабинська, друга караїмська були в Луцьку. Незважаючи на все це, євреї залишалися однією з пригноблюваних націй у Російській імперії і лише повалення самодержавства у лютому 1917 р. відкрило нову сторінку в історії єврейського етносу.

Після жовтневого перевороту 1917 р. та ліквідації «смуги осілості» євреї стали переселятися на лівобережжя та у найбільші міста України і Росії. За даними перепису 1926 р., в УРСР налічувалося 1,75 млн євреїв, на західній Україні – більше 1 млн. У містах УРСР у 1926 р. проживало вже 77 % всіх євреїв, у 1939 р. – 86 %, тоді як у 1897 – менше 40 %. У рамках політики «коренізації» у 1920-х були утворені єврейські сільради та національні райони, де організовувалися єврейські школи та заклади культури, а ідиш був офіційною мовою діловодства та навчання. З середини 1930-х, після зупинки «коренізації», єврейські національні райони були розформовані, а більшість громадських організацій та періодичних видань ліквідовані.

Перед війною на території України мешкало 2,5-2,7 млн євреїв, що становило більше 6 % населення. Порівняно з 1926 р. кількість євреїв дещо скоротилась, переважно внаслідок міграції у великі міста Росії. Більше половини єврейського населення України загинуло під час війни, переважно були розстріляні або знищені у концтаборах. Багато українських євреїв загинуло і у рядах червоної армії та партизанських загонах.

Війна 1941-1945 років боляче зачепила і хотешівців, як і багато мільйонів людей України, зламала їх долі, розлучила сім'ї. Через кілька днів після 22 червня оголосили мобілізацію. Чоловіків забрали і пішки повели в Ковель. Коли вони дійшли туди, то місто вже захопили німці. Через те всі мобілізовані повернулися додому. Лише кілька людей з села тоді служили в армії: Придатко Павло Андронович, Демчик Григорій

Іванович, яких забрали в 1941 році на строкову службу в Червону Армію. Доля їх до цього часу невідома. Вже 24 червня через село потяглися перші бійці Червоної Армії, які йшли з Бреста, питаючи дорогу на схід. Люди їх жаліли, давали харчів на дорогу, коли солдати йшли далі. Були такі, що лишалися в селі, ставали приймаками чи наймитами. Окремі із них пішли до партизан, або ставали вояками УПА, був навіть татарин з Криму. До речі, вояки УПА їх не чіпали, вони могли жити спокійно, якщо не вели агітації проти ОУН.

29 червня фашисти ввійшли в Камінь-Каширський, а на початку липня 1941 року в село прибув загін гітлерівців. Біля церкви зібрали все доросле населення. Людей ознайомили з новим порядком, першими німецькими наказами, які зобов'язували селян здавати худобу, птицю, зерно. Тут же попередили про відповідальність за невиконня наказів чи боротьбу проти німців; покарання було одне: розстріл. Разом з тим провели вибори старости. Селяни довго не думали, а запропонували кандидатуру голови сільської Ради Свиридюка Карпа. Німці погодилися з пропозицією. Так Свиридюк Карпо став старостою. Поліцію теж обрали вільним голосуванням. Начальникком поліції німці затвердили Маковецького Петра та ще десять поліцаїв, їм видали зброю. Почалося життя хотешівців в окупації. Спочатку воно мало чим відрізнялося від радянського. Податки, поставки практично були такі самі, як і за більшовиків. Колгосп розпався, худобу та інвентар розібрали по домівках. Кожна сім'я займалася своїм господарством на своїй землі. Німці досить жорстко слідкували за порядком, особливо за виконанням поставок продуктів. Постійного гарнізону фашисти в селі не тримали, а бували наїздами. Селяни іноді ховалися по корчах, серед густого очерету. По них німці часто стріляли, кілька чоловік було вбито. В середині 1942 року в село прибули німецькі агітатори для збору молоді на роботу до Німеччини. Кілька чоловік вдалося загітувати. На решту молоді німці влаштували полювання, їм допомагали поліцаї. Більше 20 жителів села відбували німецьку каторгу, втрачаючи молоді сили на заводах фатерлянду та на полях бауерів. Розповідає про ті роки Новосад Адам Васильович, який працював на військовому заводі. За найменший непослух залишали без хліба, садовили до в'язниці, за втечу чи навмисну шкоду людей чекали концтабори, а вже звідти ніхто не повертався. Більшість хотешівських людей – остарбайтерів працювали на німецьких поміщиків, жили і їли разом з худобою. Лише кільком пощастило на більш-менш совісних господарів. Крім агітації на роботу в Німеччину, пропонували вступати до українських батальйонів німецької армії. Туди вступив лише один хотешівець – Матвійчук Лукаш Андронович. В 1943 р. приїздив у відпустку. Загинув у Кобрині в 1944 р. під час відступу німців. Взагалі 1942 рік для хотешівців виявився найтяжчим за всі роки окупації: непомірні податки, полювання на молодь, жорстокість фашистів робили життя людей дуже важким і непевним.

22 вересня 1942 року німці зібрали всіх поліцаїв по селах, повезли в бік м. Ратного. Через кілька днів вони повернулися на возах з награбованим майном. Так поліція з Хотешова і деяких інших сіл брала участь у варварській і нелюдській акції – спаленні села Кортеліси і знищенні його жителів. Проте трагедії продовжувалися і в самому селі. Холодного листопадового надвечірка 1942 р. з боку села Щедрогір'я появилася велика колона людей. По боках ішли поліцаї, спереду двоє німців. Це вели євреїв, зігнаних з навколишніх сіл. Вони йшли як приречені на смерть, понуро опустивши голови, ледве переставляючи ноги. Жінки вели дітей за руки, немовлят притуляли до грудей. Попереду єврейського натовпу повільно йшов рабин, їхній священик. Йшли без лементу і крику, мовчки змирившись з долею. На ніч їх загнали в колишню польську комору і виставили поліцейську варту. Коли вже зовсім стемніло, діти почали плакати. Сусіди, вийшовши з хат, зібрали, що могли, їстівного і підійшли до комори. Вартовий, місцевий поліцай, відвернувся. Хліб стали кидати у вікна. Звідти почулися вдячні вигуки і звернення до Божої ласки.

Ще не встало сонце, як усіх вигнали на вулицю. Йшов мокрий сніг, але шлях уже був недалекий, до цегельні Франика. Бранців зупинили над ямою, з якої брали глину на цеглу. Рабин виголосив молебень і закликав усіх спокійно змиритися з карою Божою, спокійно роздягся догола, став над ямою. Пролунав постріл у потилицю, і рабин впав у яму. А далі кати запрацювали, як у забійному цеху. Люди мовчки роздягалися, кидаючи одяг на одну купу, коштовності на окреме простирадло. За дві години все було скінчено. Навколишні селяни мовчки закопували холонучі тіла. Поліцейські, втомившись від важкої "роботи", випили на місці по чарці горілки і покинули цегельню. З розповіді Зінаїди Миколаївни Баліковської:

...Мої роки вже на століття повернули, але ще добре пам'ятаю хотешівських євреїв та їх імена. То були Баклер, Гершко, Нитель, Лошик, Єчко, Віта та інші. Всі вони трудилися так, як і ми, українські селяни. Тримали худобу, птицю, обробляли землю, мали невеличкі крамнички. Жили з усіма мирно і в

злагоді...Так би й жили ми всі, якби не війна. Між людьми пішла чутка, що євреїв німці ловлять і вбивають. Сполошились наші люди. Але чомусь ті євреї не тікали, більшість приречено чекала своєї участі. Лише дехто пішов до партизанів і так врятувався. Може, люди тішили себе думкою, що нікому нічого поганого не зробили, отже, думали, не зачеплять невинних. А може, що спирались на свою віру, яка кликала до покори долі іудеїв, своїй долі. Хто зна. Але коли вели з Щедрогір'я велику групу євреїв, серед яких були і чоловіки, селяни мимоволі дивувалися, чому цей гурт народу не нападе на тих лише двох озброєних поліцаїв, що їх вели? Чому не визволяються, не тікають, адже знають, що їх ведуть на вірну смерть? Але й їх, як всіх нас, певне, сковували страх і покора...

Євреї здавна жили в Хотешові і в навколишніх селах. Не всі були багатими і торгашами. Більшість з них займалися дрібною торгівлею та важко працювали. Серед них були вправні теслярі, столяри, гончарі, шорники, бондарі. Ще не в одному будинку і тепер є їхні вироби. Коли прийшла біда, жителі чим могли допомогали, переховували їх, відправляли до родичів на дальні хутори, хоча дехто і видавав їх німцям, щоб заволодіти їхнім майном. Через декілька тижнів подібна акція була повторена у ще більшому масштабі в урочищі Підчерітне. Ще до цього часу в Хотешові люди пам'ятають це страшне місце. Пізніше розстрілювали поодинці чи невеликими групами тих, яких вдалося виявити. Їх могили тепер невідомі: в лісі, в полі, в болоті; так, наприклад, було розстріляно четверо євреїв і тут же закопано в урочищі Михальова.

У 1994 році на колишній цегельні встановлено меморіальний знак – як пам'ятник жертвам фашизму. На траурному мітингу виступали представники держави Ізраїль.

Але урочище Підчерітне, де знаходиться найбільша братська могила євреїв у селі, в післявоєнний період було відведене для захоронення загиблої худоби, як глум над мертвими. Слів не вистачає, щоб дати оцінку такому відношенню до мертвих, це не по-людськи, не по-християнськи.

Пізніше, в 2009 році було встановлено другий пам'ятний знак на місці розстрілу євреїв в селі Хотешів в урочищі Підчерітне. Останній єврей, який знайшов тут прихисток, помер у 1980-х роках і похований в селі Хотешів.

Для нас, християн, православних, католиків і протестантів, євреї зіграли найбільшу роль в історії через те, що християнство пішло від євреїв. Хто за національністю Ісус Христос, його Мати Марія, Апостоли Ісуса Христа? Усі вони євреї. І ми повинні поважати, постійно згадувати в наших молитвах євреїв і в Ізраїлі, і по всьому світі, в тому числі і в нас на Україні.

1. Енциклопедія українознавства. – Т.2. – К., 1994. – С. 670.

2. Народы мира. Историко-етнографическийсправочник. – М., 1988. – С. 161.

3. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 100.

4. Попович М. Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки //Філософська і соціологічна думка. – 1994. № 5, 6. – С. 160.

5. Самарцев І. Г. Євреї в Україні… – С. 20.

6. Еврейская энциклопедия. – Т. XV. – С. 100.

7. Кабузан В. М., Наулко В. І. Євреї в Україні, в СРСР і світі// УІЖ. – 1991. – № 6. – С. 60.

8. Еврейская энциклопедия. – Т. VII. – С. 594-598.

9. https://1ua.com.ua історія села Хотешів.

Галина ЄВЧУК ***(с. Видерта)***

ЗНИЩЕННЯ РОМІВ У СЕЛІ ВИДЕРТА НА ВОЛИНІ У ВЕРЕСНІ 1943 РОКУ

Геноцид ромів на території України, зокрема й на Волині, в роки Другої світової війни тривалий час замовчувався і не вивчався. Незацікавленість у вивченні історії національних меншин, розрізненість власне ромських громад, недостатня джерельна база, наявність головним чином усних переказів про факти терору щодо ромів і ряд інших факторів спричинили відсутність доказів для визнання переслідування ромів явищем геноциду. Лише розбудова громадянського суспільства, формування полікультурного історичного простору дали можливість торкнутися тих явищ та подій, котрі ще донедавна залишалися «білими плямами» в історії.

У роки Другої світової війни нацистський «новий порядок» однією з своїх складових передбачав винищення «нижчих» народів. Переслідування циган у Третьому рейху було невід'ємною частиною загальної політики нацистської держави. Ці переслідування потім були перенесені на окуповані території,

зокрема на територію України. Цигани сприймалися як загроза расової чистоти німців.

Відомо, що першим законом, спрямованим проти циган, був циркуляр Гіммлера від 8 грудня 1938 р. "Про боротьбу з циганською загрозою", в якому говорилося про "врегулювання циганського питання, виходячи з расових принципів".

З початку нацистської окупації у 1941 р. роми піддалися плановому фізичному винищенню, депортації до концентраційних таборів, переведенню на примусові роботи.

Резонансною подією окупаційного періоду на Волині є трагедія ромів, розстріляних у вересні 1943року в с. Видерта Камінь-Каширського району Волинської області.

Циганські табори в цей час кочували від села до села. Здебільшого, вони займалися ковальством, ремонтом сільськогосподарського реманенту. Очевидці з Видерти свідчать, що до ромського табору, який у вересні 1943 р. перебував поблизу села, місцеве населення ставилося прихильно.

Мешканка Видерти Тарасюк Олександра розповідала: «Цигани жили коло хуторів, нікому шкоди не робили. То хто плуга зробить, то ножа кому принесуть. А за те люди давали їм харчі: хто бульбу, хто сала» [4].

Хто ж був організатором і виконавцем каральної акції у Видерті вересневого дня 1943 року? Селяни згадують, що під час окупації німецькі солдати не були розквартировані в селі; вони залишили управителем свого ставленика – старосту, а самі лише зрідка навідувались [4].

Найбільш очевидною є версія, що розстріл ромів проводився за наказом німецької адміністрації. До самого ж виконання, окрім німців, була залучена, очевидно, місцева поліція**.**

Каральна операція розпочалася зранку [3]. Німці виходили з лісу дібровою. Про це свідчили пастухи, що пасли корів. Люди залишали табуни і втікали в село. Один-одному переказували, що німці оточують село. Жителі побоювались, що будуть палити їх хати і втікали подалі, надіючись заховатись у ровах за селом. Оточивши, нацисти погнали циган по Мартигоновій вулиці (одна з назв частини села) і в закутку почали розстрілювати. Багатьох зігнали до клуні [1].

«У *клуні почали стріляти. Чи це просто бракувало набоїв, чи що – вони перестали стріляти, почали різати. Різати ножами, різати багнетами. Різали довго. А ті, що залишилися живі, прокинулися в тій клуні у великій крові,* – розповідає у фільмі «Танець пам'яті» перший дослідник видертської трагедії Олександр Сінкевич. – Тих ромів, котрі втікали, – розстрілювали з автоматів, інших – добивали кілками» [1].

«Тоді, як їх постріляли – ніхто не міг вийти з хати до самої ночі… Лежали вони до ночі, а потім їх по наказу на могилки позвозили. Там у ямці й закопали», – згадує про завершення кривавого дня Тарасюк Олександра [4].

Про трагічні події існують й інші свідчення: «*Місцеві і цигани втікали всі разом. Я бігла, дівчинка в мене на руках маленька була. Цигани вчотирьох тікали і хлопчик біг маленький за ними. Ми повернули в другу сторону. Якби вони побігли за нами, то залишилися б живі, а вони повернули до села. Їх під клунею побили*» [1].

Галина Лішковська розповідає: *«В той день стоїмо на мосту, аж ведуть циганку. Женуть перед собою, а в неї за плечима кошичок, як за неньку, а дитину несе перед собою. Догнали до дороги, та й забили. І дитючка її забили. Неньку повісили на вербу порожню. А дитина й вона лежать. Як усе стихло, пішли до Цапкової хати дивитися. Казали, там ненька колишеться на вербі. Порожня»* [2].

Достеменно не відомо, скільки в той день було всього розстріляно ромів. «Якщо, згідно свідчень, було біля 60 сімей, а ромська сім'я в ті часи нараховувала 8-10 чоловік, то уявляєте скільки?», – розмірковує голова Волинської обласної організації циган «Терне рома» С. Григориченко [1].

Житель села Данило Гладун, котрий тоді звозив убитих ромів захоронювати, називав 22 жертви. Можливо, саме стільки і було захоронено тільки ним особисто.

О. Круглов у праці «Геноцид циганів в Україні в 1941-1944 рр.» зазначає, що у Видерті в 1943 р. було розстріляно 50 – 60 циган [5].

Існують різні свідчення і цифри, тому це питання й надалі вимагає ретельного дослідження і вивчення відповідних архівних документів.

Варто додати, що в цій кривавій трагедії були ті, кому пощастило врятуватись. Серед небагатьох – Ольга Бузна, якій на той час було 7 – 8 років. Її знайшла в калюжі крові якась жінка і вилікувала.

Двох циганських діток врятувала жителька села Федора Гречковська: «*Федора, сусідка, прикрила двох циганчат у рівці. Вона трошки потримала тих дітей у себе, бо в неї дітей своїх не було. Цигани про це почули й одне забрали. А те друге нікому не показувала, цілий рік хлопця годувала.*

Фото 1. Хата на Мартигоновій вулиці в с. Видерта, де вбивали ромів у 1943 р.

Фото 3. Свідок видертської трагедії Лішковська Г.В.

Фото 4. Свідок видертської трагедії Нестерук К.С.

Фото 2. Пам'ятний хрест на місці захоронення ромів у с. Видерта Камінь-Каширського району.

Фото 5. Свідок видертської трагедії Тарасюк Олександра.

А вже після війни вона зізналася голові сільради Наумику Василеві. Було те циганча в Федори років чотири і втекло з циганами. Бувало сяде коло брами, щось мугикає, співає, свище. І виждало, як цигани проходили мимо. І ніхто не знав яких літ 20-30 про його долю. Уже потім говорили, що той хлопчик – циганський барон» [4].

Довгий час про видертську трагедію ніхто не згадував. Лише в 2004 р. на сільському кладовищі було відкрито пам'ятник розстріляним ромам. На ньому викарбувані слова: «Вересень 1943 року. У селі Видерта та в окрузі нацистами закатовано і вбито близько 60 сімей ромської національності».

На мітингу виступили віце-консул Генерального консульства Республіки Польща в Луцьку А. Дрозд, начальник відділу у справах національностей, міграції і релігій облдержадміністрації О. Кравчук, голова Волинської обласної організації циган «Терни Рома» С. Григориченко, очевидці трагедії Ольга Бузна і Анастасій Гученко та інші.

На Третьому телевізійному фестивалі «Відкрий Україну», який відбувся 21-23 жовтня 2008 р. у Києві, в головному телеконкурсі «Багато націй – один народ» перше місце здобув фільм про видертську трагедію «Танець пам'яті», знятий Волинською ОДТРК (автор М. Генсецький, режисер С. Хижук, оператор В. Герасимлюк, монтаж О. Радчук).

Пам'ять про трагедію винищення ромів має стати засторогою для майбутніх поколінь, закликом до толерантності та поваги в стосунках між народами та державами.

_____

1. Документальний фільм. Танець пам'яті. – Волинська ОДТРК, автор Генсецький М., режисер – Хижук С., оператор – Герасимлюк В. – 2005.

2. Записано Г.П.Євчук у с. Видерта від Лішковської Галини Василівни, 1935 р.н.

3. Записано Г.П.Євчук у с. Видерта від Нестерук Катерини Савівни, 1930 р.н.

4. Записано Г.П.Євчук у с. Видерта від Тарасюк Олександри, 1905 р.н.

5. Круглов А. Геноцыд цыган в Украине в 1941-1944 гг.: Статистико-региональный аспект/ Александр Круглов//Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. №2(6).

Олександр ГОЛІЙ, Алла СОКОЛОВА, Наталія ГОЛІЙ *(смт. Рокині)*,
Володимир МАКОВЕЦЬКИЙ *(с. Хотешів)*

СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ХОТЕШІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ

В сучасних умовах сільські територіальні громади слід розглядати як первинну ланку управління життєдіяльністю сільського соціуму, найголовніший осередок демократичного контролю за соціально-економічним розвитком сільських територій. Вирішення проблем сільського розвитку багато в чому залежить і від самих селян, від їх самоорганізації, розвитку місцевого самоврядування, локальних ініціатив та високої соціальної активності сільських громад.

Об'єктом детального дослідження економічних, соціально-культурних та екологічних проблем розвитку сільських територій Волинської області обрано Хотешівську сільську раду Камінь-Каширського району, яка включає 2 населених пункти – село Хотешів та село Котуш. Досліджувана сільська громада має багатий історичний досвід свого функціонування, проте, як і більшість Поліських територій, характеризується низкою соціально-економічних та природоохоронних проблем.

З метою виявлення громадської думки щодо проблем, переваг та пріоритетів розвитку Хотешівської сільської ради було проведено анкетне опитування населення сіл Хотешів та Котуш. Всього було опитано 100 жителів місцевості. Серед учасників анкетного опитування чоловіки склали 41,0 %, а жінки – 59,0 %. За віком розподіл респондентів наступний: до 35 років – 27 осіб (27 %); від 35 до 55 років – 59 осіб (59 %); понад 55 років – 14 осіб (14 %).

Із загальної кількості опитаних вищу освіту мають 9,0 % респондентів; незакінчену вищу – 2,0 %; середню спеціальну – 31,0 %; середню – 58,0 %. За соціальним статусом респонденти розподілились таким чином: працюють в сільськогосподарському підприємстві – 3 особи; працюють в особистому селянському господарстві – 19 осіб; працюють в лісовому господарстві – 2 особи; працюють в соціальній сфері – 28 осіб; працюють за межами своєї територіальної громади – 1 особа; пенсіонери – 19 осіб; безробітні – 26 осіб; інші сфери діяльності – 2 особи.

При відповіді на запитання «Що Ви найбільше цінуєте у життєдіяльності Вашої громади?» пріоритетною виявилась позиція щодо оцінки села як перспективного місця проживання (42,5 % відповідей); на другому місці (13,7 % відповідей) – позиція щодо відсутності соціальних конфліктів, а також допомога з боку органів місцевого самоврядування (11,5 % відповідей) (табл. 1). Особливо цінять цю допомогу сільські мешканці пенсійного віку (23,5 % відповідей).

Таблиця 1. Результати відповідей на запитання «Що Ви найбільше цінуєте у життєдіяльності Вашої сільської громади?»*

Варіанти відповідей	Усі респонденти		У тому числі за віковими групами					
			до 35 років		36-55 років		понад 55 років	
	к-сть відпов.	%	к-сть відпов.	%	к-сть відпов.	%	к-сть відпов.	%
Наше село – перспективне місце проживання	59	42,5	17	42,5	36	43,9	6	35,3
Відсутність соціальних конфліктів	19	13,7	6	15	11	13,4	2	11,7
Допомога з боку сільськогосподарського підприємства	4	2,9	3	7,5	1	1,2	-	-
Допомога з боку органів місцевого самоврядування	16	11,5	4	10	8	9,8	4	23,5
Демократичність і прозорість в роботі органів місцевого самоврядування	5	3,6	1	2,5	3	3,7	1	5,9
Можливість працевлаштування на території громади	18	13	5	12,5	12	14,6	1	5,9
Добре транспортне сполучення	14	10	2	5	10	12,2	2	11,8
Наявність лідерів	1	0,7	1	2,5	-	-	-	-
Інше	3	2,1	1	2,5	1	1,2	1	5,9
Всього	139	100	40	100	82	100	17	100

** – в цій та інших таблицях кількість відповідей перевищує кількість респондентів, оскільки за умовами анкети респонденти могли вказувати декілька (*максимум три*) варіанти відповідей.*

Серед інших варіантів відповідей мешканці Хотешівської сільської ради назвали надання допомоги з боку мешканців сільської громади, а також жителі цінують свого сільського голову. Відомо, що існування сильних місцевих лідерів та організованої здатності селян до колективних дій формує їх як громаду. Лідерство у сільській громаді зумовлене її самоорганізацією. Функція лідера – очолювати людей, не примушуючи їх до певних дій. Лідер громади повинен досягти такого рівня соціальної взаємодії селян, щоб вони усвідомили спільні проблеми та визнали важливість спільних зусиль щодо їх розв'язання через самоорганізацію. Тому, вважаємо, що важливим чинником соціально-економічного розвитку Хотешівської сільської ради має стати включеність та мотивація людей, фокусування на колективній дії, ефективне місцеве лідерство та організованість, готовність вчитися та змінювати своє ставлення до проблем та можливостей саморозвитку громади.

У Волинській області, як і в Україні в цілому, сільське господарство, аграрний сектор економіки, аграрна сфера є структурними компонентами, від ефективного функціонування яких значною мірою залежить сталий розвиток сільських територій. Зміна форм власності на землю й основний та оборотний капітал, інші трансформаційні процеси обумовили певну зміну соціально-економічної сутності та значення сільськогосподарського виробництва у розвитку сільських територій. Найгострішими економічними

проблемами Хотешівської сільської ради, на думку учасників анкетного опитування, є: низький рівень доходів (35,8 % відповідей); неможливість працевлаштування (26,9 %); незадовільний стан і недоступність закладів охорони здоров'я, освіти і культури (11,3 %); поширення таких негативних явищ як пияцтво, наркоманія та крадіжки (10,8 %). Проблему неможливості працевлаштуватись за спеціальністю найгостріше відчувають громадяни віком до 35 років (37,8 % відповідей). Проблему низького рівня доходів і як наслідок низької якості життя відзначили громадяни віком понад 55 років (44,0 % відповідей) – (табл. 2).

Таблиця 2. Результати відповідей на запитання «Які проблеми Вашої сільської громади Ви вважаєте найгострішими?»

Варіанти відповідей	Усі респонденти		У тому числі за віковими групами					
			до 35 років		36-55 років		понад 55 років	
	к-сть відпов.	%	к-сть відпов.	%	к-сть відпов.	%	к-сть відпов.	%
Неможливість працевлаштування	48	26,9	17	37,8	27	24,8	4	16
Низький рівень доходів	64	35,8	10	22,2	43	39,5	11	44
Неможливість передати в оренду земельний пай	3	1,8	-	-	1	0,9	2	8
Невирішене житлове питання	2	0,5	1	2,2	-	-	1	4
Поширення пияцтва, наркоманії, крадіжок тощо	19	10,8	4	8,9	13	11,9	2	8
Несприятлива екологічна ситуація	7	3,9	3	6,7	2	1,8	2	8
Відсутність газифікації	-	-	-	-	-	-	-	-
Незадовільний стан і недоступність закладів охорони здоров'я, освіти і культури	20	11,3	8	17,8	10	9,1	2	8
Відсутність належного побутового обслуговування	11	6,2	2	4,4	9	8,3	-	-
Інше	5	2,8	-	-	4	3,7	1	4
Всього	179	100	45	100	109	100	25	100

Найменш вагомими проблемами досліджуваної територіальної громади визначені як невирішеність житлового питання, неможливість передати в оренду земельний пай, екологічна ситуація. Відсутність належного побутового обслуговування в якості проблеми визначили 4,4 % мешканців віком до 35 років. Проте, це питання є важливим для майже 8,3 % людей віком від 35 до 55 років. Оскільки, села Хотешів та Котуш повністю газифіковані, тому ця проблема респондентами не відмічена. Серед інших проблем 2,8 % респондентів вказали бездоріжжя.

Серед перспективних напрямів економічного розвитку територіальної громади пріоритет було надано відродженню високотоварного сільськогосподарського виробництва (33,1 % відповідей), формуванню мережі збуту сільськогосподарської продукції (24,8 %) та створенню підприємств з переробки

сільськогосподарської продукції (22,8 %). На думку мешканців громади, її соціальному розвитку сприятимуть, насамперед, створення робочих місць (36,6 % відповідей); ремонт й реконструкція доріг та сільських вулиць (28,6 % відповідей); забезпечення справедливої винагороди за селянську працю (21,5 % відповідей) та інше. Найменш цінними для респондентів виявились проблеми реконструкції та будівництва спортивних споруд (1,7 % відповідей) та необхідність будівництва житла (0,6 % відповідей). Для формування екологічної безпеки на території Хотешівської сільської ради, як вважають опитані її жителі, необхідно, насамперед, гарантувати збереження родючості ґрунтів (35,3 % відповідей) і лісового фонду (26,3 %) та вирішити проблему впровадження протирадіаційних заходів (9,0 %).

Для обґрунтування перспективних напрямів розвитку Хотешівської сільської ради Камінь-Каширського району Волинської області доцільним є застосування розроблених вченими моделей стратегічного аналізу, які дають змогу охопити максимально широке коло чинників та аналітичних показників, що характеризують досліджувану проблему. Оцінка майбутнього мешканцями досліджуваної сільської громади свідчить про те, що значна чисельність сільських жителів не впевнені в завтрашньому дні і песимістично оцінюють власні перспективи розвитку (рис. 1.).

Із загальної чисельності респондентів 27,0 % відмовились дати відповідь; 22,0 % селян вважають, що економіка територіальної громади залишиться на існуючому рівні; 20,0 % – прогнозує певний її спад; 13,0 % – значний спад, і лише 11,0 % плекають надію на певний ріст та 7,0 % – на значний ріст.

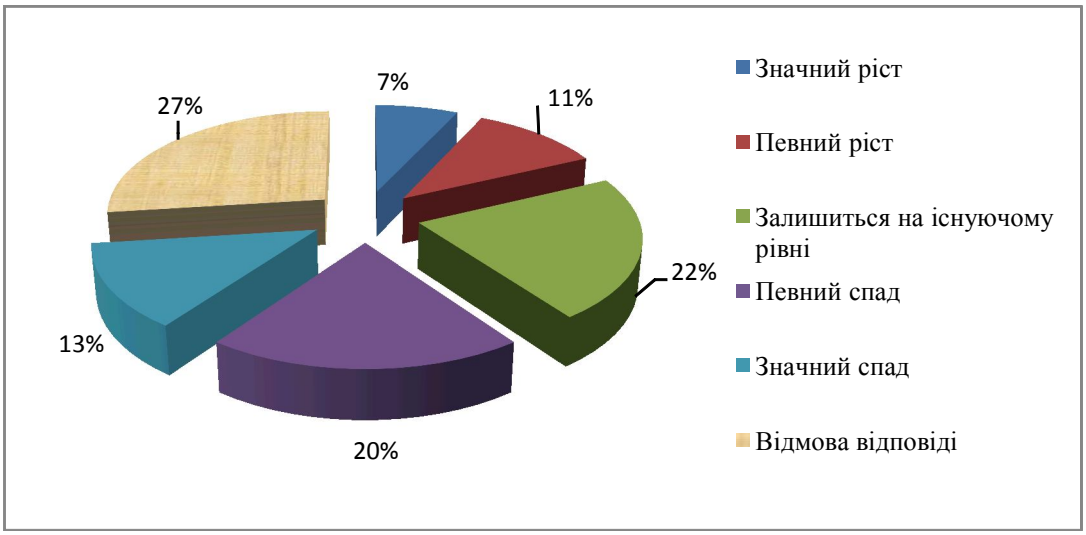

Рис. 1. Результати відповідей на запитання «Дайте будь-ласка оцінку перспектив Вашого населеного пункту на найближчі 2-3 роки»

Загальний аналіз результатів вивчення громадської думки мешканців Хотешівської сільської ради щодо проблем та перспектив розвитку їх територіальної громади свідчить про те, що більшість проблем, які переважно хвилюють селян, пов'язані із працевлаштуванням на території громади та низьким рівнем доходів. Відсутність необхідної інформації з питань започаткування ведення бізнесу, створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК), висока вартість кредитів викликають у селян острах великої ризикованості щодо започаткування власної справи та участі у СОК. Тому, мешканці с. Хотешів та с. Котуш, які звикли працювати на землі, прагнуть відродження високотоварного сільськогосподарського виробництва та вважають, що саме це забезпечить їх громаді економічний ріст.

Вибір стратегії розвитку Хотешівської сільської ради на період до 2025 року зумовлений поєднанням сильних і слабких сторін, що характеризують соціально-економічний стан території. Вдала стратегія здатна примножити внутрішній потенціал сільської громади і, за рахунок використання зовнішніх можливостей, зміцнити її стан. Підґрунтям для проведення цього аналізу слугували результати проведеного соціологічного опитування мешканців досліджуваної громади (табл. 3).

Таблиця 3. Аналіз сильних сторін, можливостей розвитку, слабких сторін та загроз розвитку Хотешівської сільської ради (SWOT-аналіз)

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Вагомий екологічний, природній потенціал та сприятливе місце розташування сільської ради (наявність великої кількості водних об'єктів) 2. Наявність земель, придатних для виробництва/переробки сільськогосподарської продукції 3. Мешканці села: професійні кадри – вчителі, лікарі, підприємці, службовці, працівники сільського господарства 4. Наявність об'єктів архітектурної, історико-культурної спадщини 5. Розвиток об'єктів соціальної інфраструктури 6. Газифікація населених пунктів 7. Добре розвинуте транспортне сполучення з районним та обласним центром 8. Бажання позитивних змін та патріотизм сільського голови	1. Відсутність стратегічного плану розвитку сільської ради 2. Соціальна пасивність частини населення 3. Кризова демографічна ситуація та депопуляція населення 4. Наявність зовнішньої та внутрішньої міграції 5. Низький економічний розвиток СВК «Хотешівський» 6. Низький рівень інвестицій та дотаційність сільської ради 7. Значний спад сільськогосподарського виробництва. 8. Високий рівень безробіття 9. Відсутність туристичної інфраструктури 10. Критичний стан вулиць та доріг
Можливості	**Загрози**
1. Зростання популярності сільського, зеленого туризму серед населення України та Європи 2. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію 3. Відновлення лісопереробної галузі 4. Економічний розвиток та залучення інвестицій, як наслідок – створення нових робочих місць 5. Залучення грантових коштів на реалізацію проектів місцевого розвитку 6. Розвиток сфери комунальних послуг 7. Впровадження енергозберігаючих технологій. 8. Створення індустріального парку	1.Відплив кваліфікованих кадрів за межі сільської ради 2.Обмежені фінансові ресурси для розвитку сільської ради 3.Недостатня державна підтримка сільгоспвиробників 4.Посилення податкового тиску на малий бізнес 5.Несприятливий інвестиційний клімат через складність у залученні інвестицій 6.Знаходження в зоні радіоактивного забруднення 7. Погіршення демографічної ситуації

Результати проведеного аналізу свідчать про наявність позитивних і негативних факторів впливу на стратегічний розвиток, поєднання дії яких ставить Хотешівську сільську раду перед необхідністю альтернативного вибору пріоритетів розвитку. На основі результатів *SWOT*-аналізу при поєднанні внутрішніх сильних сторін і зовнішніх можливостей визначено, що оптимальною для розвитку досліджуваної територіальної громади ***є стратегія сталого соціально-економічного розвитку,*** при якій стратегічною метою є – побудова села європейського типу із високим рівнем життя мешканців з такими соціально-економічними та екологічними умовами, які сприятливі для розвитку підприємництва, обслуговуючої кооперації, агротуризму та рекреації. При цьому буде сформовано позитивний мікроклімат у економічній, соціальній та екологічній сферах життя, що забезпечить позитивний імідж сільської ради, підвищення рівня інвестиційної та підприємницької активності, розвиток агробізнесу, розвиток виробничої, соціальної та туристичної інфраструктури, підвищиться рівень екологічної безпеки.

Задля цього, ***в економічному секторі*** повинна бути сформована диверсифікована структура економіки, орієнтована на ефективне використання місцевих ресурсів. ***В соціальному секторі*** – забезпечення відповідного рівня доходів та доступу мешканців до якісних соціальних благ. ***В екологічному*** – створення і підтримка екологічно безпечного середовища життєдіяльності селян.

Обґрунтована стратегія розвитку Хотешівської сільської ради Камінь-Каширського району сприятиме

вирішенню значної кількості проблем: забезпечення необхідного рівня соціально-економічної стабільності; сприяння розвитку тих форм господарювання та видів економічної діяльності, які узгоджуються з існуючими ресурсними можливостями громади; створення якісно нових робочих місць; збільшення виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції; покращення доступу до необхідних послуг, якості життя та підвищення соціальних гарантій.

Наталія МЕЛЬНИК ***(Камінь-Каширський)***

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО МЕДИЧНОГО УЧИЛИЩА

Яскраво пише О. Купрін у своїй новелі "Олеся" про знахарів, народних цілителів давнього Волинського Полісся. Вони вміли, як і прадавні предки, вправити вивих, скласти переламані кістки, знайти потрібну траву, щоб вигнати недугу, заговорити від гадюки, ворожого ока. Та, коли Купрін зі своїми лікарськими знаннями хотів ставити діагноз, то тут не міг почути щось конкретне від сільських пацієнтів. У всіх була одна відповідь "…всередині болить".[4, с. 388]

Болотиста низина, яка нині в основному осушена, надмірна вологість клімату наклали свій відбиток на мешканців краю, які часто масово хворіли простудними хворобами. Про це писав у минулому столітті М. Теодорович.[5, с.233]. Та й Цинкаловський із занепокоєнням відмічає, "що місцевою хворобою був тут широко розповсюджений ковтун, а від туберкульозу вмирав вражаючий процент населення ".[6, с.61]

На початку XX століття у місті Камені-Каширському був один лікар. І йому, як записано в документах, "надавалася квартира". В 1911 р. вже зазначено, що в місті є "земська лічильниця". В 20-30-х роках у місті була поліклініка, в ній приймали один лікар і один фельдшер. Була аптека і приватна лікарня на 15 ліжок, але не кожен в ній міг лікуватися. Плата за медичну допомогу була непосильною для мас. Тільки за прийом лікаря у 20-30-х роках потрібно було дати 5 злотих, а за виїзд до хворого на село та перебування однієї доби в лікарні – 8 злотих. І це тоді, коли робітник (якщо він мав роботу) отримував у цих краях платні 10 злотих за тиждень, а на сільських заробітках взагалі не платили грошей.[11 с. 520]

Жителі звертались за допомогою до народних цілителів. Про це є свідчення Мартинюка Петра Гавриловича, випускника Камінь-Каширського медучилища, лікаря. "Моя бабця по мамі була відомою в нашому і сусідніх селах акушеркою – приймала пологи, а ще лікувала травами людей. Мама і мій старший брат перейняли від неї – лікували травами. А батьків дядько Ополій за Польщі відсидів десять діб арешту за те, що… вилікував дружину польського службовця. Їй мали ампутувати пальця, панариций був, - а вона пішла до Ополія, який був відомим народним цілителем, і він дав їй мазь. На третій день палець почав згинатися. А в лікарні спохопилися: де ж та жінка, у неї може бути сепсис, зараження крові! Послали до неї, дивляться – все добре з пальцем. Хто лікував? Яке він мав право? Так арештували дядька Ополія"[7].

У 1939 р. західно-українські землі були приєднані до складу УРСР. В краї розпочалась радянізація, складовою частиною якої було створення закладів охорони здоров'я. Районна газета за 17 вересня 1940 року сповіщала, що у місті відкрито лікарню на 50 ліжок, пологовий будинок на 18 місць, поліклініку. На першій обласній нараді лікарів Волині в лютому 1940 р. відмічалося, що для боротьби з туберкульозом в Камені-Каширському відкрито диспансер на 25 місць. В звіті про роботу райвідділу охорони здоров'я в другому півріччі 1944 р. зберігається список лікувальних установ району з відміткою про дату початку їх роботи після звільнення області, що Камінь-Каширська районна лікарня відкрита 10 серпня 1944 р. на 50 ліжок. Саме нестача в медичних працівниках, потреба в яких постійно зростала і дала поштовх до відкриття в області середніх спеціальних медичних закладів.

У книзі "Історія міст і сіл України: Волинська область" є довідка: "У 1952 році в місті Камені-Каширському відкрили медичну школу, яку через рік було реорганізовано в медичне училище". [1, с.255] Тут працюють кабінети: до клінічного догляду, анатомічний, хірургічний, фізико-математичний, хіміко-фармакологічний, суспільних наук та радіофізична лабораторія. Навчання в цій школі тривало два роки, її учні навіть не отримували середньої освіти. Навчались в приміщенні базової школи педагогічного училища – займали там чотири класи. В цьому приміщені згодом працювала музична школа, а нині на цьому місці – наша школа-гімназія №2. В 1954 р. відбувся перший випуск медсестер серед випускників були Мельник Людмила Федорівна та Якобінська Анастасія Григорівна (жителі міста). Також тут закінчили школу учні, що були переведені з Луцької медичної школи.

В 1953 р. здійснено другий набір, але вже у медичне училище – на фельдшерський відділ і відділ

медичних сестер. Училище розмістили в приміщенні організації морського флоту, представники якої займалися заготівлею лісу. Ця будівля знаходилась на місці сучасної санітарно-епідеміологічної станції. Переміщення було відремонтоване. Училище щороку здійснювало набори, потреба в медсестрах і фельдшерах була великою. За весь період своєї діяльності цей заклад підготував і випустив понад 700 спеціалістів середнього медичного персоналу. Тут працювали на той час відомі і талановиті лікарі: Сокольський Вольф Мойсейович – відомий хірург, військовий лікар, Качмар Теодор Степанович – хірург офтальмолог та його учні. Першим директором училища був Шибіченко Дмитро Артемович. Після нього директором став Неєзжалий Федір Митрофанович. Наступні очільники медучилища: Сидор Петро Павлович, Шершньов Анатолій Михайлович, Бульбах Валентин Дмитрович, Смілий Олександр Федонович. Заступники директора: Любомирська П.Д., Воробей М.Н..

Викладачі навчального закладу: Коротич О.П. (викладач хірургії), Поліщук М.Г. (викладач німецької мови), Ліщук Н.П. (викладач нервових хвороб), Гунькало Л.В. (викладач терапії), Спасюк О.Д. (викладач акушерства), Біла О.М. (викладач педіатрії), Варениченко Т.Л. (викладач російської мови), Сидлецька Ж.М. (викладач суспільнознавства), Аврушин Г.З. (викладач інфекційних хвороб), Нужин В.Є. викладач фізкультури), Рижковський М.Н. (викладач гігієни), Лопухівська А.О. (викладач очних хвороб), Борщ В.П. (лор-викладач), Неєзжалова Г.Ф. (викладач мікробіології), Бабичева А.А. (викладач венерології), Бурда О.П. (викладач епідеміології), Янчук А.І. (викладач хірургії), Вискірка П.Д. (викладач хімії, біології).

Викладачі медичного училища, які навіть після розформування залишилися і працювали в медичній сфері міста – в лікарні: Українцева Лідія Георгіївна (лікар- інфекціоналіст) – в училищі вона була головою екзаменаційної комісії; Піщита Паша Денисівна, Борисюк Василь Володимирович, Швиденюк Павло Федорович, Зубрицький Станіслав Франкович, Бегаль Василь Корнилович, Рябоколь Євдокія Андріївна, Соловей Любов Василівна, Дорошенко Зіновій Васильович. Були й викладачі, які після розформування училища працювали в педагогічній сфері: Федорченко Ада Василівна, Дмитрук Оксентій Данилович, Кравецька Варвара Павлівна. Закінчили медучилище, а потім викладали в ньому Грисюк Василь Гордійович, Грицак Йосип Степанович. Кухтей Ростислав Адамович – викладав в училищі фізичну культуру, згодом у 80-х роках XX століття працював першим секретарем Камінь-Каширського райкому партії.

Всі викладачі були молоді, талановиті, висококваліфіковані, освічені і повні енергії люди, які стали наставниками і друзями для студентів.

При вступній кампанії в 1954-1955 рр. набирали по 30 учнів на базі семи класі дві групи фельдшерів, дві групи медсестер. Вступні екзамени, які здавали абітурієнти:

Конституція

Українська мова – усний

Українська мова – письмовий

Російська мова – усний

Російська мова – письмовий

Математика

Конкурс був дуже великий – 10 чоловік на одне місце (більший ніж в Ковельському медучилищі). 25% - відмінники, їх брали без екзаменів. Траплялися випадки, коли мали місце фальсифікації і при виявленні таких псевдо відмінників відраховували. При наборі 60 чоловік – 15 (25%) зараховували без екзаменів. В училищі викладали такі предмети: хірургія, терапія, педіатрія, інфекційні захворювання, лор (вухо-горло-ніс), очні хвороби, фізіотерапія, загально медичні: анатомія, мікробіологія, фармакологія, санітарія, гігієна, ЛФК, масаж, латинь.

Навчання в групах медсестер тривало три роки після 7 (8) класів і два роки після 10 (11) класів; в групах фельдшерів три роки і шість місяців. Навчання починалось з першого вересня, тривало до літа. Після першого семестру – зимові канікули, після другого – літні канікули. Студенти проходили практику в місцевій лікарні. До училища вступали студенти з Волині – різних районів, з Дніпропетровської, Запорізької, Рівненської, Чернігівської та інших областей України. Студенти отримували хороші знання, багато випускників закінчували навчальний заклад з відзнакою, а це давало пільги при подальшому вступі до вузу. Значна частина випускників медучилища – в майбутньому талановиті лікарі. Навчання проводилось за конспектами лекцій, бібліотека видавала окремі підручники. Щодо бібліотеки медичного училища є свідчення з книги Наталії Пась "Камінь-Каширське Полісся з історії краю.": "Про Серафима Теодоровича у жителів міста лишилась світла пам'ять. У сучасників вона трансформувалась в матеріальну посередництвом унікального книжкового фонду, який нині зберігається в бібліотеці районної лікарні. Після його раптової смерті всю літературу передали в тодішнє медичне училище, директором якого був друг Теодоровича Федір Митрофанович Неєзжалий, а після реорганізації медучилища – в бібліотеку лікарні.

Фото 1. Камінь-Каширське медичне училище.

Фото 2. На випускному вечорі в медучилищі.

Фото 3. Група викладачів Камінь-Каширського медучилища.

Фото 4. Група першокурсниць 1962 р.

Фото 5. Група студентів Камінь-Каширського медучилища. Керівник – Воробйов М.Н.

Фото 6. Екзамен у медучилищі.

Це: 29 томів Чарльза Діккенса, 6 томів Генріха Манна, 8 томів Анатоля Франса, 4 томи Рабіндраната Тагора, повне зібрання творів Олександра Пушкіна, 10 томів Олександра Островського, 12 томів Миколи Тургєнєва, 10 томів "Нюрнберзького процесу…" І це далеко не повний перелік унікальної літературної збірки, яка знаходиться для послуг читачів у бібліотеці районної лікарні. Спочатку хранителькою цього фонду була Євдокія Андріївна Рябоконь, яка працювала бібліотекаркою і викладачем в медучилищі".

Випускники Камінь-Каширського медичного училища були республіканського розподілу, тобто на роботу вони їхали в усі куточки України. Найбільше направляли до автономної області Крим, також до Дніпропетровської області, Одеської і Житомирської. Частина залишилась на Волині, зокрема в нашому місті, а також багато випускників працювали в селищі Олика Ківерцівського району – у психіатричній лікарні.

Студенти медучилища – молоді, завзяті, наполегливі, старанні люди. В умовах радянської системи всі вони виховувались комуністичною ідеологією. Звичайно, всі студенти були комсомольцями. Брали участь у масових заходах: демонстраціях першого травня – в Міжнародний день солідарності трудящих; 7-го листопада – в день Великої Жовтневої соціалістичної революції. Регулярно працювали позаурочні гуртки спортивні секції, проводились інформаційні заняття. Систематично проходили комсомольські збори, на яких присутніми були інструктори, працівники районного комітету комсомолу. Студенти-медики – учасники свят, концертів, виступів. Потужно працювала секція з гімнастики – дівчата гімнастки брали участь у змаганнях, святкових показових виступах. Їх керівником була викладач фізичної культури Федорченко Ада Василівна. На випускних вечорах студенти-випускники отримували дипломи з присвоєною кваліфікацією медичної сестри або фельдшера. Вечори проводились у дворі навчального закладу, приходили гості, батьки, викладачі, працівники райкому партії і комсомолу.

Училище зав'язало дружні відносини з медичним училищем у місті Брест (сучасна Білорусь, в той час – Білоруська Радянська Соціалістична республіка). Керівники училища приїздили в наше місто, представники нашого медучилища їздили до Бреста, обмінювалися досвідом роботи.

Студенти медучилища були задіяні і на сільгоспроботах. На початку навчального року – у вересні вони виїзджали до колгоспів району – допомагали збирати урожай сільськогосподарських культур.

Побутові умови студентів в більшості були задовільними. Немісцеві студенти проживали на приватних квартирах до середини 60-х років. Проживання оплачувало медучилище. В більшості – це було 10 карбованців на місяць. Студентська стипендія становила 20 карбованців. Матеріальне становище було досить скромне. Зі спогадів колишніх студентів, стипендії в більшості вистачало, адже в магазині хліб коштував 20 копійок, 16 копійок; котлета – 10 копійок, в їдальні чай – 2 копійки, а хліб був взагалі безплатний. Згодом для студентів медичного училища відкрили гуртожиток. Сьогодні - це житловий будинок на вулиці Шевченка. Тут проживали близько 100 студентів. Щодо матеріального становища є свідчення випускника медучилища Петра Мартинюка. "Медичне училище я закінчив з відзнакою і мав право вступати до мединституту, не відробляючи. Та їхати у мединститут не мав у чому… то ж я ще попрацював рік, щоб заробити собі на костюм, дві сорочки та туфлі, на пальто не вистачило, я вже потім купив". [7]

На початку 70-х років постало питання про нове приміщення для навчання студентів – потрібно було будувати нове. Саме це питання і не змогли вирішити керівники району і області. До першого секретаря райкому партії Маркуса Я. Г. приїздив особисто завідувач облздороввідділом, піднімав питання про будівництво навчального приміщення. На жаль, це питання не вдалося вирішити і тому медичне училище в нашому місті закрили в1972 році. Студентів направили до інших училищ області.

Камінь-Каширське медучилище дало путівку в життя багатьом людям. Серед випускників і викладачів медучилища є чимало відомих людей, насамперед в медичній галузі, що жили і працювали в різних містах СРСР, за кордоном і зараз продовжують працювати в незалежній Україні.

Сокольський Вольф Мойсейович – знаменитий хірург, учень Амосова, філософ, поліглот.[8]. Хірургом мріяв стати ще в дитинстві. Бо і його батько свого часу навчався в Німеччині фармакогнозії - науці про те, як виробляти і застосовувати ліки, згодом - захистив дисертацію, був запрошений на посаду доцента Варшавського медуніверситету. Вольф з чотирнадцяти років пішов з дому навчатися спочатку в гімназії колишнього польського міста Щецін, згодом - у фізико-математичному ліцеї міста Ліда (тепер це територія Білорусі). Саме там опанував латинь, німецьку, французьку, давньогрецьку, російську, польську мови, які знає майже досконало дотепер. Друга світова війна внесла корективи і змусила юнака їхати на Схід з наміром продовжити навчання. Так після тривалих митарств у товарняках опинився врешті в місті Молотов (Перм). Розшукав там мединститут, який був філіалом Петербурзького імператорського університету, і постав перед ректором вузу як біженець. Після співбесіди його було зараховано студентом. Потім, провчившись ще рік в Тбіліському мединституті, куди перевівся, був призваний в армію й ніс службу в

складі батальйону з охорони залізниці, потрапив у госпіталь, де його комісували через хвору ногу. Диплом про вищу медичну освіту отримав у Львові. Неабиякі здібності до медицини у Вольфа помітив завідуючий кафедрою хірургії Львівського медінституту професор Караванов, який став першим хрещеним батьком (другий, за словами Вольфа Мойсейовича, – Микола Амосов) і наставником майбутнього хірурга.

З 1950-х років лікар приїхав на роботу в місто Камінь-Каширський.[9]. Про роботу в місті він згадує: Саме там я став хірургом, бо багато чого як хірург зробив першим в області, а то й Україні, –Вольф Мойсейович розповідає про події більш як півстолітньої давності, ніби це було вчора. – Саме в Камінь я привіз американський наркозний апарат з Луцька, де з ним ніхто там не працював. І саме звідти мене послали в 52-му році на Всесоюзний з'їзд хірургів у Москву, де я вперше почув великого Миколу Амосова, який багато на що відкрив мені очі. За рекомендацією Амосова Сокольський потрапляє на спеціальні курси торакальних хірургів, а згодом – на 27-й з'їзд хірургів СРСР, де від лікаря з Бельгії дізнався про новий метод обезболювання, який успішно випробував і яким користуються й донині. Згодом Вольф Мойсейович увів спинно-мозкову анестезію.

В 1955 році – перша операція Сокольського на легенях. "Світло – від пересувної електроустановки. Не було чим готувати пінцети, якими треба припікати тонкі судини, щоб не кровоточили. Посадив у сусідній кімнаті слюсаря із запаленою паяльною лампою і раз у раз протягом майже чотирьох годин бігав туди-сюди. Операція пройшла успішно, жінка одужала. Амосов, який зобов'язав нас, учнів, детально описати свої перші проби, був вражений. А через декілька тижнів на адресу: Камінь-Каширський, хірургу Сокольському – прийшла посилка накладною оплатою. Виявилося, що Микола Михайлович з моїм листом пішов до міністра охорони здоров'я – і ось результат – прислав наркозні апарати. Обласній лікарні довелось поступатись своїм авторитетом нашій районній і направляти до нас хворих".

І цей легендарний лікар викладав хірургію в медичному училищі. Загалом він оперував 52 роки. Шершньов Анатолій Михайлович з 1959 до 1962 – директор Камінь-Каширського медичного училища. З 1967 – директор Львівського медичного училища, нагороджений згодом почесним знаком "Відмінник охорони здоров'я СРСР"; орденом "Знак Пошани", іншими нагородами. 1980-го року одержав звання "Заслужений працівник охорони здоров'я УРСР".

Петро Гаврилович Мартинюк – випускник училища, родом із села Видричі Камінь-Каширського району. Після закінчення семи класів вступив до училища. Закінчив його з відзнакою, згодом навчався в Тернопільському медичному інституті (спеціальності: невропатолог, психіатр, психоневролог). Він – кандидат медичних наук, заслужений лікар України, відмінник охорони здоров'я, нагороджений орденом «Знак Пошани», стипендіат Державної Стипендії видатним діячам охорони здоров'я. 2009 року вишла його книга "Родинні витоки".

Серед випускників медучилища: Семенюк Тарас – кандидат медичних наук, викладач Івано-Франківського медінституту, Чирко Юрій Григорович – доктор медичних наук, працював у Ташкенті (випускники 1958 року). В 1955 році медичне училище закінчив Петро Васильович Шеметило – родом він з села Ворокомле. Згодом він вступив до військового училища, дослужив до генерала. Він був учасником війни в Афганістані (з 1979 року), служив у спеціальних військах і брав участь уподіях, коли на державний пост в Афганістані ставав Бабрак Кармаль – лідер прорадянського уряду (він був в охороні урядових осіб). Пізніше жив у Москві, нині - покійний.

Воробей Михайло Никонович – вчитель математики і фізики, заступник директора медичного училища, керівник декількох груп студентів. Помер кілька років тому.

В нашій школі вчаться багато учнів, чиї бабусі були студентами медучилища. Хмелик Вадим, Фіц Владислав, Чимбур Богдан, Павлючук Олександр, Гавриленко Микола. Мама вчителя фізики Георгія Миколойовича Воробйова – Українцева Лідія Григорівна, була головою екзаменаційної комісії (Див. додаток 9). Мама Павліч Тетяни Петрівни, вчительки світової літератури – Олішкевич Галина Іванівна – випускниця медучилища 1959 року, її група часто збирається на зустрічі випускників. Першу свою зустріч випускники цієї групи організували на 30-річчя випуску, другу на 50-річчя. Ювілейна зустріч відбулася восени 2014 року – 55 років після закінчення училища.[10] Організаторами зустрічі стали лікар-офтальмолог вищої кваліфікаційної категорії з міста Херсона Леонід Хмель та екс-головний лікар Ковельської залізничної санепідемстанції Леонтій Сидорчук. На зустріч прибули колишні одногрупники-лікарі Таїсія Зайцева з Ківерець, Олександра Скуняшина і Зіна Стащук з Ковеля. В цій групі вчилася також Годовицька Марія Кузьмівна, Надія Савончик, Катерина Зрум. Все життя вони працювали медичними сестрами в лікарнях Волинської області. Запросили і заступника директора колишнього Камінь-Каширського медичного училища Михайла Никоновича Вороб'я.

Парфесюк Катерина Тимофіївна була студенткою медичного училища з 1962 по 1965 рік.

Пропрацювала у медичній сфері понад 40 років. Має багато одногрупників у місті, спілкується з ними, часто згадують навчання, викладачів.

Отож, 20 років медичне училище у поліській глибинці дало велику кількість добре підготовлених спеціалістів медичної галузі – медсестер і фельдшерів. Дітям поліських районів та й інших місцевостей був відкритий шлях до навчання, до здобуття середньої спеціальної освіти.

1. "Історія міст і сіл України: Волинська область", 255 с.

2. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини / В. Денисюк - Луцьк: Надстир'я, 201-209с.

3. Мартинюк П. Г. Родинні витоки / П. Г. Мартинюк – Тернопіль. 2009р, 16 с.

4. Купрін О. І. Повісті і оповідання , "Олеся", Художня література / О.І. Купрін – Москва 1992р, 388 с.

5. Теодорович. М. І. "Волинь в описі міст, містечок і селищ в церковно-історичному, географічному, етнографічному і інших відношеннях". Том V. Ковельський повіт / М. І. Теодорович - Луцьк, 2008р, 233 с.

6. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. "Волинь", 2007р, 61 с.

7. Мар'яна Юхно-Лучка. "Приємно, що мій досвід потрібен людям","Світлини з життєпису". Нова Тернопільська Газета. Грудень 2011р.

8. Лісова Алла. "Дев'яноста зима лікаря Сокольського". "Волинь". Електронне видання. №1171. 9.12.2010

9. Ковалюк Галина. "Суєта сует не для нього".www.volfoto.inf.ua

10. Годовицька Марія. "Зустріч через 55 років". "Полісся"

11. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. "Історія Польщі"/ Л.О. Зашкільняк – Львів 2002р, с. 520

12. Пась Н.О. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю / Н.О. Пась. – Луцьк:Медіа, 2012. – 42 с.

Валентин ЛЮПА ***(Луцьк)***

УРОДЖЕНЕЦЬ КАМІНЬ-КАШИРЩИНИ – УЧАСНИК ПЕРШОГО НАВКОЛОСВІТНЬОГО ПОХОДУ АТОМНИХ ПІДВОДНИХ ЧОВНІВ

Історична наука і сьогодні достеменно не стверджує, кого вважати піонером підводних глибин. За Арістотелем під воду занурювався і Олександр Македонський у скляній бочці, аби вивідати бойові загороди фінікійського порту Тир. Першими підводниками визнають і тих 40 запорізьких козаків, які підкралися до турецького судна у підводному човні з волових шкір та напали на вітрильника. Виготовлення човнів з ростом технічної інженерії привело до росту та розвитку підводного флоту в багатьох країнах. Та дизельно-електричні підводні човни залишалися головної переваги – дальності, швидкості, глибокого занурення та автономного плавання. І ось 17 січня 1954 року сталася подія, яка виглядала як революція. В море вийшов підводний човен з атомним реактором замість дизельного двигуна. Назвали його на честь Жуль-Вернівської диво-субмарини "Наутилус". Відразу визначились всі переваги атомоходів, хоча дизельні човни ходять і нині. Але якщо уявити, що на перші 50 000 миль "Наутилус" використав 3 кг 630 гр. урану, варта увазі різниця, бо для подолання цієї віддалі дизельному човну потрібно 300 залізничних цистерн палива.

Кажуть, що слава любить перших. Тому не у дивовижу, що навколосвітню мандрівку першим здійснив саме атомний підводний човен. 16 лютого 1960 року американська субмарина "Тритон" під командуванням капітана І рангу Едварда Бича вийшла із військово-морської бази Нью-Лондон шляхом, який проклав піонер навколосвітки, мореплав Магеллан. 10 травня, залишивши за бортом приблизно 41 000 км, Бич привів екіпаж в рідну базу. Відразу появилося повідомлення, що, перебуваючи у підводній подорожі, човен жодного разу не піднімався на поверхню. Неофіційно публікувалися повідомлення, що "Тритон" заходив у порти для поповнення запасів продовольства та спливав, аби передати на борт крейсера "Мекон" важко хворого матроса.

З політичної точки зору похід американського човна підняв престиж їхнього флоту. На той час він був єдиним у цьому класі проект та і найдорожчим за всіма параметрами. Для забезпечення ходу човен обладнали двома реакторами. Американці і донині пишаються своїм досягненням та пропагандують свою мандрівку. У штаті Маріленд, в бухті Анаполіс, на маяку Тритон-Лайт у спеціально встановлений глобус злили воду із 22 морів, через які пройшов "Тритон". Про цей похід у США знято декілька фільмів, опубліковано доволі багато матеріалів зі спогадами учасників та створено парк.

В історії атомного підводного флоту є ще один факт навколосвітньої подорожі. Це похід загону

атомоходів ВМФ колишнього СРСР. У ньому брав участь і колишній підводник із села Хотешів Камінь-Каширського району Володимир Іванович Коваль. На той час це був утаємничений похід з передислокації атомних субмарин Північного флоту на Камчатку. До переходу готовили три човни, але через технічну несправність один з них залишився на місці дислокації у точці Западниє Ліца. У похід вийшли АПЧ "К-133" та "К-116". Перші газетні повідомлення лише сповістили про героїчний перехід, який здійснили радянські підводники на честь XXIII з'їзду КПРС. У військово-історичному довіднику "В студенных глубинах" (Воениздат МО СССР. Москва 1980 г. ст. 318-319) розповідається про знамените продовження славних звершень та успіхів підводників, які здійснили першу в історії навколосвітню подорож загону човнів у підводному положенні лютому-березні 1966 року під командуванням контрадмірала А. І. Сорокіна. Далі розповідається, що навколосвітка тривала півтора місяці. За цей час пройдено 40 000 км. Серед відзначених за вдалий похід є багато орденоносців та Героїв Радянського Союзу. Далі йде перелік декого з нагороджених. Героями стали контр-адмірал А. І. Сорокін, капітан II рангу Н. В. Усенко, капітан I рангу В. Т. Виноградов, інженер-капітан II рангу В. Т. Виноградов, інженер-капітан II рангу І. Ф. Морозов і капітан II рангу Л. Н. Столяров.

У четвертому, виправленому та доповненому виданні "Боевой путь Советского Военно-Морского флота" (Москва, воениздат. 1988 г. ст. 484) теж зустрічається інформація про цей похід. Повідомляється також, що у поході вирішували ряд нових технічних задач: перевіряли техніку, велися дослідження світового океану, підводні течії. А ось серед удостоєних звання Героя, замість І. М. Морозова називається ім'я С. П. Самсонова, капітана III рангу, теж учасника переходу.

У 1977 році заступник командира з політчастини АПЧ "К-133" Н. В. Усенко опублікував книгу "На подводной орбите" (Советский воин, 1977 г., ст. 10), у якій розповідає деякі загальні відомості походу. Про сам похід на кораблі до самого виходу в море знало лише троє – командир, старпом і замполіт. У повній таємності готовили навігаційні прилади, карти, лоції та головну енергетичну машину – реактор. У місцях складування і зберігання провізії закладали пакунки швидкорозчинної кави, спеціальної субаімінаційної сушки полуниць, натуральну картоплю і спиртне. Похідну бібліотеку поповнювали книгами, серед яких і том Джона Стіла про плавання "Сідрогена". Читачам зауважу, що "Сідроген" це атомохід флоту США із серії "Скейт". У 1960 році він через канадські проливи Барроу та Мак-Клур перейшов з Антлантичного океану в Тихий. Цей човен у серпні того ж року "зустрівся" у певній точці Північного полюсу з одним з човнів з цієї серії "Скейт".

На жаль, крім коротких газетних повідомлень в деяких газетах більшої інформації не зустрічається. На щастя, багато суттєвих доповнень виявилося у нашого земляка Володимира Коваля, який у зошиті для політнавчань замість конспектів з роботами Лєніна, вів щоденник походу. Саме завдячуючи цим записам ми дізнаємося і про подвиг, який здійснив волинянин у тому історичному переході. Але спочатку коротенько про нього і човен.

Володимира Івановича, як і кожного юнака його віку призвали до лав Радянської Армії. Спершу це був вишкіл у школі підводників, а потім і служба на човнах. Спершу це був дизельний, а згодом і атомний "К-133". На ньому він обіймав посаду старшини команди машиністів трюмних. Сама субмарина була проектом 627-А "Кит". У 1962 році після завершення випробувань, атомохід включили до складу третьої дивізії підводних човнів з місцем базування Западниє Ліца. У 1963 році "К-133" здійснив перший в історії Радянського ВМФ похід в екваторіальну Атлантику, протяжністю 51 добу. Його учасником був і Володимир Коваль. Після ремонту, який тривав з жовтня 1964 р. по вересень 1965 р., човен включили в загін до навколосвітньої подорожі.

Наш підводник зі своєю командою обслуговував обладнання та механізми занурення і підйому. Вся ця техніка підтримувала хід, крен, дифирент, продування і заповнення водяного баласту та входила до дивізіону живучості. Трюмні несли вахту у третьому відсіці, де розміщувалося їхнє основне обладнання. Інше по других відсіках.

Всі подробиці "підводної одісеї" викладені у щоденнику, який вів Володимир Іванович і які з його дозволу цитуємо зі скороченнями.

1 лютого. Сьогоднішній день був так насичений, що не міг взятися за перо. Нині віддаляємось від наших берегів. Проводжати прийшов сам Командуючий Північним флотом адмірал Лобов. Пройшов і оглянув усі відсіки. Побажав нам щасливого плавання і рівно о 14.23 ми віддали швартові. О 21.18 занурилися під воду, а ось коли випірнемо не відомо.

6 лютого. Допоки все іде спокійно. Під нами 3000 метрів глибини, а над нами всього 80. Щодоби стою на вахті з 4 до 9 ранку і з 16 до 21 вечора. Решта часу йде на їжу, сон і 2 години на різні заняття: займаюся задачами з фізики, пишу листи (мається на увазі дружина Катерина) та роблю всілякі

навантажувальні фізичні вправи. Навіть не знаю, де знаходиться моя сім'я, чи то в Сєвєроморську, Москві, Волині чи Вінничині.

Ніяк не звикну до розпорядку. Снідаю о 4.30 ранку, обідаю о 13.30, о 16.30 випиваю вечірній чай і о 21.30 вечеря. Все немов у ненормальних людей.

8 лютого. Вся біда у тім, що я не хочу, щоби хтось побачив, що я веду цей, так би мовити щоденник. Ось тому вибрав хоча незручну, але вигідну криївку. Сьогодні перетнули паралель твоєї (дружини) батьківщини і стали готуватися до "хрещення", тобто, перетину екватора. Це дуже цікава забавлянка і я про неї пишу більше числа 14-15.

Над нами всі тіж 80 метрів голубої стрічки H2O а під нами 4 000 м. Правда, від цього справа не міняється, але все це цікаво, бо під тобою і над тобою така велич води.

Сьогодні доведеться трішки попрацювати. Техніка помало починає здаватися, то доведеться її підбадьорити. Дочитаю твої листи і за роботу.

10 лютого. Все без перемін. Правда, над нами літо, а ще декілька днів тому була весна, хоча 8 днів тому ми виходили, стояла помірна зима. Глибини нині перевищують 6 000 метрів.

13 лютого. Сьогодні неділя і лаяли мене добряче. Володя Новіков допустив одну помилку і ледь не вийшов з ладу ОКП (на атомних човнах служить для поповнення запасів повітря високого тиску із атмосфери у підводному положенні на перископній глибині). Поскільки він мій підлеглий, то всі оріхи дісталися мені. А ще якийсь "супостав" до нас прив'язався і декілька діб переслідував нас. Ледь вислизнули. Замполіт через трансляційну мережу все передає музичні пісенні записи. Видається, що це він повинен нас бадьорити, а виходить навпаки. Тут збирають виступ художньої самодіяльності та всілякі змагання. Але всерівно сумно. Настрій піднімають вирішені задачки з фізики із позначкою *.

14 лютого. Сьогодні було надто цікаво, бо слухали як між собою розмовляють дельфіни. Наші акустичні прилади вловлюють не лише роботу гвинтів всіляких там кораблів, а й все, що шумить у воді. Човновий акустик раптово почув якісь звуки, які спершу прийняли за корабельні. Але ті кораблі так маневрували та "пищали", що було чутно у відсіках. Все записано на магнітофон.

Сьогодні вперше підпливли на перископну глибину. Командир дозволив вільним від вахти глянути на божу поверхню. Дуже цікаво бачити нічний Місяць і освітлений ним океан. Тут в районі екватора є сузір'я "Корона" та "Південний хрест", який у наших морях не бачити.

16 лютого. Зараз за московським часом 14 год. 15 хв., а за місцевим 10.15.За 20 хв. екватор. Йдуть останні приготування до цієї події. У нашому 3 відсіці одягають "Нептуна", "Русалку", "Окозамилювача", "Підхалима" та ін. Навіть спеціально затримують обід. Столи накриті шампанським та святковими стравами. Одним словом, очікується цікава зустріч з Нептуном.

Минулої ночі довелося вперше вимушено випливати так, як потік люк. Я навіть не виявив бажання вийти наверх, бо там спекотно і за +30º. За бортом вода +28º. За дві години несправність залагодили і ми пішли на глибину, де не так спекотно.. Тут вода прохолодна і охолоджує нашу субмарину.

Вчора переглядали концерти самодіяльності змін. Нашій 3 зміні присудили 3 місце. У нас відзначилися Румянцев та Почтарьов. Взагалі було весело.

Несподівано зіграли бойову тривогу. Незабаром екватор. Ура! Ми на нулю. Час 14.30. Почали рухатись південною півкулею.

18 лютого. Відсвяткували дуже весело. Вся свита, яка супроводжувала "Нептуна" виглядала комічно. В хід пішов і мій цивільний рябий кашкет. Спершу цар морів допитав командира, що це за "теплохід" і хто його начальник. По тому випили з командиром по черпаку шампанського і вся зграя пішла відсіками вручати грамоти за перехід екватора. Все це супроводжувалося сміхом та піснями. Потім розпочали банкет. Навіть я, непитущий, хильнув 200 грамів, чим порушив клятву. Взагалі я її порушую щоденно, бо вживаю обов'язково похідну норму і щоденно протираюсь тампоном, змоченим у спирті. То все було 16 числа, а 17 я надривався разом з Шурком. Зламався насос гідравліки і ми дві доби обоє його ремонтували. Тепер працює у нормальному режимі.

22 лютого. Графік несення вахти від нині помінявся. Я чергую з 01.00 до 05.00 і з 13.00 до 17.00. Решта часу на сон і роботу, бо все потрібно обслуговувати. Нині рухаємось до льодів Антарктиди. Кажуть по курсу айсберги. А це не жарт для підводників, бо його підводна частина сягає десятки метрів. Та й вода за бортом прохолодіша. Прохолодніше і на борту. З 1 березня над нами розпочинається осінь. А коли перетнемо північну півкулю та знову екватор, розпочнеться весна.

Завтра день Радянської Армії і ВМФ. Напевно будуть передавати концерт "Для тих, хто в морі".

24 лютого. Вчора святкували. Отримали радіотелеграми від командуючого флотом та Головнокомандуючого. Слухали по трансляції концерт художньої самодіяльності а потім святковий наказ

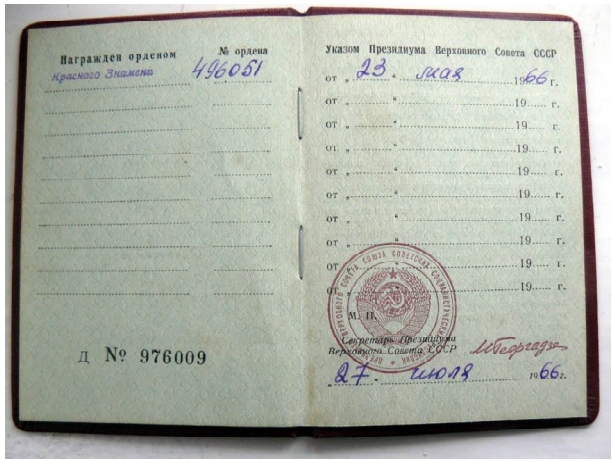
Підполковник запасу Володимир Коваль.

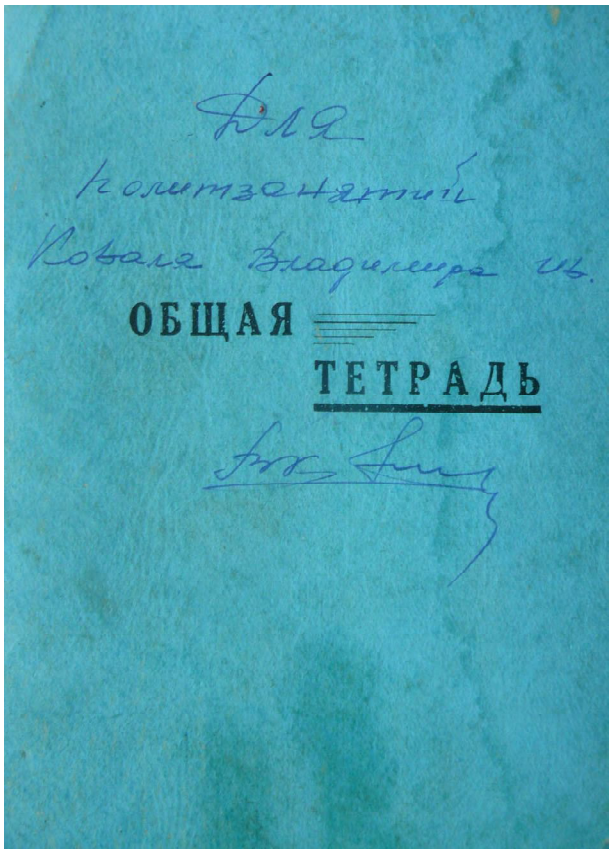
Модель-копія АПЛ К-133.

З прапором човна мічман В. Коваль.

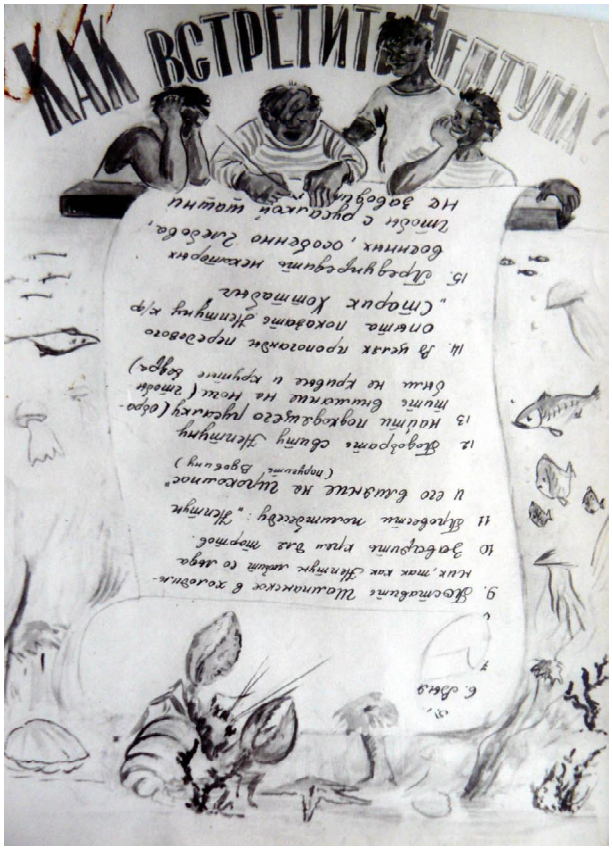
Орденська книжка В.І. Коваля.

У цьому зошиті для політзанять і зафіксовано щоденник походу.

Стінна газета.

Стінна газета в час походу екватором.

Обкладинка стінної газети.

Стінна газета в час проходження біля берегів Америки.

про присвоєння мені звання мічман. Довелося знову порушити клятву та випити 200 грамів шампанського.

Вчора піднялися на поверхню. Спостерігав небо Південної півкулі та голубу-преголубу воду Атлантичного океану. Саме зустрічалася вся наша експедиція переходу. Приємно, що ми не одні.

25 лютого. У вільний час займався рацроботою і здав відразу 6 своїх пропозицій. Нині проходимо 40-ві паралелі, які називають ревучими. Вони дійсно такі. Коли підплили під перископ, нас почало сильно розгойдувати. Харченку і ще одному моряку побило голови. Зараз ідемо на 60-ти метрах і то гойдає. Над нами, нашим курсом йдуть 2 надводні кораблі. Уявляю, як їм сердешним дістається.

28 лютого. Дійшли до Вогняної Землі. Море тут спокійне, але небезпечніше. Вже зустрічаються великі льодовики. Про них доповідають нам зверху. Айсберги тут сягають довжиною у десятки кілометрів та висотою до 300 метрів. Зустрічаються тут і кити. Один американський човен зіткнувся з цим китом кормою. Гвинтів як не бувало. Довелося тягти човен на базу буксиром. (Автор описує пролив Дрейка. Див. примітку).

Сьогодні у нас останній день літа. Завтра тут розпочинається осінь. А на Україні перший день весни. Цьогоріч відпустка влітку. Найкращий відпочинок дома, в Хотешові, коли лежиш на горищі у пахощах сіна.

1 березня. Нині 17.30, п'ять хвилин тому пройшли траверз миса Горн. Віднині ми вже тихоокеанці. Про північ одні спогади. Навіть по трансляції оголосили: "Тихоокеанці, вперед!"

3 березня. До кінця переходу менше, ніж до його початку.

8 березня. Сьогодні по трансляції передають літературно-музичну композицію, у якій читали і мої вірші. А на камбузі бачкували всі одружені. Щоденно це робиться за чергою і погрупно. А раз у рік, 8 березня, лише жонатиками. Така вже флотська традиція. Посилають на першість корабля з шахів.

13 березня. Я і суддя і шахіст одразу. Допоки іду другим. Першим стати важкувато, все залежить, як зіграє Камишніков. А ще завтра знову пересікаємо екватор. Тут вода набагато тепліша, ніж біля Африки. На глибині 120 м, якій ми йдемо – 28º, а на 80 м - 29ºС. Уявляю, що діється зверху. Свято Нептуна відміняють, так склалися обставини. Подав уже 9 рацпропозицій.

17 березня. 14-го в 16.25 пересікли екватор, а сьогодні дізналися, що плавання закінчуємо 26 числа.

22 березня. Сьогодні слухали радіо. Повідомили, що Петропавловськ завалило снігом. Рух зупинився повністю. Цікаво, що засипало стареньких бабусь, яких відкопали живими

25 березня. Зараз 10 год. вечора за московським часом. За 2-3 дні випірнемо з води і більше занурень не буде.

26 березня. Вчора о 23.15 випірнули і у надводному стані йдемо Камчаткою. Завтра в 00 год. 00 хв. переходимо на місцевий час, а це на 9 год. вперед. Добре, що все закінчується добре.

Так у щоденнику моряка-підводника зафіксовано груповий похід двох атомних човнів торпедного К-133 та ракетного К-116 з Північного флоту на Тихоокеанський. Такий був задум командування. Ще цей перехід задумали "подарувати" черговому, XXIII з'їзду КПРС. Перед виходом, дружинам та членам родин офіційно заявили, що про своїх чоловіків та синів дізнаєтесь на з'їзді партії. І дійсно, 29 березня 1966 року, тодішній міністр оборони СРСР, маршал Родіон Малиновський виступив на з'їзді та коротко омовився загальними фразами про навколосвітку загону атомних підводних човнів. Це викликало небувалу сенсацію, так як підводники пройшли непоміченими для протичовнової оборони і країн НАТО, і самої Америки. Для американців це був удар несподіванок, так як вони "прогавили" цю "прогулянку" човнів біля берегів всієї Америки.

Особливої уваги заслуговує прохід через пролив Дрейка, район якого перенасичений айсбергами. Тут використали кораблі-провожаті, танкер "Дунай" та експедиційне судно "Гавриил Сарычев". Вони йшли поміж айсбергами, а підводні атомоходи за гідроакустичним контактом слідували за ними. Лише досвідчені моряки знали, що айсберги своїми незвичайними шумами "засвідчують" зони індикаторів, а сам гідролокатор не показує ціль. Тут же має вагу температура води. Вибираючи напрям, де температура води вища, підводні човни направлялися на зближення з надводними кораблями, тобто, за своїм вожаком. Таким чином подолали айсберги.

14 листопада К-133 офіційно увійшов до складу Тихоокеанського флоту з базуванням у Вілючінську. В період 1966-1968 рр. мічман Коваль здійснив ще два автономні походи протяжністю 103 дні. Надалі його служба проходила на "суші". Звільнився в запас у званні підполковника. Сам човен прослужив до 30 травня 1989 року і був списаний. За участь в тому переході Володимир Коваль нагороджений орденом Бойового Червоного Знамена. Мало кому відомо, що в час того плавання К-133 міг і не спливти. При зміні вахти командир відділення, головний старшина Сєргєєв доповів, що при спробі запуску основного компресора той не запрацював. Саме він підтримує тиск в основному та аварійних режимах. При його відсутності цистерни не звільняться від водяного баласту і човен не спливе. Доповіли по команді і Володимир Коваль взявся за ремонт. Все робилося на ходу. Спершу вияснив причину. Вона виявилася у непридатних сальниках, які прогоріли. Як і личить старшині команді, запасний комплект він передбачив і взяв у похід. За два дні компресор запрацював.

Після розпаду Радянського Союзу моряки Росії вирішили пройти навколо світу ще раз. У газеті "Красная звезда" за 1.02.2006 р. повідомлялося, що у 1992 році моряки підводного атомного човна "Пантера", командир капітан 1 рангу Василь Михальчук, вперше проявили таку ініціативу. Вдруге з подібним звернулися підводники "Воронежа", які вирішили такий похід присвятити 300-річчю російського флоту. В обох випадках екіпажі не знайшли підтримки.

Примітка щодо назви проливу Дрейка від автора. Англієць Френсіс Дрейк здійснював бандитські напади на міста Південної Америки. У 1548 році, пройшовши проливом Магеллана у Тихому океані попав у шторм. Втративши три кораблі на своїй "Золотій лані", опинився на 5 градусів південніше свого маршруту. Як досвідчений мореплав, Дрейк дійшов висновку, що Вогняна земля не виступ материка, а архіпелаг, за яким розливається море. Саме цей широкий прохід між Вогняною землею і Антарктидою назвали проливом Дрейка. Згідно правил, цей пролив мав носити ім'я іспанця Ф. Осеса, який ще у 1526 році на кораблі "Сан Мемос" опинився в подібній ситуації у цьому проливі.

Наталія ПАСЬ ***(Камінь-Каширський)***

СИНЬО-ЖОВТЕ ЗНАМЕНО В ІСТОРІЇ КАМЕНЯ-КАШИРСЬКОГО І ДОЛЯХ ЛЮДЕЙ

Навесні 1947 року в Камені-Каширському сталася виняткова подія: на будинку педучилища було вивішено синьо-жовте знамено. На той час то був патріотичний і надзвичайно сміливий вчинок, однак доволі небезпечний. Адже в радянський період навіть зберігання національного прапора вважалося злочином, а демонстрування в громадських місцях і поготів. Смільчаки, які ризикнули на цей поступок, –

Козік Йосип Федорович. Фото 19.05.2017 р.

відкрито випробовували свою долю, бо органи безпеки ретельно моніторили такі вияви і розшукували так званих «антирадянських елементів». Тоді за ці дії загрожувало щонайменше два роки позбавлення волі. Однак ні тоді, ні зараз не відомі імена тих юнаків, які проявили власну життєву позицію і переконання, прихильні до боротьби за незалежну і вільну Україну, саме в такий спосіб. Проте постраждали інші люди, котрі не були причетні до цього вчинку.

Неодноразово доводилось чути, що до згаданої події має відношення Йосип Козік, житель Раків-Лісу. Обговорюючи цей випадок, він сказав: «Якби був причетний до цього діла – я б зараз гордився».

З 1946 року Йосип Федорович навчався в Камінь-Каширському педучилищі і спілкувався з хлопцями, котрі так само були національно-свідомими і готовими до втілення національної ідеї. Тому однодумці лише здогадувались, що до демонстрування національного стягу могли мати відношення студенти-старшокурсники із Ратнівського району, серед яких – Козел Платон і Тимощук (імені Йосип Федорович вже не пригадує).

Після цього випадку в училищі почались постійні допити студентів, слідкування, плітки, підозри, інші обманливі і нечесні вчинки, які могли б допомогти спецслужбам хоч якось вийти на потрібний їм слід.

Йосип Федорович розповідає, що тоді в училищі настійливо і завзято вербували в члени комсомольської організації, переконували, проводили бесіди колективні і окремо з кожним, зустрічалися в позаурочний час. Група студентів-однодумців із дев'ятьох чоловік, в їх числі також Йосип Козік, – дали клятву не вступати в комсомол. Поміж них були хлопці, котрі мали зв'язки з повстанцями і навіть виконували їх доручення. Саме цей гурт хлопців потрапив у поле зору спецслужб. Розпочалися арешти.

... Ранок. В училищі триває навчання. В клас заходить директор Титаренко і скеровує: «Козік! Вийти!». Йосипа Козіка заарештували і двадцять одну добу тримали в КДБ. Приміщення цієї структури на той час знаходилося в центрі міста в будинку перед городищем (той дім вже знесений і нині на його місці проводяться будівельні роботи). Після закінчення слідства, хлопця перевели в камеру попереднього ув'язнення. Були постійні допити, нагнітання, залякування.

У цей час кагебісти провели обшук в одного із друзів Йосипа Шліхти Олександра і знайшли рукопис листівки, присвяченої Дню Української державності, котрий припадає на 22 січня. Повстанці доручили Йосипу підготувати і розповсюдити патріотичну листівку. Для такого відповідального завдання він навіть роздобув у друга, переселенця із Польщі Василя Буська «Історію України» Дмитра Дорошенка, видрукувану в Кракові.

Приміщення колишнього Камінь-Каширського педучилища. Фото 70-х років XX ст.

Тим часом листівки були розпечатані на друкарській машинці й один екземпляр вже був прикріплений на дереві біля педучилища. Це стало для спецорганів вагомим приводом для вироку.

Троє друзів: Козік Йосип, Ісько Степан і Шліхта Олександр були обвинувачені за зраду батьківщини (*статті* 54-1а та *54-11*) і отримали вирок: 10 років виправно-трудових таборів.

Табірний шлях Йосипа Козіка розпочався 4 березня 1949 року в Казахстані.На той час йому виповнився двадцять один рік. Спочатку працював на будівництві міста Екібастуз, а з осені 1954 року був переведений в Джезказгамн Карагандинської області. Окрім важких умов проживання та виснажливої праці, докучав сухий клімат степу, що абсолютно відрізнявся від поліських природніх умов, з постійними пронизливими вітрами і різкими перепадами температури.

У післявоєнні роки табори ГУЛАГу на пострадянському просторі були переповнені національно налаштованими, істинними українцями, яких радянська влада намагалась знищити до останнього. Вони не мирились із табірними порядками і влаштовували повстання. Націоналістичні прояви засуджених українців розпочалися вже в 1953 році, а в 1954-му – посилились. Йосип Козік розповідає, що в‘язні вимагали скасувати особливий і каторжний режими, ввести оплату праці, скасувати номери на одязі, зняти обмеження на листування з родичами: «До 1954 року дозволялось отримувати лише 2 листи в рік, а опісля – вже 2 листи на місяць. І в 54-му році зняли номери, які засуджені носили на шапці, на грудях, коліні і на спині».

Були непоодинокі випадки, коли ув’язнені висували й політичні вимоги: переглянути справи політв’язнів та амністувати їх і припинити свавілля адміністрації.

Йосип Федорович розповідає, що в Екібастузі вони теж готували і організували повстання, хоч це було дуже непросто в табірних умовах, де звідусіль чекала небезпека і можлива зрада. «Після висунутих вимог прибула комісія і пообіцяла змінити положення на краще. Але то були тільки обіцянки», – пригадує співрозмовник.

Та все ж повстання в таборах ГУЛАГу 1953-1954 років мали відбиток не тільки на долі в’язнів, але й на житті всіх мешканців країни. У1956 році, після настання «відлиги», відбулась часткова реабілітація засуджених і репресованих у сталінські часи.

... Червень 1956 року. Йосип Козік працював на шахті у Джезказгамні. На подвір’ї шахти був установлений гумномовець. Ув’язнені ретельно прислухались, намагаючись почути власне прізвище. По рупору щодня оголошували по 90-100 прізвищ тих засуджених, котрі підпали під амністію і були звільнені. В один із тих днів Йосип Федорович почув власне і‘мя. Те, що відчував він у ту мить, може знати лише той, хто пережив такі самі передчуття. Додому повернувся 4 липня 1956 року.

Однак це зовсім не означало, що для юнака настало спокійне життя. За ним постійно слідкували, підсилали донощиків, провокували на відкритість, щоб вивідати потаємні думки про владу, наміри, ігнорували, коли влаштовувався на роботу, – тобто спецслужби застосовували найрізноманітніші завчені методи роботи. Ситуація змінилась лише після проголошення незалежності України. Збулася найбільша мрія українського народу, а передусім тих, хто віддав за неї життя, молодість, любов чи інші найдорожчі чесноти.

Нині День державного прапора України став загальнонаціональним святом. Під синьо-жовтим знаменом українці будують незалежну державу, присягають на вірність Україні, захищають її східні кордони і, звісно ж, – здобувають перемогу. Наш стяг – наша незалежність.

Олександр КВАША *(Луцьк)*

ОБЛАСНІ ЄВРОМАЙДАНИ УКРАЇНИ ЯК ЗАПОРУКА ПЕРЕМОГИ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Непростий час і події, що нині переживає Україна, перегукуються з серцями небайдужих громадян нашої держави. Українці це довели і на протестних акціях, і на майданах по усій країні. А Євромайдан у Києві став тим рубежем, який дав змогу вже тепер отримати і асоціацію з Євросоюзом, і безвізовий режим. Але цей результат був досягнутий не тільки завдяки революційним подіям у столиці нашої держави, а також спротиву і протестним акціям у регіонах, областях, зокрема і у нашому славному місті Луцьку. Адже тут ми, учасники обласного Євромайдану, своїми діями облаштовували наметові містечка, закликали на протестні акції громадян, оберігали їхній спокій, додавали впевненості у справедливості наших протестів. Найголовнішою нашою перемогою стало - не дати змоги внутрішнім військам виїхати для розгону Євромайдану у столицю. Мені, як очевидцю та безпосередньому учаснику тих подій, пригадалися ті тривожні дні, інсинуації тодішньої влади, яка намагалася придушити наш патріотичний порив, що вилився у луцький Євромайдан.

Пам'ятаю той час і людей, що стояли поряд зі мною на майдані. Це були патріотично налаштовані громадяни, які протестували проти свавілля злочинної влади Януковича. Після примусових дій луцького Євромайдану виконавчій владі: не виконувати злочинні накази владної вертикалі, міліція зовсім усунулась від правоохоронних обов'язків у очікуванні розв'язки - чия візьме... У зв'язку з ситуацією, коли у місті не виявилося жодного правоохоронця, люди самоорганізовувалися та було прийняте рішення про створення загонів по охороні громадського порядку. І що дивно, у той час набагато скоротилися правопорушення, не стало пиятики, крадіжок та хуліганських проявів громадян. У наші добровольчі загони по охороні громадського порядку входили патріотично налаштовані люди різних вікових категорій. В одному із цих загонів був і я, загалом нас налічувалося десять і більше осіб. Ми замислились, а як же назвати наш загін? Якось спонтанно прийшла думка назвати загін іронічно: «Дика качка» на противагу грізному підрозділу «Беркут». Хоча ж яка тут може бути іронія в такій трагічній ситуації, проте дика качка є миролюбною і милою птахою і ця назва підкреслює наш мирний спротив.

Пригадую одну із багатьох ситуацій, коли ми йшли нашим загоном за визначеним маршрутом, який включав шлях від Театрального майдану повз медичний коледж, старе місто, Центральний парк імені Лесі Українки, Волинську облдрукарню, Київський майдан, автозавод, другу лікарню аж до обласної дитячої лікарні. Тривожна ситуація трапилася на нашому маршруті опівночі. Зайшовши до центрального парку, ми виявили, що у нас розрядилася батарея радіостанції, бо нашим обов'язком було підтримувати їхнього наближення, щоб мати змогу зненацька їх затримати. Коли вони почали наближатися, у тому гурті людей ми неочікувано впізнали наших же побратимів із луцького Євромайдану. Виявилося, що це також один із наших загонів, який збився зі свого маршруту і натрапив на нашу засідку. Відразу ми гукнули на всю міць наших легень: «Слава Україні!» - почули гучну відповідь «Героям Слава!». Після міцних рукостискань і дружніх обіймів наші загони розійшлися по своїм встановленим маршрутам.

У цю зимову пору, перебуваючи на революційному майдані, ми розпалювали багаття у металевих бочках для того, щоб зігрітися. Ці імпровізовані бочки-грубки були розташовані у наметовому містечку, був намет де знаходилася і польова кухня. Тут майданівці могли зігрітися гарячим чаєм та відновити свої сили канапкою або іншою стравою. З головної сцени майдану лунали патріотичні пісні під акомпанемент гітар, фортепіано чи акапельно. Це були і повстанські пісні: «Лента за лентою набої подавай», «Там під Львівським замком» та інші. Відбувалися «Віча», на яких виступали місцеві політики, політологи, громадські діячі та активісти, що приїхали з новинами від столичного Євромайдану. Інформація мінялася доволі швидко, отож були прямі включення й трансляції новин з київського Євромайдану щогодинно.

У той же час майданівці почали згуртовано блокувати військову частину внутрішніх військ, яким надійшов наказ рушати до Києва на розгін Євромайдану. Пригадую ситуацію, коли солдатами була розірвана наша блокада та внутрішні війська поспіхом вирушили до Києва на придушення Революції Гідності. Отож активістами луцького Євромайдану та силами місцевого автомайдану було кинуто у групи соцмереж повідомлення: «Хто бачить переміщення колон внутрішніх військ у складі трьох автобусів «Богдан», двох вантажівок «Урал» з польовою кухнею - затримувати усіма наявними засобами та повідомляти активістів Євромайдану у Луцьку. І соцмережі відгукнулися повідомленням, що у районі смт. Дерно-Клевань місцеві активісти затримали військову техніку внутрішніх військ та блокують їх. Людьми цих населених пунктів,, сільським головою, священиком був заблокований рух цієї колони.

Активісти луцького Євромайдану та автомайдану поспіхом вирушили на допомогу людям, які відгукнулися на наш заклик у соціальних мережах.

Прибувши на допомогу ми угледіли, що люди із прилеглих сіл на чолі з місцевим головою і священиком стояли перед колоною внутрішніх військ та не давали змоги їм рушити у напрямку Києва. Командир цього підрозділу наполягав, що він має наказ головнокомандувача на термінове прибуття їхнього підрозділу до столиці, сільський голова, священик і громада заперечували, мовляв - виконуйте волю українського народу, а не злочинних наказів Януковича. Після доволі напруженого емоційного спілкування, довгих переговорів у цьому інциденті, командир згодився повернути солдатів назад на місце постійної дислокації військової частини у Луцьку. Майданівці з активістами автомайдану виставили супровід з п'яти автівок на початку і в кінці цієї колони, один з їхніх службових автобусів почав заправлятися пальним, а бійці розпочали шикуватися у стрій з усіма захисними спецзасобами. Активісти Євромайдану вирішили, що на них готується штурм і розпочали придумувати як нам оборонятися, адже ми були без усякої зброї, навіть звичайних кийків у нас не було - лише високий патріотичний Дух. До того ж не знайома для нас місцевість ускладнювала наш маневр. Ми вже намірилися викликати підмогу тих людей на чолі з сільським головою, адже він запевняв нас, якщо трапиться непередбачувана ситуація, то терміново телефонуйте. Але угледівши, що військовики цього підрозділу стали повертатися до автобуса і він зайняв своє місце у колоні, що надалі розпочала рух у напрямку Луцька.

Через деякий час з боку лісового масиву розпочали виїжджати на шосе вантажні лісовози і вклинюватися у нашу колону та розтинати її. Поспілкувавшись по рації, майданівцями було вирішено обігнати лісовози з правого боку понад лісом і з'єднатися з колоною. Згодом перед нашою колоною знову з'явилася перепона у вигляді з'єднаних кількох автівок інспекторів ДАІ. Вийшовши з автівок, активісти автомайдану почали з'ясовувати причину зупинки колони. Інспектори Державної автоінспекції наголосили, що військовики мають їхати на Київ, а цивільне населення має роз'їхатися по домівках. Отже, наша колона зупинилася і ми вирішили чинити спротив «даїшникам» спрямувати колону військовиків знову у напрямі Києва. Для цього автомайданівці стали забарикадовувати з двох сторін колону внутрішніх військ окрім автівок ще й різним підручним матеріалом.

Праворуч від хутора до нас підійшла жіночка, яка поцікавилась, мовляв, чого ви тут стоїте? Що у вас трапилось? Активісти пояснили ситуацію і вона, зрозумівши суть справи, швиденько побігла по допомогу. Через деякій час у селі почали бити на сполох церковні дзвони. Пам'ятаю те тривожне відчуття, коли вдарили дзвони на сполох, скликаючи людей на допомогу нам. Ми побачили, що з боку села до нас стала просуватися маса людей - з собою вони несли різні предмети, що могли б згодитися нам у цьому протистоянні. Тут були харчі і дрова, теплий одяг і бачки для обігріву - такою яскравою виявилась солідарність українців. І не справдилося те недолуге прислів'я, як дехто нарікає на нас, мовляв «Моя хата з краю - я нічого не знаю». Моральну підтримку виказували нам і пасажири проїжджаючи рейсових автобусів та автомобілів.

А та старша пані, яка скликала на допомогу мешканців села, близько вечора підійшла до нас і запропонувала свою домівку для обігріву та відпочинку. Така варта зі зміною та обігрівом активістів автомайдану тривала більше доби. Зважаючи, що вже й рядові бійці внутрішніх військ не мають намір їхати у столицю на придушення Київського Євромайдану. Окремі з них повідомляли майданівців записками, притискаючи їх до вікон із салонів автобусів, з проханням не припиняти цю акцію. Позаяк вони теж не мають бажання їхати до Києва на розгін Євромайдану. Згодом нами була знята ця блокада і активісти разом із автомайданом рушили у напрямку Луцька на місце постійної дислокації внутрішніх військ.

З усіма революційними подіями і сьогоднішнім протистоянням у суспільстві з п'ятою колоною, що час від часу піднімає голову, культивуючи російськомовну стихію – ставаймось більше патріотичними. Не потураймо тим інсинуаціям, що нищать українську державність, за яку гинули і герої "Небесної сотні" і гинуть патріоти сьогодні на сході нашої держави у зоні АТО. Волиняни і, зокрема, лучани не пасли, і не пасуть задніх у вогнених загравах цих (революційних подій, що дали змогу українцям жити у відкритому суспільстві завойованої свободи, де сповідуються європейські культурні цінності. Про велику ціну, що платить наша держава за незалежність українцям, скорботно нагадують і пам'ятні стенди та стели, що розгорнуті і на Театральному майдані міста, і на підприємствах, по установах та навчальних закладах Луцька. Ця інформація налаштовує наших громадян на роздуми: якою ж дорогою ціною українцям дається свобода і незалежність. Ніхто вже й не скаже, що наш європейський нам впав як дарунок долі. За свою свободу ми ще платимо велику ціну - кров'ю і життям кращих синів і дочок України.

Галина РОМАНЧУК *(Луцьк)*

ПОКЛИКАННЯ – ВЧИТЕЛЬ

Вчитель – особлива професія, яка спонукає людину вчитися протягом життя, постійно працювати над собою, завжди бути готовим до несподіваних запитань і оригінальних відповідей. Вчитель завжди у полі зору своїх земляків, бо у нього вчаться покоління за поколінням учнів, його успіхи і помилки запам'ятовуються їм на все життя, його професіоналізм та особливий набір особистісних якостей викликає повагу батьків та любов дітей. А вчительська любов допомагає школярам йти лабіринтами знань, зростати справжніми людьми, мріяти, обирати і будувати своє майбутнє. І з цього майбутнього вклоняються доземно незабутнім учителям, котрими багата Камінь-Каширщина, їх колишні учні.

Яскраво світить зірка вчителя географії, заслуженого вчителя Української РСР Марії Степанівни Півницької**.** Все її життя пов'язане з рідним краєм: тут у Камінь-Каширську вона народилася 16 листопада 1937 року, тут вчилась і сорок чотири роки навчала дітей [3 с.203; 7, с.35].

Фах вчителя початкових класів здобула у Камінь-Каширському педагогічному училищі, яке закінчила в 1956 році з відзнакою. Педагогічну діяльність розпочала на посаді старшої піонервожатої Камінь-Каширської середньої школи у 1956-1957 навчальному році. У вересні 1957 року провела свої перші уроки як вчитель початкових класів Седлищанської восьмирічної школи. Наступного року вступила на географічний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка, який закінчила в 1964 році. А ще навчаючись, з 1960 року почала викладати свій улюблений предмет – географію: у 1960 – 1970 роках працювала у Камінь-Каширській середній школі вчителем, а в 1970 – 1978 роках додалась ще й посада організатора позакласної роботи цієї ж школи; 1978 – 1994 роки учитель географії міської школи №1; 1994 – 2000 роки – учитель географії ЗОШ І – ІІІ ступенів №2. 31 серпня 2000 року шкільний колектив урочисто провів Марію Степанівну на заслужений відпочинок [8].

- Моє учительське життя було надзвичайно насичене, – згадувала М.С. Півницька, – Я постійно підштовхувала своїх учнів до ініціативи проведення всіляких вечорів, ранків, виховних годин. Ходила разом з ними в туристичні походи. Команда з нашої школи була постійним учасником обласних географічних олімпіад, туристичних змагань. Чотирнадцять моїх учнів брали участь в республіканських олімпіадах з географії [9].

Результативна робота Марії Степанівни з обдарованими дітьми неодноразово відзначалась на традиційних районних педагогічних конференціях [14]. Базою цієї роботи був навчальний кабінет, обладнанням та роботою якого опікувалась вчитель. Він став одним з кращих в Україні, про що неодноразово йшлося на республіканських і обласних методичних нарадах вчителів. Вона першою в республіці впровадила у своєму кабінеті дійсно наукову організацію праці [2]. Учні залюбки тут вчилися і працювали, гралися і відпочивали. Для школярів пропонувались різні географічні головоломки, вікторини, використовувались на уроках та позакласних заходах елементи гри [3, с.203].

Вона часто давала відкриті уроки та виховні заходи з предмета, запрошуючи на них своїх колег. Приїздили до неї і вчителі з інших шкіл району та області: попрацювати в унікальному кабінеті, ознайомитись з багатющим дидактичним матеріалом, зібраним і розробленим Марією Степанівною, спробувати проникнути в таїну методичної майстерності педагога та збагатитися досвідом поєднання сучасних засобів, форм і методів навчання учнів на уроках і в позакласній роботі. Завідувач районного методичного кабінету Л. П. Подшивалкіна відзначала особливу атмосферу уроку, неповторні прийоми ведення вчителем занять. Своєю поведінкою на уроці, манерою спілкування педагог демонструвала глибоку повагу і любов до дітей. Її уроки завжди були сповнені новизни і радості пізнання [15].

Кабінетом географії Волинського обласного інституту удосконалення вчителів вивчався і узагальнювався досвід роботи Марії Степанівни з питань активізації розумової діяльності учнів на уроках географії [4, арк. 38; 7, с.35]. У довідці відзначалося: «Значну пошукову роботу по удосконаленню методів і прийомів навчання проводить вчителька географії Камінь-Каширської СШ №1 Півницька М. С. Вона постійно на всіх етапах уроку вчить учнів здобувати знання. Добре продумана система завдань сприяє розвитку логічного мислення, активізує розумову діяльність школярів. Вчителька багато уваги приділяє і позакласній роботі з географії» [4, арк. 28]. Основу успіху педагога складали висока педагогічна майстерність, широка ерудиція та працелюбність.

Віддаючи себе роботі, Марія Степанівна також завжди знаходилась у вирі громадського життя: тричі обиралась депутатом районної Ради депутатів трудящих [2].

Успіхи і досягнення педагога неодноразово відзначались відомчими нагородами: значок «Відмінник

народної освіти» (1967 р.), грамоти Міністерства, обласного та районного відділів освіти. Її ім'я занесено до обласної Книги трудової слави (1972 р.) та на обласну Дошку пошани (1973 р.) [6; 5].

У 1973 році М. С. Півницькій присвоєно почесне звання «Заслужений вчитель Української РСР» [1, с.195].

У музеї історії освіти Волині Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти зберігаються плани уроків з географії в 5-7 класах, написані рукою вчительки; опис її досвіду роботи з проблем «Використання картографічного матеріалу для посилення практичної спрямованості викладання географії», «Способи навчальної діяльності учнів при використанні навчально-наочних посібників та технічних засобів», «З досвіду вивчення теми «Далекий Схід» у 7 класі»; виступи на науково-практичних конференціях.

Справу життя улюбленого вчителя продовжують десятки її учнів, котрі обрали для себе вчительську долю. 16 листопада 2017 року з усіх куточків України линули у Камінь-Каширський вітання Марії Степанівні з нагоди її ювілею. Гордістю ювілярки є її дочка, яка ввібрала в себе кращі риси мами, і теж викладає географію у Камінь-Каширську.

У серцях багатьох краян незгасною зорею горить образ улюбленої вчительки Тетяни Володимирівни Комар (1931–2005).

Народилась вона 25травня 1931 року в с. Сальниця Хмельницького району Вінницької області. Через дитячі роки страшною віхолою пройшла війна, повоєнне лихоліття [3, с.204]. Після закінчення середньої школи вступила до Житомирського учительського інституту іноземних мов, який закінчила у 1953 році. Після його закінчення отримала направлення в село Полиці Камінь-Каширського району. У 1954 році вийшла заміж і незабаром була переведена в Пнівненську середню школу, звідки й вийшла на пенсію [11]. Працюючи вже у Пнівному, вступила до Київського державного педагогічного інституту іноземних мов (заочне відділення), який закінчила в 1961 році.

Директор Пнівненської загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. Іван Михайлович Цісарук так характеризував колегу: «Наша Тетяна Володимирівна Комар – то уособлення доброти, скромності, якоїсь особливої задушевності. Кожну нотку дитячої душі відчуває вона відчуває і зроду не сфальшивить ні перед вихованцями, ні перед собою. Бо любить дітвору, їхню безпосередність, уміння захоплюватись усім на світі. У неї – ґрунтовна фахова підготовка, замішана на постійному самовдосконаленні та чималому досвіді» [12].

Суть її досвіду, котрий вивчався, узагальнювався і поширювався Волинським інститутом удосконалення вчителів, у розвитку та підтримці в учнів інтересу до вивчення німецької мови, забезпеченні систематичного поглиблення знань та вмінь з різних видів мовленнєвої діяльності. В основі роботи Тетяни Володимирівни знаходилась реалізація принципів розвивального навчання, врахування у навчальному процесі вікових та індивідуальних особливостей школярів.

У спілкуванні з журналістами Тетяна Володимирівна підкреслювала: «Вивчення німецької мови вимагало від мене і від дітей додаткових зусиль. А тому весь час знала, що мета будь-якого уроку – не просто вчити вихованців, а навчити їх думати, відкривати щось нове» [11].

Уроки вчителя відзначалися високою ефективністю. Вона намагалась будувати його так, щоб діти не втомлювались від різних видів навчальної діяльності, щоб він був емоційно насиченим. Тетяна Володимирівна бачила кожного учня. Сильнішим учням давала картки зі складнішими завданнями для самостійного опрацювання, а зі слабшими працювала коло дошки, детально пояснювала їм нові слова і речення. Більшість її вихованців мали відмінні та добрі знання. Неодноразово вони виходили переможцями районних, обласних, республіканських олімпіад.

Прикладом для колег був навчальний кабінет, обладнаний вчителем. Розроблені індивідуальні завдання практично на всі розділи програми з німецької мови, інші дидактичні матеріали створювали базу для самостійної роботи школярів.

Тетяна Володимирівна активно ділилась своїми методичними знахідками з колегами: керувала школою передового педагогічного досвіду, п'ятнадцять років очолювала міжшкільне методичне об'єднання вчителів німецької мови, систематично надавала консультації молодими педагогам.

З виходом на пенсію Тетяна Володимирівна продовжувала тісні контакти з педагогічним колективом та учнями рідної школи. Без неї не відбувалися свята та вечори в школі, її завжди чекали учні та колеги.

За сумлінну працю Т. В. Комар була нагороджена орденом «Знак Пошани», Грамотами Міністерства освіти СРСР та Міністерства освіти УРСР, обласного та районного відділів народної освіти [3, с.204]. У вересні 1977 році їй присвоєно почесне звання «Заслужений вчитель Української РСР» [1, с.195].

Науку життя Тетяни Володимирівни Комар пам'ятають її учні, десятки з яких йдуть педагогічним шляхом, вказаним улюбленим вчителем.

Ганна Максимівна Зубок народилась 19 серпня 1941 року в селі Видричі Ратнівського району Волинської області в багатодітній селянській сім'ї. У 1948–1955 роках навчалась у Видричівській семирічній школі, у 1957–1961 – в Ерастівському сільськогосподарському технікумі Дніпропетровської області, у 1963–1969 – в Уманському державному педагогічному інституті імені П. Г. Тичини [10, с. 212].

Трудовий шлях Ганни Максимівни розпочався, як і в багатьох волинських юнаків та дівчат, сезонними роботами в Дніпропетровській області у 1955 році. З поверненням на Волинь вже із середньою спеціальною освітою два навчальних роки працює у Пнівненській середній школі Камінь-Каширського району вчителем виробничого навчання. На початку 60-х ХХ ст. у шкільні програми було введено виробниче навчання, профіль якого відповідав кваліфікації, отриманій Ганною Максимівною у технікумі. Саме у цій школі гартувалась її педагогічна майстерність. Перші кроки мудро допомагав робити директор школи Іван Никифорович Швед. Він учив методичним аспектам викладання, шляхам знаходження підходів до кожної дитини, ділився дорогоцінними зернами досвіду. У 1963 році молода вчителька вступає на заочне відділення Уманського державного педагогічного інституту і її одразу ж переводять у Видричівську восьмирічну школу викладати біологію і хімію, бо вчителів цих предметів у районі не вистачало. Тринадцять років Ганна Максимівна вчила і виховувала видричівських школярів. Три роки виконувала обов'язки заступника директора школи. Постійно знаходилась у пошуку ефективних форм навчальної діяльності учнів і вчителів. В організації навчального процесу використовувала уроки різних типів, лабораторні та практичні заняття, екскурсії на природу. Вчителька завжди ставила перед собою завдання передати їм любов до свого предмету і до праці та навчити своїх учнів здобувати знання. Для Ганни Максимівни надзвичайно важливим було вчасно помітити, підтримати захоплення школярів біологією, і створити умови для осмисленого вибору життєвої мети ще за шкільною партою: «Захоплення юнака чи дівчини окремою наукою, я вважаю, важливо вчасно помітити, підтримати і дати можливість перерости в мету ще за шкільною партою. Але в той же час потрібно працювати так, щоб думку педагога їм не нав'язувати, щоб цю мету кожен твердо поставив перед собою сам. І щоб обрана робота потім була до душі, бо тільки тоді людина зможе принести найбільше користі, коли відчуватиме радість праці, коли професія стане її покликанням, змістом життя» [14].

З 1976 року педагогічна доля Ганни Максимівни пов'язана зі школами м. Камінь-Каширського. З відкриттям нової школи у 1994 році перейшла на роботу в ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2, яка з 2003 року реорганізована в навчально-виховний комплекс «загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів – гімназія № 2». За час роботи в школі у Ганни Максимівни склалась особлива методична система, в основі якої постійна активізація діяльності учнів, розвиток їх самостійності та ініціативи, виховання стійкої зацікавленості біологією, стимулювання інтелектуальних потреб. Тому й уроки біології не схожі один на одного. Учитель планувала заняття так, щоб усі учні, маючи різні інтереси і здібності, отримували на уроці те, до чого свідомо прагнуть. Щороку учні Ганни Максимівни брали участь у олімпіадах різних рівнів та здобували визнання і відзнаки.

Педагогічні досягнення Г. М. Зубок відзначені значком «Відмінник народної освіти» (1981 р.), почесним званням «Заслужений вчитель Української РСР» (1983 р.), грантом Соросівського вчителя (1997 р.), відомчими грамотами різних рівнів [13].

Як швидко плине час… Золотоголосим дзвоником віддзвонили заслуженим учителям України М. С. Півницькій, Т. В. Комар, Г. М. Зубок роки педагогічної діяльності. Сріблиться ніжним світлом свята сивина спогадів… І колишні учні, ставши дорослими, складають вдячно своїм учителям до ніг вічний подарунок: повагу, любов та добрі справи.

1. Воробей В. Моя позиція незмінна. Роздуми про пережите : Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк : Надстир'я, 2009. – 376 с.

2. Григоренко В. Тепло душі / В. Григоренко // Полісся. – 30 січня. – 1988. – С.3.

3. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини : Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 524 с. С.203–204.

4. Державний архів Волинської області, ф. Р – 402, оп.2, спр.587.

5. Їх імена на обласній Дошці пошани // Радянська Волинь. – 1973. – 14 листопада. – С.1.

6. Книга трудової слави // Радянська Волинь. – 1972. – 27 грудня. – С.2.

7. Корнєв В. П. Півницька Марія Степанівна / В. П. Корнєв //Географічна енциклопедія України. – Т.3. – К. : «Українська енциклопедія ім.. М. П. Бажана, 1993. – С.35.

8. Приходько Т. Шкільна сім'я знову за партами / Приходько Т. // Полісся. – 2000. – 9 вересня. – С.2.

9. Романчук Г. Д. 19 серпня 75 років від дня народження Г. М. Зубок (1941) – заслуженого вчителя Української

РСР / Г. Д. Романчук // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині. – Луцьк : Терези, 2015. – С.212–214.

9. Сусик В. Надійне плече вчительки / В. Сусик // Полісся. – 2001. – 21 серпня. – С.2.

11. Сусик В. Шанована особистість / В. Сусик // Полісся. – 2001. – С.2.

10. Сусик В. Майстер педагогічної справи / В. Сусик // Полісся. – 2001. – С.2.

13. Список учителів України, які здобули грант Соросівського вчителя у 1997 році // Освіта. – 1997. – №63–64. – С.7–10.

14. Сусик В. Заслужена вчителька / В. Сусик // Радянське Полісся. – 1983. – 8 березня. – С.3.

15. Тишков В. Учитель – доленосна для України місія / В. Тишков // Полісся. – 1997. – 4 жовтня. – С.1–2.

16. У світ знань // Радянська Волинь. – 1974. – 1 вересня. – С.1.

Любов ГРАБИНСЬКА, Лариса ХМЕЛЯРСЬКА ***(Луцьк)***

МУЗЕЇ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ

Вагома роль у національно-патріотичному вихованні підростаючого покоління належить музеям навчальних закладів, які стали дієвими осередками освіти і виховання учнівської молоді, формування у неї національної свідомості.

У своїй діяльності музеї керуються Положенням про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних навчальних закладах, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 22 жовтня 2014 року №1195.

Станом на 01листопада 2017 року на обліку перебувають 179 музеїв при закладах освіти області, з них 2 – при дошкільних, 168 – при загальноосвітніх, 2 – при позашкільних, 7 – при професійно-технічних навчальних закладах.

За профілями музеї розподілені таким чином: 118 – історичні (з них 27 – військово-історичні, 24 – широкого історичного профілю, 39 – історії населеного пункту, 21 – історії освіти, навчального закладу, 7 – історії особи), 6 – краєзнавчі, 3 – природничі, 3 – літературні, 2 – мистецькі, 47 – етнографічні.

У Камінь-Каширському районі нагромаджено позитивний педагогічний досвід роботи музеїв навчальних закладів, стабільною є динаміка розширення їх мережі: у 1998 році на обліку перебувало 4 музеї, у 2004 році – 5, у 2007 році – 7, у 2013 році – 10.

Станом на 01 листопада 2017 року у навчальних закладах району працюють 10 музеїв різних профілів,з них 2 – у міській місцевості, 8 – у сільській.

Кількість музеїв навчальних закладів району, що перебувають на обліку, становить 6 % від загальної кількості шкільних музеїв області. Це один з кращих показників серед територій області.

За профілями музеї району розподілені наступним чином:

- історичні– 6, з них: 3 – історії населеного пункту (*музеї історії села загальноосвітніх шкіл І-ІІІ ступенів сіл Черче, Гута-Камінська, Пнівне* **),** 1 – історії освіти (*музей історії освіти Камінь-Каширського району навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія» №2 м. Каменя-Каширського)*, 2 – широкого історичного профілю (*історичні музеї навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей» №1 м. Каменя-Каширського і загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів с. Підцир'я)*.
- етнографічні – 4 *(етнографічні музеї загальноосвітніх шкіл І-ІІІ ступенів сіл Личини, Нуйно, Гута-Боровенська, Карасин)*.

Таким чином, у профільній класифікації переважають музеї історичного профілю.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 05.10.2009 р.№ 916 «за вагомий внесок у справу виховання учнівської та студентської молоді, примноження надбань національної культури, збереження історичної спадщини українського народу та Музейного фонду України, пропаганди пам'яток історії, культури і природи» музею історії села Черче Черченської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. присвоєно звання «Зразковий музей» *(керівник Іщик Людмила Миколаївна)*.

Велика заслуга у стабільному розвитку музейної справи в районі працівників методичного кабінету відділу освіти, Камінь-Каширської станції юних туристів та їх тісній співпраці з Камінь-Каширським народним краєзнавчим музеєм.

Велике значення для розбудови шкільного музейництва у районі мало видання у 2012 році збірки методичних матеріалів «Організація роботи шкільного музею» (автор Пась О.В., методист Камінь-Каширської станції юних туристів).

Музеї навчальних закладів Камінь-Каширського району взяли активну участь в обласному огляді

Додаток 1.

Список шкільних музеїв Камінь-Каширського району

№ п/п	Назва музею	Дата взяття на облік	Навчальний заклад	П.І.Б. керівника музею
1	Зразковий музей історії села Черче	1998	ЗОШ І-ІІІ ст. с. Черче	Іщик Людмила Миколаївна
2	Музей історії села Пнівне	1998	Опорний навчальний заклад «ЗОШ І-ІІІ ст.» с. Пнівне	Гупалик Надія Володимирівна
3	Музей історії села Гута-Камінська	1998	ЗОШ І-ІІ ст. с. Гута-Камінська	Гель Анатолій Олегович
4	Етнографічний музей	1998	ЗОШ І-ІІ ст. с. Личини	Бирук Галина Іванівна
5	Історичний музей	2004	НВК «ЗОШ І-ІІІ ст.-ліцей» №1 м.Каменя-Каширського	Деркач Олександр Володимирович
6	Етнографічний музей	2007	ЗОШ І-ІІІ ст. с. Нуйно	Теребейчик Оксана Василівна
7	Історичний музей	2007	ЗОШ І-ІІІ ст. с.Підцир'я	Карпук Валерій Лукашович
8	Музей історії освіти Камінь-Каширського району	2013	НВК «ЗОШ І-ІІІ ст.-гімназія» №2 м.Каменя-Каширського	Войчик Людмила Степанівна
9	Етнографічний музей	2013	ЗОШ І-ІІІ ст. с. Гута-Боровенська	Балик Людмила Миколаївна
10	Етнографічний музей	2013	ЗОШ І-ІІІ ст. с. Карасин	Виндюк Ніна Адамівна

музеїв, що проводився у 2015 році. Переможцями огляду визнано Зразковий музей історії села загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів с. Черче (керівник Іщик Л.М.) та історичний музей навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей» №1 м. Каменя-Каширського (керівник Деркач О.В.) [4,2].

Наказом управління освіти, науки та молоді Волинської облдержадміністрації від 30 грудня 2015 року № 368 «Про підсумки огляду музеїв при навчальних закладах Волинської області» оголошено подяку відділові освіти Камінь-Каширської райдержадміністрації за належну роботу з розвитку музейної справи в навчально-виховних закладах, організації та проведення огляду музеїв [4,5].

Широко висвітлюють історію населених пунктів району та видатних земляків музеї історичного профілю.

Перший шкільний музей в районі було створено в Черченській ЗОШ І-ІІІ ст. 25 травня 1987 р. (наказ директора ЗОШ І-ІІІ ст. с. Черче № 57 про заснування музею історії села) [3,137].

Керівником був призначений Войчик Степан Володимирович, вчитель історії, пізніше – директор школи, нині – директор Ківерцівського краєзнавчого музею.

Музей розміщений в двох окремих кімнатах площею 32 кв. м. Станом на 1 лютого 2017 року загальна кількість одиниць збереження становила 1900 од., з них 1025 – музейні предмети основного фонду.

Музейні розділи мають такі назви:

- З глибоких джерел;
- Село на початку XX ст.;

- Село у 20-30-і роки;
- Наш край в роки Другої світової війни;
- Період відбудови;
- Сьогодення села;
- Життя школи;
- Україна незалежна;
- Небесна сотня. АТО.

Музей є скарбницею документальних матеріалів і пам'яток історії, реліквій минулого, зібраних кількома поколіннями учнів школи, осередком національно-патріотичної роботи навчального закладу, духовним центром проведення зустрічей з героями минулого і сьогодення.

На базі музею проводяться екскурсії, виховні заходи, тематичні виставки.

Музей історії села Черче – багаторазовий переможець оглядів, конкурсів, патріотичних акцій.

Шкільний історичний музей навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів-ліцей» №1 м. Каменя-Каширського відкрито 14 жовтня 1993 р. Ініціаторами створення музею виступили вчителі історії та адміністрація навчального закладу, а безпосереднім його творцем стала вчителька Гуманюк Раїса Дмитрівна, котра впродовж кількох років до цього разом з учнями вела систематичний збір експонатів на території Камінь-Каширського району та самого міста Каменя-Каширського, докладала зусиль щодо їх обліку та збереження.

У 2004 р. керівником музею призначено Деркача Олександра Володимировича, вчителя історії. Музейна експозиція розміщена в окремій кімнаті площею 55 кв.м. В музеї зберігається 1550 експонатів, з них – 845 од. основного фонду.

Експозиція розгорнута за такими розділами:

- Стародавня історія України;
- Київська Русь;
- Галицько-Волинське князівство;
- Козацькі часи;
- Україна під владою Росії і Австро-Угорщини;
- Наше місто в 20-30-і роки ХХ ст.;
- Наш край в роки Другої світової війни;
- Пам'ятки воєнних часів;
- Україна в боротьбі за незалежність;
- Народне вбрання та побут полісян;
- Нумізматична колекція;
- Археологічні знахідки;
- Сучасне життя Каменя-Каширського;
- Видатні особистості краю;
- Євромайдан. АТО.

Регулярно проводяться оглядові і тематичні екскурсії для учнів та гостей школи, серед яких були громадяни Канади, Швеції, Росії, Нідерландів, науковці з Луцька, Львова, Роттердама. В музеї працює кілька груп екскурсоводів.

Матеріали музею широко залучаються для підготовки і проведення уроків з історії України, волинезнавства, виховних заходів, семінарів, конференцій. Продовжується тісна співпраця та обмін досвідом із районним краєзнавчим музеєм. Проводяться виставки робіт сучасних майстрів народної творчості рідного краю.

Музеї навчальних закладів Камінь-Каширського району мають високий виховний потенціал, плідно здійснюють пошукову і збиральницьку роботу, проводять масові заходи на базі діючих експозицій, пропагують свою роботу серед школярів,місцевих жителів та гостей.

Велика вдячність керівникам музеїв – ентузіастам музейної справи за їх подвижницьку працю. Завдяки мудрому використанню ними зібраних матеріалів шкільні музеї стали надбанням не лише навчальних закладів, населених пунктів, Камінь-Каширського району, а всієї Волині.

---

1. Матеріали огляду музеїв при навчальних закладах Камінь-Каширського району (2015 р.).

2. Матеріали І туру Всеукраїнського конкурсу екскурсоводів музеїв навчальних закладів «Край, в якому я живу» (2017 р.).

Фото 1. Експозиція Зразкового музею історії села ЗОШ І-ІІІ ст. с.Черче».

Фото 2. Предмети побуту земляків у музеї історії села ЗОШ І-ІІІ ст. с. Пнівне.

Фото 3. На екскурсії у шкільному музеї історії села Гута-Камінська.

Фото 4. Керівник історичного музею НВК «ЗОШ І-ІІІ ст.-ліцей» №1 м. Каменя-Каширського Деркач О.В. демонструє музейні колекції.

Фото 5. Екскурсія у музеї історії освіти району НВК «ЗОШ І-ІІІ ст.-гімназія» №2 м. Каменя-Каширського.

Фото 6. Народне вбрання в експозиції етнографічного музею ЗОШ І-ІІ ст. с. Личини.

Фото 7. Експозиція етнографічного музею ЗОШ І-ІІІ ст. с. Нуйно.

Фото 8. Майстер- клас від ткалі Грицюк Г. В. в етнографічному музеї ЗОШ І-ІІІ ст. с. Нуйно.

Фото 9. Дитячі розваги на кукудеркайлі в етнографічному музеї ЗОШ І-ІІІ ст. с. Нуйно.

Фото 10. Виховний захід в етнографічному музеї ЗОШ І-ІІІ ст. с. Гута-Боровенська.

Фото 11. Експозиція етнографічного музею ЗОШ І-ІІІ ст. с. Карасин.

Фото 12. Семінар керівників музеїв при навчальних закладах району.

Фото 13. Учасники семінару керівників шкільних музеїв у Камінь-Каширському народному краєзнавчому музеї.

Фото 14. Екскурсійна група гуртківців Камінь-Каширської районної станції юних туристів в шкільному етнографічному музеї с. Гута-Боровенська.

3. Пась Н. Розбудова шкільного музейництва у Камінь-Каширському районі / Н.Пась // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 5. Матеріали V Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м.Луцьк, 16 травня 2014 року. Упоряд. А. Силюк.– Луцьк, 2014.– С. 137-142.

4. Про підсумки огляду музеїв при навчальних закладах Волинської області. Наказ управління освіти, науки та молоді Волинської обласної державної адміністрації від 30 грудня 2015 року № 368.

5. Про підсумки районного огляду музеїв при навчальних закладах. Наказ відділу освіти Камінь-Каширської районної державної адміністрації від 30 листопада 2015 року № 254.

Алла САХНЮК ***(смт. Торчин)***

ЗАХОДИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ НА БАЗІ ТОРЧИНСЬКОГО НАРОДНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ Г.О. ГУРТОВОГО (2014-2017 РОКИ)

Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для подальшого визначення, першою чергою, своєї долі, долі своїх сусідів, подальшого світового порядку на планеті. В сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз і водночас великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд з убезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуків шляхів для інтегрування в європейське співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави [2, 500].

Музей – це така інституція, де формування національної свідомості здійснюється на основі наукового аналізу історичного минулого, історичної культурної спадщини, національних традицій. Музейні працівники застосовують різноманітні методи для того, щоб сприяти вихованню в молодого покоління національної свідомості, патріотизму, любові до рідного краю, свого народу, забезпечення духовної єдності поколінь. Цейнапрям є одним з пріоритетних і в діяльності Торчинського народного історичного музею імені Г.О.Гуртового.

На основіекспозиційнихчастин у музеїпроводятьсятематичніекскурсії до Дня захисника України, який поєднав у собі традиції героїчної звитяги козаків, воїнів УПА та новітніх борців, які в різні часи прислужилися в здобутті та утвердженні незалежності нашої держави. Одним із яскравих прикладів справжнього патріотизму і жертовності в боротьбі за Україну стала загибель юнаків армії УНР під Крутами 29 січня 1918 р. Про цю подію розповідається під час проведення екскурсій за матеріалами підготовлених виставок.

Велика увага приділяється підготовці та проведенню заходів, присвячених загальнодержавним і національним святам, а саме, Дню Незалежності, Дню Державного Прапора та Дню Соборності України. Один із таких проходив у формі інтелектуальної гри під назвою «Я люблю Україну» [7, 1]. Учасникам команд були запропоновані різноманітні конкурси запитання та завдання якої були пов'язані як з подіями та особами давньої та новітньої історії, так із знанням української мови.

Також з ініціативи працівників музею відбувались і мистецькі заходи, ідея яких полягала в відтворенні історії України, її героїчного минулого не лише словесно, а на художніх полотнах. Так у 2015 році було організовано дводенний пленер майстрів пензля під назвою «Волинська палітра незалежності України»[1, 5]. Композицію «Волинський Загорів: символ духовності, незламності, патріотизму» волинські митці присвятили річниці незалежності України. Місцем проведення став Новий Загорів, де в 1943 році 8-11 вересня відбувся великий бій між чотою УПА Андрія Марценюка («Берези») та німецькими військовими формуваннями. Більшість вояків цього бою самовіддано стояли до самого кінця в Загорівському монастирі. За результатами пленеру до Дня Державного Прапора і Дня Незалежності України в Торчинському народному історичному музеї імені Г.О.Гуртового презентовано виставку картин «Волинська палітра незалежності України». На одному спільному і трьох індивідуальних полотнах зображено Різдво-Богородичний монастир у с. Новому Загорові Локачинського району – місце бою героїчної чоти УПА. Інші картини присвячені темі духовності, національній символіці, пам'яті про козацький час і злободенній сучасності. Кошти від продажу цих робіт були спрямовані на допомогу бійцям АТО.

Подібним за своїм спрямуванням був ахід, присвячений 26-й річниці незалежності України, а сааме відкриття виставки картин «Кожен образ – це іскра великого сяйва», автором яких є співробітниця музею, талановита художниця Ніна Фесенко [5]. На цих полотнах представлено авторське бачення когорти найславетніших постатей землі Волинської, починаючи від часів Київської Русі аж до наших днів, які в різні віки розвивали, збагачували державницькі та духовно-культурні надбання нашого народу.

Важливе значення у формуванні національної свідомості школярів є виховування поваги до державних символів України. Одним із них є прапор, який вшановується у нашій країні 23 серпня. Так до Дня Державного Прапора у музеї за участі відвідувачів Торчинської бібліотеки для дорослих відбувся тематичний захід. Під час його проведення присутні отримали інформацію з історії українського прапорництва а також виготовили копію прапора 3-ої Залізної стрілецької дивізії Армії УНР, яка брала участь у боях за незалежність українських земель [10].

З метою утвердження високої політичної культури у суспільстві, виховання у молоді патріотизму, поваги до історичного минулого народу України, пропагування ідеї єдності, спільності історичної спадщини у музеї щорічно за участі учнів шкіл, вчителів проводяться заходи до Дня Соборності України.

Минуле нашої Батьківщини відображене у героїчному, сподвижницькому житті та діяльності видатних історичних постатей, які гідні унаслідування справжніх українських патріотів та стали дороговказом для багатьох дослідників національної минувшини та тих, хто мріяв про волю та незалежність України. Тому у музеї організовуються заходи, спрямовані на ознайомлення, детальніше поглиблення знань про таких осіб. Щороку в березневі дні в музеї вшановують невмирущого генія слова, національного пророка, художника, борця за ідеали справедливості та добра, за кращу долю України та українського народу, який став символом України, – Тараса Григоровича Шевченка. Кожен раз працівники проводять заходи, під час яких учнів шкіл долучають до вивчення художнього та письменницького доробку поета. Так було організовано створення ілюстрацій до творів, діти також малювали портрети письменника та копії з його мистецьких робіт. Також з ініціативи музею та за сприяння відділу освіти, молоді та з питань фізичної культури і спорту Луцького району відбувся конкурс читців-декламаторів «Іду з дитинства до Тараса», присвячений 175-й річниці першого опублікування поеми «Гайдамаки» [9, 4]. Своєрідним був захід, на якому учні школи вишивали рядки з поезій Тараса Шевченка, в яких найбільш виражені думки, щодо національної самоідентичності українців та їхньої спільної боротьби протии гнобителів. Створені роботи були передані через місцевих волонтерів, Василя Пристайчука з колегами, українським воїнам, що захищають наші землі від російського агресора на Сході нашої держави.

Співробітниками закладу проводились інтелектуальні ігри «Михайло Грушевський – апостол української ідеї» (до 150-річчя від дня йогонародження) [12], «Іван Мазепа – людина і державний діяч» (присвячена 330 річниці від початку його гетьманування) [4, 2], «Каменяр українського духу» (до 160-річчя від дня народження Івана Франка) [8, 6]. Часто працівники музею організовують заходи спільно з бібліотечними установами, зокрема, показ презентації під час історичної години на тему «Євген Коновалець – Герой, який віддав життя за Україну» (до 125-річчя від дня народження) та представлення виставки «Апостол єдності», як одну з складових частин години духовності під назвою «Андрей Шептицький:

1. Проведення інтелектуальної гри до Дня Незалежності України.

2. Виготовлення копії 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

3. Захід до 160-річчя від дня народження Івана Франка.

4. Шевченкові слова - воїнам АТО.

5. Зустріч з айдарівцем Коренем Олегом.

реалії хресного шляху» [11]. До 110-ї річниці від дня народження Романа Шухевича було влаштовано перегляд фільму Олеся Янчука «Нескорений».

Для того, щобз алучити дітей до відродження національної та духовної спадщини, проводяться заходи, спрямовані на знання рідного краю, його людей, їхніх звершень, адже велика Батьківщина, шляхетні громадянські чесноти починаються від рідного порога, своєї вулиці, школи, села, краю. Один із таких – тематичний захід-портрет, який був присвячений 115-й річниці від дня народження уродженця с. Білосток Луцького району Антону Івановичу Коновалюку – членові Наукового товариства імені Тараса Шевченка, діячеві «Просвіти», борцеві за незалежністьУкраїни, краєзнавцю, поету [3, 6]. Символічно, що відбувався він у сільській школі Білостока, частина якої побудована завдяки зусиллям цієї людини. Крізь призму життя та діяльності непересічної особи – Антона Івановича Коновалюка, учні та вчителі мали можливість пізнати частинку вікової та насиченої фактами історії рідного краю.

У ХХІ столітті зродились новітні герої, які своїми діями засвідчили велику людську, громадянську та національну відвагу, самовідданість, силу духу і стійкість, завдяки яким змінено хід історії нашої держави. Окрема експозиційно-виставкова частина музею представляє основні етапи подій, що відбувались під час Революції гідності в Києві та в інших містах нашої країни а також містить інформацію про волинян, які стали Героями Небесної Сотні. Ще більша увагу приділяється розповідям про волинських героїв під час проведення тематичних заходів, до проведення яких долучаються учні шкіл нашого району. Також в нашому закладі віддають належне і тим, хто виступив на захист незалежності та територіальної цілісності України в 2014-2017 роках. Пам'ять про тих, хто не повернувся з АТО бережуть фото на одному зі стендів музею. Також було організовано зустріч з бійцем батальйону «Айдар» Коренем Олегом Анатолійовичем. Він поділився своїми спогадами про почуття, які спонукали відправитись на буремний Схід, важкі та виснажливі дні в бойових умовах, своїх побратимів. Учні школи с. Буяни, звідки родом пан Олег, мали можливість поспілкуватись зі своїм односельчанином і побачити речі, пов'язані з цими подіями [13].

Поряд з висвітленням інформації про згадані події, національний патріотизм передбачає насамперед відновлення історичної пам'яті. Серед таких, раніше замовчуваних сторінок – Голодомор 1932-1933 років. Для того, щоб залучити підростаюче покоління до вшанування пам'яті жертв голодоморів 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років, виховувати в молодого покоління етнонаціональні, та загальнолюдські цінності, працівники музею щорічно проводять уроки-реквієми. Під час таких заходів до уваги учасників представляються документальні фільми про Голодомор 1932–1933 років, а також відбуваються обговорення за цими відеозаписами. Разом з тим відбуваються ознайомлення з тематичними виставками, які будуються на основі особистих спогадів засновника музею Г.О.Гуртового (пережив ті страшні для України та його родини часи) та спогадах волинян, які залишили їх у друкованих матеріалах[6].

Заходи, про які йшлося, довели небайдужість учнів до героїчних та трагічних сторінок свого народу, його діячів та подій сьогодення. Тому працівники музею і надалі працюватимуть над розробленням нових форм представлення історії України, її культури, щоб сприяти вихованню патріотичних почуттів, моральних якостей та формуванні свідомого громадянина України.

1. Зозуля С. Із пензлями – на природу: вшанували подвиг народу / С. Зозуля //Слава праці. – 2015.– 20 серп. – С. 5.

2. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки від 16.06.2015. № 641/ Волинський музейний вісник : Науковий збірник / Упоряд. А. Силюк /– Луцьк, 2015. – Вип. 7. – С. 500-504.

3. Мельник О. Все життя служиву українській справі / О. Мельник // Слава праці. – 2016. – 14 січ. – С. 6.

4. Мельник О. Інтелектуальна гра – в стінах музею / О. Мельник // Слава праці. – 2017. – 29 серп. – С. 2.

5. Мельник О. У Торчині – виставка картин Ніни Фесенко «Кожен образ – це іскра великого сяйва»– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volynmuseum.com.ua/news/u_torchini_ vistavka_kartin_ nini_ fesenko_ kozhen_obraz_ce_iskra_velikogo_sjajva/2017-08-31-3425

6. Мельник О. „Пам'яті невинно убієнних нехай горить незгасная свіча"– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/news/pam_jati_nevinno_ubiennikh_nekhaj_gorit_nezgasnaja_svicha/2014-11-25-1507.

7. Мельник О. Я люблю Україну ! / О. Мельник // Слава праці. – 2014. – 16 верес. – С. 1.

8. Мельник О. Інтелектуальна гра – в історичному музею / О. Мельник // Слава праці. – 2016. – 13верес. – С. 6.

9. Редкоус І. Конкурс читців-декламаторів «Іду з дитинства до Тараса» /І. Редкоус // Слава праці. – 2016. – 5 трав. – С. 4.

10. Сахнюк А. У Торчинському музеї відтворили прапор 3-ої Залізної стрілецької дивізії – [Електронний ресурс].– Режим доступу:http://volynmuseum.com.ua/news/u_torchinskomu_ muzeji_vidtvorili_ prapor_3_ oji_ zaliznoji_strileckoji_diviziji/2015-08-25-1973.

11. Сахнюк А. «Андрей Шептицький: реалії хресного шляху» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/news/godina_dukhovnosti_andrej_sheptickij_realiji_khresnogo_shljakhu/2015-07-31-1941.

12. У Торчинському музеї відбувся захід до 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volynmuseum.com.ua/news/u_torchinskomu_ muzeji_vidbuvsja_ zakhid_do_150_richchja_vid_dnja_narodzhennja_mikhajla_grushevskogo/2016-10-03-2758.

13. Сахнюк А. «Воїни українського духу»– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://volynmuseum.com.ua/ news/vojini_ukrajinskogo_dukhu/2017-05-24-3284.

Андрій ЦИМКО ***(Рівне)***

ТЕХНІКА ГРИЗАЙЛЬ В СУЧАСНОМУ ІКОНОПИСІ

У данній роботі висвітлюється пошук, а також тенденції розвитку сучасного іконопису.

Зокрема характеризується поняття “гризайль” в світському та церковному мистецтвах, його роль, характерні особливості та паралелі розвитку в сучасному мистецтві, зокрема іконопису. У данній роботі акцентується увага на роль образотворчих прийомів на візуальне сприйняття ікони, а також характеристику даного стилістичного прийому у церковному мистецтві.

Фахівці відзначають, що ми живемо в сучасному урбанізованому суспільстві, яке все далі віддаляється від усього сутнісно людського, і ікона для нього часто стає чимось чужим і незрозумілим. Раніше сакральне мистецтво розвивалося поступово, і давало можливість людині звикнути до змін і сприймати їх як щось само собою зрозуміле. У контексті нашого інформаційного суспільства, що стрімко розвивається, сакральне мистецтво не завжди встигає динамічно реагувати на зміни сприйняття сучасної людини. Відповідно, від ізографів потрібні зусилля, щоб ікона ожила, увійшла в життя людини. На цьому шляху необхідно, з одного боку, зберегти мову ікони, як священного зображення, яке здійснює зв’язок з прототипом; з іншого боку - підтримувати полістилізм сакрального живопису, характерний в більшій чи меншій мірі всім етапам розвитку ікони, що дозволяє іконі говорити з сучасником однією мовою.

Однією з технік, яка присутня в мистецтві, в тому числі сакральному, але про яку рідко говориться, є гризайль. Гризайль, Грісай (франц. Grisaille від gris - «сірий») - розпис,що виконується тональними градаціями одного кольору - частіше сірого або коричневого. Оскільки такий розпис є ахроматичним, або монохромним, його не вірно називають живописом. Техніка гризайль виникла в античності, розвивалася в мистецтві Середньовіччя, в період Готики і Північного Відродження. Широке поширення гризайль отримала у Франції, зокрема в майстерні живописця і скульптора Андре Бове, а також в рукописах (“Часослов” Жанни д’Евре, виконаний Жаном Пюселя, Нью-Йорк, клуатру) і, особливо, в обрамленнях кнтиг, що імітує різьблення (“Псалтир” Жана Беррийского, 1380 - 1385 р Париж, Нац. Бібліотека). В епоху Карла V техніка гризайлі стала виключно популярною в мініатюрі, вітражі (мал. 4) і живопису (“Нарбоннская пелена”, Париж, Лувр), в станковому живописі вона була характерною рисою північної школи - на зворотньому боці вівтарних картин часто зображувалося Благовіщення, виконане гризайлю (мал. 5). В даному випадку техніка набуває релігійного значення, стулки зі сценою Благовіщення брали участь у святковій літургії, яка проходила під час посту.

Художники XVIII-XIX століть, які працювали в станковому живописі олійними фарбами, у багатьох випадках переводили композицію на полотно, потім на першому етапі робили гризайль або сіро-білу, або сепією, охрою червоною, англійської червоною тонкими шарами, лесировочно, з прокладкою освітлених частин фігур білилами. Таким чином, в живописі відразу виявляють обєм, рельєфність, співвідношення частин композиції в тоні. Після висихання фарб, в кінці цього етапу, художник приступав до роботи різними кольорами, до поліхромного живопису. Так писав Олександр Іванов, збереглися етюди гризайлю до картини “Явлення Христа народу”; Карл Брюллов виконував грізайлеві ескізи до картин, портретів, збереглися роботи М. Врубеля в техніці гризайль (мал. 17).

У станковому академічному живописі гризайль коричневим, сірим тоном або білилами по темному грунту застосовують як підмальовок. По такій підготовці (мал. 13) далі пишуть лессировками кольоровими фарбами. З XVII століття в мистецтві Бароко гризайль стали застосовувати в архітектурі - для декоративних розписів. Ахроматичне моделювання світлотіні створювало оманливий ефект, ілюзію рельєфу і добре поєднувалося зі справжнім рельєфним архітектурним декором. Так, наприклад, для деяких залів Ермітажу використовують цю техніку для створення враження атріумів, скульптур під склепіннями

і різьблених стін. Гризайль поширена в розписах інтер'єрів класицизму (мал. 15), головним чином як імітація скульптурного рельєфу (палаци Царського Села, Павловська, актовий зал старої будівлі Московського університету, московські палаци в Останкіно). Але найбільшого поширення розпис гризайлю отримав в архітектурі Неокласицизму XVIII-XIX ст. і в стилі Ампір початку XIX ст., оскільки він асоціювався з античною скульптурою. В іконописі також іноді можна зустріти приклади використання техніки гризайль при зображенні різьби або рельєфів. Фламандські художники XVII ст. використовували гризайль в якості підготовчого малюнка для гравюр ("Фронтиспіс Дисертації кардинала Рогана Лемуана", Страсбург, Музей образотворчих мистецтв, "Фронтиспіс Історії Будинку Інвалідів аббатаПеру", виданий з гравюрами Казеса в Парижі в 1736 р). У XVIII ст. гризайль стає одним з різноманітних рокаільних жанрів (Буше, Питтони), П.Ж. Соваж спеціалізується на ілюзорних барельєфах. Технікою гризайлі продовжували користуватися і згодом ("Побиття немовлят" невідомого майстра XVII ст., Руан, Музей образотворчих мистецтв, "Поклоніння пастухів" і "Поклоніння волхвів" Жана де Сент-Іньї, там же), аж до XIX ст. ("Одаліска" Енгра, Нью-Йорк, музей Метрополітен).

Говорячи про іконопис, варто відзначити, що як в іконах, так і в монументальному сакральному живописі, сучасні ізографи часто використовують техніку гризайль як підготовчий етап в роботі над священним зображенням (мал. 18). Так, один з провідних іконописців сучасності, архімандрит Зінон (Теодор), використовує техніку гризайль і в підготовчій роботі над іконами (мал. 19), і як самостійну техніку (мал. 20). Підготовчі грізайлеві малюнки сьогодні навіть експонуються на виставках ікон, наприклад – роботи автора «Невпиваємої чаші» Олександра Соколова (мал. 21). Георгіос Кордіс в своїх книгах, що говорять про техніку іконопису, як у випадках як з «долічним», так і з «лічним» письмом, демонструє гризайль як обов'язковий етап роботи (мал. 22).

Техніка гризайль, звичайно, не є чимось новим для ікони, вона - не відкриття нашого часу. Дана техніка активно використовувалася і раніше, як світськими, так і церковними художниками. Однак, в станковому живописі, гризайль завжди залишалася другорядною, не виходила на перший план. Звернувшись до пам'ятників іконопису, можна простежити певні закономірності застосування даної техніки. Перш за все, гризайль використовували для передачі фігур, які або є джерелами світла, вогню, полум'я, або охоплені ними. Дане твердження характерно як для давніх, так і сучасних пам'ятників іконопису; як ікон, так і монументальних розписів, мініатюр. Проілюструвати вищесказане можна композиціями, пов'язаними з ідеями передачі божественного світла, наприклад в композиціях «Спас в силах». Символи чотирьох євангелістів, розташовані по кутах тетраморфа (мал. 24), пишуться монохромно, як і небесні сили в колі слави або мандорлі навколо Спасителя чи Богоматері (мал. 25). Такі мандорли характерні для композицій «Успіння Богородиці» (мал. 26), деяких іконографічних ізводів «Покрови». У техніці гризайль часто пишуться янголи з відкритими райськими вратами в композиціях «Успіння», «Страшного суду» (мал. 27). Сегменти неба, які часто зустрічаються в іконографії, також можуть включати грізайлеві зображення (мал. 28).

У техніці гризайль може зображуватись Богонемовля в зерцалах янголів (мал. 29), в даному випадку зерцало одночасно виступає і колом слави - божественним сяйвом. Небесні сили в монохромному виконанні іноді можна зустріти як в композиціях, так і на окремих іконах (мал. 30).

Фігури, охоплені полум'ям, також часто пишуться в техніці гризайль, особливо характерно дане зауваження для геєни вогненної в композиціях Страшного суду (мал. 31). Одноколірно зображується вогненна колісниця пророка Іллі. Не тільки персонажі, охоплені світлом або полум'ям, можуть писатися монохромно, теж відноситься і до фігур, поглинутим водою, мороком, наприклад - фігури-персоніфікації водних стихій, пекла(мал. 32).

Зображення Богоматері з Немовлям, виконане гризайлю, зустрічається в композиціях Неопалимої купини (мал. 33). Однак, тут справа не лише в вогні. Як ми побачимо нижче, гризайль застосовується і у випадках, коли художник хоче внести в композицію алюзії, асоціації, які, не будучи основними, вводять нові, додаткові смисли, розширюють зміст, розкривають сюжет. Ми знаємо, що Старий Завіт - тінь Нового Завіту, в якому і розкривається. Багато старозавітних сюжетів сповіщають про Новозавітну історію. Є прообрази Христа, хресної жертви і не тільки. Особливо багато в писаннях пророків міститься старозавітних прообразів Богоматері, що і відбилося в іконографії. Як в зображеннях старозавітних сцен, так і в композиції «Богоматір з пророками», ми бачимо образ Богоматері в техніці гризайль на тлі атрибутів, пов'язаних з тим чи іншим пророцтвом, власне Богоматір сповіщающих (мал. 34 - 36).

У Охридського розписах церкви Богородиці Перівлепти (.) велике місце відведено сценам богородичної старозавітній типології: представлені «Храм Премудрості», «Ложе Навуходоносора», «Сон Якова», «Лествиця Якова», «Неопалима купина» та ін. Одна з композицій цікава включенням зображення

Мал. 1.

Мал. 2.

Мал. 3.

Мал. 4.

Мал. 5.

Богоматері з Немовлям, написаних гризайлю (мал. 37). Варто відзначити унікальну в своєму роді іконографію, яка показує Богонемовля, частково сховавшимся в складках мафорію Богоматері.

В розширених редакціях «Преображення» й «Успіння» можна зустріти зображення персонажів, що переносяться до місця події на хмарах. Іноді, хмари з янголамитакож пишуться монохромно (мал. 38). За допомогою кольору автори можуть розставляти смислові акценти, втому числі - вказувати на негативність зображеного персонажа. Демони в християнській іконографії часто пишуться одноколірно (мал.39), але не тільки вони. Цікаве рішення дають нам Цаленджихські фрески кінця XIV століття, автором яких був константинопольський майстер кір Мануїл Євгенік. Якщо янголи і святі в храмі написані поліхромно, то єретик Арій - навпаки, - монохромно (мал. 40). Тут ми бачимо очевидну вказівку на гріховність, негативність зображеного персонажа засобами колориту. Поки ми говорили тільки про фрагментарне, другорядному використання техніки гризайль в іконописі. Однак, необхідно задуматися, чи можливо повноцінне її застосування в іконі або розпису. Чи є для цього прецеденти? В історії церковного мистецтва нерідкі випадки лаконічних колористичних рішень, як в іконі, так і в монументальному живописі. Швидше за все, ми не зможемо говорити безпосередньо про гризайль, але про близькі до неї за технікою виконання пам'ятники, думаю, говорити, можливо. Вже катакомбні фрески дають нам приклади дуже стриманих, майже монохромних рішень (мал. 41). У контексті нашої доповіді доречним буде згадати розпис новгородської церкви Спаса-Преображення на вулиці пророка Іллі пензля знаменитого Феофана Грека (мал. 42). Говорячи про його «Трійцю», М.В. Алпатов зауважує: «Хоча може здатися обмеженою барвиста гамма фрески - всього лише злегка підкреслені відтінки двох кольорів: червоного і чорного, але все ж в рамках цього обмеження в« Трійці» досягнута велика різноманітність» [с.70]. Маститий радянський мистецтвознавець В.М. Лазарєв, кажучи про феофанівські фрески, пише, що «деякі з фігур цілком виконані в одному червоно-коричневому тоні, даному в різних градаціях» [с.163]. Звичайно, автори відзначають присутність і інших відтінків в розписах Феофана, і можливу втрату колишньої поліхромности його фресок; але навіть в сьогоднішньому, стриманому за колоритом стані, новгородські образи доносять до нас геніальність їх виконавця. Серед стародавніх ікон також можна відшукати нехай і не гризайль, але вельми стримані за колоритом рішення (мал. 43).

Сучасні іконописці, як зазначалося, використовують гризайль в своїй творчості. Наприклад, відомий білоруський іконописець Антон Дайнеко написав два іконних образи архідияконів Лаврентія і Стефана з використанням фактури дошки (мал. 44). На мій погляд, це цікаве художнє рішення, яке деякі іконописці розвивають, і створюють подібні поліхромні образи (мал. 45). Цікавий сучасний майстер Максим Шешуков (Росія) написав більш вільну композицію «Втеча в Єгипет» в техніці гризайль (мал. 46), яка відображає пошуки нових стилістичних рішень. Інші сучасні іконописці також використовують художні можливості гризайлі в своїй творчості, як в іконах, так і в монументальному сакральному живописі, як при письмі карнації, так і при письмі другорядних декоративних деталей (мал. 47).

Свою лепту в застосуванні гризайлі вносить іконописна майстерня монастиря Ксенофонт (Свята Гора Афон), якою керує один з провідних грецьких майстрів - ієромонах Лука (мал. 48). Роботи майстерні вигідно відрізняє віртуозна техніка, оригінальні творчі рішення, характерна манера, постійний пошук. Серед робіт майстерні можна зустріти вищезгадані традиційні рішення застосування гризайлі, наприклад в композиціях «Успіння Богоматері» і «Воскресіння Христове» (мал. 49 - 52). Подібно Зерцалам янголів, гризайлю написаний Господь Вседержитель на посоху Предтечі (мал. 53), в «Причасті Марії Єгипетської» (мал. 54) монохромно представлена Богоматір Оранта, в «Спасі в силах» - символи євангелістів (мал. 55).

Використовують монахи-іконописці техніку гризайль і як самостійну. Наприклад, ахроматично написані зображення Господа Вседержителя і херувима (мал. 56). Образ Спасителя виконаний на афонському камені, такі ікони є однією з «візитних карток» Ксенофонта. До оригінальних рішень застосування техніки гризайль іконописною майстернею Ксенофонта можна віднести свого роду реставрацію монастирських настінних розписів, коли в техніці гризайлі були дописані втрачені лики архангелів (мал. 57). Мабуть, найбільш оригінально гризайль іконописцями Ксенофонта була використана при створенні ікони «Вхід Господній в Єрусалим» (мал. 58). У цій техніці тут написані поля і верхня частина середника. Теплі поля представляють «чернечі теми»: «Лествиця», доповнена Дєїсисом в верхньому полі ікони (мал. 59); чернечі подвиги на нижньому і бічних полях (мал. 60). Витоки іконографії «подвигів», на наш погляд, потрібно шукати в іконі «Поховання Єфрема Сирина» (мал. 61). Відповідно, такі поля можуть бути особливо доречні для ікон святих Єфрема Сирина, Іоанна Лествичника, а також інших святих, які прославилися в лику преподобних. У верхній частині середника ікони «Вхід Господній в Єрусалим» в техніці гризайлі написано «Воскресіння Лазаря»(мал. 62). Композиція, виконана в холодних тонах, додає смислові асоціації в загальну ідею образу. Чудо воскресіння Лазаря Спасителем хронологічно

передувало Входу в Єрусалим і логічно з ним пов'язане. Відповідно, таке рішення цілком виправдане, і пропонує нам нове поле для творчої діяльності в даному напрямку.

Думаю, що подібні варіанти художнього рішення образу можуть застосовуватись і для житійних ікон: поля можуть писатися гризайлю, а середник - в кольорі. Є думка, що поля, на відміну від середника - області, що представляє небо, можуть символізувати землю. При такому прочитанні, розташування житійних монохромних клейм на полях, а поліхромного святого - жителя неба, - в середнику, можуть тільки посилювати цю символіку.

У монументальному сакральному живописі, на мій погляд, можливості гризайлі також поки не до кінця розкриті. Співвідношенням поліхромне - монохромне можна вводити в розпис додаткові смислові акценти, підкреслювати ієрархічний розподіл частин храму як моделі християнського космосу. Наприклад, в рамках одного сакрального простору, старозавітні події, як тіні новозавітних, можуть зображуватись ахроматично на відміну від останніх. Розпис пронаоса, як частини храму, що символізує невоцерковлений світ, також можуть писатися гризайлю, на відміну від декорації вівтаря та наоса - символів неба і воцерковленного світу. Особливо доречною техніка гризайлі бачиться в зображеннях представників античного світу: правителів, філософів, сивілл, які можуть бути представлені в нартексі або зовнішніх галереях храму. Крім горизонталі, дослідники відзначають вертикальну ієрархію зон храмового простору, яка також може подкреслюватись засобами колориту: від монохромного - до поліхромного і - золота, як кольору, що символізує божественне світло. Подібного роду символічна градація кольорів присутня в такому елементі іконографії як «диск, що світиться» або «диск, що обертається» (мал. 63), якому було присвячено дослідження О.Лідова. Він пише*:* «Концентричні кола в дисках різко контрастують: в центрі - темно-золотий, потім срібний і, нарешті, червоний. Встановлюється ясна ієрархія найбільш значущих дорогоцінних кольорів від центру до краю [...] Кожен наступний рівень характеризується кількістю (якістю, чистотою) світла - блага - краси, отриманих від попереднього. Можна сказати, трансцендентні рівні небесної ієрархії самі конституюються за допомогою світла, вони «світловидні». Відповідно, в центрі знаходиться «Первосвітло», або «Сверхсвітло» [с.]. А. Лідов говорить нам про те (нехай і дещо ідеалізовано), що «глядач, збагачений колективною та індивідуальною пам'яттю, унікальним духовним досвідом і знанням, певною мірою бере участь у створенні просторового образу. Принципово, що ця образність не припускає єдиного джерела зображення: образ розгортається в просторі в безлічі динамічно змінних форм. Образ існує в об'єктивній реальності як динамічна структура, елементи якої адаптується до індивідуального сприйняття - деякі аспекти просторової цілісності можуть бути акцентовані або тимчасово приглушені. Творці сакральних просторів враховували фактор підготовленого сприйняття, коли сплітаються всі інтелектуальні емоційні нитки образу в єдине ціле »[с.].

На мій погляд, сучасний іконописець не повинен задовольнятися роллю тільки виконавця часто безсистемно складених програм розписів тих чи інших сакральних просторів. Від нього вимагається не тільки технічна, але і вагома богословська, культурологічна, мистецтвознавча підготовка. Тільки всебічно розвинений фахівець може підходити до створення храмової декорації з позицій іеротопіі, і виправдано, осмислено використовувати ті чи інші іконографічні сюжети та техніки живопису, «сплітаючи всі нитки образу в єдине ціле», включаючи їх в загальну канву ідейного змісту. Тільки такий шлях, на мій погляд, може вести від ремесла до творчості, від богомаза - до ізографа.

1. Алпатов М.В. Феофан Грек, М., 1984.

2. Баттилотти Д. Босх: Пер. с итал. /Д.Баттилотти — М: «Белый город», 2000.

3. Вальтер Бозинг. Босх: Пер. с нем. /В.Бозинг — М: Арт-Родник, 2001.

4. Девитини А. Босх: Пер. с итал./А.Девитини — М: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2002.

5. Изаксон А. Гризайль // Художник. 1962, № 7. С.61-62.

6. История искусства зарубежных стран. Средние века, Возрождение / Под ред. Ц. Г. Нессельштраус. М., 1982.

7. Лазарев В.Н. История византийской живописи. М., 1986.

8.Лидов А. Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре. М., 2009, 352 с.

9. Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси, ред.-сост. Лидов А.М. М., Индрик, 2011, 704 с.

10. Bernhard Decker: Dьrer und Grьnewald. Der Frankfurter Heller-Altar. Rahmenbedingungen der Altarmalerei. Fischer-Taschenbuch-Verlag, Frankfurt am Main 1996.

Павло СКАВРОНСЬКИЙ ***(Бердичів)***

З ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА БЕРДИЧЕВА

Єврейська громада м. Бердичева має багаторічну історію.

В інвентарному описі власності Федора Тишкевича від 7 жовтня 1593 р. згадується єврей, який орендував млин на річці Гнилоп'ять до 1599 р. за 100 копійок в рік. Це є першою писемною згадкою про євреїв Бердичева.

А перші відомості про єврейську громаду Бердичева відносяться до 1712 р., коли було затверджено кагал. А це свідчить про проживання в містечку в той час вже значної кількості євреїв. В 1765 р. за офіційним переписом населення в Бердичеві проживало 1220 євреїв, а в 1787 р. — 1500. В останній чверті XVIII ст. Бердичів став одним з центрів хасидизму на Україні, а після 1793 р. — і на території Російської імперії. В 1785 р. равином Бердичева був обраний і залишався ним до самої смерті в 1810 р. один з засновників хасидизму Леві Іцхак Бен Меїр. В 1811 р. в Бердичеві були посмертно видані його праці, а його могила до цих пір є місцем паломництва хасидів зі всього світу. В кінці XVIII ст. в Бердичеві була заснована єврейська друкарня, і незабаром місто стало одним з центрів єврейського книгодрукування на Україні і в Російській імперії.

В першій половині XIX ст. в Бердичеві працювали крупні єврейські фірми: Манзон, Ефрусі, Горвіц, Френкель, Трахтенберг та інші. «Бердичів, — писав Київський генерал-губернатор І. Фундуклей, — єврейське місто. Християни складають в ньому 1/8 частину населення, а 7/8 припадає на євреїв».

В середині XIX ст. в Бердичеві проживало більше ніж 41 тис. жителів. З 50-х років XIX ст. в заняттях єврейського населення збільшилась роль промислових підприємств, ремесел та промислів. Серед бердичівських ремісників-євреїв були: ювеліри, кравці, швеці, сідлярі, годинникових і рушничних справ майстри, різьбярі, столярі, фортепіанники, токарі, ковалі, слюсарі, бондарі, теслярі, малярі, склярі, мідники та інші майстри. У 1848 р. в місті налічувалось длизько 5 тисяч ремісників-євреїв. Лише візників нараховувалось до тисячі чоловік. Життя і праця більшості бердичівських ремісників та майстрів були важкими.

В 1850 р. було відкрите перше, а в 1860 р. друге казенні єврейські училища 1-го розряду, до яких потім додались декілька приватних училищ. Освіту отримувала невелика частина єврейської молоді, переважно із заможних шарів населення. Одним з особливо діяльних ентузіастів просвіти бердичівських євреїв був д-р Ротенберг, дякуючи зусиллям якого було відкрито гімназію і засновано громадську бібліотеку. Однак на початку XX ст. грамотних євреїв було не більше 18 тис. осіб, тобто 44% єврейського населення міста.

В XIX ст. Бердичів як і раніше був твердинею хасидизму, оплотом опору емансипації та асиміляції. В той же час місто, яке дало притулок одній із самих крупних єврейських громад Європи, гордилось прозванням «Єрусалим Волині».

В середині XIX ст. Бердичів умовно поділявся на декілька районів: ***Старе місто, Нове місто, Качанівка, Та сторона річки (Загребелля) і Піски***.

В ***Старому місті***, де проживали в основному дрібні торговці, ремісники, релігійні діячі, дуже сильно відчувався хасидський вплив. Тут був розміщений клір (різновидність синагоги) Леві-Іцхака, Велика стара синагога, багато синагог за ремісничими спеціальностями, а також хедери — єврейські релігійні початкові школи. Мовою спілкування тут був оригінальний ідиш.

В ***Новому місті*** проживали в основному купці, промисловці, інтелігенція. Тут розмовляли переважно на російській мові. Засвоюючи російську мову, місцеві євреї робили крок у «великий світ», який був відмічений гострим пером єврейського письменника Шолом-Алейхема.

Качанівка була розташована на стику Старого і Нового міста, на гористому правому березі річки Гнилоп'ять. На Качанівці, так само як в Старому місті і на Пісках, розмовною мовою був ідиш.

Загребелля — це район міста розташований на лівому березі річки Гнилоп'ять. Тут проживало відносно менше євреїв, ніж в інших районах міста.

Піски — це північна околиця міста, тут жили євреї-ремісники та єврейський люмпен-пролетаріат. Назва району виникла від розміщених тут кар'єрів, де добували пісок [1].

Єврейська громада відігравала провідну роль у розвитку торгівлі. Серед 2,8 тисяч купців у 1846 р. абсолютну більшість становили євреї. Половина з 8-ми банків у місті також належали євреям. Саме їхні банки проводили фінансові операції з банками Парижа, Лондона, Відня, Рима і Константинополя. Переважна кількість населення міста також була єврейська: в місті проживало 54 тис. осіб, у тому числі

50 тисяч євреїв. У 1867 р. з 2174 будинків 1545, або 71% належало євреям.

Із Бердичевом пов'язана доля сім'ї Рубінштейнів, яка дала світу братів-музикантів Антона та Миколу. Перший з них заснував консерваторію в Петербурзі, а другий — в Москві. Саме Антона Рубінштейна (1829-1894) було охрещено в Свято-Миколаївському храмі (1831). Роман Рубінштейн сприяв знищенню кагала Бердичева, залучав ортодоксальне єврейське населення до просвіти. В другій половині XIX ст. в Бердичеві жив і творив відомий єврейський письменник Менделе Мойхер Сфорім, а в 80-х роках позаминулого століття — класик єврейської та світової літератури Шолом-Алейхем.

Розвивався в Бердичеві і такий вид мистецтва, як театр. І не просто театр, а театр єврейський.Так, в Бердичеві, 4 жовтня 1875 р. за бажанням публіки було дано ЄВРЕЙСЬКИЙ КОНЦЕРТ під управлінням А. Фішзона за участю єврейських хористів. Театр було розміщено в залі готелю «Золоті береги». Цей концерт свідчив про виникнення єврейського театру не лише в Росії, але й у всій Європі. Отже, Бердичів відіграв певну роль в зародженні єврейського театрального мистецтва.

Відносна доля єврейського населення Бердичева в кінці XIX ст. досягла свого максимуму. У 1884 р. в Бердичеві проживало 77823 особи, із них 62366 іудеїв (80%), 10777 православних (13,8%), 3298 католиків (4,2%), 339 протестантів і 12 мусульман.

В кінці XIX ст. торгівлею займалось майже 16,5 тисяч євреїв. Торгували одягом, мануфактурою, взуттям, меблями, домашнім інвентарем, худобою, кіньми, возами, збруєю, зерном, м'ясом, рибою, медом, спиртними напоями, воском і т.д. Достатньо поширеною серед бердичівських євреїв була спекуляція. За даними загальноросійського перепису1897 р. Бердичів займав шосте місце на Україні за числом представників купецького стану. Але в процентному відношенні місто впевнено займало перше місце в Росії за кількістю євреїв-купців, де їх нараховувало 91,8%.

На кінець XIX ст. в Бердичеві функціювала Хоральна синагога та 74 єврейські молитовні будинки. На початку XX ст. в місті діяли талмуд-тора і 10 хедерів.

Єврейська лікарня на початку XX ст. займала найкраще приміщення в місті — це був колишній двоповертховий палац князів Радзивілів, час побудови якого невідомий. Він був побудований у стилі пізнього класицизму з шістьома колонами на фасаді. Внутрішні зали були оздоблені різьбою, яка була знищена з переходом палацу у власність міської єврейської общини. Вражав колишній танцювальний зал з мармуровими колонами і стінами, який був перетворений на велику лікарняну палату. В лікарні були високі палати, широкі коридориґ Тут же розміщувались аптека, лазня, кухня, пральня. Лікарня знаходилась на східній околиці міста у великому саду поблизу лісу. Будинок проіснував до 60-х років XX ст. і був знесений. Нині на його місці стоїть будинок Бердичівської міської ради та її виконавчого комітету.

В роки Першої російської революції 1905-1907 рр., коли єврейські погроми в містах Росії мали масовий характер, погромів в Бердичеві не було. Це пояснюється особливостями Бердичева, в якому єврейське населення за кількістю жителів значно переважало інші національності і могло постояти за себе.

В 1912-1914 рр. було здійснено Єврейську етнографічну експедицію по містечках Волині і Поділля під керівництвом Семена Акимовича Анського (Шлойме-Занвл Рапопорта). В 1913 р. експедиція побувала в Бердичеві, адже тут ще проживало на той час 60-70 сімей брацлавських хасидів, які жили відокремлено від інших. Їх не допускали до активної участі в діяльності кагала. Та й взагалі, уникали вступати з ними в будь-які відносини. Але між собою вони жили у великій близькості та єдності, ділились між собою буквально останнім куском. Радість або печаль одного ставали загальними для усіх.

В будинку равина Гілеля члени етнографічної експедиції на протязі кількох тижнів підряд записували від равина і його наближених сотні гострих висловлювань та історій, які на протязі декількох поколінь передавались із уст в уста лише своїм, самим близьким особам. Також вони записували на фонограф гру на скрипці равина Гілеля та десятки брацлавських мелодій і молитв, які співав він сам та його наближені. Були придбані в Бердичеві цінні речі для Єврейського етнографічного музею, в тому числі: рукопис равина Натана; кришталева люстра; біла шовкова жупиця (старовинний довгополий сюртук) з вибитими на парчі узорами у вигляді білих квітів; широкий білий пояс із шовку; кам'яний ханукальний світильник [2].

Перед Першою світовою війною. лише 20% єврейського населення Бердичева можна було віднести до забезпечених людей. 70% бердичівських євреїв не мали ніякої власності, крім особистого одягу та якихось побутових предметів. Значна їх частина тулилася в жалюгідних халупах в умовах скупченості та перенаселеності. 20% єврейського населення Бердичева жило за рахунок благочинності.

За часів царизму єврейські погроми обминули Бердичів, але 5-6 січня 1919 р. в ньому відбувся один з перших погромів на Україні: 17 осіб було вбито, 40 — поранено, багато сотень пограбовано та побито. Його вчинили вояки «куреня смерті», які застосували насильство, вбивство та пограбування крамниць

мирних жителів. Своїм декретом від 18 січня 1919 р. Директорія засудила цей акт і виділила 1 млн гривень постраждалим від погрому єврейським сім'ям.

За переписом 1926 р. замість попередніх 80% євреї складали лише половину жителів міста.

Встановлення Радянської влади суттєво обмежило релігійне життя євреїв Бердичева: головна хоральна синагога була перетворена на «клуб войовничих безбожників», із, приблизно, 80 синагог, які існували до встановлення радянської влади, більшість було закрито.

Самодіяльне культурне життя на їдиш було активним в місті до середини 30-х років XX ст. Існувала сітка єврейських шкіл, в тому числі середніх. Видавалась газета на їдиш «Дер арбетер» («Робітник») з періодичністю 10 номерів в місяць. В 1924 р. в Бердичеві було сформовано перший на Україні суд з діловодством на їдиш. Поряд з українською та російською мовами, їдиш був визнаний однією з офіційних мов в ряді державних установ. В 1926 р. ідиш в Бердичеві назвали рідним 28584 особи із 30812 євреїв міста (92,77%). Працівникам Бердичівського краєзнавчого музею вдалось у 1928 р. зібрати 104 пінхуси (літописи усіх подій з життя єврейської громади) цехових єврейських молитовних зібрань, в яких розповідалось про виникнення цехів 104 спеціальностей, в яких працювало біля 4 тисяч ремісників.

Але вже на початку 30-х років XX ст. появились обмеження у використанні їдиш в державних установах. В середині 30-х років припинилось видання газети «Дер арбетер». Під приводом неперспективності спочатку зменшилась кількість шкіл на їр.иш, а потім вони усі були ліквідовані. До початку Другої світової війни єврейське культурне життя в Бердичеві фактично припинилось. В 1937-1939 рр. сталінським режимом було репресовано багатьох представників інтелігенції, службовців і робітників-євреїв, поряд з такими ж невинними людьми інших національностей.

Історія Бердичева 20-30-х рр. XX ст. пов'язана з життям та літературною діяльністю єврейських радянських письменників Гарцмана М.Д., який загинув на фронті в 1943 р., Кагана А.Я. та російського радянського письменника Гроссмана В.С.

На початок Другої світової війни в Бердичеві проживало 75 тис. жителів. Половина населення міста складали євреї. Більша їх частина працювала на машинобудівному та шкіряному заводах, інших підприємствах і в майстернях. Бердичівські майстри модельного взуття, м'яких туфель, кольорового паперу користувались великою славою за межами міста. В Бердичеві була численна єврейська інтелігенція: багато десятків досвідчених лікарів, провізорів, хіміків, сотні вчителів, інженерів, техніків, бухгалтерів…

Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз повідомлення Радянського інформбюро не відображало правди про істинні темпи просування ворога, а лише дезорієнтувало населення. З 1 липня 1941 р. почалась неафішована евакуація з Бердичева сімей відповідальних працівників, перш за все міськкому ВКП(б) та міськвиконкому. Своєчасної евакуації населення не проводилось. Майже весь автотранспорт підприємств і міських служб був реквізований для військових потреб в перші ж дні війни, транспорту для евакуації не було. Після бомбардування центральної частини міста німецькими літаками 4 липня 1941 р. з раннього ранку 5 липня сотні городян переважно єврейської національності на підводах, а тисячі пішки виїхали або пішли з Бердичева по дорозі на Ружин і Білу Церкву. Це був пік стихійної втечі. 5 липня 1941 р. мости через річку Гнилоп'ять були підірвані. Щоб вийти з міста, жителі західної частини Бердичева повинні були переправлятись на східний берег на човнах. Сотні єврейських сімей накопичилося на залізничному вокзалі в надії, що буде ешелон на схід, але ешелона не було. Імовірно з Бердичева виїхало і пішло пішки до вечора 7 липня до 10 тис. осіб, що складало лише біля третьої частини єврейського населення. А ще ж перед німецькою окупацією в місті зосередилася частина єврейського населення з найближчих містечок і сіл.

7 липня 1941 р., на 16-й день війни, німецькі війська захопили Бердичів. Окремі акти розправ і терору по відношенню до євреїв мали місце з перших днів окупації. 7-8 серпня 1941 р. почалось масове виселення євреїв в гетто, влаштоване гітлерівськими палачами як збірний пункт перед масовою екзекуцією. Для гетто був виділений найбідніший район Бердичева між міським базаром і річкою Гнилоп'ять. Залишені євреями квартири тут же піддавалися грабуванню спочатку зі сторони німецьких солдат, а потім німецьких поліцейських. До 22 серпня 1941 р. все єврейське населення міста було переселено в гетто, де розташувалось в маленьких халупках, по п'ять-шість сімей, по декілька десятків осіб в кожній кімнаті.

В серпні 1941 р. нацистські окупанти розстріляли у внутрішньому дворі Бердичівського історико-культурного заповідника 300 євреїв, взятих із квартир, на вулицях, прилеглих до заповідника, а також сотні комуністів, працівників радянських органів і громадських організацій — євреїв, українців, росіян — всього 960 осіб.

5 вересня 1941 р. нацистські окупанти розстріляли більше десяти тисяч євреїв Бердичева поблизу села Хажин, за 7 км від Бердичева, в тому числі 1500 найбільш сильних молодих людей, обманом

вивезених з гетто нібито на сільськогосподарські роботи. Це покарання забрало з гетто майже усіх здатних до спротиву. В гетто залишились лише жінки, особи похилого віку, школярі та немовлята. В ході проведення ексгумації у 1944 р. в 24 могилах бу\ло виявлено 10656 трупів.

14 вересня 1941 р. в Бердичів прибула спеціальна зондеркоманда айнгзацгрупи «С», була мобілізована на «акцію» українська міська поліція. В ніч з 14 на 15 вересня район гетто було оточено військами. За один день 15 вересня 1941 р. більше 15 тис. євреїв було пригнано або вивезено окупантами та їх посібниками до 10 ям, які були заранння вириті по обидві сторони аеродрому поблизу населених пунктів Романівка, Шльомарка та Радянське, і на краю ям по звірячі розстріляно. Багатьох дітей кидали в ями живими. Розстріли продовжувались і 16 вересня. Пам'ятний знак з рожевого граніту, встановлений на цьому місці, розповідає, що тут було знищено 18640 «мирних радянських громадян». Ми розумієм, що усі вони були євреями.

Бердичівська трагедія вересня 1941 р. була першим масовим геноцидом єврейського населення, здійсненим нацистами в Європі і Радянському Союзі.

В останні дні жовтня 1941 р. гетто в Бердичеві було ліквідоване. 400 осіб спеціалістів (деяких з них разом із сім'ями) залишених 15 вересня живими, а також схоплених в ході облав євреїв, які переховувались, зігнали в підземелля заповідника і 3 листопада 1941 р., партіями по 150 осіб, вивезли на машинах в район хутора Сокулино і там розстріляли. Перед розстрілом цих трьох тисяч приречених примусили роздягнутись догола, після чого їх голих скидали у вириті військовополоненими ями і розстрілювали з автоматів. Під час листопадової страти палачі відібрали вже біля самих ям 150 євреїв, кращих спеціалістів-ремісників, і поселили їх в таборі на Лисій горі.

В травні-червні 1942 р. в містечках і селах навколо Бердичева знову проводились облави і вбивства вцілілих євреїв. 16 липня 1942 р., схоплених під час облав молодих євреїв і залишених тимчасово жити майстрових, окупанти розстріляли на Лисій горі. Декілька десятків самих кращих спеціалістів (біля 60 осіб) вбивці з СД залишили в таборі на Лисій горі, а потім перевели в міську тюрму.

Останні групи євреїв-спеціалістів були розстріляні німцями разом з в'язнями інших національностей, в листопаді 1943 р. і на початку січня 1944 р., напередодні звільнення Бердичева радянськими військами.

За даними Надзвичайної Державної комісії по розслідуванню злодіянь німецько-нацистських загарбників, під час окупації Бердичева гітлерівці знищили 38960 осіб. Джерела свідчать, що окупантами та їх поплічниками було вбито в Бердичеві біля 30 тисяч євреїв, вціліло не більше двох десятків осіб [4].

За роки окупації чисельність мешканців міста зменшилася більш як у 4 рази і на січень 1944 р. становила лише 18 тисяч осіб.

Німецько-нацистські окупанти разом з фізичним вбивством євреїв зруйнували всі синагоги Бердичева: Білопільську, Загребельну, Немирівську, Новоміську та Староміську, від Хоральної залишилися тільки стіни.

Після звільнення Бердичева єврейське самодіяльне життя, культурну діяльність на їдиш так і не було відновлено. В перші післявоєнні роки лише декілька місць захоронень жертв нацистського терору було позначено насадженнями дерев. В серпні 1944 р. було відкрито першу післявоєнну синагогу на вулиці Леніна (нині Житомирській) № 40, потім на вулиці Карла Маркса (нині М. Грушевського) № 3. В кінці 1945 р. було відкрито синагогу на вулиці Свердлова (нині Вінницькій) № 8, приміщення якої було побудоване в 1895 р.

У 1946 р. міська влада передала єврейській общині приміщення Хоральної синагоги. За 20 наступних років будинок був відремонтований, появився другий поверх. Але чисельність єврейської громади Бердичева на початку 1950-х років поступово зменшувалась. Це стало приводом для того, щоб відібрати приміщення. З 1964 р. в колишній синагозі почала працювати рукавична фабрика. В цей же час були закриті синагоги на вулицях Леніна (нині Житомирській) та Карла Маркса (нині М. Грушевського). Єдиною діючою в місті залишилась синагога на вулиців Свердлова (нині Вінницькій).

В 1960-х роках було заборонено випічку маці, але через деякий час заборону зняли.

В 1953 р. на зібрані жителями Бердичева кошти було виготовлено та встановлено пам'ятник на місці масового розстрілу євреїв поблизу аеродрому. Монумент простояв один день і за наказом аеродромного керівництва був демонтований і вивезений в невідомому напрямку. Лише через чверть століття пам'ятник випадково був виявлений на старому єврейському кладовищі. І лише в 1990 р. його було встановлено біля входу на старе єврейське кладовище.

В 1983 р. на п'ятому кілометрі шосейної дороги Бердичів-Райгородок було встановлено пам'ятний знак на місці самого масового знищення євреїв міста в 1941 р. На чорній плиті пам'ятного знаку було вибито надпис про 18640 мирних радянських громадян, жертвах нацизму без зазначення національної

належності. Аналогічними були надписи на плитах, встановлених в 1987 р. в п'яти місцях масових захоронень по обидві сторони названої шосейної дороги. У 1991 р. на пам'ятних плитах було вигравірувано Зірку Давида. 15 вересня 1991 р. в день 50-річчя трагедії бердичівського єврейства в місті за участю місцевих властей відбувся багатотисячний мітинг скоботи і печалі, на який приїхали колишні бердичівляни з різних республік Радянського Союзу та кількох зарубіжних країн.

За переписом населення 1979 р. в Бердичеві проживало 4637 євреїв, що складало лише 5,8% населення міста, а за даними перепису 1989 р. — 3512 осіб, що складало вже 3,9% населення міста. У порівнянні з 1939 р. єврейське населення на 1989 р. в результаті тотального гітлерівського геноциду скоротилось в десять разів і відрізнялося виключно високим рівнем асимільованості. За даними перепису 1989 р., із тисячі осіб єврейської національності лише 117 вважало єврейську мову рідною, а 858 — вважало рідною російську мову.

З 1988 р. відновилась репатріація єврейського населення Бердичева в Ізраїль і частково в США. За орієнтовними даними на 1 січня 1995 р. в Бердичеві проживало до 800 євреїв, що складало лише 0,8% населення міста.

В 1989 р. в Бердичеві було створено Товариство єврейської культури. Воно стало ініціатором заходів, пов'язаних з геноцидом єврейського населення Бердичева в роки війни. Важливим напрямком роботи Товариства було надання гуманітарної допомоги тим, хто її потребує, та розвиток єврейських традицій і єврейської культури.

Дякуючи підтримці зарубіжного єврейства в Бердичеві було відновлено роботу синагоги. Релігійною святинею євреїв є могила святого цадика Леві Іцхака Бердичівського. В 1990 р. над могилою цадика і його рідних було споруджено пантеон.

В 1995 р. було встановлено пам'ятний знак в с. Радянське на місці розстрілу нацистами євреїв Бердичева в 1941 р.

На 1 січня 1995 р. в Бердичеві проживало біля 800 євреїв (0,8% населення міста).

Сьогодення нечисленної єврейської громади міста Бердичева відзначається проведенням багатьох заходів спільно з представниками міської влади та громадськості міста. Так, у вересні 2015 р. було відкрито в приміщенні міської дитячої бібліотеки Музей єврейства міста Бердичева. День відкриття музею єврейства припав на перші дні п'ять тисяч сімсот сімдесят шостого єврейського Нового року. З цієї нагоди усіх присутніх на відкритті музею пригостили солодким медовим пирогом леках [3].

8 грудня 2012 р. гарним суботнім вечором на площі Центральній вперше відбулось урочисте запалення першої свічки на великому ханукіоті (світильнику), який досягає семи метрів у висоту. Мінору подарувала євреям Бердичева маріупольська єврейська община. З тих пір єврейська громада міста та прихильники єврейського віровчення щорічно так відзначають Хануку (освячення) — єврейське свято чуда, свято перемоги у війні між святістю і нечистю. А запалюють першу свічку, виголосивши перед цим невеликі промови, равин Бердичева Аківа Нємой та міський голова В.К. Мазур.

Щорічно в приміщенні міського будинку культури в Бердичеві проводяться Дні єврейської культури.

А 15 вересня біля пам'ятного знака, встановленого на місці колишнього гетто, щороку обов'язково проводиться траурний мітинг пам'яті жертв Голокосту в якому беруть участь представники міської влади, громадськості міста та єврейська громада Бердичева. Після траурного зібрання організовується відвідування усіх місць поховань жертв Голокосту та покладання квітів до підніжжя пам'ятних знаків, стел, надмогильних плит.

---

1. Горобчук А.П. Еврейские святыни Бердичева. Экскурс в прошлое, рассказ о настоящем. — Житомир : ПП «Рута», 2013. — 120 с., ил.

2. Елисаветский С. Бердичев — от возникновения еврейской общины до наших дней // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. Матеріали Шостої міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» (м. Київ, 30 серпня – 3 вересня 1999 р.). — Київ : Інститут юдаїки, 1999. — С. 39-45.

3. Петрухіна В.О., Скавронський П.С. Музей єврейства міста Бердичева діє // Бердичів крізь призму століть. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 24-25 червня 2017 р.). Вип. 55 / Упоряд. П.С. Скавронський. — Бердичів : ФОП Мельник М.В., 2017. — С. 239-247.

4. Скавронський П.С. Геноцид проти єврейського населення під час німецько-фашистської окупації Бердичева // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Науковий збірник. Серія «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині». — Т. 18 / Відп. ред. М.Ю. Кострица. — Житомир : Волинь, 1998. — С. 99-101.

Григорій ОХРІМЕНКО,Олександр КРИЧЕВСЬКИЙ, Світлана ЛОКАЙЧУК ***(Луцьк)*****,**
Петро ХОМИЧ ***(смт.Маневичі)***

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Про археологічні дослідження Волині кінця XIX – початку XX ст. відомо нам фрагментарно, зокрема тут відбувалися експедиції з участю Володимира Антоновича, Федора Штенгеля, Миколи Біляшівського, Катерини Мельник, а ще раніше старожитностями краю цікавився Юзеф Крашевський та інші.

У міжвоєнний період спостерігається певний прогрес у дослідженні старожитностей Волині. Завдяки невтомній праці археологів Людвіка Савицького, Ірени Шойер-Савицької, Левка Чикаленка, Яна Фітцке, Якуба Гофмана, Тадеуша Сулімірського, Зигмунта Леського, Тадеуша Роймана, Олександра Цинкаловського, Юрія Шумовського, Михайла Островського значно розширилися горизонти знань про праісторію краю. Тривалий час (у радянський період) заслуги згаданих дослідників замовчувалися і лише тепер завдяки Луцині Доманській, Святославу Терському, Анджею Гачолу, Єжи Кусьнєжу відомо про обсяги та значення доробку українських та польських дослідників 30–40-х років XX ст. Так, 2006 року в часописі «Przegl№d Archeologiczny» надрукована стаття Д. Пьотровської «Z działalności instytucji II Rzeczy Pospolitej chroniących zabytki archeologiczne na Zachodniej Ukrainie» [Piotrowska, 2006, s. 61–98], в якій вміщена докладна інформація про дослідників Волині того часу. У цьому ж томі опублікована стаття Яцека Лєха «Z badań polsko-ukraińskich związków w dziedzinie archeologiido II wojny światowej» [Lech, 2006, s. 5–59].

Досить змістовне, з багатьма новими деталями повідомлення зробив Анджей Гачол у науковому збірнику «Волинський музей: історія і сучасність» – «Związki Łucka i Krakowa na przestrzeni wieków XIX i XX (ze szczególnymu względnieniem 80-letnich dziejow Wołyńskiego Museum Krajoznawczego» [Gaczoł, 2009, c. 3–17]. Цей дослідник (до речі, родич праісторика Яна Фітцке) разом із ксьондзом Вітольдом Йозефом Ковалівом зібрали та опрацювали матеріал до книги, присвяченій 100-річчю з дня народження згаданого археолога Волині – «Jan Fitzke. Z Wołynia 1936–1939 : Fragmenty s puścizny piśmienniczej» [Fitzke, 2009]. Про ще одного польського археолога Зигмунда Леського та його родину написав артикул працівник музею м. Замость Єжи Куснєж – «Zygmunt Leski (1896-1965), archeolog z Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku – szkic biograficzny» [Kuśnierz, 2009, c. 21–30]./Рис. 1:2/

Таким чином, завдяки зусиллям і співпраці польських та українських дослідників було закладено основи для подальшого вивчення давньої історії Волині та Волинського Полісся. Особливі заслуги в дослідженні доби бронзи згаданого регіону належать Олександру Цинкаловському, Яну Фітцке, Якубу Гофману, Федору Штенгелю, Ірені Шойер-Савицькій, Міхалу Древку, Михайлу Островському, Юрію Шумовському та ін.

У післявоєнний період значний поступ у студіях цієї доби пов'язаний з іменами Ігоря Свєшнікова, Юрія Захарука, Миколи Пелещишина. Двома останніми з названих та Вітольдом Ауліхом проводилися багаторічні розкопки на унікальній багатошаровій пам'ятці біля с. Зимно (неподалік м. Володимира-Волинського), виявленій О. Цинкаловським. У результаті цих робіт Волинський краєзнавчий музей та археологічний музей Львівського національного університету ім. І. Франка збагатилися тисячами цінних артефактів. 1997 року в Зимному працювала польсько-українська експедиція в складі А. Броніцького, А. Закосцєльної, А. Броніцької, Г. Охріменка.

У 50-х роках минулого століття Ю. Захаруком були проведені роботи поблизу с. Ставок (біля сучасного с. Лище) Луцького р-ну – розкопувалося поселення стжижовської культури. Пізніше розкопками І. Свєшнікова тут досліджена пам'ятка маліцької культури. У 1968–1969 рр. Михайло Кучера (археолог із Києва) та краєзнавець Мирон Матвієйко за участі студентів-істориків Луцького педінституту вивчали слов'янські та неолітичні старожитності в уроч. Гнідавська Гірка (с. Рованці Луцького р-ну) на правому березі Стиру. На цій самій пам'ятці 1981 року проводив розкопки поселення культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) Григорій Охріменко. Пізніше ним вивчалися поселення КЛСК біля сіл Голишів та Гірка Полонка Луцького р-ну. У 2009–2010 роках ДП «Волинські старожитності» продовжували дослідження території уроч. Гнідавська Гірка.

Певний внесок у вивчення окремих пам'яток області зробили краєзнавці Леон Пучковський із с. Литовеж, Микола Корзонюк із с. Бужанка, Дмитро Гламазда з смт Цумань, Марія Футрук із с. Липно, учень Григорія Гуртового Петро Заклекта з м. Володимир-Волинський, Дмитро Остапюк, Олександр Остапюк з м. Любомля.

Дослідження мікрорегіону навколо смт Торчин проводились упродовж тривалого часу видатним

краєзнавцем Волині Григорієм Гуртовим. Інформація, зібрана ним, та унікальна колекція старожитностей, що зберігається в Торчинському народному музеї, мають виняткове наукове значення. Пошуками археологічних знахідок у різних куточках Волині та Полісся кілька десятиліть займалися Олександр Кричевський та Петро Петровський – Люб'язь, Лютка, Хрінники. І це лише деякі напрямки їхніх пошукових маршрутів. Значна частина зібраного краєзнавцями та археологами матеріалу зберігається у Волинському краєзнавчому музеї. Одним із найбільших аматорів археології Волині є Володимир Бучак із с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну. Ще будучи учнем 10-го класу, він зібрав вражаючу колекцію артефактів різних періодів та культур. Ним відкрито десятки пам'яток у басейні р. Луга.

Слід сказати, що одержані вищезгаданими науковцями та краєзнавцями відомості залишаються розпорошеними, потребують узагальнення. Так, звіти, статті, публікації відомих науковців М. Пелещишина, Ю. Захарука, М. Кучинка, В. Коноплі та інших потрібно було б оцифрувати і зробити доступними для широкого загалу. Так само, як і праці О. Цинкаловського. Його опис пам'яток Волині та Полісся, виданий у Варшаві 1961 року, поки що не перекладений на українську мову, в той час, як сконцентрована в ньому інформація є унікальною – лише городищ давньоруського часу тут згадується більше 100.

Опис археологічних пам'яток по областях був започаткований у 80-ті роки XX ст. 1982 року відомий український дослідник І. Свєшніков у співавторстві з Ю. Нікольченком видав книгу про пам'ятки Рівненщини [Свєшніков, Нікольченко, 1982]. Це раритетне видання і досі має значну наукову цінність. У 1995 р. вийшов довідник М. Кучінка та Г. Охріменка «Археологічні пам'ятки Волині» [Кучінко, Охріменко, 1995]. На початку 1980-х років минулого століття львівські археологи видали три довідники археологічних пам'яток Західної України: «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку» (1981), «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза» (1982), «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів» (1982). Крім того, слід сказати, що в 50-ті роки О. Ратичем опубліковано книгу «Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР» [Ратич, 1957].

У 1980–1990-ті роки активні пошукові роботи в районах Волинської області здійснювали львівські археологи з Інституту суспільних наук АН УРСР, Львівського університету ім. І. Франка та інших установ: Леонід Мацкевий, Віталій Конопля, Віра Гупало, Володимир Петегирич, Роман Грибович, Дмитро Павлів, Вадим Артюх, Вітольд Ауліх, Микола Пелещишин, Іван Михальчишин, Василь Оприск. Під час цих польових робіт зафіксовано стан збереження не лише раніше виявлених, а й нових поселень, стоянок, поховань. Починаючи з 1973 р. і в наступні роки, археологічні розвідки в межах поліської та лесової зон Волинської обл. здійснювалися Г. Охріменком, В. Коноплею. Останній разом з колегами видав кілька довідників про пам'ятки Луцького, Рожищенського, Ківерцівського р-нів, підготував звіти з обстежень інших районів.

Важливі розкопки та розвідки в різних місцях області: Зимно Володимир-Волинського р-ну, поблизу сіл Ставок, Голишів, Усичі, смт Торчин Луцького району, – провели в той час та раніше М. Пелещишин, Ю. Захарук. Значні польові дослідження пам'яток давньої Русі та ранніх слов'ян здійснені Д. Козаком, М. Кучинком, В. Шкоропадом: Боратин, Городок, Городище Друге, Гірка Полонка Луцького р-ну, Загай Горохівського р-ну, Линів Локачинського р-ну та ін. За останнє десятиліття масштабні археологічні дослідження зроблені ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського. При цьому відкрито багато поселень, стоянок, поховань, окремих речей та скарбів. І все ж Волинська обл. залишається вивченою лише частково. Навіть надбережжя таких річок, як Західний Буг, Вижівка, Турія, Стохід, Прип'ять, Стир, суцільно не обстежені, не описані.

Варто відзначити, що тривалий час кам'яний вік Волині та Волинського Полісся залишався дослідженим досить поверхово. Ця прогалина частково заповнена лише завдяки розвідкам та розкопкам Михайла Островського, Володимира Савича, Валерія Пясецького, Дмитра Телегіна, Григорія Охріменка. Тобто більш повно вивчені пам'ятки пізнього палеоліту, мезоліту, неоліту. Завдяки Л. Залізняку схема еволюції мезолітичних культур цього регіону набула стрункого наукового вигляду. Ним описано археологічні культури мезоліту, їх походження, хронологію тощо. Під керівництвом Л. Залізняка проведено масштабні розкопки в різних частинах Полісся, на основі яких видано ряд наукових праць в Україні та за кордоном. Після багатьох років розвідок, розкопок з'явилася монографія Г. Охріменка про неолітичні культури північного заходу України – «Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.)» [Охріменко, 2009].

За участі дослідників різних країн з появою у світі нових історичних бачень, ідей, напрацювань розширились горизонти археологічної науки. До розв'язання складних проблем минувшини Волині доклали праці такі відомі вчені, як Павло Раппопорт, Володимир Тімофєєв, Наталія Скакун (Сакт-Петергург),

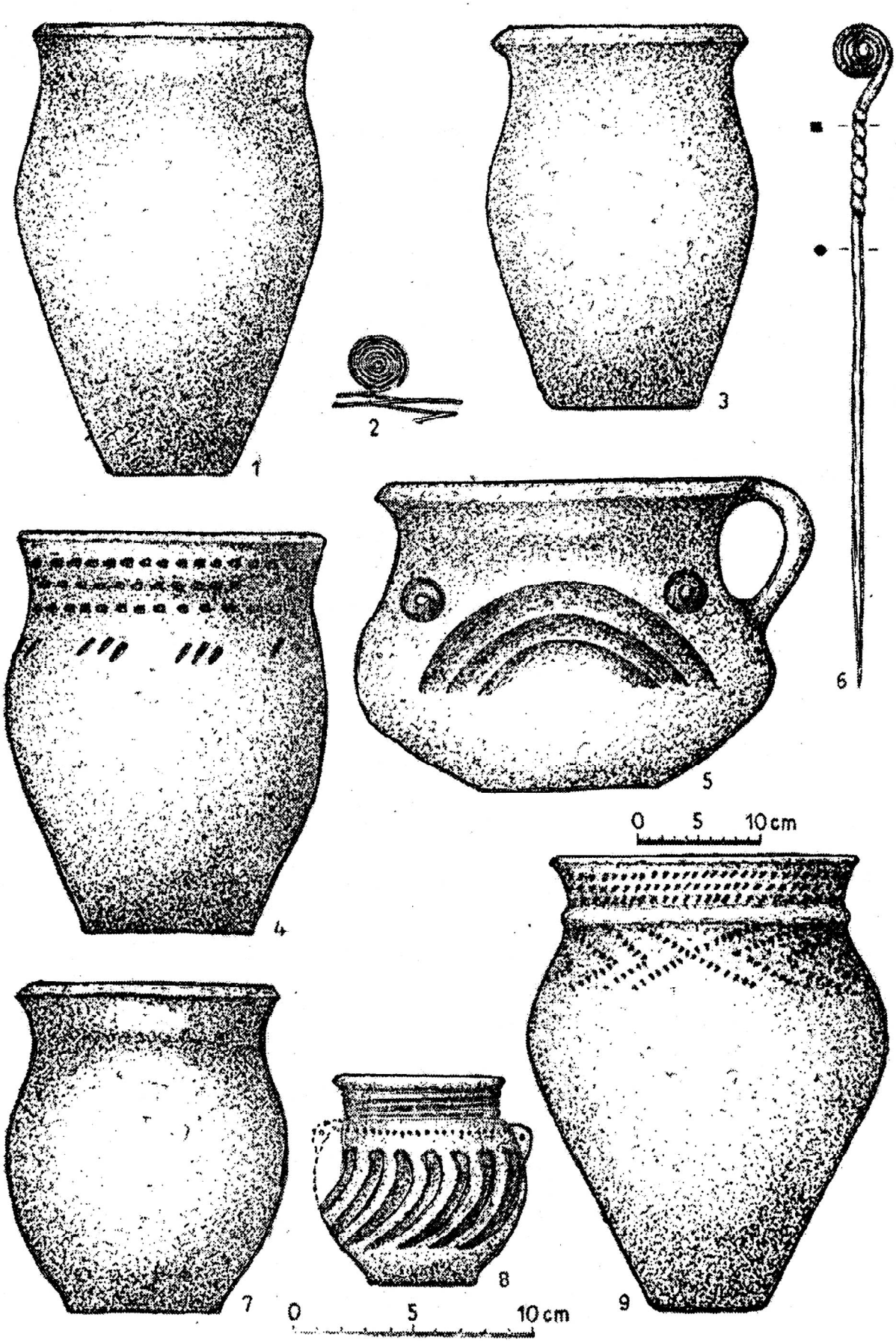

Рис. 1 КерамікаТщинецько-комарівськоїкультури з Волині та Полісся.
1,2 - с.Черськ, поховання. Зкиги І. Свєшнікова «Культура комарівська» (pol) .

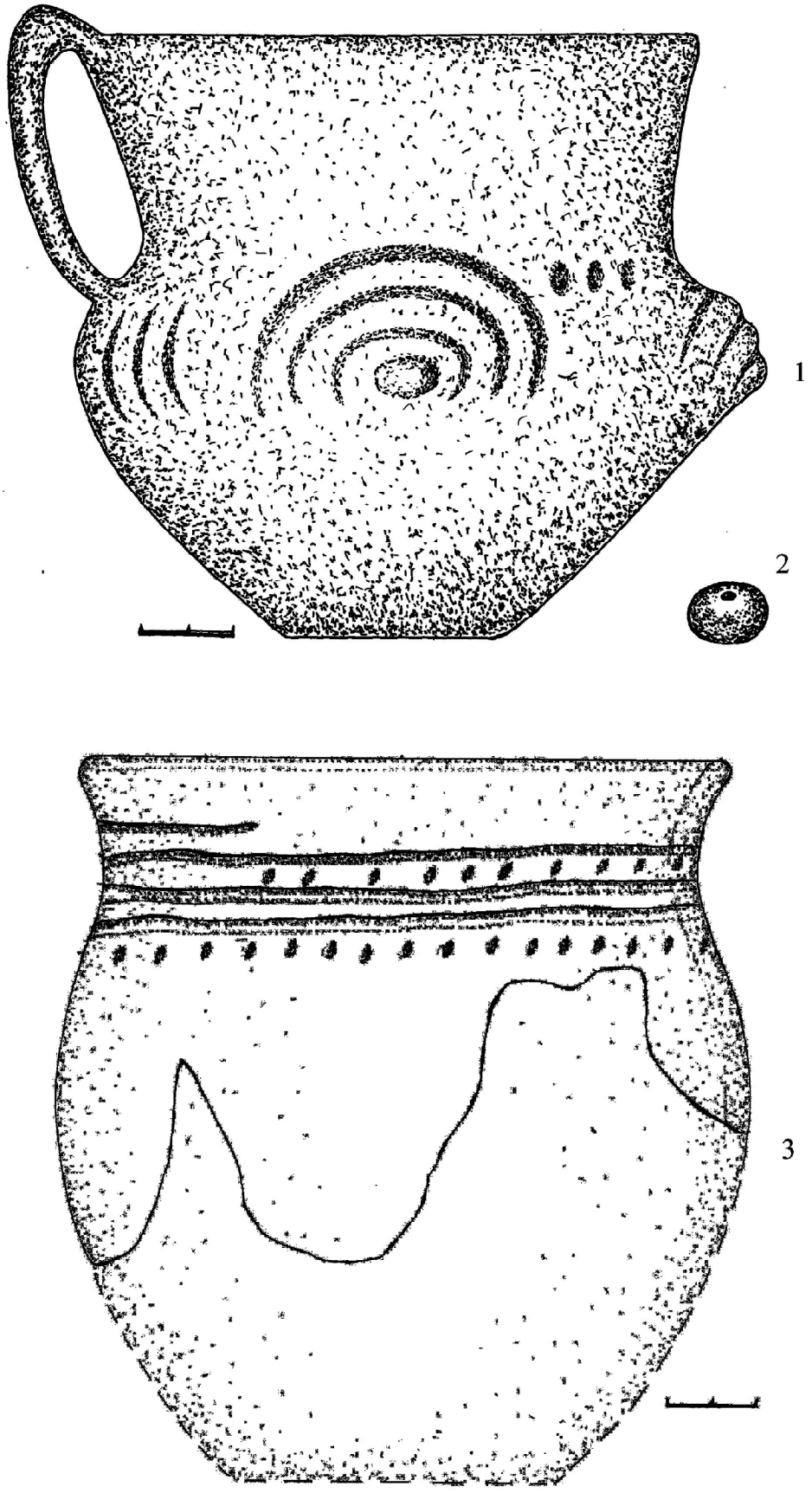

Рис. 2. Матеріали з поховання тшинецько-комарівської культури. с. Мала Осниця Маневицького р-ну Волинської обл.

Володимир Ісаєнко, Міхась Чарнявскі, Мікола Кривальцевіч (Мінськ), Алєксандр Косько, Пшемислав Макаровіч, Мажена Шмит (Познань), Ян Гурба, Галіна Тарас, Єжи Лібера (Люблін), Славомір Кадров, Ян Махнік (Краків), Анна Кульчицька-Лецеєвич (Вроцлав), Юрай Павук (Нітра), Ольга Ларіна (Кишинів), Дмитро Телегін, Леонід Залізняк, Олена Титова, Дмитро Нужний, Денис Козак, Катерина Бунятян, Віталій Клочко (Київ), Леонід Мацкевий, Олексій Ратич, Володимир Баран, Володимир Шеломенцев-Терський, Віра Гупало, Віталій Конопля, Святослав Терський, Володимир Петегирич, Вадим Артюх, Роман Грибович, Микола Пелещишин, Роман Чайка, Василь Оприск (Львів), Михайло Кучинко, Сергій Панишко (Луцьк).

Усього уламків неолітичного посуду з Волинського Полісся нараховується лише кілька сотень. Більшість із них зберігається у фондах Інституту археології НАН України. Це переважно колекції з пам'ятки Люб'язь (уроч. Лядина Друга, Лядина Трета) Любешівського р-ну, Мала Осниця (уроч. Оболонь) /Рис.2, Новосілки (уроч. Стрічено) Маневицького р-ну. Багато років там проводилися розкопки. Археологічні артефакти доби бронзи з районів Полісся зосереджені в Любомльському, Маневицькому та, особливо, у Волинському краєзнавчому музеях. Планується видання, у якому буде представлено кераміку енеоліту, доби бронзи з детальним описом, малюнками, світлинами кращих артефактів. Аналіз кераміки дає можливість установити датування пам'яток, міжетнічні зв'язки тощо.

Тепер маємо достовірні дані про різні етнокультурні утворення, які перебували на досліджуваній території в первісні часи. Це стало можливим завдяки спільним зусиллям археологів України, Польщі, Німеччини, країн Балтії, Росії, Білорусі, Молдови у другій половині XX – на поч. XXI ст. Останнім часом вивчаються городища давньої Русі та інші теми. Проте інтенсивність поповнення джерельної бази артефактів на території Волинського краю за останні десятиліття значно зменшилася. У ході підготовки до археологічної частини зводу пам'яток під час розвідок з'ясувалося, що багато стоянок, поселень, курганів, ґрунтових поховань, особливо зони Полісся, зовсім зникли. Розорювання, меліорація, вивітрювання або весняні повені річок були причиною цього. Рідко щастить знайти фрагменти посуду культур неоліту, лійчастого посуду, городоцько-здовбицької, східнотшинецької, хоча кераміка заключного періоду первісності (VI–II тис. до н.е.) для науки надзвичайно цінна. Підготовка інформації до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область» потребувала значної роботи щодо вивчення відомих та маловідомих на території Західної Волині культур на новій науковій основі, доповненій джерельній базі з урахуванням ідей, напрацювань науковців України, Польщі, Білорусі, Молдови, Росії.

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой та ін. ; відп. ред.: О. П. Черниш. – К. : Наук. думка, 1981. – 312 с.

2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / В. В. Ауліх, І. П. Герета, С. І. Пеняк та ін.; відп. ред.: О. П. Черниш.. – К. : Наук. думка, 1982. – 268 с.

3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька, Л. Г. Мацкевой, І. К. Свєшніков та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – 194 с.

4. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко. – Вид. 2- ге, випр. і доп. – Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. – 168 с.

5. Охріменко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.) / Григорій Охріменко. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня », 2009. – 520 с.

6. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР : монографія / О. О. Ратич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.

7. Свєшніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свєшніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 115 с.

8. Fitzke Jan. Z Wołynia 1936–1939 : Fragmenty s puścizny piśmienniczej / zebr. i opracow. A. Gaczoł, W Z. Kowalów. – Biały Dunajec–Ostróg, 2009. – 308 s.

9. Gaczoł A. Związki Łucka i Krakówa na przestrzeni wieków XIX i XX (ze szczególnymu względnieniem 80-letnich dziejów Wołyńskiego Museum Krajoznawczego / Gaczoł Andrzej // Волинський музей : історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 3–17.

10. Kuśnierz J. Zygmunt Leski (1896-1965), archeolog z Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku – szkic biograficzny / Jerzy Kuśnierz // Волинський музей : історія і сучасність : наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 21–30.

11. Lech J. Z badań polsko-ukraińskich związków w dziedzinie archeologiido II wojny światowej / Jacek Lech // Przegląd Archeologiczny. – Wrocław, 2006. – T. 54. – S. 5–59.

12. Piotrowska D. Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na Zachodniej Ukrainie / Piotrowska Danuta // Przegląd Archeologiczny. – Wrocław, 2006.– T. 54. – S. 61–98.

Богдан САУЛЯК ***(Київ)***

ТРАДИЦІЙНЕ БОНДАРСТВО с.ЧОРНИЖ МАНЕВИЦЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Наявність великих лісових масивів на території Поліського краю сприяло розвитку традиційних промислів та ремесел, пов'язаних з обробкою дерева. З давніх часів одним з найбільш поширених деревообробних ремесел було бондарство. Широкий асортимент бондарних виробів забезпечував потреби поліщуків у господарському начинні. І хоча у XXI ст. потреба у них майже відпала, давні традиції бондарного ремесла потребують поглибленого вивчення, адже такі вироби мали значний вплив на життя населення в минулому. Особливо важливим є проведення комплексних експедиційних досліджень, що дозволяє розглянути бондарство більш ґрунтовно. Так, під час експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф до Маневицького району Волинської області у 2016 р., автором було обстежено 24 населених пункти і у кожному з них вдалося зафіксувати відомості про існування бондарного ремесла в минулому. Особливої уваги заслуговує с. Чорниж, що здавна вважалося бондарним осередком і де існували цілі бондарні «династії». Ще й сьогодні тут працюють окремі майстри, що виготовляють бондарні вироби на замовлення або для продажу на ринку. Тому у статті ми зупинимося на дослідженні бондарства в с. Чорниж, починаючи від післявоєнного часу до сьогодення, тобто базуючись на безпосередніх свідченнях майстрів.

Робота бондарів в селі у післявоєнний період ускладнювалась спробами держави обкласти їх високими податками «*фінагенти ходили по хатам і навіть якшо де стружку побачить, чи шо, то вже значить шо робить промислове, і давай податками обкладати*»[2]. Для уникнення оподаткування бондарі організовували роботу у лісі або в кущах недалеко від хати «*такий дід був, і в нього груша була, і под тею грушею він бонадрював, там уже інструмент лежав, там уже шось якесь було шоб дощ не намочив, там зверху чимсь накрив і там він тим ремеслом займався*» [2]. Для виготовлення виробів для продажу на базарі майстри мали чітко організований порядок роботи. В понеділок вони йшли в ліс, де розколювали дубову заготовку (*кльоца*) на частини і витісували з них клепку. У вівторок, середу й четвер клепку сушили, удень на сонці в кущах, а вночі несли до хати і складали в нагріту піч. У п'ятницю й суботу вже виготовляли безпосередньо самі вироби, які в неділю продавали на базарі. Для доставки бондарних виробів на базар майстри вантажили їх на воза, запряженого волами, а самі йшли пішки, оскільки з появою колгоспів заборонялося мати тяглову силу та транспортні засоби у власному господарстві. Проте «бондарка» була настільки популярна серед місцевого населення, що вироби навіть не встигали зняти з воза, як їх уже розкуповували.

Поступово, у радянський період, бондарство почало занепадати, разом з появою більш доступних промислових аналогів. Розквіт бондарства в селі припав на 1990-ті роки, коли серед населення регіону виник значний попит на бондарні вироби. В цей період ремеслом почали займатися майстри, які раніше працювали лише для власних потреб. Особливо сприяв цьому процесу розпад колгоспів, адже залишившись без засобів до існування, місцеве населення почало займатися справою, що була широко поширеною тут ще з діда-прадіда. Саме в цей період в с. Чорниж працювало 17 бондарів, що реалізовували свої вироби на місцевих ринках, зокрема в смт. Колки, де для них було виділено окремий ряд на торговій площі. При цьому слід зазначити, що загальна кількість майстрів, які торгували на базарі не перевищувала 20 осіб. Така кількість бондарів викликала значну конкуренцію, кожен з них намагався показати, що його виріб найнадійніший. Існував навіть спосіб, яким покупці перевіряли якість «бондарки» прямо на ринковій площі: «*беруть на базарі, сіно з воза, сіно запалив і бочку догори перекинув чи дим не пуйде, бо воду ніхто з собою носити не буде. Дим чуть пашов і всьо, не бере*» [2]. Якщо таке траплялося, то з майстра кепкували самі ж бондарі, і припрошували покупця перевірити їх виріб.

Найпоширенішими бондарними виробами, що виготовляли ремісники в 1990-х роках були діжки, бочки, хлібні діжі, маснички, цебри та кадовбці. Крім реалізації на ринку, їх могли виготовляти і на замовлення, отримуючи як оплату зерно, цукор тощо. Кращі майстри виготовляли на замовлення і великі бочки для бань, до двох метрів в діаметрі, які вони складали прямо в приміщенні замовника.

Все ж найпопулярнішим виробом місцевих бондарів були дубові діжки для соління продуктів на зиму. Їх об'єм коливався від 50 до 100 літрів, залежно від вимог господині. Добре продавалися і 200 літрові діжки, у яких місцеві жителі колотили «брагу». Також невеличкі діжечки з липи робили і для зберігання меду. Схожими до діжок були кадовбці, у яких засолювали сало або м'ясо.

Найважчими у виготовленні були бочки, адже вони мали два дна і опуклий тулуб. В одному дні

робили отвір, який затикали чопом або вставляли металевий кран. Найбільші бочки мали об'єм 300 л і використовувались для транспортування води.

Діжку для хліба виготовляли з стрижньової сосни, оскільки дуб вважали «холодним» деревом, яке для замісу тіста не підходить. Хоча на більшості території Полісся для хлібної діжі намагалися використовувати саме дуб, адже вважали, що він допомагає тісту швидше закисати. Накривали хлібну діжу сосновим віком з широким колотим ясеновим обручем.

Для збивання масла виготовляли маснички – невеличкі діжечки з деревини сосни, дуба чи ясена. Процес збивання відбувався з допомогою кілка, на кінці якого був закріплений кружечок з отворами – шиндик.

В господарстві поширеними були і бондарні цебри, у яких товкли картоплю свиням чи запарювали січку худобі. Вони мали об'єм в кілька відер і були зручними за рахунок двох протилежних вух з отворами, за які їх переносили.

Окремо слід зупинитися на технічних аспектах виготовлення бондарних виробів у досліджуваному селі. Найкращим для бондарної роботи місцеві майстри вважали «розовий» дуб, що ріс, здебільшого, на горбистій місцевості. Заготовляли його взимку, коли в дереві не було сокоруху.

Після того, як дерево зрізали і розчистили від гілок, його різали на частини (*кльоци*) необхідних розмірів. Перший кльоц, з відземка, довжиною до 50 см, відрізали для виготовлення цебриків, бо він зазвичай мав тріщину. Наступні кльоци, аж до 2 м, різали для діжки або цебра, бо «*трошки вихляє, чи ше який сучечок*»[2]. І тільки після 2 м від відземка відрізали кльоци для виготовлення бочок.

Наступним етапом було розколювання кльоців на заготовки для клепок. Спочатку за допомогою сокири та довбешки їх ділили на четверо, потім отримані четвертини кололи почергово навпіл, поки не отримували розмір, з якого по літах наколювали клепку необхідної товщини. Намагалися використовувати в роботі лише оболонь, що була м'якою і легше піддавалась обробці, тоді як стрижень був твердим, крихким і відповідно не надійним. Заготовляли клепку за зиму, укладаючи «колодязьком» одна на одну, щоб вона краще висохла. Влітку вже з цієї клепки починали робити вироби. Важливо було правильно висушити клепку, адже якщо її пересушити, обручі могли розірватися, коли у виріб наливали води.

Для виготовлення клепки заготовку закріплювали у бондарній лаві і стругали передню і задню частини прямим або ввігнутим стругом, залежно від необхідної форми клепки. Бокову частину клепки у досліджуваному селі бондарі спускали на спеціальному пристрої – лавочці. Вона мала вигляд прямокутної колодки з отвором посередині по всій довжині, в який закладали заготовку. Потрібний кут виставляли, використовуючи систему клинків, які можна було регулювати відповідно до розмірів майбутнього посуду. Стругали на такій лавочці з допомогою погонича – широкого рубанка. Спускали клепки і більш традиційним для більшості території України, інструментом – спустом, який закріплювали догори лезом і чистили бокову частину клепки.

Уже підготовлену клепку складали у обруч-становник і прижимали металевими затискачами у трьох місцях. Розмір становника залежав від об'єму майбутнього виробу. Після укладання всіх клепок на виріб натягали дерев'яні або металеві обручі. Давнішими були дерев'яні обручі, які заготовляли взимку з деревини ліщини товщиною 3-4 см, розколеної поздовж навпіл. Ліщину заносили в хату аби вона нагрілася, розколювали і сирою скручували у заготовку для обруча, зв'язуючи кінці мотузкою. Серед бондарів с. Чорниж навіть побутувала загадка «*Три рази відрізав, і ще замалий*» пов'язана з особливостями влаштування замка на дерев'яних обручах [1]. Металеві обручі виготовляли з полосового заліза, скріпленого на кінцях двома заклепками. Перед набиванням на виріб їх попередньо підготовлювали, шляхом биття заготовки на конус, щоб його площина повністю прилягала до клепки і відповідала профілю виробу

Для набивання обручів застосовували дерев'яний або металевий набоїч. Якщо перший або останній обручі не натягалися на виріб, користувалися спеціальним інструментом – налигачем «*така штаба із такого металу була грубого і тако там загнута, а тут вона тако вдовбана трошки була, отам зачіплюєш, а цим концем вона так упирає*»[2]. Після того як натягали обручі, виріб чистили зсередини, використовуючи шклібку, що своєю формою нагадувала напівкруглий струг, тоді як зовні це робили з допомогою прямого струга.

Останнім етапом виготовлення бондарних виробів був процес укладання дна. Канавку (*черту, четверть*) для дна вирізали з допомогою спеціального інструмента – зачиртача, з закріпленими з 3-4 металевими зубцями на кінці. Щоб визначити необхідний розмір дна, черту розмірювали циркулем на шість рівних частин. Заготовку для дна виготовляли з двох-трьох колених дощечок, що скріплювали між собою трьома гвіздками або дерев'яними кілками. На отриманій заготовці циркулем позначали розмір

дна і вирізали лучковою пилкою (*лучком*). Краї дна затісували сокирою або стругом, щоб підігнати їх до розмірів черти. Для кращої герметичності між дощечками у дні могли укладати рогіз.

Проте найважчим для бондаря було виготовлення бочки з пуком, адже для цього потрібно було стягнути клепку. Для такого виробу клепку робили тоншою посередині і вужчою по краях. Спочатку з однієї сторони набивали обруч, а іншу уже потрібно було стягнути, докладаючи чимало зусиль. «*Верьовка така, у двері, один двері одчавлює, а другий, вона так два рази намотана і верьовку тягне і стягує, отако обмотав, обмотав два рази, так її не потягне вверьовку, старалися на двері, на конец, і двері одкриваєш, а тут причепив за колка другого конця веровки, і воно сжимається і стягує, то було важко, то старалися робити оцю досочку на середині витесати чим найтонше, отаку го, тут скраю вона*» [2]. Після стягування виробу уже набивали потрібну кількість обручів і нарізали черту для дна.

Загалом, сучасні майстри у селі при виготовленні бондарних виробів уже майже відійшли від традиційних технологій. Струг уже замінений електрорубанком, а спуст – столярним станком, замість зачиртача користуються електрофрезером, а діжку стягують за допомогою механічної лебідки. Проте говорити, що традиційна технологія на сьогодні втрачена не можна, адже її передають молодому поколінню і бондарні «династії» продовжують існувати.

_____

1. Записано Б. Сауляком 2 серпня 2016 р. в с. Чорниж Маневицького р-ну Волинської обл. від Кушніра Сергія Михайловича, 1960 р. н.

2. Записано Б. Сауляком 2 серпня 2016 р. в с. Чорниж Маневицького р-ну Волинської обл. від Мохни Леоніда Миколайовича, 1958 р. н.

Валентина НАДОЛЬСЬКА ***(Луцьк)***

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАХІДНОМУ ПОЛІССІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Соціально-економічний розвиток Західного Полісся[1] в другій половині XIX – на початку XX ст. визначався утвердженням капіталістичних відносин, формуванням нової соціальної структури. Однак минуле регіону, його віддаленість від культурних та промислових центрів, панування тут дрібнотоварного виробництва, нерозвиненість транспортних зв'язків і певна ізольованість краю стали визначальними чинниками повільних порівняно із іншими регіонами України темпів розвитку модернізації.

Основу економіки Західного Полісся продовжувало складати сільське господарство. Проте значні зміни, які відбулися в суспільно-політичному житті Російської імперії в результаті скасування кріпосного права, дали поштовх для розвитку промислового виробництва. Порівняно з серединою XIX ст. у 1890-х роках кількість фабрик і заводів, працюючих на них робітників зросла у Волинській губернії практично вдвічі, більше ніж в 9 разів збільшилася загальна сума річного виробництва. Проте таке зростання відбувалося в першу чергу за рахунок розвитку промислових закладів південних і східних повітів Волині, яким за вказаними показниками істотно поступалося Західне Полісся. Так по виробництву промислової продукції Ковельський повіт посідав останнє місце в губернії. Однак повільні зрушення спостерігалися і в цьому регіоні. У структурі промисловості провідну роль продовжували відігравати ті види виробництва, які орієнтувалися на місцеву сировинну базу.

Значно розширили об'єми виготовленої продукції промислові заклади, які займалися обробкою сировини рослинного походження. Серед них кількістю робітників і обсягами виробництва виділялися цукрові заводи, винокурні, лісопильні підприємства. На новій капіталістичній основі інтенсивного розвитку набула деревообробна промисловість, підприємства якої були в Ковелі і практично в усіх середніх містечках. Це були лісопильні (тартаки), заводи з виробництва сірників, меблів, паркету. У зазначений час на Західному Поліссі з'являються акціонерні компанії, які створювалися власне з метою експлуатації лісових матеріалів. Одне з найбільших „Товариство з експлуатації лісових виробів на Поліссі" в особі

_____

[1] На території Західного Полісся відповідно до адміністративно-територіального поділу Російської імперії локалізувалася більшість площі Володимир-Волинського, Луцького, Рівненського і Ковельського повітів. При аналізі статистичних даних повітові центри не враховувалися, за винятком м. Ковеля.

свого представника прусського підданого Вільгельма Рау придбало в Рівненському повіті Степанський маєток, до якого входило близько 40 000 дес. лісу. Керуючись комерційними міркуваннями, товариство проводило в значних розмірах вирубку лісу не лише в маєтку, але й в сусідніх лісах, які купувалися під зруб. Спеціально для вивезення вирубаного і обробленого на лісопильному заводі лісу на станції Клєвань була прокладена Степанська залізнична гілка протяжністю 51 верста.

На початку 90-х років XIX ст. деревообробне підприємство „Товариство технічної розробки лісових виробів" було створено в Оржеві. До його складу на початку XX ст. увійшли лісопильний завод, фанерна й паркетна фабрики, які виробляли високоякісний паркет, різану та клеєну фанеру, дошки з дерев дубових та хвойних порід [7, арк.8–9]. У другій половині XIX ст. об'єми лісорозробок значно зросли, що супроводжувалося істотним зменшенням площ лісів. Лише в Луцькому повіті за п'ятнадцять років (1864–1880) лісові площі скоротилися в півтора рази, а Ковельському зменшилися майже вдвічі.

Здавна в регіоні було розвинуте виробництво смоли. Якщо у першій половині XIX ст. смолокурінням як промислом займалися лише у спеціальних ямах, то з 1870-х рр. розпочалося промислове виробництво смоли. Вдосконалені підприємства знаходилися у великих власників: графині Потоцької в Володимир-Волинському повіті, поміщика Довгайно в Ковельському, Клеванському маєтку Удільного відомства Рівненського повіту [1, 292].

Важливе місце в економіці губернії, як і всієї України, посідала винокурна (горілчана) промисловість. Значним був об'єм виробництва і 44 гуралень західних повітів краю.

Великими обсягами виробництва і кількістю робітників виділялися цукрові заводи. На території Західного Полісся на початку XX ст. лише одне підприємство такого типу випускали свою продукцію в Рівненському повіті. Воно було побудоване в Корці в 1898 р. графом Й.Потоцьким. На заводі працювало 248 робітників, які в рік виготовляли продукції на 664 945 рублів.

На базі хмелярства в регіоні створюється пивоварна промисловість. На початку XX ст. майже все виробництво пива в Україні знаходилося в руках чехів і німців. У містах вони задовольняли весь попит на пиво, споживання якого швидко зростало і серед українського сільського населення. Шість закладів такого типу випускало свою продукцію і на досліджуваній території губернії, в тому числі в Березно, Корці, Любомлі, Людвиполі, Степані, Тучині [8, арк.3].

Серед назв населених пунктів Західного Полісся досить часто зустрічалося слово „гута". У таких поселеннях, або поблизу них працювали невеликі скляні заводи. Оскільки виробництво скла потребувало багато палива, то засновувались вони саме у північних повітах Волині. Великим підприємством на той час був склозавод у Рокитному, що перебував у власності Бельгійської компанії, де працювало понад 270 робітників [3, 521]. Відповідно до договору з головним управлінням державної винної монополії підприємство мало постійні замовлення на виготовлення скляного посуду. Наприкінці 1911 р. став до ладу склозавод в Костополі, на якому працювало 100 робітників. Продукція скляних заводів задовольняла й місцеві потреби.

Вдосконалюються старі та будуються нові цегельні. Великий як для того часу завод був побудований у Маневичах, де працювало близько 50 робітників [2, 157].

З прокладенням залізничних шляхів сполучення в регіоні починають працювати залізничні підприємства. На станції Ківерці правління Південно-західної залізниці збудувало шпалопросувальний завод потужністю близько 200 тис. шпал на рік. На початку XX ст. залізничні підприємства Ковеля (майстерні, цех підйомного ремонту та ін.) давали роботу близько 4 тис. робітників, що складало майже 12% мешканців повітового центру.

Дрібними промисловими закладами Західного Полісся, на яких працювало від 5 до 50 робітників, виготовляючи продукції на декілька сот рублів, залишалися шкіряні, суконні, свічкові, воскобійні виробництва. На них не використовувалося нове обладнання, в них домінувала ручна праця, відсоток виробленої такими фабриками продукції був невисоким у порівнянні із загальною товарною масою, що випускалася підприємствами регіону. Такі заклади служили виключно для задоволення місцевих потреб населення.

Своєю кількістю та обсягами виробництва в досліджуваному регіоні виділялися борошномельні заклади. Найбільше на Західному Поліссі діяло вітряних і водяних млинів, незначним було число (29) таких, що приводилися в рух кінською силою. Високою продуктивністю характеризувалися парові млини. Один з них був збудований у 1874 р. у селі Переспа Луцького повіту й належав товариству прусських підданих „Тон і Фреймарк." Млин мав 6 постав, 3 з яких виготовляли крупу. За добу тут намелювали 60 чвертей продукції [1, 303].

Таблиця. Заклади промислового виробництва, 1904 р. [4]

Фабрики, заводи, млини	Луцький Повіт			Рівненський Повіт			Володимир-Волинський Повіт			Ковельський Повіт		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Шкіряні	8	9	925	11	41	316000	5	5	1390	9	37	10350
Суконні	19	85	37200	7	21	8886	-	-	-	-	-	-
Свічкові	-	-	-	2	4	230	-	-	-	-	-	-
Воскобійні	-	-	-	2	2	230	-	-	-	-	-	-
Млини парові	8	52	93700	6	26	18577	2	10	15150	2	24	15300
Млини водяні	18	27	40690	14	71	119070	18	61	85185	4	6	1610
Цукрові	-	-	-	1	248	664945	-	-	-	-	-	-
Масло бійні	13	20	1337	14	27	3275	29	44	2940	24	33	2585
Винокурні	14	231	193297	13	613	26006740	9	72	178930	8	59	102466
Пивоварні	2	8	35000	2	24	56700	1	10	16500	1	3	7600
Смолярні	14	27	11480	22	51	26255	14	51	22100	5	10	5300
Лісопильні	6	61	43825	8	272	520646	1	8	2000	2	20	9500
Цегельні	6	135	54627	27	219	70048	9	37	4814	1	6	3000

Як видно із загального співвідношення кількості капіталістичних підприємств і працюючих на них робітників, більшість підприємств мало чим відрізнялася від майстерень. Але існували вже й відносно великі заклади. Наприклад, на двох заводах з виробництва попелу в Рівненському повіті налічувалося 722 робітників. Проте середній показник зайнятості на кожному із підприємств, які складали більшість, не перевищував 10–15 осіб. [5, 38–55].

Загалом за розвитком промисловості західнополіський регіон істотно поступався решті повітів Волинської губернії. Сума оборотів промислових закладів Рівненського повіту складала лише 8,1% загальної суми виробництва краю, відповідно Луцького – 2%, Володимир-Волинського – 1,7%, Ковельського 0,6%. Хоча промисловість у пореформений період і зробила крок у своєму розвитку, проте залишаючись дрібною, не могла задовольнити потреб населення у промислових товарах, тому й не мала значного впливу на скорочення натурального господарства на селі.

Паралельно із збільшенням кількості закладів промислового виробництва розвивалася й система обслуговування виробника, про що свідчила поява прокатних станцій сільськогосподарських машин, розгортання діяльності кооперативних об'єднань. На Поліссі, як і в цілому в губернії, найбільшого поширення набули споживчі, кредитні та ощадно-позичкові товариства. Розвитку кооперації сприяло Волинське губернське земство, яке створювало каси дрібного кредиту, заохочувало до кредитування кооперативів відділення Державного банку тощо. Найбільш активно кооперативний рух розгорнувся у Володимир-Волинському повіті, де напередодні війни діяло 27 кредитних товариств і 2 ощадно-позичкові каси. У Рівненському (відповідно 9 і 4), Луцькому (9 і 4), Ковельському (2 і 3) повітах таких об'єднань було утворено значно менше [6, 26].

Розвиток промисловості, рух населення, збільшення міст були тісно пов'язані із будівництвом шляхів сполучення. У середині 1880-х рр. територію Західного Полісся перетнули лінії Вільно-Рівненської і Поліської залізниць, що сприяло розвитку економічних зв'язків з більш віддаленими регіонами, поступовому втягуванню промисловості Західного Полісся в загальноросійський ринок, розширенню міжнародних торговельних та інших економічних відносин. Побудова мережі залізниць здешевила транспортування товарів, зробила можливим перевезення на великі відстані значної кількості вантажів промисловості й сільського господарства. Центрами економічного життя стали міста, які розташовувались на перетині транспортних магістралей, нові містечка, залізничні станції та ремісничо-промислові центри. На Брестській дільниці Південно-західної залізниці це були Клевань, Ківерці, Переспа, Голоби, Мизово, Кримно, Заболоття. На Рівненському відділі Поліської залізниці відповідно Висоцьк, Домбровиця, Сарни, Костопіль. У цей час значним залізничним вузлом північних повітів губернії стає місто Ковель, де пересікалися між собою Києво-Брестська ділянка Південно-західної залізниці й Привісленська залізниця. На початку XX ст. від

Ковеля залізничні колії відходили п'ятьма променями – на Брест, Київ, Володимир-Волинмький, Холм і Здолбунів. Найдовші залізничні шляхи пролягали через територію Рівненського (220 верст) і Ковельського (117 верст) повітів. У цьому їм значно поступалися Луцький (46) і Володимир-Волинський (42) повіти [1, 26].

Промисловий переворот зумовив поширення процесу урбанізації. У Західному Поліссі зростають міста і містечка, в яких засновуються нові підприємства, населення зростає за рахунок вивільнених від особистої залежності селян, робітництва, що формується в окремий соціальний стан. Так якщо в 1886 р. в містечку Любешові налічувалося 137 дворів і 828 мешканців, то через десять років, під час першого російського перепису кількість дворів тут збільшилася майже вдвічі і складала 233, мешканців більш ніж в три рази і досягла 2739 осіб. Лише за 15 років (1897–1912) населення повітового міста Ковеля зросло до 29 581 особи (на 61 %), посівши за своєю кількістю третє місце в губернії. Змінюється сам вигляд повітових (м. Ковель) і волосних центрів (всього в досліджуваному регіоні їх налічувалося 51), у яких зводяться кам'яні споруди місцевих управлінь, поштово-телеграфних відділень, училищ і лікарень.

Таким чином, політико-економічні перетворення другої половини XIX – початку XX ст. порушили традиційний уклад населення Західного Полісся, хоча і в значно менших масштабах порівняно з іншими регіонами України. Збільшення кількості капіталістичних підприємств, розвиток торгівлі руйнували традиційну специфіку народного життя. Істотних змін зазнали міста і містечка краю. Однак, не зважаючи на активізацію процесів втягування населення Західного Полісся в єдиний соціально-економічний простір імперії, в регіоні, більшість мешканців якого складало бідне селянство, ще довгий час зберігалися давні традиції.

1. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Составил А. Забелин. – Ч. 1. – К., 1887. – 425 с.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область : [у 26 т.]. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української РСР» : у 26 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Т. Волинська область / [обл. редкол. : Клімаш І. С. (голова) та ін.]. – 746 с.

3. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область : [у 26 т.]. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української РСР» : у 26 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Т. Ровенська область / [обл. редкол. : Мяловицький А. В. (голова) та ін.]. – 655 с.

4. Обзор Волынской губернии за 1904 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1905. – 73 с.

5. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир : Типография губернского правления, 1895. – 474 с.

6. Сплотчина. – 1913. – № 7.

7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ), ф.575, оп.1, спр.1.

8. ЦДІАУ, ф.707, оп.225, спр.127.

Людмила ВОЙЧИК ***(Камінь-Каширський)***

КАМІНЬ-КАШИРСЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ УЧИЛИЩЕ. З ІСТОРІЇ

Українська школа – найважливіший елемент держави у формуванні інтелектуального потенціалу нації – має свої давні витоки і традиції. Адже вона є невід'ємним атрибутом формування модерної української нації й за належним їй правом стоїть поряд із святими для кожного українця поняттями незалежності і державності.

Для підготовки спеціалістів освітньої галузі як для Каменя-Каширського, так і для інших поліських районів у 1945 році розпочало роботу педагогічне училище.

Це був перший спеціальний середній навчальний заклад у краї. Уже в травні того ж року розпочалося його комплектування кадрами. Першим директором був П.Г.Комар, згодом – Базилевич, П.І.Титаренко, М.А.Киба. Вже 27 серпня 1945 року після вступних іспитів зарахували на перший курс 28 осіб, через деякий час поповнили учнями як перший, так і другий та третій курси. Поступово збільшувався випуск молодих вчителів. У 1947 році у школи було направлено 34 випускники.

У 1948 році на першому курсі вже навчалося у трьох групах понад 90 чоловік, а всього на денному відділенні педучилища було майже 250 студентів. Не менше навчалося і на заочному відділенні.[3,207]

У перший рік його роботи відкрили заочне відділення і в кінці 1945 року до його складу зарахували 45 студентів, які навчалися до цього у Луцькому і Володимир-Волинському педагогічних училищах.

По всій Україні випускники шукали свого подальшого шляху, тому конкурс був надто високий. У 1951 році на 90 місць подали заяви 750 абітурієнтів.

Навчання в педагогічному училищі було платним. Проте неодноразово приймалися рішення про звільнення від плати за навчання тих, хто прийшов з армії, і тих, хто мав скрутні матеріальні умови. Частині студентів призначалися стипендії.

В роки фашистської окупації про навчання нічого було і мріяти. Лише в післявоєнний період були створені всі умови для навчання. Багато дітей селян навчалися стаціонарно в педучилищі, а також на заочному відділенні. В основному всі студенти-заочники – це вчорашні селяни, які при радянській владі «пройшли» короткотермінові курси, стали вчителями і самі здобували освіту та навчали дітей.

Педучилище стало в післявоєнні роки кузнею педагогічних кадрів. В семирічних школах не лише вчителі, а й директори та їх заступники не мали навіть середньої спеціальної освіти.

Виникали проблеми з програмою навчання. Багато учнів не мали відповідної освітньої бази. Вчителі зазначали, що серед слухачів мало тих, хто закінчив радянську неповну школу. Більшість мали польську семирічку, де не вчили алгебри, хіміх, фізики, геометрії, історії, погано знали українську літературну мову, не були обізнані з творчістю українських письменників. Правда, керівництво училища бідкалося, що учні зовсім не володіли російською мовою, якою викладали прислані педагогічні кадри.

Ось що згадує колишній випускник педучилища Ференчук Микола Улянович: «Мені стало відомо, що 1 вересня 1945 року в Камені-Каширському відкрили педагогічне училище для підготовки вчителів початкових класів. На Поліссі був дефіцит молоді з семирічною освітою, а тому база для набору вступників була вузькою. Я мав свідоцтво про закінчення польської семирічки в Хотешово з відмінними оцінками, але української письмової мови не знав, крім, звичайно, алфавіту.

В гуртожитку педучилища знайомі хлопці допомогли написати заяву. Переписував тричі…

Із заявою і польським свідоцтвом зайшов до кабінету директора педучилища, в якому був присутнім і завуч Макар Миколайович Кіпа. Подав ці документи директору Базилевичу. Вони переглянулися і завуч каже, що можуть зарахувати «вільним слухачем» з тримісячним випробувальним терміном. Протягом трьох місяців мав готувати граматику української мови, а тоді буду писати вступний диктант, який вирішить мою долю. Настирливо зубрив граматику, бо ж інші предмети знав дуже добре з польської освіти.»

Переважна більшість студентів (вчителі іменували – слухачами) були з Камінь-Каширського району і самого міста. Багато було з Старовижівського, Локачинського, Рожищенського районів, ціла колонія хлопців і дівчат представляла м. Ковель.

Вчились хлопці з Вінницької області, Київської, Рівненської областей.

Співбесідник також згадував, що в деяких вчителів студенти „зривали" уроки (стріляли просом через очеретинку на дошку).

Різняться в дослідженнях питання про мову викладання в училищі. З досліджень В. Денисюка стало відомо, що викладачі спілкувалися російською мовою, але більшість випускників стверджують, що викладання предметів, крім російської мови та літератури, велося українською мовою. Найкращі спогади про вчителів української мови та літератури – сімейну пару Кмецинських.

Як згадував В.Р.Воробей, колишній перший секретар райкому ЦК компартії**:** «Переважна більшість педагогів дійсно сіяла добре, вічне, розумне. Викладачі на заняттях, за винятком уроків російської мови і літератури, спілкувалися тільки українською мовою. Мені доводилося читати, що прислані кадри викладали російською мовою. Один краєзнавець Камінь-Каширщини дописався до того, що, в його розумінні, фактично полонізація змінювалася на русифікацію. Я ж вчився в цьому закладі у 1948 – 1952 роках і стверджую, що ні в цей період, ні в наступних роках там будь-якої русифікації не було, та й не могло бути. Викладачі говорили чистою українською мовою." [1,45]

Зі спогадівІвана Петровича Бащука, студентські роки котрого припали на 1945 – 1947рр.: «Вікна приміщення училища були без скла і в классах було дуже холодно. Студентами були чоловіки та жінки різного віку. В групі були навіть такі, які годилися мені в батьки. Викладачі – здебільшого приїжджі люди, жили дуже бідно, квартирували неподалік училища. Студенти отримували стипендію та «американські» пайки: плитка шоколаду, сигарети, 100гр. спирту, маленька пачка сірників. Крім того, отримували картки на хліб. Наприклад, викладачі мали картку на 350 гр. хліба, а студенти – на 500гр."

У 1946 році студенти самостійно перекрили дах приміщення червоною черепицею, знятою з Любешівського костелу та прикостельських споруд.

Матеріально жилось нелегко в той не простий повоєнний час. Студенти були напівголодними. У хлібному магазині, який знаходився неподалік від педучилища, продавали в одні руки 1 кг хліба – четверту частину великої житньої хлібини, які випікала міська пекарня. На перервах студенти купували у буфеті

1. І курс педагогічного училища 1948 р.

2. 1 травня 1955 р.

училища вафлі, які були недорогі. Випускники з великою теплотою і вдячністю згадують завідуючу кухнею тьотю Шуру, яка їх підгодовувала в часи найбільшої скрути, коли закінчувалася стипендія (до реформи – 120 карбованців).

Училище у 1946 році мало гуртожиток на 30 ліжок. Решта учнів жила на приватних квартирах. Учителі й учні працювали на 20 га підсобного господарства.

Оскільки кількість ліжкомісць у студентському гуртожитку була вкрай обмеженою, то педучилище оплачувало квартири, найняті студентами. На канікулах булла можливість підзаробити. Працювали і в колгоспах, і в місті.

Викладачами училища в основному працювали приїжджі кадри. Так, у 1947 році тут налічувалося 18 педагогів.З яких лише троє були місцевими, та й то вони викладали малювання, співи і працю. Влада вимагала прискореної підготовки місцевих кадрів. Тому з другого року навчання випускали вчителів для початкових класів, які фактично завершували повне навчання самостійно під час роботи в школі.

Колишній студент училища М.А.Харченко розповідав про навчання та викладачів з особливою повагою: «В 1951 році на посаду директора училища призначено М.А.Киву, депутата Верховної Ради УРСР. Так як більшість свого часу він проводив у Києві, то всю організаційну навчально-виховну роботу серед студентів і вчителів здійснював завуч Павло Федорович Суботенко. Людина високоінтелектуальна, строгий, вимогливий, але справедливий вчитель. Викладав історію ВКП(б). На його уроках можна було почути муху, так ми його боялися.

Навчання велося за шкільною системою. Уроки тривали по 45 хвилин. З перервами по 10 хвилин (друга перерва – 20 хвилин).

Дисципліни вивчалися ті ж, що й в середній школі: українська і російська мова й література, всесвітня історія ті історія СРСР (з вкрапленням історії України), теорія арифметики, де потрібно було теоретично довести математичні закони, алгебра, геометрія, хімія та біологія.

Було введено у вивчення й такі дисципліни, які не вивчались у середній школі: педагогіка з історією педагогіки, психологія, логіка, музика і співи, каліграфія і малювання. Відсутнє було вивчення іноземної мови.

Чи так склалося, чи доля нам послала прекрасний педагогічний колектив. Ми відчували, що знання нам дають глибокі та ґрунтовні. Зачаровано сприймали розповіді вчителів української мови та літератури подружжя Кмецинських: Василя Михайловича та Віри Григорівни. Молоді, красиві випускники університету, вони мали глибокі знання свого фаху, вміли подати матеріал і цікаво, і переконливо.

Російську мову і літературу читали Олена Дмитрівна Романенко і Лариса Олексіївна Биковська. Якщо перша мала більш ліричний нахил в своїх розповідях, то Лариса Олексіївна по-жіночому відверта, вимоглива і розумна порадниця, адже були відірвані від сім'ї і від розумного маминого слова.

Спокійна. Розсудлива, з глибокими знаннями світової історії була Поліна Дмитрівна Любомирська.

Наслідуючи любиму вчительку, багато з нас продовжили навчання на історичних факультетах ВНЗ.

Мав глибокі знання та відмінну ерудицію вчитель математики Григорій Петрович Шаповал. Високий, статний, дуже вимогливий і справедливий. Його завдань не виконати було просто неможливо.

Для проходження педагогічної практики, при педучилищі було створено базову школу. В ній було 4 класи по 20 учнів в кожному.

Починаючи з третього курсу, кожен студент протягом семестру проводив кілька уроків у різних класах і з різних дисциплін. До такого уроку студент готувався протягом 1 чи 2 тижнів. Студіював посібники, різну літературу.

Керівником педпрактики і вчителем педагогіки працював незабутній Дмитро Артемович Щебітченко, вчитель, який працював на Полтавщині та був знайомий з великим педагогом і письменником А.С.Макаренком.

Вчитель молодших класів повинен не тільки теоретично навчати дітей, а й вміти змайструвати найпростіші вироби з дерева чи металу або полагодити меблі. Для цього було введено заняття в спортивно-слюсарній майстерні. Керував навчанням столярної справи інвалід війни, веселий і життєрадісний чоловік з цікавим прізвищем Батура.

Для знайомства майбутніх вчителів з сільським господарством педучилищу було відведено 2 гектари землі – на якій сьогодні стоїть НВК №2.

Дуже любили ми вчителя малювання і каліграфії Олександра Федосійовича Сухіна. Чудовий художник, розумний, дотепний, веселий, він дав нам ази художнього сприйняття природи.

Доля подарувала нам вчителів музики і співу. В 1951 році в училище приїхала молода, красива дівчина, яка чарувала нас не стільки своєю красою, як ангельським голосом. Вона дала ази нотної

3. Вчителі Камінь-Каширського педучилища 10.06.1956 р.

4. І курс педучилища (20.05 55р.).

грамоти і вміння гри на домрі. Це Марія Яківна Бойко, яка, ще навчаючись у Львівській консерваторії, створила разом з двома сестрами вокальне тріо, знане в Україні та і в усьому Радянському Союзі, як тріо сестер Бойко.

В 1953 році в педучилищі почав працювати викладач музики і співу Феодосій Сидорович Майданський. Людина високого світського виховання, інтелігент в найкращому розумінні цього слова, він на кожному уроці вчив нас правил поведінки в суспільстві. Тоді ж, у 1953 році, педучилище закупило інструменти для духового оркестру і Феодосій Сидорович став нашим першим вчителем і диригентом, аранжувальником і творцем музичних творів.

Бібліотека на художню літературу була бідненька, хоча навчальними посібниками студентів забезпечувала повністю.»

Важливу роль відігравали студентські громадські організації у вирішенні будь-яких питань навчального закладу, навіть господарських. Зокрема, в 1948 – 1950 роках склалися труднощі з підготовкою до роботи в зимових умовах. Студенти організованими групами виїжджали на заготівлю дров. Очолювали ці групи комсомольські та профспілкові активісти.

Кожного ранку проводилася зарядка, яка супроводжувалася під духовий оркестр, яким керував студент Микола Артемович Харченко (проживав у селі Раків-Ліс, працював вчителем та був директором школи, головою сільської ради).

Кожного року студентів посилали на допомогу колгоспам (на збір врожаю).

Силами студентів упорядковувалися приміщення училища. Вся територія навколо училища була засаджена деревами та квітами, які доглядали студенти.

Посадили також сквер. Допомагали викладачам біології впорядковувати квітник, дослідні ділянки та інше.

У навчально-виховному процесі вагоме місце займала громадянська робота, а це для майбутніх вчителів, особливо сільських шкіл, мало неабияке значення. Вечори в училищі були заповнені роботою різноманітних гуртків (фізико-математичних, гуманітарних дисциплін), художньою самодіяльністю, працювали спортивні секції (секція боксу, волейбольна), фотолабораторія.

Щосуботнім вечорам відпочинку передували або кінофільми, або лекції на пізнавальні, політичні чи наукові теми, підготовлені, в основному, самими студентами.

Мабуть, не було жодного студента, який би не брав участі в роботі хоча б одного-двох гуртків або секцій. Досить активно працювали студентські комсомольська і профспілкова організації.

В училищі організували драматичний гурток, який ставив у місцевому будинку культури вистави за п2 єсами український авторів.

В училищі працювали дві агітбригади. Ось що згадує В.Р.Воробей: «Одну очолював мій товариш Михайло Блонштейн, другу – я. Нам допомагали викладачі співів, інтелігентні і високопрофесійні люди. Зрозуміло, що моє диригування хоровою групою було, м'яко кажучи, небездоганним. Проте Клавдія Іванівна Бердникова – викладач музики і співів (нібито дворянського походження) мене тактовно вчила, казала, що в групі належна дисципліна і нами вона задоволена. Сама вона вже була в поважному віці, але працювала з великим ентузіазмом… В нашому репертуарі були радянські, українські народні пісні. Моїми сольними піснями були: «Якби мені не тиночки та не перетинки», «Сонце низенько, вечір близенько» та ін.. .» [1,48]

Агітбригади виступали з концертами в райцентрі, селах району.

Згадували наші співрозмовники і неприємні хвилини свого студентства, коли в клас заходили незнайомі чоловіки, називали прізвища учнів, виходили з ними, а потім студентів більше ніхто не бачив.

Рік 1947 розпочався з несподіваного інциденту. В новорічну ніч якийсь смільчак на даху будинку педучилища до димаря прикріпив український синьо-жовтий прапор. Керівництво району і особливо «кадебісти» опинилися в «політичному шоці». Пішли пошуки «злочинця». Багато слухачів педучилища стали агентами органів держслужби.

З спогадів Ференчука М.У.: «В педучилищі випускалася стінна газета «Голос слухача». Редактором був Козел Платон Андрійович, а я був секретарем. Якось ми опрацьовували матеріали для газети в одній з аудиторій. До нас зайшли кілька дівчат, які були родом з Київщини.

В ході розмови одна з них запитала, що ми довгими зимовими вечорами робимо в гуртожитку. Козел за природою був веселим витівником-гумористом. Він тут почав фантазувати. Каже, що рівно опівночі ліжка розсовуємо так, щоб голови були в центрі кімнати, а це зручно для проведення нарад. Платон сказав, що в училищі діє таємна організація «Чорна рада». Хтось з дівчат доповів про цю розмову в КДБ.

5. II «Б»курс Камінь-Каширського педагогічного училища (після здачі екзамену з геометрії) 17.06.56 р.

Десь в половині січня 1947 року сталося несподіване, якось відкрив двері аудиторії директор педучилища Титаренко й запропонував взяти мені всі свої речі й вийти за ним в коридор. В коридорі мене чекали два офіцери КДБ. На їх вимогу я завів їх у свою квартиру, яку орендував, де провели детальний обшук і завезли мене в КПЗ (камера попереднього заключення). Тут мене чекали підкинуті арештанти. Вони знущались наді мною, «вибиваючи» від мене зізнання в операції з прапором. Після десяти днів попередніх допитів мене завезли в Луцьк і помістили «беріївський» слідчий ізолятор. Далі пішли нічні виснажливі допити, які проводив капітан КДБ Кузнєцов. Із змісту допитів здогадувався, що десь тут знаходяться і Платон Козел, і Федір Кузьмич. Оскільки факту «злочину» не доведено, то через два місяці мене і друзів звільнили і взяли підписку про те, що тримати «язик за зубами». Директор Титаренко погодився нас поновити на продовження навчання.»

Невдовзі виявили студентів, які зробили цей вчинок. Кожен з них отримав свої 10 років поневірянь по таборах, а це Козік, Соловей та Макарчук.

В училищі булла дуже строга дисципліна. Одного разу студентів відправили грузити дрова на вузькоколійку в перший день Пасхи. Дуже втомилися, були голодні, і тому пішли з цієї роботи без дозволу. Про цей інцидент пам'ятали при розподілу на роботу. Випускник училища І.П.Бащук був направлений працювати в далеке і дуже маленьке село у Любешівському районі, але згодом за те, що грав на баяні, був переведений у с. Велику Глушу.

Як згадував В.Р.Воробей, колишній студент, у своїй книзі «Моя позиція незмінна»**:** «Навчання в педучилищі дало мені не тільки певну суму знань, але й стало доброю школою життя. Чимало з нас були так званими «переростками». Штурмували науку і такі, що пройшли фронтовими дорогами чи партизанськими стежками.» [1,49]

Випускники стаціонарного відділення отримували призначення вчителями старших класів, директорами, заступниками директорів шкіл. І це сприймалося як звичне явище.

На час 8-го випуску (1955 р.) училище свою функцію виконало. Наш район, як і область, були забезпечені шкільними кадрами. Весь випуск був направлений на роботу в шкільні клуби. Правда, вже в

перші місяці навчального 1955-1956року випускники самостійно знайшли місце роботи по школах.

Більшість випускників заочно вчилася у вузах і успішно їх закінчувала. Кращі поповнювали ряди партійних, комсомольських, профспілкових працівників.

Велика кількість випускників знайшла себе в управлінській сфері і райво, райвиконкомі, райкомі партії, навіть в органах КДБ.

Колишній випускник І.А.Вознюк працював директором школи, згодом головою колгоспу, головою Камінь-Каширської міськради. М.Д.Мілінчук тривалий час працював на відповідальних посадах у Волинському обкомі партії та облвиконкомі. В.Р.Воробей очолював Камінь-Каширський райком партії, а потім був другим секретарем комуністичної партії Волині. Б.І. Панчук тривалий час був завідуючий райво, а потім заступник голови райвиконкому. Список можна продовжувати. Більшість чесно і сумлінно виконували свою педагогічну діяльність на посадах вчителів, завучів, директорів шкіл, завідуючий райво.

Серед випускників восьмого (1955 р.) випуску були і майбутні творчі працівники. Зокрема, уродженка с.Кримне, високоерудований вчитель-методист, збирач народної творчості і звичаїв Олександра Павлівна Кондратович. Кирило Никонович Чмух з Воєгоща – науковий працівник науково-дослідного інституту садівництва.

Як зазначали наші співбесідники, училище мало суттєві проблеми з матеріальною базою, викладацькими кадрами. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 30 червня 1956 р. Камінь-Каширське училище ліквідували, а викладачів і слухачів перевели в Луцьке педагогічне. У липні вказаного року директор училища М.А. Ківа передав директору Камінь-Каширської середньої школи П.І. Шевченку навчальний корпус, п’ять інших приміщень, автомашину, коня, воза, сани і велосипед – зазначено у відповідному акті.[3,209]

В приміщенні педагогічного училища довгий час була середня школа, потім Будинок піонерів. У даний час приміщення знову збирає малечу до свого порогу в діяльності Будинку дитячої та юнацької творчості.

Благодатна земля, на якій колишні вихованці займалися науковою діяльність, посадили сквер, доглядали за квітами, зростила ще один храм науки – школу-гімназію, в якому пам’ятають колишніх студентів та викладачів та спогади про них зберігають у створеному Музеї історії освіти Камінь-Каширського району.

1.ВоробейВ. Р. Моя позиція незмінна /В. Р.Воробей.– Луцьк : Надстир’я, 2009 р. – 376 с.

2.Денисюк В. Камінь-Каширський : 800 років /В. Денисюк.– Луцьк : Надстир’я, 1996р. 27 с.

3. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини /В.Денисюк.– Луцьк : Надстир’я, 2001р. – 521 с.

4.Денисюк В.Т. Освіта районів Волинського Полісся у тридцятих – першій половині сорокових років / В.Т. Денисюк // Педагогічний пошук. – 2001. – № 1. – С.92.

5. Історія Української РСР : У 8 т., 10 книжках. – К. : Наукова думка, 1979. – Т.8. – 427 с.

6. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половинні ХХ ст. (1945 - 2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К : Либідь, 2003. – 250 с.

7.Огнев’юк В. О. 1020-річна історія шкільної освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи / В. О. Огнев’юк // Освіта України. – 2009. – № 29-30. – С. 3– 4

8. Пась Н. О. Камінь-Каширське Полісся. З історії краю. Історико-краєзнавче видання / О. Н. Пась. – Луцьк: Медіа, 2012. – 62 с.

9. Сусик В. Камінь-Каширське педагогічне училище / В. Сусик // Газета “Полісся”. – 2011. – № 21. – С. 2

Петро ОЛЕШКО ***(Луцьк)***

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ З РОЗВИТКУ ВОЛИНЕЗНАВСТВА

З метою підвищення ефективності роботи з педагогічними кадрами щодо їх готовності до національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, розвитку волинезнавства як галузі наукових знань та забезпечення науково-методичного супроводу викладання волинезнавства у навчальних закладах області, розгортання краєзнавчого руху як невід’ємної складової сучасного громадянського

суспільства з листопада 2014 року в структурі ВІППО почала працювати, відповідно рішенням вченої ради інституту, науково-дослідна лабораторія волинезнавства. До її діяльності на добровільних засадах залучено дослідників, науковців, краєзнавців, педагогів різних фахів.

Завданнями науково-дослідної лабораторії волинезнавства визначено:

– Наукова розробка галузевих напрямів: історичного, природничого, географічного, етнографічного, культурно-мистецького, освітянського, пам'яткознавчого, музейницького, бібліотечного, туристського, екологічного волинезнавства.

– Узагальнення теоретичного і практичного досвіду розвитку волинезнавства, удосконалення його науково-методологічних засад, поглиблення досліджень джерельної бази.

– Поширення волинезнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази волинезнавства у системі освіти регіону.

– Науково-методичний супровід викладання волинезнавства у навчальних закладах області.

– Популяризація краєзнавчих досліджень, проведення історико-краєзнавчих наукових заходів.

– Сприяння розвитку та популяризація діяльності громадських музеїв, музейних кімнат у навчальних закладах області.

– Залучення широких кіл педагогічної громадськості та учнівської молоді до збереження історико-культурної спадщини Волині;

– Поліпшення ефективності роботи з педагогічними кадрами щодо їх готовності до національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді.

Відповідно до мети і завдань науково-дослідна лабораторії волинезнавства забезпечує такі пріоритетні напрямами діяльності:

– поширення краєзнавчої освіти;

– визначення пріоритетних напрямів пошукової і дослідницької роботи відповідно до державних програм;

– проведення пошукової та науково-дослідницької роботи;

– організація і проведення наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, "круглих столів" тощо;

– зосередження і зберігання фондів архіву та бібліотеки лабораторії за рахунок різних надходжень та дарувань;

– здійснення науково-інформаційної діяльності у ЗМІ тощо.

Становленню лабораторії як науково-дослідницького підрозділу інституту значною мірою сприяли Г. В. Бондаренко, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник освіти України та А. М. Силюк, директор Волинського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України. Спільно з краєзнавчим музеєм та спілкою краєзнавців нами визначено перспективні напрями діяльності лабораторії волинезнавства, проведено низку краєзнавчих заходів. Серед них краєзнавчі читання «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині» (2017 р.), Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 150-річчю від дня народження відомого українського письменника, педагога, державного і громадського діяча Модеста Левицького (1866–1932) «Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти» (2016 р.) тощо.

Кілька років поспіль до участі у наукових заходах стали залучатись школярі області. На науковій конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині» працювала секція «Учнівські дослідження»[19]. На пленарному засіданні краєзнавчих читань у Ківерцях свої наукові розвідки презентували Дунець А., учень 9-го класу НВК «Ківерцівська ЗОШ І ступеня – Ківерцівська районна гімназія», Януль О.,учениця 11 класу ЗОШ І – ІІІ ступенів смт Цумань та інші.

За роки, що минули, лабораторією розгорнуто науковий пошук з проблем історії освіти регіону, становлення та розвитку Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, ролі заслужених вчителів України у формуванні освітнього простору Волині, історіографії історії освіти окремих адміністративних одиниць області тощо. Так, у статтях Н. М. Кот аналізуються особливості формування структури інституту, навчального процесу на курсах підвищення кваліфікації, керівництва інститутом його першого повоєнного директора І. Я. Хорунжого [11, 12]. Нею до наукового обігу введено значний архівний матеріал. До 75-річчя інститут вийшов з друку науково-методичний вісник «Педагогічний пошук» (№1 за 2015 р.), статті якого розкрили основні напрями діяльності інституту в різні періоди його функціонування [18, 26, 27]. В тому числі окрема стаття була присвячена аналізу внеску ВІППО у розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти у Волинській області у 1997–2006 рр. [3, с.54-56].

Власне, у «Педагогічному пошуку» рубрика «Краєзнавство» була започаткована ще у №1 за 1999

рік. У цьому номері було надруковано два знакових матеріали: статтю з історичної топоніміки та, присвячену вчительській праці і суспільній діяльності відомого українського письменника, педагога, громадського діяча Модеста Левицького, що визначило розмаїття тематики матеріалів, що друкувались у рубриці [5, 16]. Краєзнавчі матеріали, хроніка і бібліографія стали постійними у кожному номері видання. У №4 за 2016 рік вісник поповнився рубрикою «Волинезнавство». Її відкрив короткий огляд волинезнавчих педагогічних історико-краєзнавчих читань «Леся Українка та родина Косачів в історії освіти Волині», місцем проведення яких стали Колодяжне та Нечимне, та виступи учасників читань [1, 2, 8, 22]. Однак, не лише у цих рубриках друкується волинезнавчий матеріал. Традиційно він публікується також у рубриках «Творчі сходинки педагогів Волині», «На допомогу вчителю», «Наукові публікації». Показовими у цьому контексті є №1 і №2 «Педагогічного пошуку» за 2017 рік. Так. у рубриці «Наукові публікації» надруковані статті професора Дем'янюка О. Й. «Волинська губернія в Українській революції: доба Української Центральної Ради» та Недужка Ю. В. «Діяльність української діаспори щодо становлення незалежної демократичної України» [7, 20], у рубриці «Методичні публікації» – це матеріали на допомогу вчителю «Українці в світовій економіці та економічній науці», «Шкільний музей як форма додаткової освіти»; конспекти уроків «Стежками рідної Волині», «Віра проявляється вчинками» тощо [6, 17, 28, 29].

Розвиток освітнього простору краю у контексті розкриття життєвого та творчого шляху відомих волинських педагогів аналізується у низці досліджень Г. Романчук та Н. Кот. Це – наукові статті у матеріалах всеукраїнських наукових історико-краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся», «Календарі знаменних і пам'ятних дат Волині», Інтернет-газеті ВІППО «Педагогічні роздуми» [9, 23, 24, 25]. Зі сторінок досліджень постають педагоги мудрі, багатогранні, творчі, талановиті, високопрофесійні, залюблені у свою професію та рідну країну, педагоги, котрі живуть і творять в ім'я виховання нових поколінь громадян України. Кожна описана вчительська доля по-своєму розкриває особливості становлення та розвитку освіти на теренах Волині, вносить в історію освіти особистісний компонент, дозволяє оцінити велич щоденного подвигу тисяч вчителів, які віддавали і віддають свої серця дітям.

У циклі робіт Н. Кот, присвяченому лауреатам обласної премії імені Лесі Українки, розкриваються методичні напрацювання педагогів у роботі з обдарованими дітьми, успіхи їх участі в експериментальній, науково-пошуковій діяльності, внесок у розвиток освітнього простору Волині [10, 13. 14, 15].

Авторським колективом лабораторії волинезнавства розроблено нову програму факультативного курсу «Волинезнавство» для 6–9 класів, навчальний посібник та хрестоматію з курсу, видані на електронних носіях [4, 21].

Щорічно інститутом проводяться наукові, навчальні та методичні заходи з метою збагачення волинезнавчих знань педагогів та оволодіння вчителями сучасними формами та методами національно-патріотичного виховання учнів у контексті історії культури та природи рідного краю. Значний інтерес педагогів, краєзнавців викликали волинезнавчі краєзнавчо-педагогічні читання «Леся Українка та родина Косачів в історії освіти Волині», які пройшли в Колодяжному та Нечимному весною 2016 року. Понад 50 матеріалів надійшло до оргкомітету читань, які надруковані у 16 числі «Літопису Волині», Інтернет-газеті ВІППО «Педагогічні роздуми» (серепень 2016 р.) та науково-методичному віснику «Педагогічний пошук» (№4 2016 р., №1 2017 р.).

«Шкільництву на Волині у міжвоєнний період» були присвячені педагогічні читання, проведені в інституті в жовтні 2017 року. Слухачів курсів підвищення кваліфікації познайомили зі своїми науковими доробками В. Л. Ющук, заступник директора Підгайцівської НВК «ЗОШ І – ІІІ ст. – гімназія» Луцького району, О. В. Томаченко, головний спеціаліст відділу освіти, молоді та з питань фізичної культури і спорту Луцької райдержадміністрації, кандидат історичних наук, С. В. Михалець, директор комунального закладу «Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів м. Устилуг Устилузької міської ради».

Науковці інституту практикують проведення науково-практичних конференцій в містах та районах області. Зацікавлена дискусія педагогів різних фахів відбулась на конференції «Проблематика краєзнавчого матеріалу у навчально-виховному процесі школи» у місті Володимирі-Волинському. Із обгрунтуванням науково-педагогічних ідей перед присутніми виступили: Дем'янюк О. Й. — проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти ВІППО, доктор історичних наук, професор; Луцюк А. М. — завідувач кафедри педагогіки і психології ВІППО, кандидат педагогічних наук, доцент. Виступи вчителів-предметників, класних керівників доповнили теоретичний матеріал науковців практичними напрацюваннями педагогічних колективів. Конференція визначила нові напрями, форми та методи волинезнавчої діяльності.

Досягнення педагогічної громади у краєзнавчій роботі експонують щорічні обласна, міські та районні

виставки методичних і дидактичних матеріалів «Творчі сходинки педагогів Волині». Вони суттєво поповнюють науково-методичний арсенал навчальних закладів з різних питань історії рідного краю. На XXII обласну виставку (2017 рік) у номінації «Виховна робота» із понад 130 найменувань представлених видань, проблеми національно-патріотичного виховання учнівської молоді, нерозривно пов'язані з краєзнавством і волинезнавством, розкриваються у 45 навчальних посібниках, методичних та дидактичних виданнях. Це практично кожна третя книжка. Серед кращих журі відзначило роботи: «Краєзнавчі пошуково-дослідницькі проекти у роботі класного керівника» (Процюк Н. Л., ЗОШ І–ІІІ с. Вільхівка, Горохівського району); «Прощаниця : документально-публіцистична книга» (Жук Н., Дячук Л., Никитюк Н., Мазурук В., смт Іваничі); «Реалізація волонтерських ініціатив учнів за допомогою методу проектів» (Хоцевич Ю. С., Камінь-Каширська ЗОШ І – ІІІ ст. – ліцей), «Назавжди в пам'яті та серці ти – «Хома» (Іщик А. М., Кубах О. В., ЗОШ І–ІІІ ст. №1 імені Андрія Снітка смт Маневичі), «Соціально-педагогічний проект з удосконалення національно-патріотичного виховання «Ми – українці» (Клімчук І. Ф. Люб'язька ЗОШ І–ІІІ ст. Любешівського району) тощо.

Лабораторія спільно з музеєм історії освіти Волині практикує проведення різноманітних виставок, які презентують історію навчальних закладів області, досвід педагогічної діяльності відомих педагогів та здобутки кращих навчальних закладів області. Лише протягом 2016 – 2017 років було проведено цикл виставок: «Краєзнавець, вчений, педагог: Г. В. Бондаренко, заслужений працівник освіти України, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України»; «Дорога під зорею України: до 90-річчя від дня народження волинського педагога-краєзнавця С. Курила-Шванса»; «Звеличена працею: Н. С. Пушкар, народний вчитель України»; «Портрет учителя: О. В. Березан, заслужений вчитель України»; «Портрет педагога: з досвіду роботи Ягенської Г. В., вчителя біології Луцької гімназії №21 ім. М. Кравчука, заслуженого вчителя України»; «Портрет педагога: виставка та зустріч, присвячені 60- річчю з дня народження поетеси, педагога, заслуженого вчителя України Горик Н. П.», «Портрет школи в просторі і часі: фотовиставка «Діяльність та досягнення Нововолинського ліцею-інтернату»; «Портрет школи в просторі і часі»: виставка творчих досягнень педагогічного колективу Княгининівської спеціалізованої школи-інтернат І–ІІІ ступенів «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки»; «Портрет школи в просторі і часі: здобутки колективу Волинського ліцею-інтернату Волинської обласної ради»; «Історія навчальних закладів області»; «Освіта Волині у міжвоєнний період (1921-1939 рр.)»; «Герої серед нас»: педагоги - учасники АТО» тощо.

Особливістю 2017 року в волинезнавчій діяльності інституту стало проведення низки заходів, присвячених 125-річчю від дня народження академіка Михайла Пилиповича Кравчука. Це – виставка в музеї історії освіти Волині «125 років від дня народження Кравчука Михайла Пилиповича (1892 – 1942), українського математика», та ознайомлення слухачів курсів з її експозицією; екскурсії слухачів курсів підвищення кваліфікації в музей Михайла Кравчука в с. Човниця та педагогічні читання вчителів математики та фізики на його батьківщині; XIV обласна математична олімпіада імені академіка М. П. Кравчука; круглий стіл «Михайло Кравчук – математик від Бога, педагог – від Серця»; методичний фестиваль, присвячений цій даті. Фестиваль проводився спільно з гімназією №21 імені Михайла Кравчука. У ньому взяли участь волинські педагоги, відзначені обласною премією імені Михайла Кравчука.

Благодійні заходи волонтерського центру «Серце патріота», котрі проводяться у ВІППО, стимулюють розвиток волонтерського руху в навчальних закладах області. Педагоги-слухачі курсів долучаються до проведення благодійних концертів, виставок, формування гуманітарної допомоги воїнам АТО.

У контексті розвитку волинезнавства актуальним для ВІППО є введення у навчальний процес слухачів курсів підвищення кваліфікації спецкурсів з волинезнавчої тематики, методики викладання волинезнавства, видання навчальних посібників та методичних рекомендацій щодо розширення волинезнавчого пошуку у навчальних закладах області, сприяння діяльності шкільних музеїв різних профілів, розширення експозиції музею Історії освіти Волині тощо.

---

1. Барановська Л. Л. Педагогічна модель виховання в родині Косачів / Л. Л. Барановська // Педагогічний пошук. – 2016. – №4(92). – С.34–36.

2. Бондаренко Г. В. 2016-й – рік Лесі Українки на Волині / Г. В. Бондаренко, П. С. Олешко // Педагогічний пошук. – 2016. – №4(92). – С.30.

3. Бондаренко Г. В. Вклад ВІППО у розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти у Волинській області у 1997–2006 рр. / Г. В. Бондаренко // Педагогічний пошук. – 2015. – №1(85). – С.54–56.

4. Бондаренко Г. «Волинзнавство». Пропонується до обговорення проект нової програми факультативного курсу / Г. Бондаренко, П. Олешко, Г. Романчук // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої

освіти на Волині. Наук. збірник. Вип..52. Матеріали Всеукраїнської наук. істор.-краєзнав. конференції, присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 20 листопада 2014 р. / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. – Луцьк: [б. в.], 2014. – С.19–35.

5. Бондаренко Г. В. З історії назв районних центрів, міст і селищ міського типу Волинської області / Г. В. Бондаренко, В. В. Кихтюк // Педагогічний пошук. – 1999. – С.75–78.

6. Гребенюк Т. С. Українці в світовій економіці та економічній науці / Т. С. Гребенюк // Педагогічний пошук. – 2017. – №1(93). – С.52–54.

7. Дем'янюк О. Й. Волинська губернія в Українській революції: доба Української Центральної Ради / О. Й. Дем'янюк // Педагогічний пошук. – 2017. – №2(94). – С.7–11.

8. Дем'янюк О. Й. «Бояриня» Лесі Українки: джерело до вивчення доби Руїни на уроках історії України / О. Й. Дем'янюк // Педагогічний пошук. – 2016. –№4(92). – С.31–33.

9. Кот Н. 5 травня 75 років від дня народження І. О. Алімової (1942), заслуженого вчителя школи України / Н. Кот // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік. – Луцьк : Терези, 2016. – С.100–102.

10. Кот Н. Перлини волинської освіти – лауреати премії імені Лесі Українки / Н. Кот / Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині. Наук. збірник. Вип. 57. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження Лесі Українки, с. Колодяжне на Волині, 24-25 лютого 2016 року. /Упоряд. А. Силюк, В. Комзюк. – Луцьк: [б. в.], 2016. – С.194–197.

11. Кот Н. М. Сторінки історії Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (1944 р. – початок 60-х рр.) / Н. М. Кот // Педагогічний пошук. – 2015. – №1(85). – С.16.–23.

12. Кот Н. М. Сторінки історії Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (1940 – 1941 роки) / Н. М. Кот // Педагогічний пошук. – 2014. – №4(84). – С.3.–5.

13. Кот Н. Лауреати премії імені Лесі Українки / Н. Кот // / Н. Кот / Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Наук. збірник. Вип. 4. / Упоряд. А. Силюк – Луцьк: [б. в.], 2011. – С.252–254.

14. Кот Н. З іменем Лесі Українки / Н. Кот //Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині: Наук. збірник. Вип.33. – Луцьк: [б. в.], 2009. – С.106–109.

15. Кот Н. Волинські педагоги – лауреати обласної освітянської премії імені Лесі Українки / Н. Кот / Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. Наук. збірник. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції с. Колодязне, 24-25 лютого 2006 року. – Луцьк: [б. в.], 2006. – С.189–191.

16. Кучеренко О. О. Вчительська праця і суспільна діяльність М. П. Левицького в Луцькій приватній гімназії / О. О. Кучеренко // Педагогічний пошук. – 1999. – С.78–81.

17. Майко С. М. Шкільний музей як форма додаткової освіти / С. М. Майко // Педагогічний пошук. – 2017. – №2(94). – С.64–66.

18. Маслай Г. С. Розвиток творчого потенціалу педагога – основна мета діяльності ВІППО / Г. С. Маслай / / Педагогічний пошук. – 2015. – №181). – С.30–34.

19. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. збірник. Вип.50. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 22 річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурського права / упоряд. А. Силюк. – Ковель : [б. в.], 2013. – С.528–603.

20. Недужно Ю. В. Діяльність української діаспори щодо становлення незалежної демократичної України / Ю. В. Недужно // Педагогічний пошук. – 2017. – №1(93). – С.15–20.

21.Олешко П. Краєзнавство в освітньому просторі Волині / П. Олешко, Г. Романчук // Минуле і сучасне Волині І полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині. Наук. збірник. Вип. яка визначила нові напрями, форми та методи волинезнавчої діяльності. 52. Матеріали Всеукраїнської наук. істор.-краєзнав. конференції, присвяченої 25-річчю з часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, 20 листопада 2014 р. / Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк. – Луцьк: [б. в.], 2014. – С.94–100.

22. Потапюк Л. М., Троханенко М. В. Ідеї національного виховання у педагогічній спадщині Лесі Українки / Л. М. Потапюк, М. В. Троханенко // Педагогічний пошук. – 2016. –№4(92). – С.37–39.

23. Романчук Г. 125 років від дня народження Д. О. Вознюка (1892–1983), заслуженого вчителя школи Української РСР / Г. Романчук, В. Харковлюк // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік. – Луцьк : Терези, 2016. – С.275 – 277.

24. Романчук Г. 17 грудня 100 років від дня народження О. А. Левицького (1917–1988), заслуженого вчителя Української РСР / Г. Романчук // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік. – Луцьк : Терези, 2016. – С.219 – 221.

25. Романчук Г. 7 листопада 100 років від дня народження К. І. Кривохижі (1917–2007), заслуженого вчителя школи Української РСР / Г. Романчук // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік. – Луцьк : Терези, 2016. – С.202 – 207.

26. Романчук Г. Д. Михайло Андрійович Падалко на чолі Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів / Г. Д. Романчук // Педагогічний пошук. – 2015. – №1(85). – С.23–29.

27. Рудь О. В. Курс на інноватику: розвиток ВІППО у 2008–2012 роках / О. В. Рудь // Педагогічний пошук. – 2015. – №1(85). – С.35–41.

28. Сметюх О. В. Віра проявляється вчинками / О. В. Сметюх // Педагогічний пошук. – 2017. – №1(93). – С.26.–29.

29. Федорчук Г. І. Стежками рідної Волині / Г. І. Федорчук // Педагогічний пошук. – 2017. –№2(94). – С.48.–49.

Тетяна КУРІННА ***(Черкаси)***

ТЕРМІНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

25 листопада 2016 р. на XIV Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції "Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності" присвяченій 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського голова НСКУ зазначив які питання треба робити краєзнавцям і як поглиблювати знання по краєзнавству. Одним із першочерговим питанням є поглиблення знань у краєзнавстві через вироблення термінології для словників. Чільник краєзнавців відмітив, що для вироблення краєзнавчої термінології необхідно користуватись і використовувати терміни інших наук. Таким чином **на вказаній конференції націлено розширити знання, які стануть у пригоді як по києвознавству так іпо краєзнавству України.**

У роботі розглядаються напрацювання провідних дослідників, які проводили дослідження в історичному краєзнавстві, історії України XIX-XX ст., державному управлінні. Термінологічний апарат державного управління, окрім власних термінів, послуговується термінами які належать до системи інших наук: юриспруденції, економіки, політології, соціології, філософії, соціальної роботи, церковної історії й краєзнавства.

Як відомо для становлення спеціальності краєзнавство потрібні гроші. Тому вироблена термінологія в державному управлінні стане в пригоді краєзнавству у нелегкі часи.

Краєзнамвство – збір, накопичення і популяризація відомостей про певну територію з різних точок зору: географії, геології, метеорології, рослинного і тваринного світу, населення, господарства, історії, культури тощо. Є також суспільним рухом.

Існує кілька визначень цього терміну, зокрема географ Олександр Барков вважав, що краєзнавство — це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, таких, що ведуть до єдиної мети –наукового і всебічного пізнання краю.

За визначенням, яке побутувало у 1930-х: Краєзнавство – суспільний рух, об'єднуючий місцеве населення, що активно бере участь у соціалістичному будівництві краю на основі його всебічного вивчення.

Одним з предметів вивчення краєзнавства є територія, то й першою складовою частиною національного краєзнавства є географічне краєзнавство, другою – історичне краєзнавство і третьою – соціальне краєзнавство. Отже, національне краєзнавство складається з тріади – "територія – час – людина" і початком тут є географічне краєзнавство, продовженням – історичне і кінцевим соціальне.

Краєзнавство історичне - галузь знання та навчальна дисципліна, що вивчає історію, теоретичні засади, зміст і методику комплексного дослідження минулого певної території. Завдання історичного краєзнавства- з'ясувати шляхи, закономірності, форми й методи комплексного пізнання історичного розвитку краю, використання результатів історико-краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства.

Термін "історичне краєзнавство'' набув поширення у другій пол. XX ст. у значенні: 1) одного з елементів історичної освіти; 2) предметного напряму краєзнавства.

Історичне краєзнавство - ланка загального краєзнавства, у надрах якого й формувалось як напрям громадської діяльності, прикладна історична дисципліна, одне з джерел культурології. Об'єктом вивчення краєзнавства є " край - умовне поняття. Межі території дослідження залежать від того, хто і з якою метою вивчає цей край. Предметом вивчення є природа, топоніміка, історія, склад населення, господарство, культура. Краєзнавство розглядають як комплекс наукових дисциплін, різних щодо змісту, і спеціальних методик, але таких, які ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю. В історичному краєзнавстві всі ці предмети дослідження розглядаються в історичному аспекті. Головне в таких дослідженнях - виявлення і з'ясування зв'язків між усіма елементами навколишнього середовища в їх історичному розвитку. У практичній діяльності історичне краєзнавство виявляється у вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, родоводів, життя і творчості визначних земляків, важливих

місцевих історичних подій, активній участі населення в регіональному музейному будівництві, охороні пам'яток історії та культури, природи, туризму.

Природниче краєзнавство – це система наук про Землю (географія, геологія, гідрологія, ґрунтознавство, біологія тощо), які вивчають природу певної території – краю (у межах області і менше). До завдань природничого краєзнавства входить не тільки вивчення, а також збереження природи рідного краю. У цій частині природниче краєзнавство наближається до галузі людської діяльності – охорони навколишнього природного середовища.

Літературне краєзнавство - це специфічна галузь науки про літературу, предметом якої є вивчення фольклорної спадщини та літературних творів, художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми певного краю.

Екологічне краєзнавство - особливий розділ, відокремлений з географічного краєзнавства, тому діяльність юних екологів спрямована на більш поглиблене вивчення екологічних станів, факторів, складових та ін. своєї місцевості[1].

Вивченням і дослідженням історії краю, його економіки, природи, культури, мови, побуту займається історична наука краєзнавство. Тобто ця наука направлена на комплексне вивчення свого населеного пункту,району, краю, його природи, населення, господарства, історії, культури.

На думку голови Черкаської обласної спілки краєзнавців Василь Мельниченка одним із складників терміну "краєзнавство" є слово "знання" засвідчує органічний зв'язок освіти і краєзнавства, що підтверджується конкретними справами. Члени НСКУ беруть участь у журі обласних конкурсів-захистів учнівських наукових робіт Малої академії наук у номінації "Історичне краєзнавство"... [2]. Добавимо працюють краєзнавці й консультантами. Так,на початку 2016 р. прийшлося консультувати мліївську ученицю Наташу Солощенко, яка писала роботу по темі "Православна церква. Данило Кушнір ".

Ми свідки того, що низка церковних свят стала державними святами в Україні.Таким чином відроджується духовність, просвітництво. Ювілеї, свята – це гроші. Ювілеї– це механізми державного управління залучення бізнесменів- благодійників до співпраці з творчими спілками, державними закладами, окремимо взятими дорослими, учнями, студентами.Час змушує відкрити краєзнавство як спеціальність! Тому НСКУ потрібні фахівці по збору пожертвувань, фахівці по збору благодійних і меценатських коштів.

У Великій колективній праці 2010 р. "Енциклопедичному словнику з державного управління: короткий науковий термінологічний словник" розроблені терміни **благодійність, меценатство, фонди, ліга** [3], але відсутня дефініція слів край, краєзнавство, українознавство.

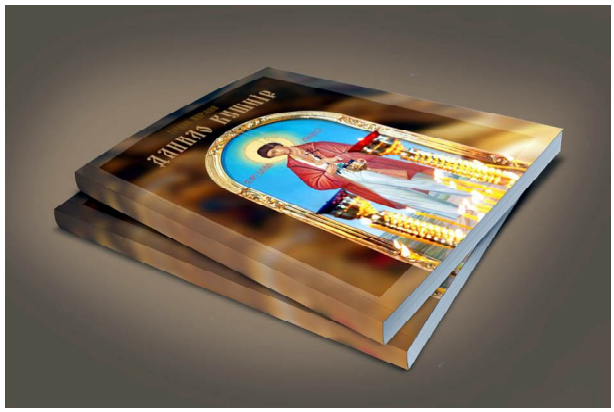
Всеукраїнська спілка краєзнавців зініціювала новий напрям краєзнавчих студій – дослідження проблем церковної історії та культури в контексті краєзнавчої роботи в Україні. Підтримуючи цю ініціативу готується до видання дослідження життя, страждань і мученицької смерті святого Даниїла [4].

На думку Д. С. Дмитрука в суспільних науках, і особливо в історії, слово культура вживається в двоякому значенні. По-перше, **культура –** це, розуміється, відома ступінь освіченості; сукупності досягнень суспільства в галузі освіти, просвітництва, науки мистецтва і інших галузях духовного життя народу…Якщо мати на увазі культурну історію, то це значить, що це культуру побуту взагалі, яку можна розділити на **матеріальну** (житло,одяг, знаряддя, зброя, прикраси і т. д**.), духовну (мова, звичаї, традиції, знання,вірування, література)…**[5, 3]. Православ'я-віра предків. Це дідівська віра.

Зокрема, книга про житіє Данила Кушніра, події Коліївщини у Вільшані, Млієві, Городищі й на терені сучасної Черкащини, топоніми Млієва.(Походження Низької вулиці відомого села, яка за радянських часів була вул. Еглельса. Нині вул. Кушніра). В праці історіографія тематики, святкування 250 річчя з Дня смерті і мученицького подвигу Данила Кушніра, оспіваного Тарасом Шевченком у поемі "Гайдамаки" влітку 2016 р., світлини пам'ятників св. Даниїла Мліївського у Млієві, Городищі, Мліївської Успенської церкви, відомих особистостей краю і України можна знайти в новій книзі "Данило Кушнір". У книзі коротка автобіографія автора книги, світлини з домашнього архіву, історіографія по темі "Благодійна діяльність на Середньому Подніпров'ї наприкінці XVIII початок XX століть" з історії України, краєзнавства, історії педагогіки, державного управління[6].

Зацікавленим у тематиці по краєзнавству і педагогічному краєзнавству, термінології Млієва вказано контакти[7]. Терміни статті по краєзнавству мають достатньо високий науковий рівень, а також свій неповторний зміст та українське забарвлення. Терміни благодійність, меценатство вироблені на порівняльному підході історичного, сучасного правового, управлінського ментального і зарубіжних досвідів[8]. Терміни результат п'ятнадцяти років досліджень**.** Терміни благодійність, меценатство фонди, ліга відображають світові тенденції розвитку теорії та практики державного управління і стали, і на перспективу розвитку держави і громадянського суспільства стануть у пригоді краєзнавцям, освітянам

Праці "Топоніми Млієва" і "Данило Кушнір".

Презентація Курінною Т. М. топоніміки Млієва для студентів Корсунь-Шевченківського коледжу 25 квітня 2017 р.

Освячення пам'ятника мученицької загибелі Данила Кушніра осінь 2016 біля Михайлівської церкви м. Городища на Черкащині.

і не лише їм. Таким чином краєзнавча наука не може існувати без динамічної взаємодії з іншими управлінськими, економічними, соціально-гуманітарними та технічними науками. **Терміни статті будуть порадником з питань краєзнавства для використання у повсякденному житті й роботі.**

Зокрема,не так давно, 25 квітня 2017 р. у Корсунь-Шевченківському коледжі ім. Т. Г. Шевченка відбулася презентація другого видання книги ’’ Благодійна діяльність на розвиток освіти, просвіти, духовності в Україні” та нової праці ‘‘Топоніми Млієва: історичний аспект’’, а раніше топоніміка Млієва презентована студентам відділу соціальної роботи Черкаського комерційного коледжу[9].

Презентація і топоніміки Млієва була на виховній годині для студентів других-четвертих курсів Корсунь-Шевченківського коледжу. **Терміни статті будуть порадником з питань краєзнавства при складанні термінологічних словників по краєзнавству.** Терміни багатьом дадуть знання, допоможуть оволодіти професійними компетенціями. На перспективу розвитку держави і суспільства нашій державі будуть потрібні спеціалісти по спеціальності краєзнавець з гідною платнею, які стануть продовжувачами справи, як відомий земляк, організатор музейної та пам’яткоохоронної справи Петро Петрович Курінний (1894-1972), який заснував Уманську філію Київського товариства охорони пам’яток старовини та мистецтва[10, 99-100].

1.http://studopedia.su/1_5852_lektsIya—kraieznavstvo-yak-nauka.html

2.https://yandex.ua/images/search?text=%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%94%D0

3. КуріннаТ.М. Благодійність. Меценатство. /Т.М. Курінна //Енциклопедичний словник з державного управління: короткий наук. термінологічний словник / Уклад. : Ю. П. Сурмін [та ін.]; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна.– К., 2010. – С.66, 425

4.Млієві готуються до 250-річчя мученицького подвигу св. Даниїла Мліївського 29.02 http://news.ukraine-in.ua/ua/Cherkasy/1017830

5. Дмитрук Д.С. Значение древнерусского церковного изобразительного искуства в развитии русской культуры.Корсунь-Шевченківський: Корсунский издат. дом “Всесвіт ”, 2013. – С.2-3.

6. Курінна Т. М. Данило Кушнір. Корсунь-Шевченківський, 2017. – 95 с.

7.kyrinna.tm@ukr.net

8. Курінна Т. Підходи до розроблення термінологічного апарату державного регулювання меценатства в Росії: досвід для України [Електронний ресурс] /Т. Курінна. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-3/R_1/08ktmrdu.pdf.

9.Тетяна Курінна .Досліджено топоніми /Свобода 12 квітня 2016. –С. 5

10. Краєзнавці Черкащини: бібліогр. довід. упоряд. В.М. Мельниченко і Г.М. Голиш. –Черкаси: “Вертикаль”, 2016. – С. 98-99.

Микола МИХАЛЕВИЧ ***(с. Кортеліси)***

ГОЛОКОСТ ЄВРЕЇВ НА РАТНІВЩИНІ

Загибель єврейського населення нашого краю у роки Другої світової війни є однією з найбільших трагедій у нашій історії. На території Волині та Полісся євреї жили на протязі багатьох віків. Вони займалися переважно торгівлею й ремеслами і тому проживали здебільшого у містах та містечках. У Ратному на початку війни проживало понад дві тисячі євреїв і вони становили більшу частину населення містечка. Майже в усіх селах району також були єврейські общини, які налічували десятки сімей. Поліський край у ті часи вирізнявся винятковою бідністю. Тому євреї теж були, як правило, небагатими людьми. Але вони мирно співіснували і часто навіть дружили з українцями, поляками та представниками інших національностей. Водночас наполегливо берегли свою віру, мову та звичаї, постійно допомагали своїм одновірцям. У передвоєнний період через бідність і відсутність перспективи багато євреїв виїжджали із Західної України в США, Палестину та інші країни. Становище тих, хто залишився, ще більше ускладнилося після встановлення радянської влади у вересні 1939 року. Комуністи забороняли діяльність політичних і громадських організацій, суворо обмежували приватну торгівлю та підприємництво.

Але справжня катастрофа для єврейської громади почалася після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 року. Як згадує Бенціон Каменецький, вже 25 червня совєти виїхали з селища Ратне і воно залишилося без влади. Цим скористалися грабіжники і мародери, від яких постраждало багато євреїв. Коли німці наблизилися до містечка, бандити їх обстріляли. У відповідь гітлерівці затримали і

розстріляли 10 бандитів, 30 військовополонених і 30 євреїв. [4, 3] Вже до кінця місяця німецькі війська окупували всю територію Ратнівського району. 17липня в Ратне був створений юденрат – колективний орган самоврядування, який мав керувати єврейською громадою та втілювати в життя накази окупаційної влади. [7, 13] Була поставлена вимога, щоб кожен єврей носив жовті латки, пришиті на грудях і спині. Нацисти регулярно зобов'язували громаду здавати певну кількість золота, одягу, меблів та інших цінних речей, які вони відправляли в Німеччину. У євреїв також забирали худобу, а їх відправляли на примусові роботи. У листопаді 1941р. було створено майстерні, в яких використовували працю кваліфікованих ремісників. На початку 1942 року окупанти направляли єврейську молодь для німецької будівельної компанії, яка розширювала і ремонтувала дорогу до Бреста. Навесні в Ратне було створене гетто відкритого типу (тобто без огорожі), куди звозили також євреїв із навколишніх сіл. [7, 14]

Однак кінцевою метою фашистів було знищення євреїв. Вже від початку окупації вони проводили розстріли окремих груп людей на території району. Найчастіше приводом до таких каральних акцій були дії підпільників та партизанів. Наприклад, у грудні 1941 року, після диверсії кортеліських підпільників на складі в Заболотті, було розстріляно близько сотні місцевих євреїв. 15 червня 1942 року партизанський загін імені Ворошилова здійснив напад на Ратне, під час якого було вбито двох німецьких офіцерів. У відповідь окупанти провели велику облаву у містечку і затримали та розстріляли понад 100 чоловік. Вже із середини липня розстріли євреїв та циган набули масового характеру. Одними із перших були знищені кортеліські євреї.

Перед війною в Кортелісах проживало 40 єврейських сімей загальною чисельністю близько 200 чоловік. Їх хати були розкидані по всьому селу. У селі було дві єврейські кузні та три крамниці, де можна було купити найбільш популярні товари: сіль, гас, горілку, сірники, цигарки, кепки та чоботи. Водночас єврейські торговці скуповували в селян сільськогосподарську продукцію та худобу і вигідно їх перепродували. Худобу вони гнали своїм ходом аж у Варшаву, де була вища ціна. У суботу євреї нічого не робили і для виконання навіть найпростішої роботи наймали українців. Мали у селі також свою синагогу, на якій була зображена зірка Давида.

12 липня окупанти провели першу облаву на євреїв у Кортелісах. Нацистам вдалося схопити близько тридцяти чоловік, у тому числі і сім'ю найбагатшого єврея з Кортеліс Біюмінга. Сам глава сім'ї, якому вдалось втекти, побачивши, що дружина і діти потрапили в руки катів, добровільно пішов до них. Німці вивезли арештованих на околицю хутора Броди, який знаходився недалеко від села і там розстріляли. Як згадує жителька села Млинове Корнелюк Єлизавета Василівна під час розправи кулі летіли навіть на хутір і одна куля пробила їй внизу латушку. Молода дівчина-єврейка на ім'я Марія кинулася втікати від ями, але її застрілили. Біюмінг попросив дозволу покласти своїх рідних і близьких у могилу, помолився і теж був убитий.

Незабаром після цього, за прикрим збігом обставин, сталася ще одна трагедія. За свідченням жителя села Млинове Ліхвана Йосипа Гордійовича, на хуторі Довга Нива два молодих євреї-столяри робили селянам вікна. Тут їх зустрів партизан із загону Бориса Михайловського, який раніше служив у Червоній Армії. Він хотів забрати у євреїв одяг, але ті вчинили опір і поранили його пострілом у груди із його ж гвинтівки. Налякані власним вчинком, євреї пішли в село Мокрани, де стояв ворожий гарнізон і розповіли німцям про сутичку. Гітлерівці відразу ж приїхали на хутір Довга Нива, розшукали важкопораненого партизана, якого вже встигли заховати місцеві жителі, і після допиту застрілили. Потім німці разом з поліцаями приїхали в Кортеліси і почали скликати євреїв, обіцяли їм помилування та агітували переселятися в Ратне. Так вони зібрали кілька десятків чоловік , яких вивезли у Мокрани і там розстріляли. Вбили і тих двох хлопців, які поранили партизана.

Партизани також дуже жорстоко помстилися за смерть свого товариша. Як згадував Йосип Ліхван через три дні до нього прийшли партизани, щоб забрати патрони. Після цього вони пішли в Кортеліси і прямо на вулицях почали вбивати євреїв, які саме поверталися з богослужіння. Жителька Кортеліс Горнік Юлія Трохимівна згадувала, що в сусідній єврейській сім'ї була дуже гарна і весела трирічна дівчинка. Вона часто гралась з українськими дітьми і її всі дуже любили. Батьки дівчинки, передчуваючи неминучу загибель, просили сусідів забрати її в свою сім'ю, щоб у такий спосіб зберегти життя дитини. Від німців єврейській сім'ї вдалося врятуватись. Від партизанів порятунку не було. Вони перебили всю сім'ю, вбили і цю маленьку дівчинку. За свідченням Якушика Петра Трохимовича партизани вийшли цепом із лісу, коли він з іншими хлопцями гнав худобу. Запитали чи не бачили вони жидів. Пастух Потап сказав, що є серед них один жид-хлопець дванадцяти років. Партизани перевірили чи він дійсно обрізаний і після цього застрілили. Лише один із партизанів, Санько Степан Панасович визнав, що партизани оточили біля озера 15 чоловіків євреїв та одну жінку і всіх їх побили. Але більшість очевидців трагедії стверджує, що

партизани перебили понад сто євреїв, переважно жінок і дітей. За свідченням Корнелюка Мирона Миколайовича, тіла більшості загиблих були звезені на околицю села Млинове і поховані поряд із тими, кого розстріляли німці.

Із двох сотень кортеліських євреїв лише один, на ім'я Лейба, з жінкою та двома синами зумів заховатися в непрохідних хащах у лісі. Жителька Кортеліс Горнік Ю.Т. згадувала: «Після того, як розстріляли село, ми жили на хуторі Порохно. Одного разу до нас прийшов дуже страшний чоловік, котрого було важко впізнати, заросший, і одежа на ньому геть обдерта. Руки обпечені, тому що цілу зиму він із синами грілися біля багаття. Чоловік попросив їсти. Мати поставила йому на стіл миску з супом і поклала скибку хліба. Суп він з'їв, а хліб, сказав, занесе синам. Мати дала йому ще хліба, і він пішов». Через декілька місяців партизани прийняли Лейбу у свій загін. А після закінчення війни він виїхав із сім'єю в Канаду.

Як згадує Бенціон Каменецький, 26 серпня 1942 року настало остаточне вирішення «єврейського питання» в Ратне. Німці наказали всім євреям прийти на ринкову площу і почали зганяти їх туди разом із поліцією. Хоча окупанти проводили обшуки у будинках, близько 500 людей змогли заховатися або втекти з містечка. Всіх інших під охороною повели до села Прохід, де на піщаній горі вже були викопані великі ями. Людей примушували роздягатися, підводили до ям і розстрілювали. Ця смертоносна операція тривала три дні і поклала край існуванню єврейської общини в Ратному. [6, 3] Пізніше окупанти ще на протязі кількох місяців проводили обшуки і облави, щоб спіймати тих, хто заховався. Ось як про це розповідав колишній поліцейський Андрій Кошелюк на допиті 2 жовтня 1958 року: «Влітку 1942 року, коли я служив у поліції в містечку Ратне, рано-вранці нас підняли по тривозі. Коли ми вийшли із казарми на вулицю, то побачили, що в Ратне знаходиться близько 50 автомашин німецьких солдатів. Комендант поліції Логвинський дав розпорядження поліцейським розбитися по дві людини ,і кожній парі поліцейських був приданий один німецький солдат. Такі трійки зразу ж були направлені на околиці Ратне і зранку все містечко було оточене поліцією і німцями…

Всіх затриманих конвоювали в центр Ратного і помістили їх на відкритій місцевості, яка була огороджена. Там вже було багато затриманих іншими поліцейськими. У другій половині дня вказаних радянських громадян стали відвозити на розстріл під село Прохід, на прохідську гору. Відвозили їх на автомашині групами приблизно по 30 чоловік, на машині затриманих охороняли по чотири поліцейських. На першій машині охороняли затриманих я і ще три поліцейських. Ми підвезли затриманих до прохідської гори, яка знаходилась від Ратного приблизно за три кілометри, після чого автомашина пішла в Ратне за черговою групою затриманих, а ми від конвоювали вказану групу затриманих різного віку на вершину гори, де була приготована велика яма, приблизно 15 метрів довжиною, два метри ширини і один метр глибини. Німці, які знаходились біля ями, запропонували затриманим роздягтися наголо, що останніми і було виконано. Потім німці підводили затриманих по 5 чоловік до ями, пропонували лягати обличчям вниз і розстрілювали одиночними пострілами із автоматів. Я з іншими поліцейськими стояли в оцепленні навколо місця, де відбувався розстріл, щоб протидіяти втечі затриманих. В цей день було доставлено із Ратного 4 автомашини радянських громадян і всі вони були розстріляні німцями… Пам'ятаю, що із групи затриманих, один чоловік кинувся тікати. Поліцейські і німці стали стріляти по ньому, в результаті чого він був поранений в ногу і хтось із поліцейських привів його до ями і німці його розстріляли…». [1, Т.1 с. 72-77]

Свідками масових розстрілів були також окремі жителі Ратного та навколишніх сіл. Згадує Іван Антонюк, житель села Прохід: «В кінці літа і восени 1942 року в містечку Ратне поліція і німці проводили масовий розстріл євреїв, в тому числі жінок, стариків і дітей. Розстрілювали їх на Прохідській горі, розташованій за три кілометри на північ від Ратне і за 700-800 метрів від мого будинку. Розстріл радянських людей на Прохідській горі здійснювався в той час неодноразово. Я зі своєї садиби спостерігав, як поліцейські і німці привозили на автомашинах євреїв обох статей, різного віку, конвоювали їх пішим порядком і масово розстрілювали. Одного разу під час вечері до мене в будинок прийшов староста сіль управи села Прохід Корпач Сильверст, який наказав мені взяти лопату і йти закопувати на Прохідську гору розстріляних євреїв. Боячись розправи наді мною зі сторони поліції, я пішов з лопатою на вказану гору. Коли я туди прийшов біля 11 години ночі, то побачив там приблизно 4 поліцейських. Біля поліцейських на землі в ряд лежало приблизно 15 – 20 чоловік розстріляних різного віку обличчям вниз, одягнутих у різний одяг. Поліцейські наказали мені та ще кільком моїм односельчанам викопати яму і закопати розстріляних… [1, Т.2, с. 98-100]

Жахливі події того часу описує житель села Прохід Афанасій Корпач. «Розстріл єврейського населення відбувався на Прохідській горі, розташованій приблизно за 500 метрів від мого будинку. Одного разу, під

вечір, я повертався з поля на своїй підводі, по дорозі яка йде біля Прохідської гори. Коли я під'їхав до гори, то побачив страшну картину. Я побачив групу затриманих євреїв, в тому числі жінок, стариків і дітей, яких охороняли поліцейські в кількості до десяти чоловік. Я також бачив, як один незнайомий стріляв жінок і дітей, а також побачив, що на землі лежало багато трупів… Я сильно перелякався, швидко поїхав додому і заховався, щоб мене не примусили закопувати трупи розстріляних. Після того я не міг два тижні їсти. Зі своєї садиби я до десяти разів спостерігав, як на Прохідську гору привозили на автомашинах, а також конвоювали пішки в різний час дня радянських громадян.» [1, Т.2, с. 102-104]

Свідком масового розстрілу євреїв довелося стати ще одному жителю села Прохід Олександру Хартонюку. Він згадував, що одного дня побачив, як до Прохідської гори під'їхало кілька автомашин, в яких привезли громадян єврейської національності. Тоді ж до його будинку підійшов поліцейський і наказав із лопатою йти до Прохідської гори. Коли прийшов, то там вже відбувався розстріл єврейського населення. Знаходячись на відстані до 50 метрів від місця розстрілу побачив, як до ями розміром 6 метрів довжини і 1,5 метра ширини підходили по двоє євреїв, роздягнутих до гола. Вони зупинялися біля ями і німець розстрілював їх із автомата в потилицю. Після пострілів, євреї падали в яму. Місце розстрілу знаходилось під охороною поліцейських, які стояли на відстані до 50 метрів від ями. Того разу було розстріляно від 40 до 50 євреїв. [1, Т.2, с.108-108]

За різними даними на Прохідській горі німці та поліція розстріляли від півтори до трьох тисяч євреїв. Розстріли євреїв здійснювалися також і в самому містечку Ратне. Згадує житель Ратного Семен Лучинський: «В період німецької окупації, приблизно з половини літа 1942 року, а також і в 1943 році ратнівська районна поліція дійсно проводила розстріли в Ратне. Про це мені добре відомо, тому, що я особисто неодноразово бачив, як німецькі поліцейські із районної поліції, конвоювали по вулиці Заболоттівській, де я проживаю, по кілька чоловік радянських громадян на розстріл. Німецькі поліцейські розстрілювали радянських громадян, зазвичай, на околиці містечка Ратне, в кінці Заболоттівської вулиці, біля кладовища. [1, Т.5, с. 276]

Це свідчення підтверджують також ратнівчани Микита Цибан та Андрій Кульчицький. Про один із таких розстрілів розповів під час допиту Андрій Кошелюк: «Приблизно через місяць після розстрілу на Прохідській горі, комендант Логвинський наказав мені та іншим поліцейським відконвоювати радянських громадян, які утримувались у камері затриманих ратнівської поліції… Всього затриманих було приблизно 20 чоловік, а можливо і більше. Наша група поліцейських, в кількості приблизно 10 чоловік, відконвоювали затриманих в сторону кладовища містечка Ратне, до вже приготовленої ями, яка знаходилася приблизно за 100-200 метрів від кладовища. Розмір ями був приблизно 10 метрів довжини, два метри ширини і 1-1.5 метра глибини. Комендант поліції Логвинський, який там знаходився, та один німець, дали розпорядження затриманим роздягнутися наголо і коли останні, в тому числі і жінки різного віку розділись, комендант поліції Логвинський підводив їх до ями, наказував лягати вниз лицем і розстрілював із автомата одиночними пострілами. Інші поліцейські стояли в оцепленні, щоб попередити втечу затриманих.

Приблизно через тиждень-два після цього розстрілу, я в одному з будинків містечка Ратне, під підлогою, виявив до шести жінок, які ховалися від поліції. Я їх вивів із будинку у двір і покликав чотирьох поліцейських, присланих із Маціївського (Луківського) шуцбатальйону. Ці поліцейські повели вказаних жінок в сторону Заболоттівської вулиці на розстріл.» [1, Т.1, с.79-81] За свідченням Кошелюка Борис Логвинський був присланий на посаду коменданта ратнівської районної поліції влітку 1942 року із маціївського шуцбатальйону, замість колишнього коменданта поліції Данилевича, якого перевели в ковельську поліцію на якусь керівну посаду.

Кошелюк також розповів про облаву на циган: «Влітку 1942 року, я в складі групи поліцейських у кількості приблизно 20 чоловік і підрозділом німецьких солдатів, приблизно 50 чоловік, виїжджали в денний час на прочісування лісу під с. Гірницькі Сільця. Групу поліцейських очолював комендант ратнівської поліції Логвинський. Приблизно за кілометр від села в лісі зустріли групу циган біля двадцяти чоловік різного віку. Ми їх затримали і з підводами доставили в містечко Ратне. Там ці цигани були розстріляні». [1,Т.1, с.50]

Свідком цих трагічних подій була Христя Кульбачинська, яка народилася в Кортелісах, але проживала в Ратне. «Євреїв поліцейські ловили в містечку Ратне влітку і восени і розстрілювали їх на Прохідській горі, а також біля кладовища. Я в цей час проживала на Заболотівській вулиці, біля кладовища і неодноразово бачила, як радянських громадян групами від двох-трьох до 50 чоловік в різний час доби проводили біля мого будинку і розстрілювали біля кладовища. Був випадок, коли поліцейський примусив мого чоловіка Кульбачинського Сергія Максимовича закопувати трупи розстріляних.

Мій чоловік закопав приблизно 20-30 розстріляних, після чого тиждень не міг їсти і втікав з дому,

коли бачив, як ведуть до кладовища чергову групу людей на розстріл. Поліцейські ще неодноразово приходили в будинок і шукали чоловіка, щоб мобілізувати його закопувати трупи, але він ховався. Розстріляні громадяни були закопані в трьох великих ямах, кожна довжиною до 10-15 метрів і шириною до 2-3 метра, а також в менших ямах, в кількості до десяти чоловік. Влітку 1942 року, поліцейські також двічі розстрілювали циган. Всього циган було розстріляно до ста чоловік, в тому числі стариків, жінок і дітей». [1, Т.2, с. 142-145]

За даними обліку, який проводила Ратнівська районна управа наприкінці 1941 року, у містечку Ратне налічувалося 2200 євреїв і майже всі вони загинули. У довідці, яку видав виконком Ратнівської селищної ради управлінню КДБ у 1959 році вказано, що в Ратному під час німецької окупації було вбито німцями і поліцаями мирного населення 2500 чоловік, в тому числі жінок, стариків і дітей. Посімейних списків жителів м. Ратне з часу німецької окупації не збереглося. [1, Т.2, с.140]

Багатьох євреїв, цілі їх сім'ї, рятували українські родини. Сім'ю коваля Герцеля Каменецького із с. Гірники у страшні часи фашистського погрому сховала сімя Вакули і Ганни Матвіюків із села Броди. Півроку жила сім'я Каменецьких у відгородженому снопами закутку в хліві і врятувалася від розстрілу. Від вчиненого гітлерівцями погрому врятувалася також сім'я Штейнгартенів, які переховувалися у приміщенні лісництва у Смольній. Протягом тривалого часу тримав у своїй клуні єврейські сім'ї житель Ратного Михайло Хабовець. Тоді багато українців рятували від оскаженілих нацистів єврейських дітей, жінок, стариків, ризикуючи власним життям. У ті жорстокі часи на Ратнівщині від смерті врятувалося десь біля 30 єврейських сімей, які переховувалися в лісах, деякі в партизанських загонах. За свідченням Бенціона Каменецького у 1944 році в Ратне повернулося тільки 14 євреїв, але й вони всі через деякий час покинули містечко. [2, 70]

Однією з найбільших у Ратнівському районі була єврейська громада в с. Самари. До початку війни тут проживало близько 20 єврейських сімей, в яких налічувалося 80-100 осіб. У більшості сімей було по 5-6 дітей. За розповідями старожилів, євреї жили у мирі і злагоді з місцевим населенням. Вони утримували господарства, мали магазини, займалися шиттям і торгівлею. Єврейські діти залюбки гралися з українськими дітлахами. З приходом у село німців почалися гоніння на євреїв. Місцеві українці, як могли, намагалися їм допомагати. Але все закінчилося трагічного 31 жовтня 1942 року. Німці і поліція оточили село і зігнали всіх євреїв до великої ями-рова на березі озера. Вісім десятків людей були безжально знищені фашистами. За деякими свідченнями, крім самарівців серед них були і окремі втікачі з Дивина і Кортеліс. Разом із євреями були розстріляні також 6 членів української сім'ї Штиків за те, що дали прихисток єврейській дівчині. В Самарах пережити німецьку окупацію вдалося лише двом молодим хлопцям-євреям, які пішли в партизани. [5, 3]

Розстріли євреїв фашистами були також у селищі Заболоття, селах Тур, Щедрогір, Забродиі та деяких інших. Водночас у тих селах, де розстрілів не було, євреїв вивозили у міста. Так замшанівських євреїв відправили у Ковель, річицьких - у Ратне, залухівських - у Камінь-Каширський і там їх потім знищили.

Під час війни до складу Ратнівського району входили такі села Камінь-Каширщини, як Бузаки, Видричі, Черче і Хотешово. Саме в Хотешово відбувся один із найбільш масових розстрілів євреїв у нашому краї. Участь у знищенні хотешівських євреїв брав поліцейський Андрій Кошелюк, який у 1960 році був засуджений ратнівським районним судом до смертної кари. На допиті 28.08.58 року він розповів: «Восени 1942 року, я з групою поліцейських у кількості приблизно 20 чоловік, прибули в село Хотешово. Нашою групою керував колишній комендант хотешівської поліції Маковецький Петро і його заступник Дейнека Лук'ян. Приблизно в середині дня наша група прибула до складу, де знаходились затримані євреї. Маковецький Петро сказав, що за наказом німецької районної влади цих радянських громадян потрібно розстріляти. При цьому із всіх поліцейських Маковецький Петро виділив групу 6-7 чоловік… і наказав, щоб хто-небуть із нас взявся розстрілювати затриманих євреїв. Але, оскільки ніхто із виділених поліцейських не виявив бажання розстрілювати людей, тоді Маковецький сказав, щоб ми потягнули жереб, хто повинен розстрілювати вказаних радянських громадян…В результаті жеребкування моя рука виявилась останньою на верху палки і Маковецький доручив мені розстрілювати радянських громадян. Ці люди, в кількості 10-15 чоловік знаходились в складі. Їх під охороною завели на територію цегельного заводу…

Ще біля складу Маковецький дав мені російський автомат з круглим диском, з якого я мав розстрілювати радянських громадян. Цих громадян привели до ями і наказали лягти обличчям донизу. Потім Дейнека і Маковецький наказали мені, а також поліцейським Геналюку Павлу і поліцейському на ім'я Пилип (обидва пізніше вбиті) швидше розстрілювати євреїв, які лежали біля ями. Я став стріляти із

автомата одиночними пострілами в людей, які лежали, цілячись в запотиличну частину голови, і таким чином я розстріляв 4-5 чоловік. Радянські громадяни, яких ми розстрілювали, на землі лежали мовчки. Геналюк Павло і Пилип стріляли із пістолетів… Я особисто стріляв в радянських громадян приблизно з одного метра, не більше, тому після кожного мого пострілу на задній частині голови або шиї зразу з'являлась кров і після моїх пострілів люди були мертві… Після розстрілу ми пішли до приміщення сільуправи і поліції с. Хотешово. Інших радянських громадян я не розстрілював». [1, Т.1, с.25-30]

Свідками жорстокої розправи були жителі села Хотешово. Семен Коваль згадував, що восени 1942 року поліцією були зігнані громадяни єврейської національності, в тому числі жінки, старики і діти в приміщення колишнього колгоспного складу. Приблизно в дві години дня цих громадян поліція і німці відконвоювали із складу на територію цегельного заводу села Хотешово, який знаходився від складу приблизно за 100 метрів. Коваль в цей час знаходився поблизу від своєї садиби приблизно за 150 метрів від заводу і спостерігав, як конвоювали до цегельного заводу радянських громадян. На території цегельного заводу було багато ям, які утворювалися у зв'язку із копанням глини для виробництва цегли. Недалеко від однієї з ям, приблизно за 15 метрів, поліцейські і німці запропонували євреям роздягнутися до гола. Коли євреї розділися, їх стали групами по кілька чоловік підганяти до ями і розстрілювати. Поліцейський Кошелюк із села Річиця розстрілював людей із автомата. Крім того, по радянських громадянах стріляли ще німці. Всього було розстріляно Кошелюком і німцями до 40 євреїв, які в той день були закопані в одній ямі. Під час розстрілу в оцепленні стояли інші поліцейські і німці». [1, Т.2,с.177-179]

Детально про ці події згадував також житель Хотешова Семен Короп. «Пізньої осені 1942 року в нашому селі і на території цегельного заводу і на кладовищі для худоби проводився масовий розстріл радянських громадян єврейської національності. Їх затримували поліцейські та німці і зганяли в приміщення колгоспного складу. Всього було зігнано і розміщено в складі до 150 радянських громадян, в тому числі жінки, старики і діти. В середині дня групу громадян, приблизно понад 70 чоловік поліцейські конвоювали на кладовище для худоби і там їх всіх розстріляли. Конвоювали цих людей один німець, комендант поліції та інші поліцейські.

Другу групу радянських громадян кількістю приблизно 40 чоловік конвоювали поліцейські і німець на територію цегельного заводу після розстрілу першої групи… Знаходячись на вулиці приблизно за триста від цегельного заводу, я особисто бачив, як вказаних радянських громадян недалеко від ям, викопаних на території заводу видобування глини, роздягали догола, потім відводили до ями групами по кілька чоловік і там їх розстрілювали. Після розстрілу Кошелюк та інші поліцейські мили руки біля колодязя, який знаходився біля сільуправи. Я пам'ятаю, що в тій групі, яку розстрілював Кошелюк, були колишні жителі села Хотешово Стрієр Іцко, його жінка Бейла і троє дітей; Стрієр Нісель, його жінка і дочка Макля, Тернер Гешко, його жінка і четверо дітей; сім'я третього Стрієра в кількості трьох чоловік, сім'я Бокляр з трьох чоловік та інші, прізвища та ім'я яких я не пам'ятаю». [1, Т.2, с.199-203]

Після завершення масових розстрілів німці та поліція продовжували полювання на окремих євреїв, які намагалися заховатися. Як згадує Андрій Кошелюк, глибокою осінню 1942 року, комендант хотешівської поліції Петро Маковецький дав розпорядження поліцейським їхати на прочісування сірченського лісу, який знаходився за хутором Красніловка Хотешівської сільради. На цьому хуторі група поліцейських, у кількості не менше десяти чоловік, мобілізувала кілька підвід і поїхала у вказаний ліс разом із кількома місцевими жителями. « Приблизно в кількох кілометрах від хутора Краснилівка в лісі ми побачили дим від вогнищ. Повинен сказати, що ще перед виїздом на прочісування лісу, комендант хотешівської поліції Маковецький попередив усіх поліцейських, щоб ми сильно озброїлись, бо в лісі може бути виявлена стоянка радянських партизанів разом з єврейськими сім'ями і що партизани можуть вчинити збройний опір.

У зв'язку з цими обставинами наша група захопила з собою ручний кулемет іноземної марки, гвинтівки і гранати. Я особисто мав у той час на озброєнні десятизарядну гвинтівку і одну гранату. Інші поліцейські, крім довгоствольної зброї, мали на озброєнні також гранати. Коли ми побачили в лісі вогнища, частина поліцейських пішла в обхід з правої і лівої сторони, а я з поліцейським Кіпень Денисом і третім поліцейським, якого я не пам'ятаю, поповзли по-пластунськи в напрямку вогнища. Ми проповзли приблизно десять метрів і я, в напрямку вогнищ, кинув гранату, щоб викликати паніку серед осіб, які були там. Після мого кидка граната вибухнула, не долетівши до кострів значну відстань, тому, як потім виявилося, вона нікого не пошкодила. Слідом за вибухом гранати я почув постріли з лівої і правої сторони з гвинтівки і кулемета. Після припинення стрільби, яка тривала кілька хвилин, ми пішли до костра біля якого знаходилися дві жінки і один чоловік. Це були євреї, але якого віку зараз не пам'ятаю. Потім до нас із різних сторін почали підводити інших радянських громадян обох статей і різного віку. Всіх було зібрано більше десяти чоловік,

радянських громадян, і там розстріляно поліцейськими. Після розстрілу ми поїхали в село Хотешово і, хто закопував трупи розстріляних мені не відомо…» [1, Т.1, с.106-109]

Внаслідок масових розстрілів у період німецької окупації було знищене майже все єврейське населення Ратнівщини. Вижити пощастило лише кільком десяткам людей, які потім виїхали з нашого краю. Як сказав директор всеукраїнської організації «Український центр вивчення історії Голокосту» Анатолій Подольський під час відкриття Меморіалу жертвам Голокосту у роки Другої світової війни в с. Самари 20 грудня 2015 року: « Цих людей немає, тож нам залишається тільки пам'ятати. Якщо ми забуваємо, ми приречені на повторення лиха. І сьогодні ми маємо витримати усі виклики, які кидає доля нашій державі. Напередодні Другої світової війни 2.5 мільйона євреїв вважали Батьківщиною українські землі. Гітлер і Сталін зробили так, що сьогодні у нас є тільки один виклик – зберегти пам'ять про цих людей.» [5, 3]

1. Архів УСБУ у Волинській області. Спр. № 6357

2. В. Т. Денисюк, І.О. Денисюк Ратнівська земля. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 452с.

3. Г. Хомук Маловідомі сторінки сільської трагедії // Ратнівщина, 17 вересня 2002 року.

4. Д. Мороз Історія єврейської общини в ратному // Ратнівщина, 17 лютого 2009 року – 21 лютого 2009 року.

5. М. Лях Меморіал жертвам Голокосту відкрили в Самарах // Ратнівщина, 2015. -№102.

6. М. Михалевич Початок Кортеліської трагедії // Ратнівщина , 12 липня 2016 року.

7. Т.А. Дуда Історія життя і загибелі єврейського населення на Ратнівщині в роки другої світової війни. - 50с.

Валентина КЛЮНТЕР ***(с. Секунь)***

ПОЛИНОВИЙ СПОМИН

Над поліським селом прижилися дощі і тумани. Сріблястий мобіль крутить небесні випари над полями, лісами і долами.

Чорнющий зяб перед вікном переливає тугу в серце жінки, котра крізь шибку вікна вдивляється в осінню круговерть. Думками Ніна Улянівна лине в Гішин – село свого дитинства. Цьогоріч, за роботою в полі,не встигла поїхати до батька. З тих пір, як добилася увіковічнення його імені на обеліску, в сусідньому селі Доротище, їде жінка щороку до останнього батьківського ілюзорного пристанища. Упорядковує ружі, конупер і тою, привезені із рідного гішинського хутора Сухорчі... Із сумом вдивляється в постать невідомого солдата, намагаючись відшукати схожість із батьком.

В дитинстві звично було думати,що батько не повернувся з війни. Та чим довшою ставала ріка її життя, тим гострішою була потреба усвідомити значимість батька. Пригадати в деталях любу подію пов'язану з ним.

Сухорчі… Ще і сьогодні там чітко видніються приземні обриси давно покинутого рідного обійстя. Шепочуться у верховітті розкішні сосни, гомонить ліщина з горобиною. Маленькою збирала Ніна Улянівна, біля клуні, соснові шишки, в майстерно сплетений батьком кошичок. Тато підхоплював донечку на руки і тоді сипались золотаво шишки додолу. Почуття безмежного щастя заполоняло все єство дівчинки.

Це сонячне почуття щезло червневого ранку 1941 року. На другий день війни родина проводжала Гаврука Уляна до Ковельського військкомату. Тридцятирічний чоловік тримав на лівій руці свою кровинку, а правою намагався обійняти усіх домочадців. Біля колодязя втирала нишком сльози мати Одарка. Троє менших її синів, Микола, Тимофій і Федір, розгублено дивилися на брата. Ридала сестра Євдокія, намагаючись обійняти Уляна. І тільки батько Никанор, зціпивши до болю зуби, стояв закам'янілий. Такою і закарбувалася батькова родина в пам'яті маленької Ніни.

Здригалася земля від вибухів в стороні Бахівського кар'єру. Чорною хмарою сунули в небі на схід німецькі літаки зі зловісними хрестами. Завмерло село, оніміло.

Через декілька днів, на світанку,біля колодязя нишком гомоніли сусіди. Дехто з новобранців повернувся додому. А молодий, вродливий Улян, як у воду канув…

Потягнулися сірі безпросвітні будні. Ночами просиналася Ніночка від маминого ридання. Шепотілися на примості у запічку дід Никанор і баба Одарка. Тітка Євдокія, котра спала за столом на лавці, важко

зітхала і просила всіх угомонитися. Мати, схлипуючи, тулила донечку до себе…

Жаліли свекри невістку, хоч і не могли розрадити в горі. Тож коли Ганна озвучила своє бажання повернутися в Секунь, звідкіля була родом, Улянові батьки не стали перечити її волі.

Забирав доньку із Сухорчів батько її, Григорій. Вклонилася невістка чоловіковій рідні за хліб, сіль і ласку, підхопила на руки свою крихітку і вмостилася на возі. Підвода, грузнучи в білому піску, повільно рушила в напрямку Секуня. Ніночка ще довго махала рукою батьковій рідні, не усвідомлюючи, що бачить декого з них востаннє.

В батьківському домі Ганну зустріли зі стриманою радістю. Старші її сестри Катерина і Ксеня мали уже свої сім'ї, Настя була солдаткою, брат Василь був ще не одружений. Потіснилися, як могли. Лишня пара рук в родині не була зайвою.

Воєнні роки, маленькій Ніні, здавалися безкінечними. Напівголодне дитинство із-за постійних фашистських поборів. Дорослі трудилися не покладаючи рук, проте достатку в домі не було. Любий шматок риби, а чи мяса здавався непомірною розкішшю.

Спливає в пам'яті згадка про поїздку по сіно з матір'ю і тіткою Настею. Проворна і в'юнка Настуня вирішила по дорозі заглянути на хутірський ставок: ,,Чи була хлопчаки не рибалять на їхній водоймі?" Поки Ганна притримувала коня, Ніночка краєм ока помітила тітку, котра прожогом кинулася в гущавину лісу, мало не врізавшись у підводу.

Кінь схарапудився, помчав галопом. Мати, ледве стримуючи його, зуміла виїхати на лісову галявину, де стояли дві копички сіна. Мовчки кидала його на віз, а семирічна Ніночка ретельно втоптувала пахучу суміш трав під ноги. За роботою не помітили, як поряд опинилися два озброєні вояки.

– Де вона? – злісно запитав один з них.

– Й сама не знаю. Бачте, з дитиною сіно накладаю – промовила злякано мати.

Чоловіки сховалися поміж вільхових заростів. Мати вилізла на березу, щоб подивитися, чи була не видно Насті, погукати її. Через декілька хвилин вояки вже стояли поруч.

– Стежиш за нами? – запитав вищий, навівши на жінку рушницю.

Мати, схлипнувши, стала виправдовуватися. Мовляв, хотіла Настю погукати.

– Кінчай її – промовив нижчий вояк.

Ніночка стояла ні жива, ні мертва.

– Стріляйте, якщо не вірите – почула немов уві сні материні слова.

Якась невідома сила штовхнула дівчинку до матері. Своїм маленьким тільцем вона намагалася закрити неньку.

– Облиш їх – промовив один із них.

– Подякуй дитині. А ляпнеш комусь за нас, обом не жити – протеленькав другий.

Додому їхали мовчки, намагаючись усвідомити, якої небезпеки уникнули. У ті страшні й тривожні роки вона чатувала на кожного у волинських лісах , на хуторах і в селах.

В березні 1944 року на фронт мобілізували дядька – Пастушка Василя Григоровича.

Старий Григорій з ,,бабським царством" намагався давати лад у господарстві. Проте після Водохреща в 1945 році зліг і не піднявся. Не захотіла без нього топтати ряст і дружина Марія Дмитрівна. Так майже в один день Ніночка втратила дідуся й бабусю. Безутішно ридала над ними, враз ставши дорослою.

Радість завітала в родину у вересні 1945 року. Повернувся з війни дядько, Пастушок Василь, кожному вділивши невеликого гостинця. Тішилася й Ніночка справжньою лялькою на заздрість сусідським дітлахам.

А слідом за радістю – чорним вороном звістка. Вивозили в Сибір батькову родину: діда Никанора, бабу Одарку, дядька Федора і тітку Євдокію. У звинуваченні значилося: ,,За зв'язок з українськими націоналістами". Доля ця оминула дядьків Миколу й Тимофія, котрі були в УПА й згинули невідомо де, та тітку Пистину, котра вийшла заміж ще до війни і мешкала в Білині. Вивезли Гавруків в Пермську область.

А вже у 1948 році тітка Євдокія з бабусею прибилися до дідусевої зведеної сестри, котра мешкала на хуторі в Облапах. Проте пошукова справа в НКВД була на висоті, бо невдовзі втікачок вислідили і знову відправили до ,,білих ведмедів".

В цьому ж таки році, дядько Василь Пастушок привів у дім молоду дружину –чорноброву красуню Марію. Затісно стало родині в невеликій батьківській хаті…

Саме в цей час у селі почали створювати колгосп. Добротні клуні, вибудувані уже після війни, забирали в селян для розбирання і будівництва корівників. Попадає під колгоспну конфіскацію і нова клуня Пастушків. Ганна плаче, що нема де жити. Надіялась, що перебудують клуню на хату для себе. А тут така біда! Правдою й неправдою вимолили залишити господарську будівлю, віддавши взамін дерево,

що зберігалося на ,,чорний день”.

Скоро казка розповідається, та не скоро справа робиться. Виросла хатина взамін клуні лише в 1956 році, поряд з дідівською. Переселилися в новий дім під солом’яною стріхою лише на Жовтневі свята. Яка то була радість! У хаті лише стіл, ліжко та скриня. Крізь невеликі вікна, зроблені найкращим майстром у селі, Нестором Москалюковим, пробивається сірий день, а дев’ятнадцятирічній Ніні здається, що вони з матір’ю переселилися в замок. І придане багате на новосілля, достойне – аж цілий пуд жита з батьківського дому. Дівчина на той час уже знала ціну хлібові. Бо після семи класів, не маючи одягу та взуття, залишила школу. В колгоспі зразу ж й картоплю наділили копати – сімнадцять двокілометрових рядків у Машові. Тодішній голова колгоспу Оксентій Данилюк, дивлячись на тендітну дівчинку, змилостивився, перевів її обліковцем на ферму. А як звільнилося місце доярки, Ніна сама впросила колгоспне керівництво перевести її на цю посаду. Бо головним пріоритетом на цій роботі було те, що дояркам видавали безоплатно чоботи. Видали їх і Ніні по її розміру – один 40, а другий – 41. А вона раділа, надіялась на тимчасовість і світле майбутнє. Раділа й тоді, коли Гурій привіз із заробітків зерно, а майбутня свекруха принесла їм свіжоспечені дві хлібини. Від того хлібного запаху паморочилось в голові. Мати плакала, а Ніна відчувала себе щасливою. І коли заміж покликав – раділа! Бо сусід цей з Небикорської вулиці був не тільки добрим красенем, а ще й найкращим гармоністом в окрузі. В щасті й радості прожили разом 40 років! Дім новий збудували, сад посадили. От тільки дітей Бог не послав, бо надірвалася Ніна Улянівна на тій колгоспній роботі. Старалася працювати якнайкраще: щиро, охайно і добросовісно! Як і Гурій, мала повагу серед людей!

Сіє дощ за вікном дрібні сльози. А сивочола жінка у вікні молиться Богу, щоб послав на завтра погожий день.

…Розпогодилося надвечір. На небосхилі палала заграва, неначе полум’я війни. Заполонивши світлицю вона торкнулася чола і серця жінки. І здалося Ніні Улянівні, ніби батько, зійшовши із п’єдесталу в променях вечірньої заграви озвався турботливо до неї із тих далеких буремних літ…

Сергій УС ***(Камінь-Каширський – с. Стобихва)***

ПРИЧИНИ ТРАГЕДІЇ ЧЕРВИЩАНСЬКОГО ПЛАЦДАРМУ

Події Червищанського плацдарму відносяться до липня-серпня 1916 р., коли внаслідок наступу та прориву фронту поблизу залізниці Ковель-Сарни, російська кавалерія, а саме – Друга зведена козача дивізія пройшлася рейдом по правому березі річки Стохід з півдня на північ і захопила плацдарм на лівому березі Стоходу в районі с.Старі Червища. Саме там проходив військово-польо-вий тракт №11 Луцьк – Любешів – Янів-Поліський. Сам тракт та міст через Стохід були в задовільному стані. Козаки певний час утримували плацдарм, пізніше передавши його 4-й Фінляндській піхотній дивізії.

Плацдарм мав вигляд ділянки землі між селами Старі Червища та Оленине, вісім верст по фронту і близько трьох в глибину. Місцина рівна, зовсім відкрита, що спускається пологими скатами як у долину Стоходу, так і на захід, в болотяні ліси, які майже на всьому фронті підходили впритул до першої лінії окопів російської армії.

У серпні 1916 р., коли операція під Ковелем була забрана у Південно-Західного фронту та передана Західному, командувач Західного фронту Еверт вирішив нанести сильний удар на Камінь-Каширський. Для цієї операції найкоротшим шляхом був напрям від плацдарму. Було вирішено розширити та підсилити плацдарм. Однак розширити плацдарм не вдалося: спроба призвела до невдалого для російської армії бою в останніх числах серпня за старим стилем. У результаті атака на Камінь-Каширський була відмінена і подальші дії на Стоході були перенесені на південні напрямки, але Червищанський плацдарм існував, не дивлячись на те, що будь-які активні дії на цьому напрямку не планувались.

Командувач Західним фронтом та командувач 3-ї армії постійно ставили завдання ІІІ корпусу вперто обороняти Червищанський плацдарм. Про Червищанський плацдарм турбувались всі, починаючи від начальника штабу Верховного Головнокомандувача до командира ІІІ корпусу Янушевського. Цілі комісії приїжджали робити огляд плацдарму і , не дивлячись на це, на ньому все ж трапилась катастрофа.

Тим часом, з лютого місяця 1917 р. німці почали зосереджувати навпроти Червищанського плацдарму війська, а полоненні почали свідчити про їх намір атакувати плацдарм в той час, коли Стохід розіллється.

Ставка цікавилась, які у цьому випадку будуть дії командувача 3-ї армії, чи приняті заходи протидії можливим спробам суперника отримати тут легких успіх. Командувач 3-ї армії Леш відповів на це з

повним спокоєм, вважаючи положення плацдарму міцним і забезпечиним від легкого успіху противника. В кінці лютого місяця 1917 р. у Леша почала виникати певна занепокоєність за плацдарм, тому що прийшов наказ відправити звідти в артилерійський резерв 32-й важкий артилерійський дивізіон. На всьому фронті 3-ї армії лишалось тільки два важких дивізіони і Леш доповідав, що при таких умовах і, особливо, при розливі Стоходу, утримання плацдарму стає край проблематичним.

Ставка почала приймати заходи про збільшення артилерії, проте ніхто не вів мову, що, можливо, правильним було б зовсім залишити цей плацдарм. Тут злу роль зіграли заплановані на лютий місяць 1917 року удари. На фронті 3-ї армії саме з Червищанського плацдарму мав би бути наступ.

Наступу не було і 16(29) березня в штабі фронту почали турбуватися за стан плацдарму; з'явилась думка про необхідність його залишити. Командувач фронтом запитував заключення командарма «про необхідність і можливість утримання цього плацдарму», на що Леш відповідав, що « лишити плацдарм зараз, після стільки виконаної роботи, вкрай небажано; він все ж утримує коло себе сили ворога»[1].

Таким чином, існування плацдарму, в крайньому разі на найближчі дні, було вирішено позитивно, не дивлячись на те, що командир корпусу вважав його зовсім непридатним, як початкову позицію для наступу великих сил.

Плацдарм представляв собою відкриту місцину з піщаними та торфяними грунтами. В тилу плацдарму була відкрита болотиста долина ріки Стохід шириною до півтора кілометри з багатьма рукавами та протоками, весною вона повністю заливалась водою. Через долину було 12 пішохідних та два колісних мости, з яких до початку бою лишився цілим один колісний та 2-3 пішоходні мости, а інші були або знесені або затоплені водою. Переправи весь час знаходились під артилерійським вогнем противника.

В інженерному відношені Червищанський плацдарм був обладнаний чотирма лініями окопів, із яких крайня із заходу мала б бути (внаслідок малої глибини плацдарму) головною лінією оборони. В зв'язку з багатьма вузлами оборони та багаточисельними ходами сполучення вся площа плацдарму представляла собою суцільний лабіринт окопів, які унеможливлювали маневрування. Більшість окопів були зроблені з піску та торфу, вони осипались навіть від легких поштовхів повітря після вибуху важкого снаряду. Бетонних укріплень не було взагалі, щонайбільше покриття з 2-4 рядів колод, які не витримували вогню важкої артилерії. Зв'язок був облаштований тільки наземний, згідно інструкцій, без урахування особливих умов, в яких знаходився плацдарм [3].

Оборона була покладена на III-й корпус у складі частин 27, 73 піхотних дивізій та 5-ої стрілецької дивізії з 3 мортирним та 32 тяжким артилерійськими дивізіонами і 7 - 8 штурмовими батареями. Ділянку правого берега річки на північ від плацдарму захищав IV-й кінний корпус, а на південь від плацдарму правий берег до р.Черевахи захищала бригада козаків із складу IV-го кінного корпусу з доданими двома ротами стрільців із корпусного резерву та дивізіоном 27 артилерійської бригади.

На плацдармі війська розмістились слідуючим чином: – ділянка 73 дивізії: на правому фланзі від Стоходу за дві версти від Старих Червищ чотири роти 107 полку, маючи решту на правому березі; – у районі села Тоболи – три батальйони 108 полку і на південь до межі з 5-ю стрілецькою дивізією 3 s батальйону 292 полку, маючи в резерві шість рот 290 полку, один батальйон якого знаходився на правому березі у корпусному резерві; – ділянка 5-ї стрілецької дивізії: в районі на захід від Рудки-Червищанської до межі з 73-ю дивізією три батальйони 19-го стрілецького полку, один з них у дивізійному резерві, далі на південь 18-й стрілецький полк, маючи два батальйони в першій лінії і один у резерві, на дільниці цього полку знаходились чотири траншейні гармати, ще далі на південь, впираючись у Стохід, стояв 17-й стрілецький полк з однією траншейною гарматою, маючи три роти у резерві [3].

У корпусному резерві на правому березі Стоходу знаходився 20 стрілецький полк.

Усього на плацдармі було зосереджено 17 ¼ батальйонів і на правому березі ріки решта частин корпусу, всього 12 ¾ батальйонів.

Вся артилерія корпусу, окрім п'яти траншейних гармат, займала позиції на правому березі Стоходу.

Згідно бойового розкладу, всього в боротьбі за плацдарм мали взяти часть 81 легка гармата, 6 полкових мортир, 17 тяжких гармат, які були розміщені наступним чином: 2 тяжкі і 4 легкі батареї (24 легких і 9 тяжких гармат) на північ від Нових Червищ, одна легка батарея (6 легких гармат) на південь від НовихЧервищ, три легкі і одна тяжка батареї (18 легких та 4 тяжких гармат) на південь від дороги на Гриву, 3 легкі та одна тяжка батареї (15 легких та 4 тяжких гармат) за стиком 17 та 18 полків, три легкі та одна мортирна батареї (18 легких гармат та 6 полкових мортир) навпроти ділянки Оленино-Боровне.

Таким чином, артилерія була зосереджена в трьох групах, більш могутніших по флангах, для дії перехресним та фланговим вогнем, і легка – проти мостів. Батареї розміщувались на відстані 3,5 – 5

верст від ворога.

Артилерійські офіцери-коригувальники знаходились на лівому березі поблизу піхотних окопів, зв'язок з ними був наземними телефонами, а також – сигналізація прапорами та ракетами.

З боку противника проти плацдарму діяли: Баварська кавалерійсь ка дивізія від Стоходу до Старих Червищ, 1-а ландверна дивізія від Старих Червищ до Оленино, 9-та австрійська кавалерійська дивізія далі на південь.

На початку березня були підведені ще війська, кількість яких для штабу III корпусу залишалась невиясненою.

У ніч з 20 на 21 березня (2-3 квітня) вода у Стоході несподівано та дуже швидко піднялася, затопивши та зруйнувавши не тільки більшу частину мостів, а й частину окопів.

З четвертої години ранку 21 березня (3 квітня) ворог почав обстріл пунктів розміщення штабів і резервів на правому березі. З шостої години ранку він переніс вогонь на переправи і резерв 5 стрілецької дивізії у Рудці-Червищанській, а також на всі батареї правого берега. До сьомої години обстріл досяг найбільшого напруження, перекинувшись і на передові окопи 18, 19 і 292 полків, а потім і 107-го полку, при цьому супротивник вів обстріл і хімічними снарядами.Торфяні окопи розсипались і на ділянці 107 полку в них пішла вода, зовсім відрізавши правофлангові роти полку. Інші роти пізніше відійшли через переправу №8.

На фронті 5-ї стрілецької дивізії сильний обстріл окопів ворогом почався о дев'ятій годині хімічними снарядами, одночасно з вогнем тяжкої та легкої артилерії вздовж окопів. Але найбільш сильний обстріл був направлений на 18-й стрілецький полк. Незабаром після дев'ятої години на фронті 19-го полку ворог пустив димову завісу. Сусідні частини 292-го полку почали відходити на другу лінію окопів.

Але ворог вирішив прорвати фронт на ділянці 18 стрілецького полку, по якому після 11-ої години вони відкрили сильний вогонь артилерії, наносячи удари по батареях, штабах, коригувальниках, руйнуючи їх один за другим. Тут, крім артилерії, було задіяно не менше 20-25 бомбометів [2].

Між 13 та 14 годинами ворог провів демонстраційну атаку на 107 полк, яку російські війська легко відбили, але ввірвались у окопи 18 полку, швидко проникаючи в тили 19 та 17 полків. 17 стрілецький полк у повному складі попав у руки ворога.

Весь зв'язок на той час між штабами, батареями і батальйонами був розірваний, кожна частина діяла самостійно. Рудка-Червищанська була захоплена ворогом і тільки залишки деяких батальйонів зуміли переправитись на правий берег по вцілілому, але сильно обстрілюваному мосту №8.

Що ж весь час робила російська артилерія? Батареї, що підтримували 73 дивізію допомогли відбити демонстраційну атаку, але підтримати 5-ту стрілецьку дивізію не могли через велику відстань. На цій дільниці з самого початку артилеристи втратили зв'язок з коригувальниками, жодна з ворожих батарей не була пристріляна через несправність повітряних апаратів. Броньованого телефонного кабелю не було, і дроти рвалися від вибухів. Сигналізація прапорами в димовій завісі не спрацьовувала. Ракети було погано видно.

В таких умовах батареї дільниці 5-ї стрілецької дивізії діяли самі по собі, як вдасться. Вони відкрили загороджувальний вогонь перед 18 та 19 полками в той час коли супротивник зосередив сюди всю силу свого вогню, але через наказ по телефону командира корпусу не стріляти шрапнельними снарядами по окопах, перестали вести вогонь сааме тоді, коли противник кинувся густими рядами на плацдарм. Таким чином, тут артилерія не надала реальної допомоги власній піхоті.

До вечора бій закінчився, втрати російських військ були більше 12 тисяч вояків, багато попали в полон.

Супротивник не розвивав успіх, так як це не входило у плани ворожого командування. Людендорф писав у своїх мемуарах, що успіх не відповідав політичним намірам німецького уряду, уже йшов процес розпаду російської армії і варто було почекати до літа.

Невдача на Червищанському плацдармі справила велике враження як на війська, так і на командування. В результаті були звільнені з посад всі керівники операції і було призначено ретельне розслідування.

Головною причиною невдачі можна вважати, за думкою начальника штабу III корпусу генерала Єгор'єва, – підміну понять «плацдарм» та «передова позиція»: « Поняття ці діаметрально протилежні і тільки при виняткових обставинах зовнішні ознаки плацдарму та передової позиції можуть так співпасти, що внутрішній зміст їх може втратити силу. В даному випадку таких обставин не було, а тому непоганий плацдарм виявився нікудишньою позицією… Червищанський плацдарм німці взяли тому, що він не міг за

природніми властивостями бути позицією і не міг стати таким через відсутність у розпоряджені корпусу необхідних засобів.» [3]

1. *Брусилов А.А. Мои воспоминания. – Москва. 1983 г.*
2. *Зайончковский А.М. Стратегический очерк войны 1914-1918. ч.VII. Кампания 1917 г. – Москва. 1923 г.*
3. *Нелипович С.Г. Брусиловский прорыв. – Москва. 2006 г.*

СПИСОК АВТОРІВ

АтаманенкоВіктор, кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Острозька академія», м. Острог cerkas@ukr.net

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, член-кор. УАІН, голова Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк

Бундак Олена, кандидат історичних наук, доцент,заступник директора з науково-методичної роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна», м. Луцьк

Войчик Людмила, вчитель історії НВК «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія» № 2, м.Камінь-Каширський

Войчик Степан, директор Ківерцівського краєзнавчого музею, смт. Ківерці

Голій Наталія, науковий співробітник Волинської державної сільськогосподарської дослідної станції НААН України, смт. Рокині Луцького району

Голій Олександр, кандидат технічних наук, завідувач відділу Волинської державної сільськогосподарської дослідної станції НААН України, смт. Рокині Луцького району

Грабинська Любов, методист Центр туризму, спорту та екскурсій Управління науки і освіти Волинської облдержадміністрації, м. Луцьк luba_grabinska@ukr.net

Гулько Геннадій, краєзнавець, м. Луцьк,

Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк adem51@mail.ru

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк dmytrenko.a@ukr.net

Євчук Галина, вчителька-пенсіонерка, краєзнавець, с. Видерта Камінь-Каширського району

Єгорова-Сасовська Валентина, громадський діяч Волині, м. Луцьк

Зек Ангеліна, студентка факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк zekangelina@ukr.net

Златогорський Олексій, керівник ТЗоВ «Спеціалізована установа «Волинські старожитності», м. Луцьк mr.zlatik@gmail.com

Кваша Олександр, громадський діяч, волонтер, м. Луцьк

Клюнтер Валентина, краєзнавець, поетеса, с. Секунь Старовижівського району

Ковальчук Надія, кандидат історичних наук, учений секретар Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ kovalchuk69@ukr.net

Кондратович Олександра, Почесний краєзнавець України, фольклорист, м. Луцьк

Костюк Степан, директор Тернопільського обласного краєзнавчого музею, голова Тернопільської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Тернопіль tokm-1913@ukr.net

Кричевський Олександр, краєзнавець, м. Луцьк

Крішан Акаш, магістр історії (Києво-Могилянська Академія), експерт з проектної діяльності на ПАТ «Фармак», м. Київ akash_sam@ukr.net

Курінна Тетяна, кандидат історичних наук, член Національної спілки краєзнавців України, м. Черкаси kyrinna.tm@ukr.net

Кушнір Віталій, завідувач Затурцівського меморіального музею Вячеслава Липинського, с.Затурці Локачинського району

Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луць kdannuta@ukr.net

Лошик Дмитро, студент факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк loschuk@ukr.net

Люпа Валентин, краєзнавець , член Національної спілки журналістів України, м. Луцьк

Мазурик Юрій, головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури Луцької міської ради, м. Луцьк voks_lutsk_rada@bigmir.net

Макарук Олена, пенсіонерка, с. Стобихва Камінь-Каширського району

Маковецький Володимир, сільський голова, с. Хотешів Камінь-Каширського району

Марчук Володимир, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог mar4yk80@mail.ru

Маркус Ігор, старший науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Матейчук Олександр, науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Мельник Наталія, вчитель історії НВК «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія» №2, м. Камінь-Каширський

Михалевич Микола, директор Кортеліського історичного музею, с. Кортеліси Ратнівського району kortelisy.museum@ukr.net

Надольська Валентина, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк nadolsk@rambler.ru

Олешко Петро, кандидат педагогічних наук, ректор Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк oleshko.ippo@gmail.com

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк dannuta@ukr.net

Панишко Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк

Пась Наталія, директор Камінь-Каширського краєзнавчого музею, м. Камінь-Каширський

Пасюк Ігор, директор Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки, відділу Національного військово-історичного музею України, член Національної спілки краєзнавців України, м. Луцьк volmuz46@gmail.com

Пахолок Василь, кандидат політичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Пушкар Наталія, головний хранитель Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Разиграєв Олег, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк razygraev@ukr.net

Романчук Галина, завідувач лабораторії соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк vip_sociolog@meta.ua

Рудянин Іван, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Сауляк Богдан, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, м. Київ saulyakarh@gmail.com

Сахнюк Алла Василівна, екскурсовод Торчинського народного історичного музею ім. Г. О. Гуртового, смт. Торчин Луцького району

Сидорук Іван, краєзнавець, заслужений працівник культури України, м. Ковель

Силюк Анатолій, директор Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Скавронський Павло, директор Музею історії міста Бердичева, м. Бердичів skavr_p@ukr.net

Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну Луцького національного технічного університету, м. Луцьк nata_skliarenko@ukr.net

Совальська Тетяна, вчитель історії ЗОШ І-ІІІ ступеня, с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну

Соколова Алла, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Волинської державної сільськогосподарської дослідної станції НААН України, смт. Рокині Луцького району

Ус Сергій, краєзнавець, м. Камінь-Каширський – с. Стобихва Камінь-Каширського району

Хитрик Валерій, керуючий справами Камінь-Каширської районної ради, м. Камінь-Каширський

Хитрик Дмитро, студент історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

Хмелярська Лариса, краєзнавець, м. Луцьк

Хомич Петро, директор Маневицького краєзнавчого музею, смт. Маневичі

Цимко Андрій, іконописець, м. Рівне

Чибирак Світлана, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк

Чорний Іван, студент факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Володимир-Волинський johnchorniy@gmail.com

Якименко Микола, кореспондент газети «Голос України», краєзнавець, м. Луцьк

Яцечко-Блаженко Тетяна, старший викладач кафедри документознавства і музейної справи, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк

ЗМІСТ

Константкевич Ірина, доктор філологічних наук, м. Луцьк
Вступне слово 3

Сус Віктор, голова Камінь-Каширської районної ради,
Дунайчук Валерій, голова Камінь-Каширської райдержадміністрації
Вступне слово 5

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, **Силюк Анатолій,** м. Луцьк,
Пась Наталія, Хитрик Валерій, м. Камінь-Каширський
Історико-культурна спадщина Камінь-Каширського району 7

Бондаренко Геннадій, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Камінь-Каширський район: історико-краєзнавчі публікації кінця XX – початку XXI століття 19

Совальська Тетяна, с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну
Археологічні, етнографічні та історичні дослідження м. Каменя-Каширського 22

Надольська Валентина, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Публікації газет як джерело до вивчення історії Камінь-Каширського краєзнавчого музею 27

Бундак Олена, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Камінь-Каширщина у фондах Волинської обласної бібліотеки для юнацтва 30

Кондратович Олександра, м. Луцьк
Історія Кримного та Брониці Камінь-Каширського району в іменах, подіях і фактах 34

Ковальчук Надія, кандидат історичних наук, м. Київ
Традиційні звичаї та обряди календарного циклу у Камінь-Каширському районі Волинської області .. 40

Якименко Микола, м. Луцьк
У Стобихви свій календар 51

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Усна історія села Стобихва (у спогадах Олени Макарук) 55

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Весільні обрядодії села Стобихва у спогадах Любові Герасимчук (польові записи 2010 року) 66

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Традиції домашнього бджільництва Камінь-Каширщини (за польовими матеріалами) 82

Макарук Олена, с. Стобихва Камінь-Каширського району
Весільні обряди села Стобихва 87

Чибирак Світлана, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Аграрні знання та вірування мешканців Камінь-Каширщини 93

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, **Пахолок Василь**, кандидат політичних наук,
Матейчук Олександр, Скляренко Наталія, кандидат мистецтвознавства, м. Луцьк
Археологічні пам'ятки Полісся межиріччя Стиру та Горині 95

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, **Маркус Ігор, Локайчук Світлана,** кандидат філологічних наук, **Скляренко Наталія,** кандидат мистецтвознавства, м. Луцьк
Знахідки металевих прикрас і зброї 100

Мазурик Юрій, м. Луцьк
Фрагмент половецького казана з літописного Угровська 106

Панишко Сергій, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Пізньосередньовічне острівне замчище «Кемпа» у с. Качин 109

Чорний Іван, м. Володимир-Волинський
До питання про особливості економічного розвитку Волині в давньоруську епоху 112

Лошик Дмитро, м. Луцьк
Городища X-XIVст. Волинської землі у дослідженнях П.О. Раппопорта 114

Крішан Акаш, магістр історії , м. Київ
Міське самоврядування у Ковелі на зламі XVIII-XIX ст.:
симбіоз усталених традицій та правових інновацій 121

Атаманенко Віктор, кандидат історичних наук, м. Острог
Описи поліських маєтностей кн. Сангушків кінця XVI ст. 124

Пась Наталія, м. Камінь-Каширський
З історії єврейської громади Каменя-Каширського на початку XX століття 131

Зек Ангеліна, м. Луцьк
Віхи історії поліського села Гірники з кінця XVIII – до середини XX ст. 135

Рудянин Іван, кандидат історичних наук, **Яцечко-Блаженко Тетяна,** м. Луцьк
Культурно-релігійне життя жителів Каменя-Каширського у
другій половині XIX – початку XX століття 140

Пушкар Наталія, м. Луцьк
«Забуті слова», але пам'ять неминуща 143

Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, м. Луцьк
Повідомлення в австралійській пресі про бойові дії на території Західної Волині влітку 1916 р. 147

Гулько Геннадій, **Дем'янюк Олександр,** доктор історичних наук, м. Луцьк
Про необхідність утворення Меморіалу «Поліський некрополь Великої війни 1914 – 1918 рр.».. 149

Златогорський Олексій, м. Луцьк
Пошуково-археологічні дослідження на братській могилі періоду
Першої світової війни у с. Велика Яблунька 156

Мазурик Юрій, м. Луцьк
Залишки залізобетонних споруд часів Першої світової війни,
на території Тоболівської сільської ради Камінь-Каширського району 161

Марчук Володимир, кандидат історичних наук, м. Острог
До питання про етнічний склад та формування території
Камінь-Каширського повіту у міжвоєнний період 167

Разиграєв Олег, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Камінь-Каширщина 1921–1939 рр. у студіях польського історика Пйотра Ціхорацького 172

Пась Наталія, м. Камінь-Каширський
Родина Буднічуків: зв'язки з Ігорем Сікорським і випробування репресіями 175

Пась Наталія, м. Камінь-Каширський
Олександр Білецький і Григорій Жукович - борці за вільну Україну 180

Сидорук Іван, м. Ковель
Родина Білецьких і українська культура 185

Хомич Петро, магістр історії, смт. Маневичі
Маневицька трагедія – масова трагедія знищення єврейського населення на Волинському Поліссі . 187

Войчик Степан, смт. Ківерці
Місце трагедій і пам'яті Євреїв Ківерцівщини 190

Єгорова-Сасовська Валентина, м. Луцьк
Волинь – твердиня українського духу 198

Кушнір Віталій, с.Затурці Локачинського району
Звитяжний шлях з Острова до Хотешова лицаря ОУН та УПА 209

Михалевич Микола, с. Кортеліси Ратнівського району
Став повстанцем у 16 років 214

Костюк Степан, м. Тернопіль
Фонд Омеляна Польового («Остапа») у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї 216

Пасюк Ігор, м. Луцьк
Поліська наступальна операція у березні – квітні 1944 року 219

Хитрик Дмитро, м. Луцьк
Порівняльно-статистичний аналіз жертв повоєнних років, які інкримінують ОУН-УПА
серед населення Камінь-Каширського району Волинської області 229

Маковецький Володимир, с. Хотешів Камінь-Каширського району
Сторінки історії Хотешова в контексті історії України 231

Євчук Галина, с. Видерта Камінь-Каширського району
Знищення ромів у селі Видерта на Волині у вересні 1943 року 236

Голій Олександр, кандидат технічних наук, **Соколова Алла,** кандидат економічних наук,
Голій Наталія, смт. Рокині Луцького району,
Маковецький Володимир, с.Хотешів Камінь-Каширського району
Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку Хотешівської сільської ради 239

Мельник Наталія, м. Камінь-Каширський
Дослідження історії Камінь-Каширського медичного училища 244

Люпа Валентин, м. Луцьк
Уродженець Камінь-Каширщини – учасник першого навколосвітнього
походу атомних підводних човнів 249

Пась Наталія, м. Камінь-Каширський
Синьо-жовте знамено в історії Каменя-Каширського і долях людей 255

Кваша Олександр, м. Луцьк
Обласні Євромайдани України як запорука перемоги Революції Гідності 258

Романчук Галина, м. Луцьк
Покликання – вчитель 260

Грабинська Любов, Хмелярська Лариса, м. Луцьк
Музеї закладів освіти Камінь-Каширського району 263

Сахнюк Алла, смт. Торчин Луцького району
Заходи національно-патріотичного спрямування на базі
Торчинського народного історичного музею імені Г.О.Гуртового (2014-2017 роки) 268

Цимко Андрій, м. Рівне
Техніка гризайль в сучасному іконописі 272

Скавронський Павло, м. Бердичів
З історії єврейської громади міста Бердичева 277

Охріменко Григорій, кандидат історичних наук, **Кричевський Олександр,**
Локайчук Світлана, кандидат філологічних наук, м. Луцьк,
Хомич Петро, магістр історії, смт. Маневичі
Археологічні дослідження у Волинській області 282

Сауляк Богдан, кандидат історичних наук, м. Київ
Традиційне бондарство с. Чорниж Маневицького району Волинської області 287

Надольська Валентина, кандидат історичних наук, м. Луцьк
Модернізаційні процеси на Західному Поліссі У другій половині XIX – на початку XX ст. 289

Войчик Людмила, м. Камінь-Каширський
Камінь-Каширське педагогічне училище. З історії 292

Олешко Петро, кандидат педагогічних наук, м. Луцьк
Діяльність Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти з розвитку краєзнавства 299

Курінна Тетяна, кандидат історичних наук, м. Черкаси
Термінологія українського краєзнавства 304

Михалевич Микола, с. Кортеліси Ратнівського району
Голокост євреїв на Ратнівщині 307

Клюнтер Валентина, с. Секунь
Полиновий спомин 313

Ус Сергій, м. Камінь-Каширський – с. Стобихва
Причини трагедії Червищанського плацдарму 315

Список авторів 319

Камінь-Каширська районна рада
Камінь-Каширська райдержадміністрація
Відділ культури Камінь-Каширської райдержадміністрації
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Центр дослідів Волині при СНУ імені Лесі Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинський краєзнавчий музей
Камінь-Каширський народний краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Науково-краєзнавче видання

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині

Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині, 6 грудня 2017 р., м. Камінь-Каширський.

Науковий збірник

Випуск 64

Матеріали надруковані в авторській редакції.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.

Виготовлення оригінал-макету – Олександр Трофімук.

Здано на виробництво 15.11.2017 р. Підписано до друку 30.11.2017 р.
Формат 60х68 1/8. Гарнітура Times.
Папір друкарський. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 38,36. Обл.-вид. арк. 37,9.
Накладом 300 прим. Вид. № 674.
Ціна вільна. Замовне.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43000, м. Луцьк, вул. Бойка, 1).
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4039 від 30.08.2013 р.

М 62 Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України та Волині: Наук. зб. : Вип. 64. Матеріали науково-практичної конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині, 6 грудня 2017 р., м. Камінь-Каширський. / Упоряд. Г. Бондаренко, Н. Пась, А. Силюк. – Луцьк, 2017. – 328 с.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників науково-практичної конференції, приуроченої до 70-річчя масової депортації волинян в 1947 р. і 75-річчя знищення єврейського населення у 1942 р. на Волині, яка відбулася 6 грудня 2017 р. в м. Камені-Каширську, з історії та культури Камінь-Каширщини та Волинського Полісся в контексті історії Волині та України.

Розраховане на науковців, музейних та освітніх працівників, краєзнавців.

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3(4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33